

ԱՐԱ ԳՆՎԱՐԳՅԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՍԻ

ԲԱՆԱԿԸ

I

«Հին Հայաստանի ռազմական գործը»
մատենաշար. հատոր II

Արա Գևորգյան. Տիգրան Մեծի բանակը.
մ.թ.ա. 95 – 55 թթ. Պրակ I:

Երևան. «Արևելք – Արևմուտք» ԳԲՀ հրատ.

2009

«Արևելք - Արևմուտք»
գիտական և բժշկական հիմնադրամ

Ռազմագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՀՏԴ 941 (479.25) :355/359
ԳՄԴ 63.3(22)+68
Գ 479

Գևորգյան Ա. Մ.

Գ 479. Տիգրան Մեծի բանակը մ.թ.ա. 95-55 թթ. Պրակ I: («Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշար. հատոր II.): Եր.: «Արևելք - Արևմուտք» ԳԲՀ հրատ., 2009 թ., 372 էջ, նկ.:

Աշխատության մեջ սկզբնաղբյուրների և մասնագիտական գրականության վերլուծության հիման վրա ներկայացվում են մ. թ. ա. 95 - 55 թթ. Տիգրան Մեծի ռազմական և ռազմաքաղաքական գործունեության արդյունքները:

Ռազմական արվեստի պատմության տեսանկյունից հետաքրքրություն ներկայացնող ռազմաբշակները և ճակատամարտերը ներկայացված են նոր լուսաբանությամբ:

Մանրամասնորեն ներկայացված և մեկնաբանված են մ.թ.ա. 69 - 67 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմի ընթացքը և հետևանքները:

Գիրքը նախատեսված է ռազմագետների, պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ISBN 978-9939-9003-0-8

ԳՄԴ 63.3(22)+68

© Ա. Գևորգյան, 2009 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Շնորհակալություններ	էջ 9
Մուտք	11
Նախաբան ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ.	15
ՄԱՍ I. Մ. թ. Ա. 535 - 69 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ	33
Գլուխ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՄԻՆՉԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ (մ.թ.ա. 535-95 թթ.)	34
1.1. Հայկական բանակը Արեմեյան տերության ռազմական համակարգում՝ 535 - 331 թթ.	36
1.2. Երվանդունիների բանակը՝ 331-201 թթ.	48
1.3. Արտաշեսյանների բանակը՝ 201-95 թթ.	51
Գլուխ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԾՈՓՔԻ ՄԻԱՑՈՒՄԻ ՆԱԽՕՐԵԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՍՈՐԻՔԻ ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ (մ.թ.ա. 95-83 թթ.)	67
2.1. Տիգրան Բ-ի ռազմավարական կոնցեպցիան	68
2.2. Ծովքի միացումը՝ 94 թ.	92
2.3. Հայ-հռոմեական հակամարտությունը Կապադովկիայում՝ 93-91 թթ.	94
2.4. Տիգրանի Բ-ի առաջին ռազմական ռեֆորմը՝ 91-89 թթ.	99
2.5. Վիրքի և Աղվանքի հպատակեցումը՝ 89-87 թթ.	125
2.6. Երկրորդ հայ-պարթևական պատերազմը՝ 86-84 թթ.	127
2.7. Սիրիայի հպատակեցումը 83 թ.	131

Գլուխ 3.	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԸ	
(մ.թ.ա. 83–69 թթ.)	134
3.1. Հայկական կայսրության բանակի թիվը, կազմը և մարտավարությունը 83–69 թթ.	137
3.2. 77 թ. կապադովկիական արշավանքը.	154
3.3. Տիգրան Մեծը և կիլիկյան ծովահենները 83–69 թթ.	156
3.4. Տիգրան Մեծը և Սպարտակը 73–71 թթ.	168
3.5. Հարավսիրիական պատերազմը 73–69 թթ.	170
3.6. Տիգրան Մեծը և Միհրդատ Եվպատորը 73–69 թթ.	172

ՄԱՍ II.	
Մ. թ. Ա. 69 – 67 թթ. ՀԱՅ – ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	177

Գլուխ 4.	
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՂ ԿՈՂՄԵՐԻ ՈՒԺԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ	178
4.1. Հռոմեական բանակի ուժերը և նրանց տեղակայումը Փոքր Ասիայում 69 թ.	178
4.2. Լուկոպլոսի ռազմավարական ծրագրերը	210
4.3. Հայկական բանակի ուժերը և նրանց տեղակայումը կայսրությունում 69 թ.	212
4.4. Տիգրանի ռազմավարական ծրագրերը	225
4.5. Կողմերի բանակների և ծրագրերի գնահատականը	227

Գլուխ 5.	
Մ. թ. Ա. 69 թ. ՌԱԶՄԱՐՇԱՎԸ	237
5.1. Լուկոպլոսի արշավանքի սկիզբը և առաջին մարտերը	239
5.2. Տիգրանակերտի գլխավոր ճակատամարտը	280
5.3. Տիգրանակերտի անկումը և 69 թ. ռազմարշավի ավարտը	335
5.4. 69 թ. ռազմարշավի արդյունքները և գնահատականը	341

Գրականություն	346
Հավելված	368

Պ Ր Ա Կ II

Գլուխ 6.	
Մ. թ. Ա. 68 թ. ՌԱԶՄԱՐՇԱՎԸ	
6.1. 69–68 թթ. Տիգրան Մեծի երկրորդ ռազմական ռեֆորմը	
6.2. 68 թ. ռազմարշավի սկիզբը և առաջին մարտերը	
6.3. Արածանիի գլխավոր ճակատամարտը	
6.4. Հռոմեական բանակի նահանջը և երրորդ գլխավոր ճակատամարտը	
6.5. Հայ-պոնտական հակահարվածը Պոնտոսում.	
6.6. 68 թ. ռազմարշավի վերջին մարտերը և Մծբինի անկումը	
6.7. 68 թ. ռազմարշավի արդյունքները և գնահատականը	

Գլուխ 7.	
Մ. թ. Ա. 67 թ. ՌԱԶՄԱՐՇԱՎԸ	
7.1. Հայ-պոնտական բանակի մարտերը Պոնտոսում. Զելայի ճակատամարտը	
7.2. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից	
7.3. Հայկական բանակի հակահարձակումը Կապադովկիայում	
7.4. 67 թ. ռազմարշավի արդյունքները և գնահատականը	
7.5. 69–67 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմը ռազմարվեստի պատմությունում	

ՄԱՍ III.	
ՀԱՅ – ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ . ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ԱՅՈ, ՊՈՆՏՈՍ՝ ՈՉ	

Գլուխ 8.	
ՊՈՄՊԵՈՍԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ. ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԻ ԾՆՈՒՆԴԸ	
8.1. Չորրորդ պոնտական պատերազմը՝ 67–66 թթ.	

- 8.2. Երրորդ հայ- պարթևական պատերազմի սկիզբը՝ 66 թ.
- 8.3. Հայ-հռոմեական պայմանագիրը. Պոմպեոսը Հայաստանում:
- 8.4. 66 թ. Պոմպեոսի ռազմարշավի արդյունքները և գնահատականը

Գլուխ 9.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՏԻԳՐԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ

ՎԵՐՋՈՒՄ (մ.թ.ա. 65-55 թթ.)

- 9.1. 65 թ. Պոմպեոսի կովկասյան արշավանքը և Հայաստանը
- 9.2. 66-64 թթ. երրորդ հայ- պարթևական պատերազմի վերջին ռազմարշավները
- 9.3. 64-55 թթ. ռազմաքաղաքական վիճակը Արևելքում և Հայաստանը

Գլուխ 10.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

- 10.1. Քաղաքական
- 10.2. Ռազմական
- 10.3. Բարոյահոգեբանական

Վերջաբան

ԱՊԱԳԱ ԱՆԵՆԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գրականություն

Հավելված

- 1. Կենսագրական բառացանկ - տեղեկատու
- 2. Տեղանունների բառացանկ
- 3. Բառարան
- 4. Քարտեզների ցանկ
- 5. Նկարների ցանկ

Ամփոփում

Резюме

Summary

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կցանկանայի շնորհակալություն հայտնել անվանի պատմաբան Ռուբեն Մանասերյանին իր *Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ. Մ.թ.ա. 94 - 64 թթ.: Երևան, "Հայաստան", 1987, 240 էջ.* հոյակապ մեկնաբանության համար, որը ոգևորեց և դրդեց ինձ "Հին Հայաստանի ռազմական գործը" եռահատորյակի ստեղծմանը, որի հրատարակումը սկսվում է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանին նվիրված սույն՝ երկրորդ հատորից:

Շնորհակալություն եմ հայտնում արդի հայ մտավորականության ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկին՝ մեծ ճարտարապետ Սաշուր Քալաշյանին, մեր բազմաթիվ քննարկումների և բանավեճերի ժամանակ ինձ պարզևս բազմաթիվ անսպասելի և խորաթափանց մտքերի համար:

Շնորհակալ եմ Դավիթ Հարությունյանին, Համլետ Գասպարյանին, Էմմա Հովսեփյանին և Համլետ Օատուրյանին իմ աշխատությունը ծանոթանալու և արժեքավոր նկատողություններ և առաջարկներ կատարելու համար:

Շնորհակալ եմ դիտողությունների համար հիմնականում Նարինե Գևորգյանին, նաև Հրանուշ Խառատյանին, Սեդա Մկրտչյանին, Գագիկ Սարոյանին, Անահիտ Էբեյանին և Էմմա Հովսեփյանին օգնության, ինչպես նաև իմ բանաստեղծական օպուսներին ավելի բարեհունչ տեսք տալու համար: Շնորհակալ եմ Լիլիթ Ավագյանին ու Տաթևիկ Հովսեփյանին վեկտորային գծանկարչության և նկարիչ Շովինար Ղազարյանին արժեքավոր նկարների համար:

Շնորհակալ եմ Սուսաննա Իսաջանյանին բարձրակարգ խմբագրական աշխատանքի համար:

Շնորհակալ եմ Տիգրան Կուչուկյանից և Ռուբեն Ավագյանից ցուցադրած տեխնիկական աջակցության համար:

Այս աշխատությունը անհնարին կլիներ հասցնել ավարտի առանց իմ եղբոր՝ Աշոտ Ղորոխյանի մշտական օգնության, որի համար հայտնում եմ իմ խորին երախտագիտությունը:

Վերջապես, այս աշխատությունը անհնար կլիներ արագ

ավարտել առանց իմ սիրելի տիկնոջ՝ Նարինե Գևորգյանի ինտելեկտուալ ու գործնական և մեր երեխաների՝ նաև իմ քրոջ և մայրիկիս բարոյական աջակցության, որի համար ես բոլորին հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունը:

Հեղինակ
հոկտեմբեր 2009 թ.
ք. Աշտարակ

Նվիրվում է մայրիկիս

ՄՈՒՏՔ

Հարգելի ընթերցող, մտեք Հայաստանի ցանկացած գրադարան, չմոռանալով նաև Մատենադարանը և փնտրեք վերջին տասնվեց դարերի ընթացքում հայի կողմից գրված և պահպանված մի հայալեզու ստեղծագործություն, որտեղ ներկայացված լինեն ռազմական արվեստին վերաբերող հարցերը: Եթե փորձեք ակնարկել այլ երկրների հայագրի ռազմական գործիչներին, ես Ձեզ հետ չեմ համաձայնվի: Օրինակ ադամաբաբի Իսակովը նավատորմի մասին ունի ծանրաթեք տեսական և գործնական աշխատանքներ: Սակայն, ինչ կապ ունենք մենք՝ հայերս, Իսակովի ներկայացրած ռազմական դոկտրինայի հետ: Ոչ մի սովետական գործչի այս աշխատությունները կազմում են ռուսական ռազմական մտքի անբաժանելի մասը:

Մենք ցանկացել ենք գտնել միջնադարյան մի հայ գրողի, որը շարադրել էր, թե ինչպես պետք է կազմել, վարժել և ռազմի դաշտում ղեկավարել ջոկը, վաշտը, գունդը ու բանակը: Չենք գտել ոչ մի հայերեն գիրք, որտեղ բանիմացությամբ, գրագետ շարադրված լիներ, թե ինչպես կարելի է արդյունավետ ոչնչացնել թշնամուն ռազմի դաշտում՝ կրելով նվազագույն կորուստներ: Աշխարհի բոլոր հին ժողովուրդները ունեն այս կարգի գրականություն:

Փոխարենը գրել ենք ողբի, լաց ու կոծի, մեր ճակատագրի լուծը խոնարհ կրելու մասին անվայել շատ, հսկայածավալ գրականություն: Ցավալի է...

Մեր պատմիչների ճնշող մասը եկեղեցականներ էր կյանքի, իրականության հանդեպ այս դասին բնորոշ մտածելակերպով և կյանքի իրողությունների հանդեպ վերաբերմունքով: Այդ պատճառով պատերազմներին, կամ ընդհանրապես, ռազմական գործին վերաբերող բոլոր դրվագների նկարագրությունները կատարված են ոչ պրոֆեսիոնալ ձևով: Համապատասխանաբար, մեր գրավոր պատմությունն էլ ավելի ճիշտ է անվանել «եկեղեցագիր պատմություն հայոց»: Այս հանգամանքը զգալիորեն դժվարացնում է մեզանում ռազմարվեստի և պատերազմների պատմության ուսումնասիրությունը:

Բողոքի զգացում է առաջացնում նաև «պատմություն հայոց» բառակապակցությունը, որը փոխարինել է «Հայաստանի պատմություն» հպարտ բառակապակցությանը՝ միանգամից զրկելով մեզ Հայրենիքի որոշակիությունից:

Հայաստանի հնադարը մենք ուսումնասիրում ենք գերազանցապես օտարների գրած պատմական և այլ գրական նյութերի հիման վրա՝ ոչ բարյացակամ, հաճախ թշնամանքի ոգով շարադրված նյութերի մեջ հազվադեպ գտնելով չեզոք դիրքերից գրված սակավաթիվ տեղեկություններ: Այս բոլորը պետք է վերլուծել տարածաշրջանի և համաշխարհային պատմության համատեքստում՝ համադրելով հնագիտական, հնագրական, պատմական մարդաբանության, լեզվաբանության տվյալների հետ, որպեսզի ստանանք մեր անցյալի քիչ թե շատ օբյեկտիվ պատկերը:

Վերջերս, հայտնվել են մի շարք աշխատություններ, որտեղ մեր նախնիները սկսել են թղթի վրա «փառապանծ հաղթանակներ» տանել: «Կոտորվում» են տասնյակ հազարավոր թշնամիներ, կատարվում են աներևակայելի սխրանքներ ... Ոչ մի ընդհանուր բան պատմական գիտության հետ այս աշխատանքները չունեն, նրանց հիմքում ընկած է սխալ հասկացված (և այդ պատճառով խեղաթյուրված) հայրենասիրությունը և, ամենակարևորը՝ պատմության թերի ընկալումը:

Հայաստանը հազարամյակների ընթացքում գտնվել է աշխարհի ռազմականորեն ամենաուժեղ, աշխարհակալ պետությունների հարևանությամբ և բազմիցս ընդհարվել է նրանց հետ: Եթե մենք անընդհատ հաղթեինք Խեթական, Ասորեստանյան, Հին Պարսկական, Հռոմեական, Պարթևական, իսկ հետո Բյուզանդական, Արաբական, Մոնղոլական և Թուրքական տերություններին, ապա կունենայինք միանգամայն այլ ճակատագիր, նաև կարգավիճակ ժամանակակից աշխարհում: Դա չի նշանակում, որ մենք չունենք ռազմական պատմության փայլուն էջեր: Ամենևին, մենք կարծում ենք, որ այդ փառապանծ էջերը պետք է ջանասիրաբար բացահայտվեն, համակողմանի գիտականորեն ուսումնասիրվեն ու հիմնավորվեն, և միայն դրանից հետո մատուցվեն լայն հանրությանը:

Ճշմարտության ուղին չի հանդուրժում կանխակալություն, հայրենասիրության կեղծ ընկալում, անցյալը «գեղեցկացնելու» միտում, ազգային սնապարծություն և գոռոզամտություն: Այլա-

պես գիտական միտքը կտկարանա, աննկատ կփոխարինվի գիտանմանով, և հայրենի պատմագրությունը XXI դարի սկզբին կկատարի (կավարտի) ինքնառնչացման աշխարհագարման ակտը:

Ռազմական գործը Հին աշխարհում (գրեթե ոչ մի բան չի փոխվել մինչ այսօր) մարդկային աշխատանքային գործունեության բաղկացուցիչ մասն էր: Արտադրության (գյուղատնտեսություն, արհեստագործություն) և մշակույթային գործունեության հետ միասին նա անտիկ շրջանի մարդու կյանքի անբաժանելի մասն էր և արժանի է համակողմանի գիտական ուսումնասիրության:

... գարնանային զով առավոտ Արտաշեսյան Հայքի սահմանամերձ սարալանջի ստորոտում ...

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Պողպատակոտ լուռ շարքերով իջնում ենք մենք մեր լեռներից, Նիզակակիր, վահանավոր, սուրն է ճոճվում գոտու կապից, Մեր հետևից, աղեղն ձեռքին, նետաձիգներն քայլում են լուռ, Նրանք, հայացքն հառած հեռուն, իրենց հունձն են տեսնում հեռվում:

Հայրենիքիս բույրն է այստեղ, իմ հետևում տունն հայրական, Փոքրիկներս՝ ամենօրյա ուրախ, զվարթ խաղով տարված, Կիևս է այսօր անչափ գունատ՝ հայր, ամուսին՝ մարտ ուղարկած, Մորս լարված հայացքի մեջ՝ Երկինք ուղղված հավերժ խնդրանք:

Կմոտենան զնդերը մեր աղաղակող պիղծ թշնամուն, Որք, կարծես հսկա մի ոհմ, զ'մեզ է վագում արյունաբբու, Ու այդ պահին կ'որոտա՝ ահեղ կանչը մեր մարտական, Բախում, հարված, վահանի զարկ ... անմահություն ու Հաղթանակ:

... շէՏՈ

Հաղթության աղի, արևախառն քրտինք ...
Ձեռքեր՝ շաղախված արյունոտ հողով ...
Շնչահեղձ կրծքում կիսաձայն մի կանչ,
Թշնամին պարտված, ոտքիս տակ ընկած:

Վիրավոր մարդկանց հառաչ ու տնքոց,
Շրթերին անեծք արյունոտ աստծուն ...
Ցնծությունը կորավ, մնաց միայն ցավ,
Պատերազմը ծանր անեծք է մարդուն:

Թրծված եմ մարտում. սթափվեցի արագ,
Այրված գյուղերը հիշեցի հովտում,
Ծաղկած այգիներն՝ դիերով լցված,
Ու սուրս պատժեց անգութ թշնամուն:

... Օ՛, մարդ, ինչ՞ ու ես գազան:

Արա Գևորգյան
ք. Աշտարակ
30.12.2006

Նախաբան

ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Պատերազմը – քաղաքականության շարունակություն
է այլ՝ բռնի միջոցներով:

Կարլ ֆոն Կլաուզեֆց, 1827 թ. [129]

Ռազմա-պատմական գիտությունը մի շարք գիտակարգեր
ներառող համակարգ է, որոնցից կարևորագույններն են. ռազ-
մական արվեստի պատմությունը, պատերազմների պատմու-
թյունը, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի զարգաց-
ման պատմությունը, զինված ուժերի կառուցման պատմությու-
նը, առանձին զորամասերի և զորավարների պատմությունը
[280]:

Ռազմական պատմության յուրահատուկ բնագավառներ
են. ռազմական պատմագրությունը, ռազմական հնագիտու-
թյունը, ռազմական վիճակագրությունը և ռազմական աղբյու-
րագիտությունը:

Մակայն ռազմական պատմության առանցքը կազմում են
պատերազմների պատմությունը և ռազմական արվեստի
պատմությունը [83, 100, 137, 199, 262, 283, 285]:

Հին աշխարհի պատերազմները հիմնականում միջցեղա-
յին, կամ միջպետական պատերազմներ էին, որոնց ժամանակ
զինված պայքար էր ծավալվում ցամաքում, երբեմն՝ ծովում:
Նրանք ներառում էին ռազմական արշավներ, առանձին ճակա-
տամարտեր, քաղաքների ու ամրոցների պաշարումներ և զրոհ-
ներ, որոնք իրականացվում էին հավաքագրված և մշտական
բանակներով:

Զինված ուժերը կազմված էին բանակից և նավատորմից:
Բանակը հիմնականում բաղկացած էր երկու զորատեսակից՝
հետևակից և հեծելազորից, որոնք բաժանվում էին թեթև- և
ծանրագեներների: Մ. թ. ա. III հազարամյակից մինչև մ. թ. ա. I
դարի կեսը, որոշ ճակատամարտերում որպես առանձին զորա-
տեսակ օգտագործվում էին մարտակառքերի ստորաբաժա-
նումներ: Օժանդակ զորամասերի մեջ ներառված էին ինչպես

սակրավորների, այնպես էլ պաշարողական և հեռահար տեխնիկայով զինված հատուկ ստորաբաժանումներ [224, 232]:

Սպառազինությունը բաղկացած էր սառը զենքից՝ նետ ու աղեղից, տեգերից, նիզակներից, պարաստիկներից, թրերից, սրերից, սուսերներից, սակրերից, մարտակառքերից, նետող և քանդող մեքենաներից, պաշարողական աշտարակներից:

Մարմնի պաշտպանության համար օգտագործում էին սաղավարտներ, լանջապանակներ ու այլ տեսակի տարբեր պաշտպանական զրահներ:

Բանակները ունեին կազմակերպման տարբեր ձևեր և հատուկ մարտավարություն: Օրինակ՝ Հին Եգիպտոսի բանակները կազմավորված էին ջոկատներից, գնդերից, զորաբանակներից (կորպուս), Հին Հունաստանի բանակները՝ ջոկատներից, լոխերից, մորաներից, փաղանգներից, Հին Հռոմից՝ կենտուրիաներից, մանիպուլներից, ալաններից, կոհորտներից և լեգեոններից, Հին Իրանի կամ Հայաստանի բանակները՝ ջոկերից, վաշտերից, գնդերից, զորաբանակներից:

Խոշոր պատերազմները տևում էին տարիներ, հազվադեպ՝ տասնյակ տարիներ և երբեմն ուղեկցվում էին հասարակության ուժերի ծայրահեղ լարումով: Երբեմն պատերազմները ընդունում էին ծայրահեղ կատաղի բնույթ, որի հետևանքով առաջանում էին անասելի մարդկային տանջանքներ՝ մարդկանց հսկայական զանգվածների ստրկացում ու ոչնչացում և վիթխարի նյութական կորուստներ:

Հին աշխարհը տվել էր ռազմական մտքի փայլուն ներկայացուցիչներ՝ Սուն Ցզի, Ու Ցզի, Քսենոֆոն, Էնեաս Տակտիկոս, Պոլիբիոս, Պոլիէնաս, Հուլիոս Կեսար, Ֆրոնտինոս և այլք, որոնց գաղափարները այժմ ուսումնասիրվում են ոչ միայն պատմաբանների կողմից [104, 119, 120, 128, 197]: Ժամանակակից աշխարհի ամենահեղինակավոր քարձրագույն ռազմական ուսումնական հաստատություններում նրանց աշխատությունները օգտագործվում են ապագա սպաների տեսական և գործնական գիտելիքները կատարելագործելու համար [128, 138, 148, 263]:

XIX-XX դդ. Հին աշխարհի ռազմական պատմության ուսումնասիրության մեջ բեկում առաջացավ այն հիմնականում դրվեց գիտական հիմքերի վրա: Այս հարցում հատկապես նշանակալից էր գերմանացիներ Կարլ ֆոն Կլաուզիցի և Հանս

Դեբրյուկի, իսկ տիգրանյան ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար՝ Կուրտ Էքհարտի դերը [11, 100, 101, 129]: Կարևոր էր նաև ռուս զիտնականներ Ալեքսանդր Մվեչինի և Եվգենի Ռազինի մենագրությունների դերը: Այս անունների շարքը կարելի է զգալիորեն ընդլայնել գերմանացի, ռուս, անգլո- և ֆրանսալեզու մի շարք հեղինակավոր զիտնականների փայլուն ուսումնասիրություններով [74, 76, 85, 87-89, 98, 99, 102, 105-108, 114, 131, 137, 145, 152, 189, 206, 211, 213, 242, 248, 265, 270, 272, 278]:

Սույն հետազոտության ժամանակ մեզ անհասանելի էին Հին աշխարհի ռազմական պատմությանը նվիրված արտասահմանում հրատարակած մեծաքանակ մենագրությունները և տարբեր զիտական պարբերականներում տպագրված հոդվածներում շարադրված հսկայածավալ փաստագրական և վերլուծական նյութերը: Այս բնագավառում արդի գիտության նվաճումների մասին մասամբ կարելի է տեղեկություն ստանալ համացանցում տեղադրված կայքերից [65, 77, 99, 104, 108, 134, 143, 254, 266, 267, 268], սակայն դա մեզ հետաքրքրող բնագավառի համար տեղեկատվության սահմանափակ աղբյուր է:

Արդի ռազմապատմական գիտությունը բռնել է սրընթաց զարգացման ուղի: Պատերազմների ու ռազմական արվեստի պատմության բնագավառում հաղթահարված են բազմաթիվ միամիտ և կողմնակալ տեսակետներ: Դրա հետ մեկտեղ, մինչև այժմ, արդի մասնագիտական գրականության մեջ համատրոեն կրկնվում են մի շարք հնացած, չհիմնավորված և փաստագուրկ, պիտակավորված գնահատականներ տարբեր ժամանակների և ազգությունների ռազմական գործիչների և իրադարձությունների վերաբերյալ: Այդպիսի պատմագիտական գնահատականների «գոհերի» թվին է պատկանում նաև Տիգրան Մեծի ռազմաքաղաքական գործունեության արդի գնահատականը:

Հայաստանում ռազմական պատմությանը նվիրված աշխատանքները սակավաթիվ են: Պետք է նշել Ա. Գարագաշյանի, Հ. Աստուրյանի, Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի, Ս. Կրկյաշարյանի, Գ. Բուռնազյանի, Բ. Հարությունյանի, Ս. Սարգսյանի, Ռ.

Մանասերյանի, Հ. Հակոբյանի, Ա. Մովսիսյանի, Ս. Մարտիրոսյանի և մի շարք այլ հետազոտողների ավանդը ռազմական պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման հարցում [1, 5, 16, 19, 20, 21, 25, 29, 30-35, 37, 38, 45, 81]: Մակայն, ռազմական պատմության բնագավառում, Հին Հայաստանին նվիրված ծանրակշիռ ռազմագիտական աշխատություն դեռ ստեղծված չէ: Մարգիս Մարգարյանի վերոհիշյալ գիրքը, լինելով առաջին մասնագիտական մենագրությունը, ակնարկային բնույթի է և ակնհայտորեն հնացել է տիգրանյան ժամանակաշրջանի դեպքերի շարադրման և մեկնաբանման հարցերում: Ջենքերի և մենամարտության մասին կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Կարլեն Աթոյանի մենագրությունները [2, 3]:

Ռազմական հնագիտությունը մեզ մոտ համեմատաբար ավելի հարուստ է օրինակ՝ Ս. Եսայանի հանրահայտ մենագրությունները [110-112], Գ. Տիրազյանի [49], Բ. Առաքելյանի [61 - 63], Ժ. Խաչատրյանի [13], Հ. Հակոբյանի [22], և Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի [227 - 229], հետազոտությունները, սակայն մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը այնքան էլ ներկայացված չէ, որքան ցանկալի էր:

Ռազմական պատմության առարկան մեծ դեր է կատարում ցանկացած երկրի սպայական կրթական համակարգում և տվյալ երկրում ստեղծում է ռազմա-պատմական հարցերով հետաքրքրվող հասարակության որոշակի խավ, որի առկայությունը ևս այդ երկրի պաշտպանողականության բարձր մակարդակի ապահովման գրավականներից մեկն է: Հայաստանում, անհրաժեշտաբար, պետք է ստեղծենք այս կարգի գիտական և գիտահանրամատչելի գրականություն՝ զուգահեռ ձևավորելով այս հարցերով հետաքրքրվող հասարակություն:

Տիգրան Մեծի գահակալության տարիները, Հին Հայաստանի ռազմական պատմության ուսումնասիրության համար ամենաինֆորմատիվ ժամանակաշրջաններից մեկն է: Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ մ.թ.ա. VI - մ.թ. I դդ. ժամանակահատվածում անտիկ գրականության մեջ չկա հայկական ռազմական գործին վերաբերող ավելի մանրամասն նկարագրություն: Ուստի տրամաբանական է Հին Հայաստանի ռազմական

գործի ուսումնասիրությունը սկսել հենց տիգրանյան ժամանակաշրջանի պատերազմներից:

Հայաստանյան և, ընդհանրապես, հայկական պատմական գիտությունը հիմնականում փաստագրական է: Չափազանց քիչ են հայտնվում մեզ մոտ այն հետազոտությունները, որոնք մենք կարող ենք վերագրել վերլուծական պատմության ժանրին: Խորհրդային ժամանակաշրջանի գաղափարական կապանքները արդեն ավելի քան երկու տասնամյակ (1988 թ.-ից արդեն մտածվում և գրվում էր, ինչպես որ կուզես) չեն արգելակում մեր միտքը, սակայն անսպասելիորեն երկարատև ունեցանցած ժամանակաշրջանից ժառանգված մտածելակերպի իներցիան: Այդ իներցիայից դուրս ստեղծված աշխատանքների մեջ էլ հաճախ առկա էր հուսահատության հասցնող մասնագիտական որակի անկում:

Այս գրքում փորձ է կատարվում կիրառել արդի ռազմական մտածելակերպը՝ տիգրանյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական պատմությունը վերականգնելու համար: Հին աշխարհի ռազմական պատմության դրվագները վերականգնելու այդպիսի փորձերը նշանակալից և ընդունված են արդի ռազմական պատմագրությունում [93, 94, 123 - 125, 151, 215, 216, 245, 277]:

Հասարակության մեջ Հին աշխարհի պատմության հիմնախնդիրների հանդեպ հետաքրքրությունը չի մարում արդեն մի քանի դար: Քաղաքակրթության արշալույսը ունեցավ չափազանց հարուստ քաղաքական ու ռազմաքաղաքական պատմություն և ձևավորեց մարդկային գործունեության այս ոլորտի հիմնական հասկացությունները և չափանիշները: Հին դարերի փորձը անգնահատելի նյութ է հասկանալու համար նաև արդի մարդուն և արդի հասարակության էությունը: Դժբախտաբար, անցումը Հին դարերից դեպի Միջնադար, Նոր դարեր և նույնիսկ Նորագույն ժամանակները էականորեն չփոխեց մարդկանց՝ պատերազմներ հրահրելու ու վարելու դաժան էությունը, ինչպես նաև չլուսավորեց, չառաջացրեց գոնե հեռավոր ապագայում անպատերազմ հասարակության առաջանալու հույսի մի շող:

Ուստի հին հռոմեացի Վեգետիոսի ասույթը՝ *Si vis pacem, para bellum* (եթե ցանկանում ես խաղաղություն, պատրաստվիր պատերազմին) այժմեական է ցայսօր, ինչպես միշտ [70]:

Պատմության դասերը միանշանակ ուսուցանում են, որ այն ազգը, պետությունը, հասարակությունը ընդհանրապես, որը ընդունակ չէ պաշտպանել իրեն, դատապարտված է ոչնչացման: Բնության նմանատիպ հանրահայտ օրենքի ինչ պարտադիր՝ իմպերատիվ տարածում է դա սոցիոլոգիական ոլորտի վրա:

Այդպիսով, ռազմական արվեստի պատմության ուսումնասիրությունը ոչ թե շքեղություն, այլ անհրաժեշտություն է (որում մենք՝ հայերս անթույլատրելի թերացել ենք): Մուն Ցզին (Չինաստան, մ.թ.ա. V դ.) ասում էր. «Պատերազմը՝ մեծ գործ է պետության համար, դա կյանքի և մահվան հիմքն է, դա գոյատևման և կործանման ճանապարհն է» [138, 234]:

Հին Հայաստանի պատմության խեղաթյուրումը հասել է անթույլատրելի չափերի, ընդ որում անտեսվում և խեղաթյուրվում են հատկապես մեր ռազմաքաղաքական և ռազմական նվաճումները [73, 144, 252]:

Հայաստանի ռազմական պատմությունը Հայաստանի ընդհանուր պատմության բաղկացուցիչ մասն է, մյուս կողմից, նաև անբաժանելի մասն է կազմում համաշխարհային ռազմական պատմության: Այն մշտական ուշադրության կարիք ունի հասարակության և պետության կողմից:

Պլատոնը իր «Թիմեոս» երկխոսության մեջ եզրիպտական քրմի շրթերով, առաջինը արտահայտեց այն միտքը, որ այն ժողովուրդը, որը չգիտի իր անցյալը, դատապարտված է հավերժ մնալու մանկական հասակում [230]: Այն բանակը, որը չի ուսումնասիրում ու հիշում իր անցյալը, դատապարտված է ամեն անգամ վերականգնելու իր ռազմական ավանդույթները, կամ հենվելու մեկ ուրիշ ժողովրդի ռազմական ավանդույթների վրա: Մենք ունեցել ենք հազարամյա ռազմական ավանդույթներ, որոնց ուսումնասիրությունը և վերականգնումը մեծապես կնպաստի մեր երկրի պաշտպանական համակարգի հոգեբանական բաղադրիչի հզորացմանը:

Սակայն, առանձ համաշխարհայինի հետ համադրելու, հնարավոր չէ լիարժեք ճանաչել սեփական ժողովրդի կյանքի ցանկացած երևույթ: Վլադիմիր Տոմսինովը գրում էր. «Կարծիքը այն մասին, որ սեփական երկրի պատմությունը և սեփական ժողովրդի մշակույթը ճանաչելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել անմիջապես միայն դրանք՝ ներկայումս, դժբախտա-

բար, բավականին տարածված մեծ մոլորություն է: Իրականում, ամեն ինչ իսկականից ընկալվում է միայն համեմատության մեջ: Միայն ուրիշ ժողովուրդների պատմության և մշակույթի պրիզմայով սեփական երկրի պատմությունը և մշակույթը դիտարկող տեսակետը թույլ է տալիս տեսնել և հասկանալ նրա մեջ ամենակարևորը՝ նրա դերը ու նշանակությունը համաշխարհային պատմության մեջ» [230]:

Մեր հետազոտության ընթացքում բազմիցս հանդիպել ենք տեսակետների, որոնք բավարար հիմնավորված չեն եղել կամ արտացոլել են ավելի շատ տվյալ ժամանակի և տարածաշրջանի պատմաբանների նախապաշարունքները, քան կոտ գիտական վերլուծության եղրակացությունները: Այդ դեպքում մենք հիմնվել ենք լորդ Բոլինգբրոկի առաջարկած այն միակ դեղատուսի վրա, որը կարող էր դուրս բերել փակուղի մտած կամ ինքնախաբեությանը գոհ գնացած պատմագիտական տեսությունները (որոնք, հաճախ, իրականում ոչ այնքան տեսություններ են, որքան թույլ հիմնավորված վարկածներ)՝ վերադառնալ սկունքներին և մեկ անգամ ևս ուսումնասիրել դրանք:

«Կարճ ասած, միլորդ, այս բոլոր գիտական համակարգերը ոչ այլ ինչ են, քան կախարդված ամրոցներ. նրանք թվում են ինչ-որ մի իրականություն, իսկ իրականում միայն առերևութային են և այդ ամրոցների նման անհետ կորչում են, հենց հանվում է հմայախոսքը:

Կախարդանքը քանդելու համար անհրաժեշտ է վերադառնալ սկունքին: Այս արտահայտությունը կարող է տարօրինակ թվալ, բայց այստեղ առկա է ուրույն իմաստ:

Մենք պետք է մանրակրկիտ և անկողմնակալ ուսումնասիրենք հիմունքները և, երբ հայտնաբերենք, որ նրանք քիչ հավանական կամ, ընդհանրապես, անհավանական են, անհետթություն կլինի սպասել այս հիմքի վրա կերտած կառույցի մեջ եղածից ավելի լավը:» [80]:

Նախաբանի վերջում, ցույց տալու համար, թե ինչ ոտնձրություններ մեր պատմության հանդեպ՝ կոպիտ և կողմնակալ սխալներ, կարող են թույլ տրվել հայկական ռազմական և քաղաքական նվաճումների վերաբերյալ, բերենք մի քանի կարծիք արդի ռուսական պատմագրության էջերից:

Բելիկովը իր «Կրասոսոսի պարթևական արշավանքը.

ռազմա-տեխնիկական տեսակետ» հողվածում [71] գրում է.

1. ... հռոմեացիները առաջին անգամ միայն մ.թ.ա. 53 թ. Խառանում հանդիպեցին պարթևների կողմից կիրառված արևելյան հեծելազորային մարտավարությանը: Բելիկովը մ.թ.ա. 68 թ. Արածանիի ճակատամարտի ընթացքի և մարտավարության մասին կարող էր տեղեկանալ ոչ միայն Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի երկերից, այլ նաև Կուրտ Էքհարտի գերմաներեն աշխատությունից և, ամենակարևորը, Հակոբ Մանանդյանի «Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը» աշխատության 1943 թ. ռուսերեն հրատարակությունից:

2. ... ցիտում է Ջ. Վելեսին, որը համարում էր, որ արշավանքը սխալների մի հաջորդություն էր, որոնք դասակարգում էր ըստ կարևորության: Առաջին տեղում «Հայաստանի հետ դաշնակցությունից հրաժարումն էր, որը Կրասսոսին կարող էր տալ թեթևազեն զինվորներ»: Սկսում ես կասկածել, որ վերոհիշյալ հեղինակը առնվազն ուշադիր չի կարդացել Պլուտարքոսին: Ինչ ու թեթևազեն զինվորներ: Արտավազդ Բ-ի առաջարկը արշավել Հայաստանով և 16.000 հեծելազորը, որի մեջ էին, անկասկած, պարթևներին մի քանի անգամ հաղթած կատաֆրակտասները, և 30.000 հետևակը՝ լոկ թեթևազեններ են: Չեմ կարծում, որ սա հայաժխտող մի միտում է, պարզապես արդի պատմաբանների մի մասը իրական պատմական հետազոտությունը երբեմն փոխարինում է նախկինից ժառանգած հարթ ու սիրունիկ դիցաբանական պատմվածքների վերաշարադրմամբ՝ երկարացնելով հին պատմաբանական անհեթեթությունների և թյուրիմացությունների կյանքը:

3. ... Բելիկովը ամենայն անկեղծությամբ հավատում է, որ եթե չլինե՞ր Կրասսոսի արկածախնդրային արշավանքը, ապա Հռոմը և Պարթևստանը անպայման կպահպանեին Բարի դրացիական հարաբերությունները ապագայում: Նա ճիշտ է նշում, որ լավ հարաբերությունները Հռոմի հետ անհրաժեշտ էին Հրահատ Գ-ն Հայաստանի հզորությունը թուլացնելու համար, սակայն հաշվի չի առնում, որ 66 թ.-ից սկսած Հայաստանը արդեն Հռոմի հարկադրված դաշնակիցն էր, իսկ հռոմեական ծավալապաշտությունը դեպի արևելք սկսվում էր դեռ Լուկուլլոսի 68 թ. անիրագործելի երազանքներից՝ նվաճել ողջ Իրանը և կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու ռազմական հաջողությունները: Ակնհայտ միամտություն կամ թերամտություն է համարել, որ

երկու աշխարհածավալ տերությունների՝ Հռոմի և Պարթևստանի հարաբերությունները անդառնալիորեն փչացրեց ազան Կրասսոսը. այդ հարաբերությունները լարված, իսկ հետո վատ էին ի սկզբանե: Տերություններից ոչ առաջինը, ոչ էլ երկրորդը հակված չէին հանդուրժել իր սահմանին այլ աշխարհակալ ուժ: Կատաղի պայքարը անխուսափելի էր, և կայացավ: Այն փաստը, որ Պարթևստանը՝ որպես պակաս զորեղ ուժ ավելի զգուշավոր էր, հարցի էությունը չի փոխում: Հետագայում՝ Մասսելանների օրոք, ուժեղացած Իրանը կնախաձեռնի պատերազմների մեծ մասը և դեռ կհոշոտի Հռոմեական կայսրության ողջ Արևելքը:

4. ... Բարոյական տեսակետը: Ի՞նչ հուզիչ տեսարան է նկարագրում Բելիկովը: Բազմաթիվ երկրներ և պետություններ կործանած և կողոպտած Հռոմը, որի տնտեսության պարտադիր բաղադրիչներից էր ռազմավարը, «ժողովրդական տրիբուն Անտոյի միջոցով ցանկանում էր կասեցնել արշավանքը անմեղ մայրկանց դեմ»: Ի՞նչ հուզիչ է, բայց անհամոզիչ: Իրականությունը նրանում էր, որ խայտառակ պարտություն կրած հռոմեական պետությունը, իր խարխլված հասարակական վարկը վերականգնելու համար ստեղծել էր այս անհեթեթ կեղծիքը: Ֆաշիստական պրոպագանդայի ղեկավար Հեբելը ուսուցանում էր, որ ինչքան մեծ լինի սուտը, այնքան շուտ դրան կհավատան: Հին հռոմեացիների քաղաքական գործիչներին դա հաջողվել էր ոչ միայն իր ժողովրդի, այլ նաև արդի պատմաբան Բելիկովի հանդեպ:

5. ... Բելիկովը նշում է, որ պարթևները այնքան թույլ և հասարակ չէին, ինչպես փոքրասիացիները: Այդ ի՞նչ տվյալների հիման վրա է թույլ համարում փոքրասիացիներին մեր հեղինակը: Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան Մեծի Հռոմի կործանմանը ուղղված կատաղի պատերազմներից ելնելով: Թե Բուֆանիայի կամ Գալաթիայի ոչ մեծ, բայց բավականին ուժեղ պետությունների ռազմական պատմությունը ուսումնասիրելուց հետո: «Թույլ» փոքրասիացիները, հռոմեական դաշնակցական բանակների կազմում այնքան հաճախ էին փրկել նույն հռոմեական զենքի պատիվը, որ առնվազն անարդար կլինե՞ր այդպիսի գնահատական ստանալ արդի պատմաբանի կողմից:

6. ... Հռոմեացիների վատ հետախուզությունը: Մի թե չէր կարելի ասել, որ պարթևների լավ հակահետախուզությունը

ձախողեց հռոմեական լավ հետախուզության փորձերը՝ ստանալ քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկություններ հակառակորդի մասին: Դա ամենևին էլ նույնը չէ:

7. ... Բելիկովը համարում է, որ հողագործական Արևմուտքը մարտնչեց քոչվոր Արևելքի հետ նրա տարածքում և պարտվեց: Հնչում է շատ գեղեցիկ, սակայն նման ինսինուացիայի պրիմիտիվիզմը ակնհայտ է: Երկրագործության հայրենիքը Արևմուտքում չէ: Իրանի բնութագրումը՝ որպես քոչվորական մի երկիր անվազն ճիշտ չէ:

8. ... Բելիկովին նույնիսկ կարելի է գրել, որ նետն ու աղեղը երբեք չէին եղել ավանդական հռոմեական զենք, որովհետև հակասում էին հռոմեական պատկերացումներին ազնիվ մենամարտի (և մարտի) մասին: Միջնադարյան «ասպետական» մոտեցում հնադարում: Կեցցե՛ս, հեղինակ: Բայց, անտեսելով մեր հեղինակի կարծիքը, հին հռոմեացիները «արհամարհելով պատվի հարցերը», կասե՛ի, «անամոթաբար» օգտագործում էին որոշ ճակատամարտերի ժամանակ ոչ միայն նետաձգությունը, տեգահարումը և պարսամարտը, այլ նաև դաշտային կատապուլտները, բալլիստները և օնագրները:

Անշուշտ, Բելիկովի հողվածում կան նաև բազմաթիվ հետաքրքիր մտահղացումներ, և հեղինակը միանգամայն կոմպետենտ մասնագետ է: Դա է պատճառը, որ քննարկեցինք հենց այս հողվածը՝ ցույց տալու համար՝ որքանով Հայաստանի մասին պատմական տեղեկությունները դուրս են մնացել նաև բարեխիղճ հետազոտողների տեսադաշտից, և որքանով դեռ ուժեղ է միակողմանիությունը Առաջավոր Ասիայի պատմության հարցերի վերաբերյալ:

Բազմաթիվ «միամիտ» և չիմնավորված մտքեր Բելիկովը հայտնել է նաև իր մեկ ուրիշ հողվածում. «Հռոմ և Պարթևստան. Փոխադարձ մերժման ակունքներ» [72]:

2003 թ. Ստավրոպոլում՝ Բելիկովը հրատարակել էր մի գիրք, որը որոշակիորեն առնչվում է մեր հետազոտության թեմայի հետ, սակայն այն առ այսօր մեզ անհասանելի է (Беликов А.П. Рим и эллинизм: проблемы политических, экономических и культурных контактов. Ставрополь, 2003, 402 с.): Գրախավող փոքր հողվածում կատարած սխալների թիվը մեզ ենթադրել է տալիս, որ իր հեղինակած գրքում նույնպես հանդիպելու ենք

տարբեր բացթողումների: Կարևոր է տալ այսպիսի գրքերի հանգամանալից գրախոսականը, որը կարող է դրական անբաղառնալից հեղինակի հետագա հրապարակումների վրա:

Երկրորդ օրինակը վերաբերվում է 1995 թ. Ռուսաստանում՝ Նիժնի Նովգորոդում տեղի պետական համալսարանի կողմից հրատարակած Եվգենի Մուլնի «Պոնտոսի տիրակալը. Մենագրություն» 144 էջանոց գրքին [169]: Մեզ հասանելի էր գրքի էլեկտրոնային տարբերակը՝ տեղադրված www.militera.lib.ru կայքում: Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, բուհերի պատմական ֆակուլտետների ուսանողների, հին աշխարհի պատմության սիրահարների, դպրոցների և վարժարանների ուսուցիչների համար:

Անտարակույս, ցանկացած գրքում անխուսափելի են որոշ անճշտություններ և վրիպակներ և մենք մտադիր չենք դրանք այստեղ մանրամասնորեն քննարկել: Կարող ենք միայն ասել, որ Տիգրանի հետ կապված բոլոր իրադարձությունների շարադրումը այս գրքում վկայում է, որ Հակոբ Մանանդյանի՝ 1943 թ. ռուսերեն վերահրատարակած «Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը» գիրքը [157], ըստ ռուսական արդի պատմագիտության ավանդության, հեղինակը ևս չի նկատում:

Այժմ խոսենք գրքում տեղ գտած զավեշտի մասին: Մուլնը իր գրքի վերջաբանում գրում է.

«Միհրդատի» (խոսքը Պոնտոսի արքայի մասին է – իմ մեջբերումը), որպես կառավարչի գործունեության մյուս գնահատականը դարձավ իր կողմից “արքայից արքա” տիտղոսի ընդունումը, որը այդ ժամանակ կրում էր միայն Մերձավոր Արևելքի ամենավաստակավոր կառավարիչը: Ճիշտ է, այդ տիտղոսը հռոմեացիների դեմ առաջին պատերազմում Միհրդատի կրած պարտությունից հետո անցավ Տիգրան Բ-ին: Բայց մենք արդեն տեսել ենք՝ որքանով մեծ էր տարբերությունը այս երկու միապետների միջև, որ գնահատենք հաջորդին նախորդից բարձր: Նույնը կարելի է ասել այս տիտղոսը կրող Միհրդատի ուրիշ մտտակա նախորդների և հետնորդների մասին: Ընդ որում, չի կարելի մոռանալ, որ Տիգրան Բ-ն և պարթևական թագավորները առաջին հերթին ի հայտ էին գալիս որպես իրենց ժողովուրդների կառավարիչներ, իսկ Պոնտոսի թագա-

վորը ի սկզբանե բազմազգ պետության կառավարիչ էր, ինչը, անշուշտ, դժվարացնում էր նրա ֆունկցիաները որպես կառավարիչ: Պետությունը գլխավորողի գործունեության կարևորագույն չափանիշն է իր ստեղծած տերության ամրությունը: Մենք արդեն նշել ենք, որ Միհրդատի ստեղծած համապոնտական պետությունը բավականին կենսունակ էր և՛ տնտեսական, և՛ ռազմական առումով: Իզուր չէ, որ համապոնտական միավորման գաղափարը շարունակում էր ապրել և Միհրդատի մահվանից հետո:»

Մենք չգիտենք՝ հեղինակը պատմաբան է, թե գրող, սակայն հեղինակավոր հրատարակչությունում տպված աշխատությունը մտածել է տալիս, որ «գիտնական» է: Հասկանալի չէ միայն՝ այս բացարձակ անհերթությունը տկարամտության, թե միտումնավորության արդյունք է:

Ինչպե՞ս կարելի է չիմանալ, որ արքայից արքա տիտղոսը Տիգրան Բ-ին անցել է 86-84 թթ. հայ-պարթևական պատերազմում տարած հաղթանակից հետո, որպես պարտված պարթևների և պարտադրված պայմաններից մեկը: Պարթևստանում առաջին անգամ արքայից արքա տիտղոսը կրող Միհրդատ Բ Մեծի մահվանից հետո նրա հետևորդ Օրոդեսը, այն հարկադրաբար զիջեց Տիգրանին՝ որպես Արևելքի ամենաուժեղ տիրակալի: Դա կարելի է կարդալ ցանկացած քիչ թե շատ հայտնի՝ Հռոմի պատմությանը նվիրված դասագրքում [170, 171, 290]:

«Կենսունակ» պոնտական պետությունը կործանվեց Հռոմի կողմից, իսկ հայկական և պարթևական «անկենսունակ» պետությունները հարատևեցին: Հատկապես դժվար էր Հայաստանին, սակայն իր թագավորների հանճարը գրավականն էր պատմության անբարենպաստ պայմանների դեմ տարած հաղթանակի: Արտավազդ Բ ևս արժանիորեն էր կրում հորից ժառանգած արքայից արքա տիտղոսը, և Միհրդատ Չ Եվպատոր Պոնտոսի արքան շատ բան կտար նախախնամությանը, որ ռազմաքաղաքական ընդունակությունների հետ մեկտեղ տիրապետեր նաև Տիգրանի և Արտավազդի բնավորության արտակարգ հավասարակշռվածության մի մասին:

Բոլոր գնահատականները այս գրքում տառապում են ծայրահեղ կողմնակալությամբ, Պլուտարքոսից (մոտ 46 – մոտ 123 թթ.) 1.900 տարի հետո Տիգրանին տրվում են էլ ավելի ծայրահեղ և անարդարացի գնահատականներ: Եվ, եթե մենք մեծ հույնի ստեղծագործությունները ընթերցում ենք խորագույն հարգանքով և սիրով՝ քաջ գիտակցելով կենսագրական համեմատությունների ողջ դաստիարակչական և, անտարակույս, պատմագիտական նշանակությունը, ապա Մոլևի նման նորագույն գրչակներին հարկադրված ենք տալ իրենց ստեղծածին համարժեք գնահատականը: Զպետք է հապաղի նաև որևէ ռուսական գիտական պարբերականում հանգամանալիորեն շարադրված համապատասխան գրախոսականը:

1999 թ. հրատարակվել էր Սմիկովի հոդվածը Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսի մասին, որտեղ փորձ էր կատարվում գնահատել հռոմեացի գորավարի գործունեությունը և նրա հանդեպ ձևավորված հասարակական կարծիքը [218]: Հեղինակը օգտագործած գրականության ցանկում նշում է նաև Հակոբ Մանանդյանի «Տիգրան Մեծը և Հռոմը ...» մենագրության 1943 թ. ռուսական հրատարակությունը [157], որից հետո անվերապահորեն կրկնում է XIX դարի պատմաբանների անհիմն պնդումները այն մասին, որ հոգևած և ցրտահարված հռոմեական լեգեոներները խեղճ Լուկուլլոսին ստիպեցին վերադառնալ Պոնտոս: Լուկուլլոսի հարկադրված նահանջի հիմնավորումը Մանանդյանի մոտ կատարված է այնպես համոզիչ, որ ճիշտ եզրահանգմանը հանգելու համար ավելին գրել այլևս անիրաժեշտ չէր: Մանանդյանի կողմից Դիոն Կասսիոսի երկի մեջբերված հատվածի ընթերցումը արդեն բավարար էր հասկանալու համար՝ ինչ դեր կատարեց Արածանիի ճակատամարտը հռոմեական ձախողումների և նահանջի մեջ: Սակայն Սմիկովը անտեսում է վերը նշվածը: Ավելին՝ նա մեջբերում է կատարում Կիկերոնի «Մանիլիոսի օրենքի մասին» ճառից՝ մինչ այդ նշելով, որ Լուկուլլոսը Կիկերոնի ընկերն էր, և նա խուսափում էր նրա մասին բացասական կարծիք հայտնելուց [218]: Կիկերոնի՝ այս դեպքերի ժամանակակցի ստեղծագործություններում պահպանվել են չափազանց կարևոր գնահատականներ, սակայն Սմիկովը այս ամենը նույնպես «չի նկատում»: Նրա

համար պատմության ուսումնասիրությունը ճշմարտությանը հասնելու միջոց չէ: Չափազանց տհաճ է «գիտնականի» կողմնակալությունը ավելի քան երկու հազար տարի առաջ տեղի ունեցած դեպքերի հանդեպ: Երբ դա տեղի է ունենում այն գիտնականների կողմից, որոնք նկարագրվող դեպքերին մասնակցած պատմական ժողովուրդների արդի ներկայացուցիչներն են՝ պարսիկներ, հայեր, հույներ, հրեաներ և այլն, մենք հասկանում ենք նշված բնագավառում այս կամ այն աստիճանի մարդկային թուլության՝ կողմնակալության դրսևորման հնարավորությունը, սակայն որպես գիտնական այս երևույթը վճռականորեն դատապարտում ենք:

Համացանցի ռուսախոս հրեական պատմական կայքերից մեկի ֆորումում ծավալվող բանավեճը այնքան անողորմ քննության էր ենթարկում սեփական պատմության անցքերը, որ հիացմունքով ես լցվում մասնակիցների ճշմարտությանը (նույնիսկ հետազոտողի համար տհաճ) հասնելու ձգտումին [277]: Յուրաքանչյուր իրեն հարգող գիտնական պետք է յուրացնի հենց այս աշխատանքային ոճը:

Ապշեցնում է արդի արևմտյան և ռուս պատմաբանների անբարոյականությունը հասնող, երբեմն կանխամտածված արհամարհական կամ թշնամական վերաբերմունքը Հին Հռոմի հակառակորդների հանդեպ: Դա չի վերաբերում միայն հարգանքի և սիրո «ինդուլգենցիա» ստացած մի քանի պատմական դեմքերին՝ Պիրրոս, Հաննիբալ, Միհրդատ Պոնտացի, Արմինիոս և այլն: Մրանք կոչված են ընդգծել Հռոմի փառքը: Սակայն պատմությունը գիտություն է, որը պահանջում է մեզ հասած բազմաթիվ գրական և նյութական արժեքների հիման վրա վերստեղծել անցյալի հնարավոր հավաստի պատկերը:

2006 թ. Մ. Ռոդիոնովի հրատարակած Հին Հունաստանի և Հին Հռոմի պատմության դասախոսությունների սեղմագրի մեջ, որը նախատեսված էր համալսարանների հումանիտար ֆակուլտետների ուսանողների համար, պոնտական պատերազմները, ըստ էության, նկարագրված չեն [202]: Միակ տեղեկությունը այն մասին է, որ Սուլլան Միհրդատի դեմ իր հաղթական արևելյան պատերազմից հետո իջել է Իտալիա, որ գրավի Հռոմը: Բանիմաց հեղինակի կողմից փայլուն ձևով կազմված այս դասագրքում տեղ են գտել մանրամասն տեղեկություններ, որոնց մի մասը վստահաբար, ավելի կարևոր չէր Հին Հռոմի

պատմության սկսնակ ուսումնասիրողի համար, քան պոնտական պատերազմների սեղմ նկարագրությունը: Սակայն այստեղ ոչինչ չի ասվում Հռոմ – Միհրդատյան (ըստ էության Միհրդատ–Տիգրանյան դաշինքի) կատաղի հակամարտության մասին, որի ելքից մ.թ.ա. I դ. առաջին կեսում մեծապես կախված էր այն ժամանակվա թե՛ Հռոմի, թե՛ ամբողջ օլյումենեի հետագա ճակատագիրը [109]:

Բերված օրինակները պարտադրում են մեզ ավելի աչալքոքրեն վերաբերվել Հին Հայաստանի և հարակից տարածաշրջանների պատմությանը նվիրված բոլոր, այդ թվում և ռազմապատմաբանական ուսումնասիրություններին:

Տիգրան Մեծի գործունեության քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, մշակութային, էթնոհոգեբանական նշանակության ըմբռնման համար հայագիտությունը հսկայական անելիք ունի: Լինելով համաշխարհային պատմության խոշորագույն դեմքերից մեկը՝ որպես այդպիսին Տիգրան Բ Մեծ արքայից արքան, ըստ արժանվույնի չի գնահատվել նույնիսկ սեփական ժողովրդի պատմաբանների կողմից: Բազմաթիվ ներբողները և հիացմունքային զեղումները գիտական աշխատանքային ոճ չեն կարող հանդիսանալ և պատմաբանների համար անհետաքրքիր են [6]: Թվում էր, թե Ռուբեն Մանասերյանի աշխատություններում կատարված անհերքելի զերկացությունները կարող էին Հայաստանում սկիզբ դնել Տիգրանյան ժամանակաշրջանի խորը, գիտական անկողմնակալ ուսումնասիրությանը, սակայն դրանք անտեսվում են մեր արդի պատմաբանների կողմից նույնիսկ ժամանակակից դպրոցական դասագրքերում:

Մեր հետազոտությունների առարկան է Հին Հայաստանի ռազմական արվեստի զարգացումը և ռազմաքաղաքական պատմությունը: Տիգրանյան ժամանակաշրջանի ամենամանրամասն նկարագրված ռազմական դրվագը մ.թ.ա. 69-67 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմն է: Այս պատերազմի ընթացքը լուսաբանել են բազմաթիվ անտիկ հեղինակներ [17, 42, 51, 59, 60, 83, 167, 191 – 195, 238, 279], իսկ XIX դարից սկսած հետազոտել են մի շարք հայ և եվրոպական գիտնականներ [1, 5, 11, 18, 28, 29, 41, 45, 58, 66, 69, 146, 210, 220, 243, 273], որոնցից անկյունաքարային են երեքը, դա Կուրտ Էքհարդտի [11], Հակոբ

Մանանդյանի [29] և Ռուբեն Մանասերյանի [30 - 35, 158 - 163] աշխատություններն են: Հենվելով նրանց վրա և հաշվի առնելով համաշխարհային հանրության չմարող հետաքրքրությունը Հին Հռոմի պատմության այս ժամանակաշրջանի հանդեպ՝ անհրաժեշտ է պատշաճ հիմնավորել և ներկայացնել այդ պատմական անցքերի մեր տեսակետը, թարգմանել բազմաթիվ լեզուներով և տարածել համացանցում:

Տիգրանյան ժամանակաշրջանի ռազմական և ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մեր վերլուծությունները մեծապես հիմնված են Ռուբեն Մանասերյանի պատմական կոնցեպցիայի վրա, ուստի ցանկալի էր, որ ընթերցողը ծանոթ լինի նրա կոթողային. «Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ. Մ.թ.ա. 94 - 64 թթ.» մենագրության առաջին, կամ երկրորդ, լրացված հրատարակություններին (Երևան, 1987, 2007 թթ.):

Նույնքան կարևոր է ընթերցողի համար ծանոթ լինել Հայկ Հակոբյանի Տիգրան Մեծին նվիրված աշխատություններին, որոնք շարադրված են մի փոքր այլ տեսանկյունով և հենց այդ պատճառով՝ խիստ արժեքավոր [19, 21, 22]:

Մի շարք հայ պատմաբաններ երբեմն անդրադառնում են Տիգրանի ժամանակաշրջանին և ներկայացնում արժեքավոր նոր գաղափարներ [7, 8, 9, 24, 27, 36, 40, 47, 56, 69, 165, 208]: Լայն հասարակայնության հետաքրքրությունը բավարարելու համար նկարահանվել է գիտահանրամատչելի փաստագրական ֆիլմ [48]:

Մեր կողմից ներկայացվող աշխատանքը գերծ չէ թերություններից: Առ այսօր լինելով Տիգրան Մեծի ռազմական գործունեության համալիր վերլուծության գիտական առաջին փորձերից մեկը, նա ներկայացնում է տեսակետներ, որոնք կարող են անսպասելի լինել մեր ընթերցողների մեծ մասի համար: Ավելին, անկասկած կառաջարկվեն տիգրանյան ժամանակաշրջանի ռազմական պատմության այլ ընկալումներ: Հեղինակը իր այս աշխատանքը դիտում է որպես սպասվող բանավեճի ծավալման համար անհրաժեշտ առաջին քայլ և երախտագիտությամբ կընդունի ընթերցողների բոլոր կարծիքները և հիմնավորված քննադատությունը:

• • •

Ծանուցում՝ 1 (Որպես օրինակ, ներկայացվում են մի քանի մեզ անհասանելի հրատարակումներ).

1. Adcock Massachusetts, 1940.F.E. The Roman Art of War under the Republic. Cambridge/
2. Connolly P. Greece and Rome at War. London, 1981.
3. Couissin P. Les Armes Romaines. Paris, 1926.
4. Kromayer J., Veith G. Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Romer. Munchen, 1928.
5. Majumdar B.K. The Military System in Ancient India. Calcutta, 1960.
6. Manaseryan, R.L. L'Armenie et le Proche-Orient hellenistique aux temps de Tigrane le Grand. – Armenie entre Orient et Occident, Bibliotheque nationale de France, Paris 1996, p.32-37.
7. Schneider R. Legion und Phalanx. Berlin, 1893.
8. Sekunda N.V. Army of Alexander the Great (Men-at-Arms Series 148). London, 1984. (համացանցի միջոցով հասանելի է միայն մի գլուխը)
9. Беликов А.П. Рим и эллинизм: проблемы политических, экономических и культурных контактов. Ставрополь, 2003. 402 с.
10. Никоноров Б.П. Вооружение и военное дело в Парфии: Автореф. на соискание уч. степени канд. ист. наук. – Л., 1987.
11. Никоноров Б.П. Парфянские катафрактарии.

Նկար Ն1. Գառնիի ամրոցի պարիսպները

ՄԱՍ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Մ. Թ. Ա. 535 – 69 ԹԹ.

Գլուխ 1
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՄԻՆՉԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-ի
ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ
(մ.թ.ա. 535 – 95 թթ.)

Հայաստանի պատմության ժամանակագրությունը ներառում է հետևյալ ժամանակաշրջանները.

1. Նախապատմություն և հնագույն պատմություն – քարեդար՝ պալեոլիթ, մեզոլիթ, նեոլիթ, պղնձեքարեդար, վաղ բրոնզեդար: Ներառում է Հայաստանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող մարդկային ցեղի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի սկիզբը: Հնագույն պատմությունը կազմում է Հին աշխարհի՝ հնադարի պատմության բաղկացուցիչ (սկզբնական) մասը:

2. Հնադար – հայոց պատմությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբից մինչև մ.թ. IV դարի վերջը – V դարի սկիզբը՝ շուրջ 3.500 տարի:

3. Միջնադար – հայոց պատմությունը V դ. սկզբից մինչև XVIII դ. վերջը, գրեթե 1.400 տարի:

4. Նոր դարեր – հայոց պատմությունը 1801–1921 թթ.՝ 120 տարի: Նոր ժամանակների պատմությունը ներառում է իր մեջ նաև նորագույն պատմությունը:

5. Նորագույն պատմություն – 1921 թ. մինչև մեր ժամանակները (2009 թ.)՝ 88 տարի:

Այդպիսով, Հայաստանի պատմությունը բաղկացած է հին, միջնադարյան և նոր պատմությունից:

Հասարակության զարգացման առումով, Հայաստանում մենք ունեցել ենք մարդկային ցեղի զարգացման բոլոր երեք փուլերը.

1. Վայրենություն – քարեդար՝ պալեոլիթ՝ ավելի, քան 800.000 տարի:

2. Բարբարոսություն – մեզոլիթ, նեոլիթ, պղնձեքարեդար, վաղ բրոնզեդար՝ մոտ 10.000 տարի (այլ տեսակետներով՝ մոտ 40.000 տարի):

3. Քաղաքակրթություն – մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբից

մինչև մեր ժամանակները՝ մոտ 5.000 տարի:

Հայաստանում, ռազմական գործի ակունքները կորչում են քարեդարում՝ մեզոլիթում, երբ երբեմն բախումներ էին առաջանում տարբեր մարդկային խմբերի, հետո ցեղերի միջև: Արդեն նոր քարեդարում՝ նեոլիթում, այդ բախումների ժամանակ օգտագործվում էին հատուկ պատերազմական հնարքներ, որոնք բնորոշ չէին որսին: Դա հատուկ զիտելիք էր՝ ստացված մարդկանց դեմ վարվող պայքարում, այսինքն ռազմական արվեստի զարգացման վաղնջական շրջանն էր:

Ըստ արդի հայկական գիտության կողմից ընդունված տեսություններից մեկի (որի կողմնակիցն են նաև ես), Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, մոտավորապես IV հազարամյակի կեսից հարավային հնդեվրոպացիների հանրությունից առանձնանում են նախահայերը, որոնք մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբին արդեն ձևավորվում են որպես առանձին՝ հայալեզու ցեղերի միություններ, որոնց հիմքի վրա հետագայում ձևավորվում են առաջին մանր հայկական պետությունները [43]:

Որոշակի համակարգված տեղեկություններ այս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած պատերազմների և ռազմական արվեստի զարգացման մասին մենք ունենք՝ սկսած Հին Հայքի՝ Հայասայի թագավորությունից՝ մ.թ.ա. XV – XIII դդ., հիմնականում խեթական աղբյուրներից: Հետագայում՝ մ.թ.ա. XIII – IX դդ., Հայաստանի մանր պետությունների՝ Նաիրի միության և, հատկապես, հզոր Վանի թագավորության՝ մ.թ.ա. IX – VI դդ. ռազմական պատմության մասին տեղեկությունները բավականին շատ են հատկապես ասորեստանյան, հետագայում նաև բիայնական աղբյուրներից, սակայն մասնագիտական՝ ռազմագիտական տեսանկյունից այս ժամանակաշրջանը ևս արդի պատմագիտության կողմից դեռ բավարար ուսումնասիրված չէ:

Վաղ Երվանդունիների պետության ժամանակաշրջանը՝ մ.թ.ա. VII դ. – 535 թ. նույնպես թույլ է ուսումնասիրված ռազմական պատմության տեսանկյունից:

Կյուրոս Մեծի ապստամբությունը Աժդահակի՝ Աստիագեսի դեմ, հաջողությամբ ավարտվեց նաև Տիգրան Երվանդյանի ռազմական աջակցության շնորհիվ [14]: Այդ աջակցության համար, արդեն պարսիկներից կախյալ հայոց թագավորությունը

Կյուրոսի կողմից վերացվեց միայն Տիգրանի մահից հետո՝ մ.թ.ա. 535 թ.՝ կազմելով Աքեմենյան տերության XIII և XVIII սատրապիաները: Հայաստանը թևակոխեց իր պատմության հաջորդ՝ Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանը:

1.1. Հայկական բանակը Աքեմենյան տերության ռազմական համակարգում մ.թ.ա. 535 – 331 թթ.

Հայաստանում արեմենյան ժամանակաշրջանը տևեց ավելի քան երկու դար՝ մ.թ.ա. 550 (535) – 331 թթ. և խորը դրոշմ թողեց Հայաստանի, ինչպես նաև պարսկական տերության համակարգում գտնվող գրեթե բոլոր երկրների և ժողովուրդների վրա: Հայերը տերության այն ժողովուրդներից էին, որոնք ակտիվորեն ներգրավված էին պարսից արքայից արքաների կողմից անցկացվող տարաբնույթ ռազմական գործողություններին, և թե՛ զինվորների քանակով, թե՛ ցուցադրված մարտունակությամբ զբաղեցնում էին պատվավոր երրորդ տեղը իրանալեզու ժողովուրդներից՝ պարսիկներից ու մեդացիներից հետո, իսկ ուշ Աքեմենյանների ժամանակ, ըստ երևույթին, նաև հույն վարձկաններից հետո [55]:

Հետագայում, արեմենյան ռազմական ավանդույթները Հայաստանում մասնակիորեն շարունակեցին Երվանդունիները՝ մ.թ.ա. 331 – 201 թթ., սակայն արդեն Արտաշեսյանների մոտ՝ մ.թ.ա. 201 – 95 թթ., զգալիորեն խամրեցին և մոռացվեցին, զիջելով իրենց տեղը Մելիկյանների ռազմական կառուցվածքից ընդօրինակված կամ նմանակված տարրերին:

Աքեմենյան բանակի թվաքանակի, կազմի, կազմակերպման, սպառազինության, հրամանատարության, մարտավարության ձևերի մասին գոյություն ունի սովորաբար զիտական գրականություն [26, 82, 91, 96, 97, 175, 177 – 179, 188, 251]: Բավականին մանրամասն ուսումնասիրված է նաև նշված ժամանակաշրջանի պատերազմների պատմությունը [4, 15, 97, 105, 123 – 125, 174, 227, 236]:

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին պահպանված են որոշ տեղեկություններ պատմական երկերում և

փաստաթղթերում, նաև որոշ վիմագիր արձանագրություններում: Հարուստ նյութ կարող է տալ նաև հնագիտությունը:

Պեղումների միջոցով ստացված տեղեկությունները հնարարի ռազմական ընդհարումների և պատերազմների նյութական արտացոլումն են, որոնք մեծապես օգնում են մեզ վերականգնել ռազմական կենցաղի տարրերը:

Հատկապես մեզ համար կարևոր են Քսենոփոնից ստացված տեղեկությունները [53, 140 – 142], քանզի նա այն հազվագյուտ հույն հեղինակներից էր, որը համատեղում էր մտավորականի փայլուն միտքը հմուտ զինվորականի ունակությունների հետ: Քսենոփոնը, լինելով բարձրաստիճան սպա, անձամբ էր շփվել հայերի և Հայաստանի հետ, հունական բյուրի նահանգի ժամանակ, այդ թվում ունեցել էր ռազմական ընդհարումներ Հայաստանում:

Պարսկական բանակի կազմում գտնվող հայկական զորքերի մասին որոշ տեղեկություններ կարելի է քաղել նաև Հերոդոտոսից [26], սակայն դա մեր այս աշխատության խնդիրներից դուրս է: Հաջորդաբար համառոտ քննարկենք մ.թ.ա. VI – IV դդ. հայոց բանակի սպառազինությունը, հավաքագրումը, կազմակերպման հնարավոր ձևերը և մարտավարությունը:

Սպառազինությունը

Նիզակ՝ 1,5 – 4,0 մ խոցող, որոշ դեպքերում հատող գեներ ձեռնամարտի, կարճ տեսակները՝ նաև նետելու համար [2, 180]: Հին աշխարհի ամենատարածված գեներին մեկը: Հայերի մոտ 1,8 – 3,0 մ երկարությամբ, օգտագործվել են հետևակի և հեծելազորի կողմից: Նիզակի մասնագիտացված տեսակների հետ՝ մակեդոնական սարիսանների (4,5 – 6,5 մ, քաշը 6-8 կգ), հետագայում նաև հռոմեական պիլումի (մինչև 1,2 – 1,5 մ կոթով և ծանր ու երկար 0,7 – 1,2 մ երկաթե միայն հատող ծայրով, ձեռնամարտի և նետելու համար) հետ հայկական բանակը հանդիպել էր մարտում:

Տեգ՝ 1,2 – 1,5 մ կարճ նիզականման գեներ, հակառակորդի վրա նետելու համար [2]: Գործողության արդյունավետ հեռահարությունը՝ 25 – 50 մ:

Աղեղ ու նետ՝ աղեղները՝ երբեմն հասարակ, ավելի շատ բարդբաղադրիչ առաջավորասիական, ավելի հաճախ սկյու-

թական ձևի, նետերը՝ թեթև ծայրով – հեռահար նետահարման համար և ծանր ծայրով՝ ուժեղացված զրահահատ հատկությամբ [67, 156, 260]: Նետերից առաջինով արդյունավետ նետահարությունը հնարավոր էր մինչև 200 մ, երկրորդով՝ մինչև 100 մ [156, 260]: Նետերը, երբեմն հատուկ զրպանում նաև աղեղը, պահվում են կապարճում (20 – 50 նետ):

Մեզ հայտնի չէ՝ որ ժողովուրդն է հնարել բարդբաղադրիչ աղեղը: Հնագիտական պեղումները վկայում են, որ այսպիսի աղեղ հայտնվել է տարբեր ժողովուրդների մոտ գրեթե միաժամանակ մ.թ.ա. III հազարամյակում: Ըստ վերջին տվյալների, այն ստեղծվել էր Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Միջագետքում և Միջին Ասիայի որոշ վայրերում: Հնագույն պահպանված նմուշներից է արևմտասիական «անկյունային աղեղը», որը հայտնվել էր մ.թ.ա. III հազարամյակում և օգտագործվել մ.թ.ա. 2400 – 600 թթ. [156]:

Էդվարդ Մակյունենի և ընկերների կողմից պատրաստվել էր այս աղեղի ճշգրիտ նմանակը [156], որը ցույց էր տվել, որ ի հաշիվ նրան, որ աղեղի կենտրոնի անկյունը կոշտ է և թեքվում են միայն ուսերը, լարի ձգման երկարությունը հասնում է 101 սմ, կատարվում է սահուն և ճշգրիտ նետաձգություն: Հեռահարությունը և ուժը զգալիորեն գերազանցում են հասարակ աղեղի ցուցանիշները [260]:

Մկյութական աղեղը, որը մշակված էր դեռ մ.թ.ա. IX դարում սկյութերի կողմից, հետագայում կլիմերների կողմից բերվել էր Առաջավոր Ասիա՝ մասնավորապես Հայաստան, և այստեղ լայն կիրառում գտել: Այս բարդբաղադրիչ աղեղի ուսերը թեքված են առաջ, որի շնորհիվ մոտ 127 սմ երկարություն ունեցող աղեղի լարը ձգվում է մոտ 76 սմ: Աղեղը համեմատաբար կարճ էր, սակայն թույլ էր տալիս նետաձգության ժամանակ հասնել մեծ հզորության [156, 261]:

Արևմտասիական և սկյութական բարդբաղադրիչ աղեղները արտակարգ ճկուն էին, բավականաչափ հզոր, և, ի տարբերություն հասարակ աղեղների, անհամեմատ ավելի քիչ կախված էղանակի քմահաճույքներից: Տիգրանյան ժամանակաշրջանի Հայաստանում օգտագործում էին հիմնականում սկյութական աղեղները, հետևակը կարող էր ունենալ նաև այլ տեսակների աղեղներ: Հեծելազորը բացառապես զինված էր «սկյութական» աղեղներով:

Հակառակորդի մոտ զրահի լայն օգտագործումը պարտադրեց երկու ձևի նետերի օգտագործում՝ ծանր և թեթև ծայրերով:

Դիոն Կասսիոսը գրում էր, որ Արածանիի ճակատամարտում հայերը գործածում էին երկծայր նետեր, որոնք մեծ վնաս էին հասցնում հռոմեացիներին: Այս նետերի կառուցվածքի մասին մանրամասն կանոնադրականք Արածանիի ճակատամարտի վերլուծության ժամանակ:

Մուր – ուղիղ, երկսայր խոցող և հատող զենք ձեռնամարտի համար, 50 – 95 սմ երկարությամբ, ավելի երկար տեսակները բնորոշ էին հեծելազորի սպառազինության համար:

Թուր – ուղիղ, կամ թեք միասայր (հատող հարվածի ուժը ավելացնելու համար մի կողմը պատրաստվում էր հաստ) խոցող և հատող զենք ձեռնամարտի համար, 50–95 սմ երկարությամբ, ավելի երկար տեսակները բնորոշ էին հեծելազորի սպառազինության համար:

Մուսեր – ուղիղ, խոցող զենք ձեռնամարտի համար, 50–90 սմ երկարությամբ, թեթևացված զենք թեթևազենների համար, որի մարտական էֆեկտիվությունը գրեթե չէր զիջում սրին և թրին, եթե հաշվի առնենք, որ խոցող վերքերը ավելի վտանգավոր և մահաբեր են: Բարձրորակ մետաղից պատրաստված սուսերով կարելի էր դիմակայել և՛ սրին, և՛ թրին:

Դաշույն – ուղիղ, կամ թեք միասայր (հատող հարվածի ուժը ավելացնելու համար հաճախ մի կողմը պատրաստվում էր հաստ), կամ երկսայր խոցող և հատող զենք ձեռնամարտի համար, 25 – 50 սմ երկարությամբ: Մարտում շատ արդյունավետ ծանր պարսկա-սկյութական դաշույնները՝ ակինակները, այդ դարաշրջանի աքեմենյան բանակի ամենա օգտագործելի և սիրված զենքերից էին:

Դանակ – քարե դարից մինչև այժմ ցանկացած բանակի անհրաժեշտ օժանդակ զենքը:

Սվին – խոցող և հատող զենք ձեռնամարտի և նետելու համար, 0,8 – 1,2 մ ընդհանուր երկարությամբ, որից 0,15 – 0,3 մ կազմում էր երկսայր ծայրը, որը ամրացված էր կոթին: Այս զենքի կիրառման մասին հին Հայաստանում հստակ տեղեկություններ մենք չունենք, սակայն չենք բացառում նրա օգտագործումը նաև հնադարում [2]:

Մակր – կացնանման բազմաթիվ զենքերից մեկը: Հարգի էր

իր ուժեղացված հատող – հարվածող հնարավորության համար: Օգտագործվում էր հետևակի և հեծելագործի կողմից:

Պարսատիկ – պարանից հյուսած, կամ կաշվից պատրաստված քար նետող սարք, որը լինում էր մի քանի տեսակի, երկարությունը՝ 50-ից մինչև 120 սմ, 30 – 200 մ հեռահարությամբ:

Նկար 1.1. Պարսատիկի գեներալը

Անտիկ հեղինակները հայկական բանակում նման գործիքների առկայության մասին չեն հիշատակում, սակայն պարսավորների ստորաբաժանումների՝ վաշտերի առկայությունը հայկական հետևակային զնդերում կասկածի չվեր է (Խորենացու մոտ նշված են պարսավորը) [14, 215, 216]:

Արտաշատի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել էին պարսատիկով նետելու համար հավաքված քարակույտեր [57]:

Պաշտպանական միջոցներն էին տարբեր տեսակի վահանները, սաղավարտները, զրահները. ծանր հեծելագործում կարող էին օգտագործվել պաշտպանական հանդերձանքներ ևս նժույգների համար:

Հավաքագրումը և կազմակերպումը

Հետևակի և, հատկապես, թեթևագեն հեծելագործի մեծ մասը հավաքագրվում էր համայնքային գյուղացիությունից: Հրամանատարական կազմը և ծանր հեծելագործի ընտիր մասը, գերագանցապես, կազմում էին ազնվականները:

Չորքը կազմված էր ըստ գորատեսակների՝ ծանր և թեթև հետևակից և հեծելագործից: Մեզ թվում է, որ այս ժամանակաշրջանում հայկական ծանր և թեթև հեծելագործ խիստ տարանջատված չէր, նետաձգությամբ կարող էին մարտնչել բոլորը, ձեռնամարտի ժամանակ, անկասկած, առաջին շարքերը կազմում էին լավ զինված և զրահապատված պրոֆեսիոնալ բանակայինները և ազնվականները:

Չորքը, ինչպես գրեթե ամենուրեք Արևելքում [96, 100, 285], կազմակերպված էր տասական համակարգով՝ 10 զինվոր կազմում էին մեկ ջուկ, 10 ջուկից բաղկացած ստորաբաժանումը, որտեղ կար 100 զինվոր՝ անվանվում էր վաշտ, 10 վաշտը կազմում էր գունդ՝ 1.000 զինվորից բաղկացած գորամաս, 10 գնդից կազմված միավորումն էր բյուրը, կամ գորաբանակը (կոր-

պուս), որի կազմում կար 10.000 զինվոր, մի քանի բյուրը կազմում էին բանակ:

Նետաձիգներ

- թեթև հետևակայիններ, որոնք զինված էին սկյութական կամ առաջավորասիականի նման աղեղներով և երկու տեսակի նետերով, առաջինը՝ ծանր երկաթե կամ պողպատե ծայրով, նախատեսված էր զրահը հատելու համար, սակայն կիրառելի էր միայն կարճ տարածության վրա, և երկրորդը՝ ավելի թեթև ծայրով, որը նախատեսված էր հեռահար նետահարման համար: Պաշտպանական սպառազինությունից էին թեթև սաղավարտը և գոտին:

Նկար 1.2.

Նետաձիգի գեներալը

նազմիկից պահանջում էր մշտական մար-

-գումներով պահպանել նետաձգության հմտությունը [260]:
Նետաձիգը զինված էր ևս ինքնապաշտպանական օժանդակ գեներով, որը պետք է համապատասխաներ մի քանի պահանջների՝

1. չխանգարել հիմնական գեների տեսակի օգտագործմանը.
2. լինել թեթև և կրելու ժամանակ լավ հարմարեցված մարդու մարմնին.
3. լինել հնարավորին չափ արդյունավետ ձեռնամարտի ժամանակ:

Այս իրարամերժ պահանջներին առավելագույնը համապատասխանում էին սուները և փոքր, թեթև կաշվե վահանը:

Սուները – սրանման թեթև խոցող գեներ էր, սրի թեթևացրած տեսակը, որով մարզված մարտիկը կարող էր հաջողությամբ դիմակայել և՛ թրին, և՛ սրին: Սուների շեղքը հիմնականում ուներ 60 – 75 սմ երկարություն, հազվադեպ մինչև 85 – 90 սմ: Հատող հարվածով կարող էր խոցել նույնիսկ զրահը՝ ծանր և մահացու վերքեր պատճառելով հակառակորդին:

Արեմեյան ժամանակաշրջանի պարսկական բանակի

փորձից մենք գիտենք [123, 124], որ որոշ տեսակի ծառերի ճկուն ճյուղերից հյուսված կլոր վահանը պատվում էր հատուկ մշակված հաստ կաշվով, որից հետո դառնում էր անխոցելի նետող, հատող և խոցող զենքերի համար: Այդ հատկությունը ապահովվում էր վահանի ճկունությամբ, որի շնորհիվ նա հարվածը ընդունում էր որպես ռետինե հաստ թիթեղ: Դրա հետ մեկտեղ, վահանը շատ թեթև էր: Միակ անհարմարությունն այն էր, որ մի քանի ամիս հետո ճյուղերը չորանում էին և վահանը կորցնում էր իր ճկունությունը, դառնում ավելի խոցելի: Անհրաժեշտ էր պատրաստել նոր վահան: Վահանների տրամագիծը տատանվում էր 45 – 55 սմ սահմաններում: Նմանատիպ վահաններ կարող էին ունենալ նաև մեր նետածիգները:

Նետերի պահպանման համար օգտագործվում էին փայտից, կամ կաշվից (փայտյա կմախքով) պատրաստված կապարճներ, որոնք տեղավորում էին 30 – 50 նետ և, որպես օրենք, ունեին աղեղը և սուսերը պահելու հատուկ գրպաններ: Կապարճը գոտիներով հուսալի ամրանում էր մարտիկի ուսերին՝ ազատ թողնելով ձեռքերը: Կապարճի արտաքին մասում հատուկ բռնակների վրա ամրանում էր վահանը:

Անձնական իրեր, մթերք և թիկնոց պարունակող պարկը նույնպես գոտիներով ամրանում և կրվում էր մեջքին:

Ըստ երևույթին, հետիոտն նետածիգի տեղափոխվող բեռը գրեթե երբեք չէր գերազանցում 16 կգ, որից սպառազինությունը մոտավորապես կեսն էր, կամ մի քիչ ավել (մինչև 10 կգ):

Ջուրի տասը նետածիգներից մեկը ավագն էր՝ տասնապետը, տասն անգամ տասը՝ հարյուր զինվորից կազմված վաշտի հրամանատարն էր՝ հարյուրապետը կամ վաշտապետը. տասը վաշտը կազմում էին նետածիգների գունդ, որի հրամանատարն էր հազարապետը կամ գնդապետը:

Չայկական բանակի քսան հազար նետածիգները [45, 140] կարող էին բաժանվել երկու բյուրի, բյուրապետի հրամանատարությամբ, սակայն այդքան մեծ միավորման օգտագործումը ամանց այլ զորատեսակների նկարագրված չէ և մեզ համար մարտավարության տեսանկյունից այնքան էլ հասկանալի չէ:

Ճակատամարտում հիմնական մարտավարական միավորներն էին վաշտը և գունդը: Մարտավարությունը ենթադրում էր երկու եղանակ.

1. հակառակորդի դեմ միայն նետածիգների մարտ,
2. մարտ այլ զորատեսակների կազմում:

Առաջինի ժամանակ նետածիգները ձգտում էին զրավել որևէ բլրի լանջ, թեքությամբ դեպի հակառակորդը: Այդ դեպքում նվազում էր հակառակորդի հարձակողական թափը, և երկրորդը ու ամենակարևորը, նետածիգները հնարավորություն էին ստանում միաժամանակ զանգվածային կիրառել իրենց հիմնական զենքը՝ նետն ու աղեղը: Եթե նետահարությունը չէր կանգնեցնում հակառակորդին, ապա առաջին շարքերը դիմավորում էին նրանց սուսերներով և վահաններով: Չետին շարքերը շարունակում էին հակառակորդի հետին շարքերի նետահարումը: Անհաջողության դեպքում թեթև սպառազինությունը թույլ էր տալիս նահանջել կամ պարզապես հակառակորդից փախչել ավելի դժվարամատչելի վայր և այնտեղ կազմակերպել դիմադրությունը:

Նետածիգների զորամասերը հետևակի ամենաարագաշարժ մասերից էին, որոնք անհրաժեշտության դեպքում օրական կարող էին անցնել 50 – 60 կմ ճանապարհ, երբեմն, ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում, նաև մի մասը վազելով՝ մի քանի ժամում անցնելով 20 – 25 կմ:

Նետածիգների համար մահացու վտանգավոր էր անհաջող բախումը հեծելազորի հետ հարթավայրում: Այստեղ նահանջը կամ փախուստը կարող էր բերել իսպառ ոչնչացմանը, և հարկադրված պաշտպանական մարտաճը շրջանամարտն էր. արտաքին մի քանի շարք՝ սուսերամարտող, ներքին մնացած շարքերը՝ նետահարող:

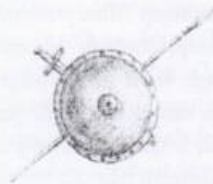
Նետածիգները, համեմատած թեթև հետևակի այլ տեսակների հետ, ավելի ինքնուրույն և ինքնաբավ զորատեսակ էին, սակայն իրենց գործողության էֆեկտիվությունը զգալիորեն աճում էր, երբ մարտին մասնակցում էին այլ զորատեսակները, հատկապես նիզակակիրները:

Նիզակակիրներ

«միջին» (թեթևացված ծանր՝ հունական պելտաստների նման) հետևակայիններ, որոնք զինված են 1,8-2,5 մ երկարությամբ նիզակով, սրով, նաև կարող են զինված լինել պարսատիկով:

Չաճախ հույն հուպիտները (ավելի շատ տեղեկություններ կան հռոմեական լեգեոնականների մասին) իրենց հետ կրում

էին մի քանի քար, կամ կավից պատրաստված գնդեր՝ հակա-
ռակորդի վրա նետելու համար: Ոչ մի արգելք չկար, որ այդպես
վարվեին նաև մեր քարաշատ երկրի հետևագորայինները, իսկ
ձեռքով նետելուց մինչև պարսատիկ օգտագործելը մեկ քայլ է,
ուստի պարսատիկի առկայությունը նիզակակիրների մոտ
հնարավոր էր:

Նկար 1.3. Նիզակակրի
գնդը

Պաշտպանական սպառազինություն-
նից ունեին միջին չափի (55-65 սմ) կլոր,
կամ օվալաձև վահան, սաղավարտ, գո-
տի, երբեմն, վուշից կամ կաշվից պատ-
րաստված և երկաթե թիթեղներով պաշ-
տպանված թեթև լանջապանակ: Նիզա-
կակիրները, բուն ծանր հետևակի համե-
մատությամբ, ավելի ինքնուրույն և
ինքնաբավ գորատեսակ էին, սակայն
իրենց գործողության էֆեկտիվությունը զգալիորեն աճում էր,
երբ մարտին մասնակցում էին նաև նետաձիգները և վահա-
նակիրները:

Ճակատամարտում հիմնական մարտավարական միավոր-
ներն էին վաշտը և գունդը: Մարտավարությունը ենթադրում էր
երկու եղանակ.

1. միայն նիզակակիրների մարտ,
2. մարտ այլ գորատեսակների կազմում:

Առաջինի ժամանակ նիզակակիրները ձգտում էին գրավել
որևէ բլրի լանջ, թեքությամբ դեպի հակառակորդը: Այդ դեպ-
քում նվազում էր հակառակորդի հարձակողական թափը, երկ-
րորդը և ամենակարևորը. նիզակակիրները հնարավորություն
էին ստանում միաժամանակ կիրառել իրենց օժանդակ գնդերը՝
քարերը: Առաջին շարքը կարող էր նետել նիզակները հակա-
ռակորդի վրա, սակայն դա ենթադրում էր յուրահատուկ դասա-
վորություն՝ առաջին շարքը առնվազն 2 մ առաջ պետք է կանգ-
նած լինե՞ր երկրորդ շարքից, որ հետո գրոհե՞ր հակառակորդի
վրա սուրը ձեռքից: Այսպիսի մարտատճի հնարավորությունը
քննարկվում է Հին աշխարհի ռազմական գործով զբաղվող
գիտնականների հրապարակումներում, սակայն ունի սակա-
վաթիվ կողմնակիցներ [115 - 117]: Անհրաժեշտության դեպքում
կարող էին նաև հեռահար մարտ վարել՝ նետելով պարսատիկ-
ների համար պահվող քարերի պաշարը (ոչ միայն պարսատի-

կով, մոտ տարածքից նաև ձեռքով):

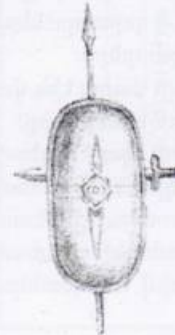
Այդպիսով, նիզակը ծառայում էր ձեռնամարտի, երբեմն էլ
նիզականետության համար: Եթե նիզակամարտը և քարա-
մարտ-պարսամարտը չէր կանգնեցնում հակառակորդին, և
առաջին շարքերը խառնվում էին, սկսվում էր սրամարտը: Հե-
տին շարքերը շարունակում էին հակառակորդի հետին շարքե-
րի վրա քարանետումը (հազվադեպ): Անհաջողության դեպ-
քում, համեմատաբար թեթև սպառազինությունը թույլ էր տա-
լիս պարզապես նահանջել տեղանքի ավելի դժվարամատչելի
վայր և այնտեղ շարունակել մարտը:

Նիզակակիրների գորամասերը կանոնավոր հետևակային
մարտում որոշ ժամանակ կարող էին դիմադրել նույնիսկ ծանր
հետևակին՝ փաղանգին, սակայն առանց այլ գորատեսակների
գործուն աջակցության այս մարտը՝ որպես օրենք, ավարտվում
էր ծանր հետևակի հաղթանակով:

Նիզակակիրների գորամասերը հայկական ծանր հետևակի
ամենա արագաշարժ մասերից էին, որոնք օրական կարող էին
անցնել 40 - 50 կմ ճանապարհ, անհրաժեշտության դեպքում՝
վազելով՝ մի քանի ժամում անցնելով 17 - 20 կմ:

Վահանակիրներ

- ծանր հետևակայիններ, որոնք զինված էին 1,8-3,0 մ երկարու-
թյամբ նիզակներով ու սրով: Պաշտպանական սպառազինու-
թյունից ունեին մեծ, երկար վահան, սաղավարտ, գրահ, գոտի:

Նկար 1.4. Վահա-
նակիրների գնդը

Հիմնական մարտառճն էր վահանա-
փակը՝ 2-4 (մինչև 8-10 շարք) շարքերով
իրագործվող վահանափակը, որի հետևից
երբեմն գործում էին նետաձիգները և նիզա-
կակիրները: Անհրաժեշտության դեպքում
գորայուններով գրոհում էին հակառա-
կորդի վրա՝ բռնվելով նիզակամարտի և
սրամարտի:

Վահանակիրների գորամասերը ծանր հե-
տևակի դանդաղաշարժ մասերից էին, ո-
րոնք օրական կարող էին անցնել առավե-
լագույնը՝ 25 - 35 կմ ճանապարհ:

Միայն ծանր հետևակային գնդերի՝ վա-
հանակիրների առկայությունը բանակի կազմում այլ գորա-

տեսակների հետ համատեղ թույլ էր տալիս ռազմադաշտում պայքարել, ինչպես հավասարը հավասարի հետ հակառակորդի ցանկացած բանակի դեմ: Վահանակիրների, նիզակակիրների ու նետաձիգների համաձայնեցված գործողությունները և հեծելազորի գրոհները կարող էին ապահովել հաղթանակը ճակատամարտում:

Տեզը՝ զրահը հատելու համար նախատեսված, երկաթե կամ պողպատե ծայրով, կարճ նիզականման զենք էր: Նետվում էր հակառակորդի վրա ձեռքով, 25 - 50 մ հեռավորության վրա: Մտնելով վահանի մեջ՝ խանգարում էր նրա օգտագործումը և երբեմն նույնիսկ ստիպում մարտիկին հրաժարվել խոցված վահանից: Տեզերը լայնորեն օգտագործվում էին հետևակում և հեծելազորում: Հասուկ տեգակիրների գնդերի գոյության մասին տեղեկություններ չունենք:

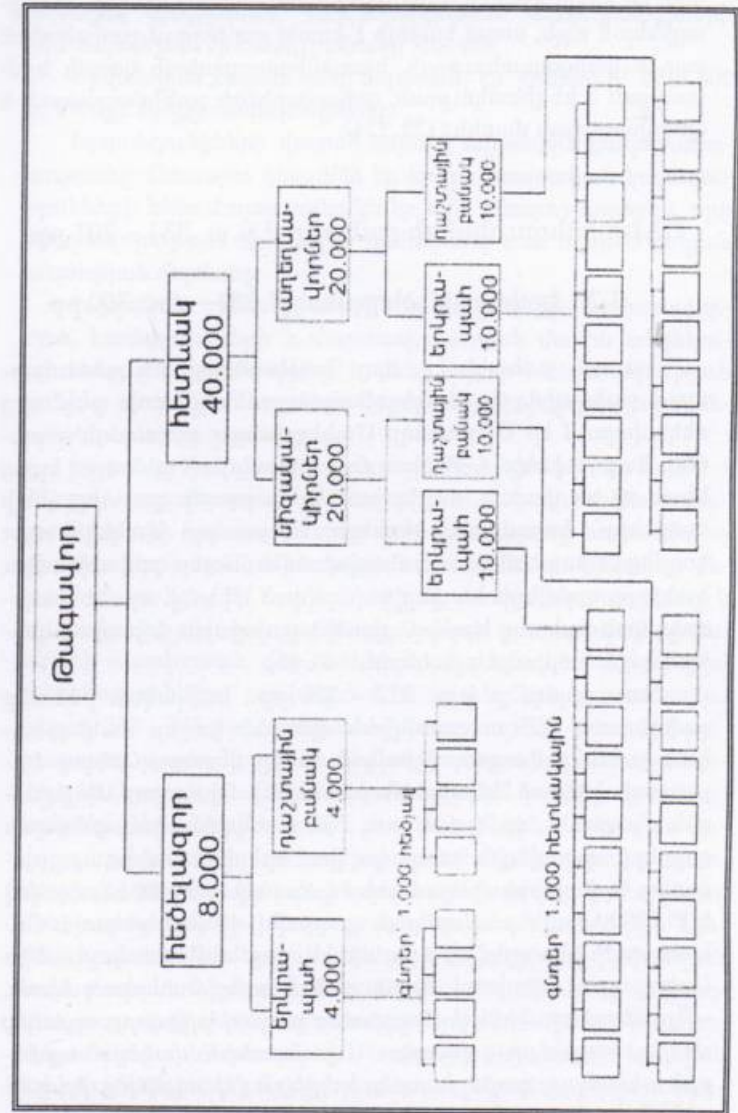
Մարտավարությունը

Հայկական զորքը ճակատամարտի ժամանակ բաժանվում էր երեք մասի՝ աջ և ձախ թևեր և կենտրոն: Որպես օրենք հեծելազորը գտնվում էր թևերում: Ճակատամարտը սկսվում էր թեթևազենների հեռահար մարտով՝ նետաձգությամբ, տեգանետությամբ, պարսամարտով, որին հաջորդում էր նիզակակիրների և վահանակիրների ձեռնամարտը:

Նիզակակիրների կամ վահանակիրների գնդերը մարտի էին մտնում խորը զորասյուներով, որոնք շարժվում էին հակառակորդի վրա իրարից 2-5 մ հեռավորության վրա, հնարավորինս փոխհամաձայնեցված, որպեսզի վերջում ներկայացնեն իրենցից փաղանգ: Հաճախ դա չէր հաջողվում, և զորասյուները, բխվելով թշնամու հետ, խառնում էին իրենց շարքերը:

Նետաձիգները և պարսավորները հեռահար մարտ էին վարում ծանր հետևակի հետևից, կամ պահպանում նրա թևերը:

Ճակատամարտի ժամանակ պահեստազոր (կամ ռեզերվ), առանձնացնելու մասին նյութեր չունենք: Հաղթանակից հետո հաճախ կազմակերպվում էր պարտված հակառակորդի հետապնդումը: Մ.թ.ա. 420 - 300 թթ. հայկական բանակի զորատեսակները և կառուցվածքը ներկայացված են թիվ 1.5. գծանկարում:

Գծանկար 1.5. Մ.թ.ա. 420 - 300 թթ. հայկական բանակի զորատեսակները և կառուցվածքը ուշ Արեւմեյանների և Երվանդ Մեծ թագավորի ժամանակ:

Եթե հայկական բանակի մարտական պատրաստությունը մոտ էր պարսկա-մեդա-արևելաիրանականին՝ սակեր, սոգդիացիներ և այլն, ապա կարելի է խոսել գորքերում բավականին բարձր կարգապահության, հրամանատարական կազմի հրմտության և հեղինակության, զորավարների բանիմացության և գրագիտության մասին [123, 124]:

1.2. Երվանդունիների բանակը մ.թ.ա. 331 – 201 թթ.

1.2.1. Երվանդ Մեծի բանակը՝ 331 – մոտ 300 թթ.

Դա այն բանակն էր, որը Գավգամելայի ճակատամարտում ջախջախել էր մակեդոնական բանակի ձախ թևը, որը ղեկավարում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու լավագույն զորավար Պարմենիոնը [4, 55], իսկ ճակատամարտի անհաջող ելքից հետո ոչ թե փախել, այլ նահանջել էր ռազմի դաշտից դեպի հայրենիք՝ Հայաստանի լեռները: Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հայաստանը և, մասնավորապես, Սպեր գավառի ոսկու հանքերը գրավելու համար ուղարկված Մենոնի ոչ մեծ մակեդոնական բանակը հայերը գլխովին ջախջախել և իսպառ կործանել էին հայկական լեռներում [18, 45]:

Հետագայում՝ մ.թ.ա. 322 – 321 թթ., հայկական բանակը ջախջախում է Գապադովկիան գրաված խոշոր մակեդոնական բանակը կապադովկիական գահը վերադարձնելով Հայաստան փախած Արիարաթեսին [16, 55]: Դիոդորոս Միկիդիացին վկայում է, որ երբ մ. թ.ա. 322 թ. սկզբին մակեդոնական զորքերը արշավեցին Գապադովկիա, երկրի ծերունագարդ թագավոր Արիարաթեսը նրանց դեմ դուրս եկավ 30.000 հետևակով և 15.000 հեծյալներով, սակայն պարտվելով՝ գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց: Նրա որդին, որը նույնպես կոչվում էր Արիարաթես, փախավ Հայաստան և որոշ ժամանակ հետո, *«վերցնելով արմենների Արդատես թագավորից գորք, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերագրավեց իր հայրենի իշխանությունը»*

Մ.թ.ա. 317 – 301 թթ., Անտիգոնոսի և Սելևկոս Ա-ի միջև

ընթացող պայքարում Գապադովկիայում մակեդոնացիների դեմ մարտնչում էր հայոց բանակը [16, 46]:

Երվանդյան Հայաստանը նպաստել էր Պոնտոսի՝ մոտ 300 թ. և Փոքր Հայքի անկախացմանը:

Երվանդունիների վարած ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը մեծապես կապված էր երկրի ռազմական կարողությունների հետ: Հայոց բանակն էր այն վճռորոշ գործոնը, որը հնարավորություն էր տալիս դիմակայել նաև հզոր Սելևկյան տերության ճնշմանը:

Հայկական բանակի ներքին կառուցվածքի, հավաքագրման, համալրումների և մարտավարության մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, և մենք այսօր հնարավորություն չունենք պարզելու՝ որքանով էր բանակը փոխվել ուշ աքեմենյան ժամանակաշրջանից:

Երվանդը հանդիսացավ ուշ Երվանդունիների (մ.թ.ա. 331 – 201 թթ.) հարստության հիմնադիրը: Նա մի հզոր անձնավորություն էր, որի նպատակասլաց գործունեությունը նպաստեց ոչ միայն անկախացած Մեծ Հայքի հարատևմանը: Երվանդը մեծապես աջակցեց իր հարևանների մի մասի անկախացմանը և նշանակալից դեր խաղաց Փոքր Ասիայի քաղաքական դիմակարի ձևավորման մեջ: Նույնիսկ մեզ հասած սակավաթիվ տեղեկությունները ուրվագծում են նրա գրեթե քառասունամյա (մ.թ.ա. 338 – 331 թթ. Հայաստանի սատրապ, 331 – մոտ 300 թթ. թագավոր) գործունեության վիթխարի արդյունքը՝ վերականգնված հայկական թագավորությունները: Իմ կարծիքով, ժամանակակիցները նրան կարող է շնորհած լինելին «Մեծ» պատվաճառ անունը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մեր պատմության տարբեր «Երվանդներին» երբեմն դժվար է տարբերել, մենք այսուհետ մեր նկարագրված Երվանդ թագավորին կկոչենք Երվանդ Մեծ: Երվանդ Մեծը՝ Մեծ Հայքի ուշ Երվանդյան հարստության հիմնադիրն է: Մովսես Խորենացուց ավանդված բացասական վերաբերմունքը Երվանդունիների հանդեպ պատմականորեն անարդար է և պետք է վերանայվի: Նույնիսկ Երվանդ Վերջինին կարելի է գնահատել միայն իր գործունեության մանրամասն ու անաչառ ուսումնասիրությունից հետո:

1.2.2. Երվանդունիների զինուժը՝ 300 – մոտ 220 թթ.

Հայաստանի բավականին ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը թույլ է տալիս մտածել, որ Երվանդունիները պատշաճ մակարդակի էին պահում բանակի մարտունակությունը: Այդ ժամանակահատվածում Մելիկյանները կարողացան մի քանի ծանր հարված հասցնել պարթև Արշակունիներին, սակայն նրանց այդպես էլ չհաջողվեց ընկճել Երվանդունիներին:

Մեմնոն Հերակլեացին հաղորդում է, որ Բյուրանիայում ծայր տված գահակալական կռիվների պատճառով մահացած Նիկոմեդես թագավորի որդիներից Զիաելասը, մոտավորապես մ.թ.ա. 260 թ. ապաստան է գտնում արմենների թագավորի մոտ, որի անունը, դժբախտաբար, նա չի հիշատակում [16]:

Պոլիենոսը հիշատակում էր, որ Անտիոքոս Հիերաքսը, շուրջ մ.թ.ա. 240 թ. ապստամբելով իր գահ բարձրացած եղբոր՝ Մելիկոս Կալլինիկոս թագավորի դեմ, պարտվում է և Միջագետքից փախչում է Արմենիա՝ ապաստանելով Արսաբեսի (Արշամ կամ Արշա՛կ) մոտ [16, 197]:

Անցկացնել այսպիսի քաղաքականություն, որի գլխավոր բաղադրիչներից է որևէ երկրի շահերին ակտիվ հակադրվելը, կարելի է միայն հզոր բանակի ամկայության դեպքում: Համաշխարհային պատմությունը ուսուցանում է, որ ինչպես օրենք.

Հզորների դեմ չեն կռվում, հզորների հետ բանակցում են:

1.2.3. Երվանդ Վերջինի բանակը 220 – 201 թթ.

Մենք կարող ենք դատել Երվանդի և Արտաշեսի միջև ծավալված պայքարի մասին միայն Մովսես Խորենացու պատմությունից [14], պայքարի ելքի մասին՝ նաև մի շարք այլ հեղինակներից: Հիմնական տպավորությունը՝ Մեծ Հայքի ռազմական ուժի հնարավորությունների զգալի նվազում: Այս հարցը կարող է մանրամասն մասնագիտական ուսումնասիրության և մեր ներկա աշխատության շրջանակներից դուրս է:

1.3. Արտաշեսյանների բանակը մ.թ.ա. 201 – 95 թթ.

Արտաշեսյանների հարստության հիմնադիրը՝ Արտաշես Ա-ն կառավարեց Հայաստանի մեծագույն մասում՝ Մեծ Հայքում, ավելի քան չորս տասնամյակ՝ 201 – 160 թթ., որոնք լեցուն էին տարբեր պատերազմներով և ռազմաքաղաքական այլ անցքերով:

1.3.1. Արտաշես ստրատեգոսի բանակը՝ 201 – 190 թթ.

Արտաշեսի հաղթանակը Երվանդ Վերջինի հանդեպ վկայում էր հայկական հասարակության խորը ճգնաժամի մասին: Մեծ էր նաև Հայաստանի վրա սելևկյան հզոր Անտիոքոս Գ թագավորի ճնշումը, որին չէր դիմացել նույնիսկ վերընթաց ապրող պարթևական թագավորությունը [14, 18, 45, 122]: Մենք չգիտենք՝ Արտաշեսը Երվանդին հաղթել էր որպես սելևկյան գորավար՝ ստրատեգոս, թե ապստամբելով Երվանդի դեմ՝ աջակցություն խնդրել Անտիոքոսից՝ խոստանալով ճանաչել նրա գերիշխանությունը: Խնդրի էությունը դրանից առանձնապես չի փոխվում:

Մեկ դարից ավել պայքարելով Մելիկյանների դեմ՝ այնուամենայնիվ, Հայաստանը մ.թ.ա. 201 թ. ընդկրկեց և ենթարկվեց Մելիկյան թագավորության հիմնադիր Մելիկոս Ա-ից հետո Մելիկյան թագավորության ամենահզոր թագավորի՝ Անտիոքոս Գ Մեծի կամքին:

Դրանով թուլացած Հայաստանը ավելի քան մեկ տասնամյակով կորցրեց իր լիակատար անկախությունը:

Ինչպիսի՞ն էր բանակի վիճակը 201 թ.-ից հետո: Ուղղակի տեղեկություններ մենք չունենք, սակայն տրամաբանական է ենթադրել, որ Արտաշեսը՝ ռազմական գործին քաջատեղյակ և ունակ մի գործիչ, փորձել էր բարելավել բանակի վիճակը և բարձրացնել նրա մարտունակությունը: Մակայն այդ միջոցառումները կրում էին սահմանափակ բնույթ, որ չորրորդին հզոր և կասկածամիտ Մելիկյանների անհանգստությունը:

1.3.2. Արտաշեսի ռազմական ռեֆորմը՝ մ.թ.ա. 190 - 189 թթ. և Հաննիբալի դերը հայկական բանակի բարեփոխումներում:

Մ.թ.ա. 190 թ. մոտավորապես դեկտեմբերի 22-ին Մազենսիայի մոտակայքում տեղի էր ունեցել հռոմեա-սիրիական պատերազմի գլխավոր ճակատամարտը, որին իր արժեքավոր հետազոտությունն է նվիրել Դմիտրիյ Շկրաբոն [258]: Ըստ Լիվիոսի և Ապպիանոսի հռոմեական 30-31.000 բանակը վճռական հաղթանակ է տանում Անտիոքոս Գ-ի 70-72.000 բանակի դեմ (Այստեղ նույնպես ներկա են պրոպագանդիստական 300.000 հետևակը և նույնքան հեծյալները, չհաշված մարտակառքերը՝ Ֆլորի բերված տվյալները): Շկրաբոն համոզիչ ձևով ապացուցում է, որ հռոմեացիները նույնպես ճակատամարտում ունեին 72.000 զինվոր, և ուժերը գործնականում հավասար էին. Անտիոքոսը խիստ զերպանցում էր հակառակորդին հեծելագործի և փղերի քանակով, մի փոքր առավելություն ուներ թեթև հետևակի մեջ և խիստ՝ մոտավորապես 1,5 անգամ զիջում էր ծանր հետևակի մեջ [196, 258]: Ճակատամարտի ելքը խիստ անբարենպաստ էր Անտիոքոսի, սակայն շատ դրական էր հայկական պետության ճակատագրի համար:

Մ.թ.ա. 189 թ., Արտաշեսը, օգտվելով Անտիոքոս Գ-ի Մազենսիայի ճակատամարտում կրած ծանր պարտությունից, հարում է հռոմեացիներին և հայտարարում Մեծ Հայքի անկախության մասին [18]: Հիմք է դրվում Արտաշեսյան հարստությանը: Միաժամանակ Յուդիքում իրեն անկախ է հայտարարում Ջարեհը՝ հիմք դնելով Յուդիքի Ջարեհյան հարստությանը: Մոտավորապես մ.թ.ա. 180 թ.-ից փաստորեն Փոքր Հայքը անկախ կառավարում է սելևկյան սատրապ Միհրդատը:

Հայաստանի երեք թագավորություններում՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Յուդիքում, իշխում են հայազգի թագավորները, որոնք հայտնվում են միջազգային բարդ քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտում [18]: Հայկական երեք թագավորությունների կամավոր միավորում չէր կարող իրականանալ, որովհետև արքաներից ոչ մեկը կամավոր չէր զիջի իր գահը համահայկական համագործակցության գաղափարի հա-

մար. ավելի կարևոր՝ էին նեղ, տեղական շահերը, որով Փոքր Հայքը գնալով ավելի էր կապվում Պոնտոսի, իսկ Յուդիքը՝ կիսահայացած Կումազենեի հետ:

Մեծ Հայքի միջազգային դիրքը ամրապնդելու համար Արտաշեսի մոտ ծառանում են երեք կարևորագույն ռազմաքաղաքական խնդիրներ.

1. Բանակի կատարելագործումը և ուժեղացումը.

2. նոր, լավ պաշտպանված մայրաքաղաքի կառուցումը.

3. Երվանդյան Հայաստանի վերջին տարիների թուլության հետևանքով կորցրած ծայրագավառների վերադարձը:

Այդ երեք խնդիրների լուծմանը մեծապես նպաստում է Արտաշեսի մոտ կարթագենացի հանճարեղ զորավար Հաննիբալի ժամանումը:

Մ.թ.ա. 189, խուսափելով հռոմեացիների հնարավոր հետապնդումներից և վրեժխնդրությունից, կարթագենացի հանճարեղ զորավար Հաննիբալը, թողնելով Անտիոքոս Գ-ի արքունիքը, Ասորիքից տեղափոխվում է Մեծ Հայք [42, 139, 192, 244]:

Նկար 1.6. Հաննիբալ (մ.թ.ա. 247 - 183 թթ.)

Հռոմեացիների պահանջին՝ իրենց հանձնել այրուհիկեցի հոչակավոր զորավարին, Անտիոքոս Գ-ի մոտ գումարվում էր նաև դժգոհությունը հռոմեա-սիրիական պատերազմի ժամանակ սելևկյան նավատորմի պարտության համար, որը ղեկավարում էր Հաննիբալը: Անհասկանալի պատճառներով, ըստ երևույթին տեղ տալով նախանձկոտ մերձավորների ճնշմանը, Անտիոքոս

Գ-ն Հաննիբալին հեռու պահեց Սելևկյան տերության ճակատագրի համար ամենակարևոր՝ ցամաքային ճակատամարտերից, հատկապես Մազենսիայի մոտ կայացած մեծ ճակատամարտի նախապատրաստումից և իրականացումից:

Պլուտարքոսը գրում էր.

«... կարթագենացի Հաննիբալն այն բանից հետո, երբ Անտիոքոսը հռոմեացիների հետ մղվող պատերազմը վերջնականապես տանուլ տվեց, գնաց Արտաշես Արմենի արքունիքը, որին պիտանի խորհուրդներ ու հրահանգներ տվեց»:

Ի՞նչ «խորհուրդներ ու հրահանգներ» կարող էր տալ ակա-
նավոր զինվորականը հայոց եռանդուն արքային: Պատասխա-
նը միանշանակ է՝ ռազմական և ռազմաքաղաքական: Հռոմեա-
կան տերությանը կործանման եզրին հասցրած, ժամանակի
կարթագենական, հունական, հռոմեական և սելևկյան ռազ-
մարվեստին քաջատեղյակ հանճարեղ անձնավորության ազդե-
ցությունը խորը դրոշմ պետք է թողած լիներ Արտաշես արքայի
անձի և հայկական բանակի կառուցվածքի ու մարտավարու-
թյան վրա: Արտաշեսը պարզապես չէր կարող չօգտագործել իր
երկիրը հզորացնելու այս աննախադեպ ամփոփը:

Արտաշատի հզոր պաշտպանական կառույցների հատա-
կագծի ստեղծման մեջ կարևորվում էր Հաննիբալի ունեցած
ավանդը: Կարծում ենք, որ աշխարհում ամենահմուտ ամրոցա-
շինության ավանդույթներ ունեցող երկրներից մեկում՝ Հայաս-
տանում նույնպես [44], հանճարեղ կարթագենացին կարող էր
ասել իր ծանրակշիռ խոսքը:

Այս ժամանակաշրջանի հայկական բանակի կառուցված-
քի, սպառազինության և մարտավարության մասին մենք տեղե-
կություններ գրեթե չունենք, սակայն ապագա հետազոտու-
թյուններում հնարավոր է պարզել՝ Հաննիբալի մարտարվեստի
տեսական և գործնական գիտելիքների որ մասը հնարավոր էր
«պատվաստել» հայկական հողում:

Հաննիբալի կենսագրությունը և ռազմական գործունեու-
թյունը հին աշխարհի ռազմական արվեստի պատմության
ամենաուսումնասիրված էջերից են: Նրա զորավարական տա-
ղանդը արժանիորեն գնահատվել էր դեռ անտիկ պատմիչների
կողմից: Հաշվի առնելով մեծ կարթագենացու հնարավոր խոր
ազդեցությունը հայկական ռազմարվեստի զարգացման վրա՝
հայկական ռազմապատմական միտքը պարտավոր է ապագա-
յում մեր ընթերցողին հայերենով ներկայացնել Հաննիբալին
վերաբերող համահավաք խորը ուսումնասիրություն:

Հաննիբալի ազդեցությունը այնքան նշանակալից էր, որ
մենք կարող ենք ենթադրել, որ ըստ էության, Արտաշեսը անց-
կացրեց լուրջ ռազմական բարեփոխումներ՝ ուժեղորով:

Ո՞րն էր, այդ բարեփոխումների էությունը: Քննելով հայկա-
կան բանակի կառուցվածքը և մարտավարությունը Աքեմեն-

յաններից մինչև Երվանդ Մեծ և Արտաշես Ա Բարին, մենք
տրամաբանորեն տեսնում ենք, թե ինչպես բանակում որոշա-
կորեն պետք է բարձրանար ծանր այրուձիռու և հետևակի տե-
սակարար կշիռը:

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի հայկական բանակը բաղ-
կացած էր 7-8.000-ոց հեծելազորից (որը, ըստ երևույթին, դեռ
հստակ բաժանված չէր ծանրի և թեթևի) և 40.000 հետևակից,
որից 20.000 նետաձիգներ ու 20.000 նիզակակիրներ [45, 140]:
Այս նիզակակիրները իրենց սպառազինությամբ և մարտավա-
րությամբ պելտաստներ են: Այդպիսով, հայկական բանակում
ծանր հետևակը որպես զորատեսակ մ.թ.ա. 535 – 331 թթ. ժա-
մանակահատվածում գործնականորեն բացակայում էր: Դա չի
նշանակում, որ հետևակայիններից ոմանք չեն կրում զրահ:
Սակայն, եթե մենք ունենայինք քիչ թե շատ մարտունակ ծանր
հետևակ, նույնիսկ 5-10.000 զինվոր, ապա գրեթե անհնար էր,
որ դրա մասին չտեղեկացնեին հույն պատմիչները: Հայտնի է,
որ Աքեմենյանների բանակի ծանր հետևակը վարձկան հույն
հույլիտների փառանգներն էին:

Ուշ Երվանդունիների (մ.թ.ա. 331 – 201 թթ.) բանակում
Սելևկյան թագավորության բանակի ազդեցության շնորհիվ
ըստ երևույթին հայտնվեցին մի քանի ծանրազեն վահանակիր-
ների գնդեր, սակայն նրանց բանակը աննշան էր և էապես չփո-
խեց դաշտային բանակի մարտավարությունը:

Իրենք՝ Սելևկայնները, ծանր հետևակի մշտական կարիք
ունեին, որը լրացնում էին Սիրիայում բնակվող մակեդոնացի-
ներից ու հույներից կազմված «մակեդոնական» փաղանգով և
վարձկան հույն հույլիտների փաղանգներով: Մրան նաև պետք
է ավելացնել մարտունակ վարձկան զալատական ծանրազեն
հետևակը: Մ.թ.ա. 217 թ. Ռաֆիայի ճակատամարտին մասնակ-
ցած Անտիոքոս Գ-ի 62.000 հետևակից միայն 35.000 էր ծանրա-
զեն (որից 20.000 կազմում էր փաղանգը) և 27.000 պելտաստներ
էին, այն դեպքում, երբ Պտղոմեոսը ուներ 52.000 ծանրազեն և
11.000 պելտաստ: Այդպիսով, նույնիսկ Սելևկյան արքաներին
ոչ միշտ էր հաջողվում լրացնել ասիական բանակներին բնորոշ
թուլությունը ծանր հետևակի մեջ: Անսպառ քանակով հավաք-
վող պելտաստները այդ բացը լրացնել չէին կարող:

Հաննիբալը, որը տասնամյակներ շարունակ կռվել էր հռո-
մեական լեգեոնների դեմ, քաջածանոթ էր թե՛ հռոմեական, թե՛

հունական հետևակային մարտավարությանը, կարող էր առաջարկել իր կիրառած լուծումները: Օսնը հետևակին հակազդելու համար անհրաժեշտ էր կամ ստեղծել համարժեք ծանր հետևակ, կամ արմատապես բարելավել հեծելազորը՝ բաժանելով նրան ծանրագեներների և թեթևագեներների գնդերի: Ամենաարդյունավետ լուծումը, երկու բարեփոխումների համակցումն էր:

Մեր կարծիքով, զգալիորեն ավելացվեց հեծելազորի բացարձակ քանակը, ստեղծվեցին մի քանի զրահապատ հեծելազնդեր (մեր կարծիքով, ընդամենը 5.000 հեծյալ), որի միջուկը կազմեց ազնվականությունը: Աճեց հեծելազորի տեսակարար կշիռը և դերը ճակատամարտերում: Նիզակակիրների մի մասը ստացավ մեծ վահաններ ու ծանր պաշտպանական հանդերձանք և կազմեց հայկական բանակի նորաստեղծ վահանակիրների փաղանգը, որը ճկունության համար բաժանված էր գնդերի: Օսնը հետևակի և ծանր հեծելազորի առկայությունը թույլ էր տալիս բաց ճակատամարտում դիմակայել ցանկացած հակառակորդի, որը և արտահայտվեց 165 թ. Մելևկյան հզոր Անտիոքոս Դ Էպիփանես թագավորի բանակը ընկճելու և Հայաստանի սահմաններից հետ շարտելու մեջ:

Հաննիբալը լավ գիտակցում էր հռոմեական ծանր հետևակի՝ լեգեոնի կազմակերպչական և մարտավարական առավելությունները: Արդեն իր երրորդ մեծ ճակատամարտի նախօրեին ինքը զինել էր իր լավագույն հետևակայինների ռազմավարային հռոմեական լեգեոներների զենքով և կազմակերպել հետևակը լեգեոնների նման: Մակայն իր աֆրիկյան կարթագենա-լիվիական հետևակն ուներ մեծ փորձ, որը թույլ տվեց արագ վերածել նրանց լեգեոնների: Հայկական ծանր հետևակը ուներ որոշակի փորձ, սակայն դժվար թե դյուրությամբ վերածվեր լեգեոնային մարտավարությունը կիրառող զորամասերի: Ավելի հեշտ էր բարելավել ու կատարելագործել հայկական հեծելազորը:

Հայոց բանակի 165 թ. բախումը Մելևկյանների հզոր բանակի հետ հաստատեց, որ Հայաստանը իր ռազմական գործի զարգացումով մոտ էր հզորագույն հելլենիստական պետությունների մակարդակին:

Հայկական բանակի բարեփոխումները զգալիորեն բարձրացրին նրա մարտունակությունը: Ապացույցը՝ Արտաշեսի բազմաթիվ հաջողված ռազմական ձեռնարկումներն էին: Արտաշեսը առաջինը հետ վերցրեց հարևաններից Մեծ Հայքի կորցրած ծայրագավառները: Նա ձեռնարկեց նաև Մոփքի հպատակեցումը, սակայն հանդիպելով Կապադովկիայի կտրուկ հակազդեցությանը՝ հրաժարվեց այդ գաղափարից, չցանկանալով մեկ հզոր հակառակորդին՝ Մելևկյաններին, գումարել ավելի թույլ, սակայն ազդեցիկ Կապադովկիային:

Մակայն հայկական բանակի մարտունակության ամենավաղ ապացույցն էր մ.թ.ա. 165 թ. Տնորիքի համար տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտը Մելևկյան թագավոր Անտիոքոս Դ Էպիփանեսի բանակի դեմ, որը ընդմիջտ վերջ դրեց Մելևկյանների պահանջատիրությանը Հայաստանի հարավային ծայրագավառների հանդեպ: Պատերազմի ելքի մասին Անտիոքոսի պնդումը իր հաղթանակի մասին չի ապացուցվում հետագա իրադարձությունների ողջ ընթացքով: Ըստ էության, Արտաշեսը դուրս է մղում սիրիացուն Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս՝ դեպի Հյուսիսային Միջագետք, և շարունակում է իր եռանդուն ռազմական քաղաքականությունը Հայաստանի հարավի հարակից շրջաններում [10, 18, 54]:»

Հիերոնիմոսի (335 – 420 թթ.) մեջ բերած Պորփյուրոսի (234 – 305 թթ.) վկայությունից հայտնի է, որ Արտաշեսի հետ պատերազմելուց հետո Անտիոքոս Դ Էպիփանեսը «*հաստատում է վրանը Ապեղոնոս կոչված վայրում, որը գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև*»՝ Միջագետքում [17]: Դիոդորոս Միլիլիացու (շուրջ 90 – 20 թթ. մ.թ.ա.) հաղորդումը Անտիոքոսի հաղթանակի մասին հպանցիկ է և չի արտահայտում իրականությունը [16, 46]: Տնորիքը, որը Արտաշեսը միացրել էր Մեծ Հայքին, մնաց, ըստ Ստրաբոնի, Հայաստանի կազմում [219]:

Այդպիսով, սելևկյան վերջին հզոր արքան, ում ռազմական տաղանդը անհերքելի էր, բազմաթիվ ճակատամարտերում կոփված հզոր սելևկյան բանակով արշավում էր հայկական բանակի դեմ, որպեսզի դիմագրավի Արտաշեսի առաջխաղացումը դեպի հարավ և վերագրավի կորցրած երկրամասը: Ըստ հայտնի

մարտից հետո եւ ճամբար է դնում Միջագետքում և որպէս միխիթարանք հայտարարում է իր «հաղթանակի» մասին:

Մենք հակված ենք մտածել, որ ճակատամարտի ելքը բոլոր դէպքերում բարենպաստ էր ավելի շատ հայերի, քան սիրիացիների համար: Ավելին, ըստ մեզ, բախումը հզոր հայկական բանակի հետ, վերջնականապէս հստակեցրեց Մեծ Հայքի ռազմական գերազանցությունը Մելիկյանների հանդէպ: Մ.թ.ա. 165 թ. հայկական բանակը, որը լավ էր յուրացրել Հաննիբալի տված խորհուրդները, ասպացուցեց, որ տարածաշրջանի հզորագույններից է: Հետագայում սելևկյան Սիրիան այլևս «մոռանում» է հյուսիսային ուղղությունը և գնալով ավելի ու ավելի է թուլանում:

Մի քանի տարի հետո՝ 161 թ.-ին Արտաշէսը աջակցում է Բաբելոնիայի և Մեդիայի սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի ապստամբությանը: Վերջինս իրեն սելևկյաններից անկախ է հայտարարում Մեդիայում, որտեղ կառավարում է 162 – 160 թթ. [16]: Դա բացահայտ հակասելևկյան քայլ էր:

1.3.4.Տիգրան Ա և Արտավազդ Ա-ի բանակը՝ 160 – 95 թթ.

Արտաշէսյանների այս 65-ամյա ժամանակաշրջանի ռազմական կարողությունների վերլուծությունը խիստ կարևոր է մեր հետագա հետազոտության համար՝ ելևելով հետևյալ պատճառներից.

- Տիգրան Բ-ի հետագա ռազմական և ռազմաքաղաքական հաջողությունները հիմնված են 160 – 95 թթ.-ին Մեծ Հայքի հզորության զգալի աճի վրա.

- Տիգրանի ռազմական գործունեությունը, կարող էր իրականանալ՝ սկսած մ.թ.ա. 120 թ.-ից, այսինքն ընդգրկում էր վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի վերջին երրորդը.

- Այս ժամանակահատվածում մեզ հայտնի է միայն մեկ մեծ պատերազմ, որը վարել են Արտաշէսյանները, դա առաջին հայ – պարթևական պատերազմն էր.

- Ռազմաքաղաքական վիճակը Առաջավոր Ասիայիում այս տարիներին թույլ չի տվել Արտավազդ Ա-ին և Տիգրան Ա-ին

Մովքը և Փոքր Հայքը միացնել Մեծ Հայքին.

- Մ.թ.ա. 130 – 110 թթ. քաղաքական և ռազմաքաղաքական իրադարձությունները առաջին անգամ ուրվագծել են Պարթևական տերության և Հռոմի հանրապետության էքսպանսիայի պոտենցիալ վտանգները Հայաստանի համար:

Արտաշէս Ա-ի հաջորդների մասին պահպանված տեղեկությունները շատ քիչ են: Գիտենք, որ թագավորել են Տիգրան Ա և Արտավազդ Ա թագավորները: Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ առաջինը թագավորել է Արտաշէսի ավագ որդին՝ Արտավազդ Ա, հետո կրտսերը վեց որդիներից՝ Տիգրան Ա-ն [14, 18]:

Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական ութնասորյակի առաջին հատորում առաջին Արտաշէսյանների անվանացանկը ներկայացվում է այսպէս.

Արտաշէս Ա Բարի Երվանդական	189 – 160
Արտավազդ Ա և Տիգրան Ա	160 – 95
Տիգրան Բ Մեծ	95 – 55

Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի երկրորդ հատորում (վերահաստատված Հայկական համառոտ հանրագիտարանի 1990 թ.-ի առաջին հատորում) և Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիայի առաջին հատորում ենթադրաբար բաժանվում են Արտավազդ Ա և Տիգրան Ա-ի գահակալության տարիները.

Արտաշէս Ա Բարի	189 – 160
Արտավազդ Ա	160 – 115
Տիգրան Ա	115 – 95
Տիգրան Բ Մեծ	95 – 55

Արտաշէսյանների հարստության ժանանակագրության ճշգրտման մեջ նշանակալի է ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանի առաջարկած Արտաշէսյանների գենեալոգիական ծառը [209], որտեղից.

Արտաշէս Ա Բարի	189 – 160
Տիգրան Ա	160 – ?
Արտավազդ Ա	? – 95
Տիգրան Բ Մեծ	95 – 55

Մենք կարծում ենք, որ Տիգրան (Տիրան) Ա գահակալության պայմանական ժամկետը կարող է համարվել 160 – 125 թթ. մ.թ.ա., այդ դեպքում Տիգրան Բ-ի գահակալությունը 125 թ.

մ.թ.ա., կարող էր չկայանալ, որովհետև նա դեռ 15 տարեկան անչափահաս էր: Գահին նստեց հորեղբայրը՝ ապագա Տիգրան Բ-ին հաստատելով գահաժառանգ:

Ընդհանրապես, Արտաշեսյան գահացանկը քննելիս առաջանում են բազմաթիվ հարցեր: Օրինակ՝ վերլուծենք արքաների տարիքը և գահաժառանգների ծնունդը:

Երբ Արտաշես Ա հաղթեց Երվանդ Վերջինին 201 թ., նա արդեն զորավար էր, ուներ որոշակի ռազմական և պալատական փորձ: Քա՞նի տարեկան կարող էր նա լինել, մոտավորապես երեսու՞ն: Ուրեմն նա ծնվել է մոտավորապես 230 թթ. և ապրել է մոտ 70 տարի, կտավարել Մեծ Հայքը 41 տարի, որից 30 թագավորել:

Նրա որդին՝ Տիգրան Ա, թագավորել է 160 – 125 թթ., ծնվել է մոտավորապես 200-190 թթ., ապրել 65-75 տարի, որից միայն 35 է թագավորել:

Արտաշեսի կրտսեր որդի Արտավազդ Ա ենթադրաբար ծնվել է մոտավորապես 180 թ. մ.թ.ա., թագավորել է 30 տարի՝ 125 – 95 թթ., մահացել մոտավորապես 85 տարեկան հասակում:

Տիգրան Բ Մեծը ծնվել է 140 թ., թագավորել 45 տարի՝ 95 – 55 թթ., մահացել 85 տարեկանում:

Ստացվում է, որ Տիգրան Ա հայրը եղել է մոտ 30-40 տարեկան, Արտավազդ Ա-ինը՝ 50, Տիգրան Բ-ինը, մոտ 50-60 տարեկան: Հասկանալի չէ, կարո՞ղ է Տիգրան Բ-ն Արտավազդ Ա-ի որդին է: Այդ դեպքում գոնե հայրը կլինի մոտ 40 տարեկան:

Այս հարցերի պարզաբանումը մեր աշխատանքի խնդիրներից դուրս է, ուստի բավարարվենք այսքանով, ընդունելով (պայմանականորեն) Արտաշեսյան արքաների հետևյալ հերթականությունը.

Արտաշես Ա Բարի	(201)189 – 160
Տիգրան Ա	160 – 125
Արտավազդ Ա	125 – 95
Տիգրան Բ Մեծ	95 – 55
Արտավազդ Բ	56 – 34

1.3.5.Մ. թ. ա. 112 – 111 թթ. հայ-պարթևական պատերազմը:

Այս ժամանակաշրջանի միակ արժանահավատ ռազմական իրադարձությունը 112 – 111 թթ. հայ-պարթևական մեծ պատերազմն է, որի ժամանակ խիստ հզորացած Պարթևստանի բանակները ներխուժում են Հայաստան և փորձ կատարում հպատակեցնել Մեծ Հայքը:

Հայ-պարթևական հարաբերություններին նվիրված կամ այդ հարաբերությունները ինչ-որ չափով հիշատակող աշխատանքներում ռազմական տեսանկյունից իրադարձությունների վերլուծություն՝ գրեթե չի կատարվում [5, 10, 41, 52, 78, 86, 172]:

Պարթև Արտավան Ա (128 – 123 թթ.) թագավորի որդի Միհրդատ Բ Մեծի (123 – 87 թթ.) բանակը 112 թ. ներխուժում է Հայաստան: Կատաղի մարտերում հայերին հաջողվում է հասնել ըստ էության, ռազմական հավասարության, որից հետո դանդաղորեն դուրս մղել անեղ հակառակորդին երկրից: Սակայն պարթևներին բախտը ժպտում է, նրանց հաջողվում է 111 թ. պատահաբար զերի վերցնել հայոց թագաժառանգին՝ Տիգրանին, որը, ըստ երևույթին, հայոց զորաբանակներից մեկի հրամանատարն էր: Պարթևներին չի հաջողվում գրավել ոչ՝ «յոթանասուն հովիտը», ոչ՝ ընկճել հայկական բանակը: Սակայն իրենց ձեռքբերումն էլ բավարար էր, որ իրենք գոհ մնան պատերազմի ելքից իրենց ձեռքում էր հայկական գահի ժառանգը:

Ռազմական գործողություններ հիմնականում ծավալվում էին Հայաստանի տարածքում: Պարթևական բազմաբանակ և մարտունակ հեծելազորը անկարող էր գրավել հայկական հզոր ամրոցները և բերդաքաղաքները: Ուստի պարթևները ասպատակում էին երկիրը և փորձում ճակատամարտել հայերի հետ դաշտավայրերում, ուր կարող էին օգտագործել իրենց հզոր հեծելազորի հարվածային ուժը:

Հայկական բանակի ավելի փոքրաքանակ հեծելազորը հաջողությամբ պայքարում էր պարթևների դեմ հիմնականում

Նկար 1.7. պարթև Միհրդատ Բ Մեծ արքայից արքան

իր բազմաթիվ հետևակի օժանդակությամբ՝ անհրաժեշտության դեպքում հենվելով երկրի պաշտպանական կառույցների՝ ամրոցների և բերդաքաղաքների համակարգի վրա: Պատերազմի ընթացքը ցույց տվեց, որ հայերին չի հաջողվում վերջնական պարտության մատնել արագաշարժ պարթևներին: Պարթևներն էլ չեն կարողանում ընկճել հայկական պաշտպանական ամրություններից իրենց հակահարված հասցնող հայկական բանակը: Պատերազմի երկրորդ տարում վիճակը սկսեց մտնել փակուղի, և հայերը սկսեցին դանդաղ հասնել առավելության՝ ի հաշիվ սեփական երկրի մարդկային, տնտեսական և բարոյա-քարոզչական միջոցների գերազանցությամբ:

Այս պարագայում մարտերից մեկի ժամանակ պարթևները գերի են վերցնում թագաժառանգ Տիգրանին, ինչը պարթևների համար լավ առիթ էր հանդիսանում պատերազմը դադարեցնելու համար: Պարթևական զորքերը դուրս են բերվում Հայաստանից: Տիգրանին տանում են Միհրդատ Բ Մեծի արքունիք: Չնայած Հայաստանում պարթևների վարած պատերազմի բացարձակ անհաջողությանը (նրանց չհաջողվեց գրավել ոչ մի տարածք)՝ Տիգրանի գերեվարումը մատուցվեց որպես խոշոր հաջողություն, և պատերազմի ավարտի հաջորդ տարին պարթև Միհրդատ Բ-ն իրեն հռչակեց արքայից արքա:

Անշուշտ, թագաժառանգին պատանդ պահելով, Միհրդատը Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու արդյունավետ միջոց ձեռք բերեց, որը կանխում էր Հայաստանի հնարավոր հակապարթևական գործունեությունը:

Տիգրանը տասնվեց երկար ու ձիգ տարի մնաց պարթևական արքունիքում, որի ընթացքում իր դուստրերից մեկին կնության տվեց Միհրդատ Բ-ին: Հայոց թագաժառանգի և պարթև արքայից արքայի միջև ենթադրում ենք բավականին ջերմ հարաբերություններ: Պատանդության տարիների ընթացքում խաղաղությունը երկու թագավորությունների միջև մնաց անխախտ, սակայն ինչպես ցույց տվեց ապագան, մրցակցությունը չմարեց:

Մենք ունենք ևս մեկ ենթադրություն: Թե՛ պարթև, թե՛ հայոց արքաները իրենց զգում էին Աքեմենյանների փառքի ժառանգորդը: Ըստ երևույթին, դա ծնում էր ոչ միայն մրցակցության, այլև միասնության զգացում:

Այս պատերազմի մասին Պոմպեոս Տրոգոսի «Փիլիպպոսյան պատմություններ» չպահպանված երկից հատվածներ է բերում Հուստինոսը:

3-6. Արտավանին հաջորդեց նրա որդի Միհրդատը, որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ: ... սա մեծ քաջությամբ վարեց հարևանների հետ բազմաթիվ պատերազմներ ու Պարթևական թագավորությանը միացրեց շատ ժողովուրդներ: Նույնպես և սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ հաջողությամբ պատերազմեց և վրեժխնդիր եղավ նախորդների վիրավորանքների համար: Վերջը կոչվեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ: ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՆ, XLII, 2 [17]:

Միհրդատ Բ Մեծը մ.թ.ա. 110 թ. արքայից արքա տիտղոսը ընդունելուց հետո ավելի հարձակողական քաղաքականություն է որդեգրում նաև Միրիայի հանդեպ: Կարծես պարթևները հավակնում են վերականգնել Աքեմենյանների շուքը և փառքը: Արտաշեսյաններին դա դուր չի գալիս, չէ՛ որ նրանք նույնպես անհաղորդակից չէին Աքեմենյանների փառքին: Հայրական գծով նրանք սերում են ազնվագարմ Երվանդունիներից, իսկ մայրականով՝ նույն Աքեմենյաններից: Գաղափարական պայքարը հավակնորդների մեջ, մեր կարծիքով, ծագել էր վաղուց և առավել սրացավ առաջին հայ-պարթևական պատերազմի ժամանակ:

Պարթևական արքունիքում ի հայտ եկան Տիգրանի բնավորության գծերից կարևորագույնները՝ արտակարգ զսպվածությունը և մտքերը թաքցնելու արտասովոր ունակությունը: 95 թ. ազատելով ապագա հայոց արքային պատվավոր գերությունից՝ Միհրդատը չէր կարող պատկերացնել անգամ՝ պարթևական պետության ինչ հզոր հակառակորդի ձեռքերն է նա արձակում:

Հետագայում Տիգրանը, իր ազատության համար հարկադրված զիջելով պարթևներին «յոթանասուն հովիտները», կվերադարձնի դրանք տասը տարի հետո ...

Մենք կարող ենք վստահաբար պնդել, որ Տիգրան Բ-ի (հատկապես սկզբնական շրջանում) տպավորիչ հաջողությունները հնարավոր չէին լինի, եթե չիրականանար Հայաստանի տնտեսական և մշակութային նշանակալի առաջընթացը, որի

շնորհիվ Մեծ Հայքում կուտակված ջիներ համապատասխան պատկառելի ռազմական ներուժ:

1.3.6. Հայկական բանակի թվաքանակը և կառուցվածքը մ. թ. ա. 535 – 95 թթ.

Հայկական բանակի քանակի մասին հայկական աղբյուրներից հստակ տեղեկություններ չունենք, որոշ պատկերացում կարելի է կազմել այլազգի սկզբնաղբյուրներից մեզ հասած հետևյալ թվերից.

- 521 թ. Դարեհ Ա-ի դեմ ապստամբության ժամանակ հայերը տվել են հինգ ճակատամարտ, որի ժամանակ, ըստ Բեհիստունյան արձանագրության, կորցրել են մեծ քանակով զինվորներ [18, 227].

- 400 թ. (Քսենոփոն. Կիրոպեդիա) – 8.000 հեծելազոր, 40.000 հետևակ, կեսը նիզակակիր, կեսը նետաձիգ: Դաշտային բանակը՝ նշված քանակի կեսը՝ 24.000 զինվոր [140].

- 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտում պարսկական բանակի կազմում (Ռուֆուս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը) - մոտ 7.000 հեծելազոր, 40.000 հետևակ: Դաշտային բանակի քանակը՝ 47.000 զինվոր (մոտ է Քսենոփոնի տվյալներին, նույն զորատեսակները) [4, 55].

- 300 թ. Կապադովկիայում հաղթեցին 45.000 կապադովկիացիներին պարտության մատնած մակեդոնական խոշոր բանակին՝ վերականգնելով գահին Հայաստանում ապաստանած թագավորին: Հայկական դաշտային բանակի քանակը՝ մոտ 30-50.000 զինվոր ը.

- 260 թ. ռազմական ուժով Բյութանիայում վերականգնեցին գահին Հայաստանում ապաստանած թագավորին: Հայկական դաշտային բանակի քանակը՝ մոտ 30 - 50.000 զինվոր ը.

- 201 – 180 թթ. Արտաշես Ա ժամանակ բանակը ռեֆորմների է ենթարկվում, ստեղծվում են ծանր հետևակի՝ վահանակիրների գնդեր՝ հուպիտների փաղանգ: Դաշտային բանակի թվաքանակը, ամենայն հավանականությամբ, ավելանում է.

- 165 թ. ճակատամարտ Տմորիքում Մելիկյանների դեմ՝ 50-60.000 զինվոր դաշտային բանակու մ.

- 111-110 թթ. պատերազմ պարթևների հետ: Հայկական դաշտային բանակի քանակը մոտ 30-50.000 զինվոր ը:

Տարբեր սկզբնաղբյուրների համադրությունով, հարևան երկրների ռազմական գործի զարգացման օրինաչափությունները հաշվի առնելով, կարող ենք մոտավորապես հանգել հետևյալ եզրակացությունների:

Վաղ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. մոտ 535 – 410 թթ.) հայկական բանակի թվաքանակի մասին տեղեկություն չի պահպանվել, հաշվի առնելով Տիգրան Երվանդյանի որոշիչ օգնությունը Կյուրոսին Աժդահակի դեմ պայքարում՝ մի քանի տասնյակ հազար զինվոր: Հիմնականում գյուղացիներից հավաքագրված բանակ:

Քիչ թե շատ հավանականությամբ կարելի է պնդել, որ Աքեմենյանների և Երվանդունիների օրոք (մ.թ.ա. մոտ 410 – 201 թթ.) հայկական դաշտային բանակը մոտ 47-50.000 զինվոր էր, որից 7-8.000 հեծելազոր, և ավելի, քան 40.000 հետևակ, որից 20.000 վահանակիր ու 20.000 նետաձիգ: Հիմնականում գյուղացիներից հավաքագրված բանակ էր, սպայական կազմի և հեծելազորի ընտիր ստորաբաժանումների մի մասը՝ ազնվականներ:

Արտաշեսյանների ժամանակ (մ.թ.ա. 201 – 95 թթ.) հայկական բանակը զգալիորեն մեծացել էր, ստեղծվել էր մարտունակ ծանր հետևակ՝ վահանակիրների գնդեր:

Առաջին Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանի քանակը կարելի է պատկերացնել հետևյալ ձևով: Մոտ երկու, երկու և կես անգամ ստվարացել էր հեծելազորը, որը հատկապես անհրաժեշտ էր սելևկյաններին և պարթևներին դիմակայելու համար: Ստեղծվել էին ծանր հեծելազույթեր:

Բանակում կար մոտավորապես 60.000 զինվոր, որից մոտ 20.000 հեծելազոր (ըստ երևույթին, մոտ 5.000՝ ծանր) և 40.000 հետևակ: Հետևակը բաղկացած էր 20.000 նետաձիգներից, 10.000 վահանակիրներից ու 10.000 նիզակակիրներից: Հրամանատարական պաշտոնները վարող ազնվականները և բանակի աննշան մասը կազմող որոշ դրանիկ ստորաբաժանումները պրոֆեսիոնալներ էին, մնացածը՝ հիմնականում համայնական

ցյուղացիներից հավաքագրված զինվորներ: Բանակի մարտավարությունը (նաև Հաննիբալի խորհուրդների և ձեռք բերած փորձի շնորհիվ) էականորեն կատարելագործվել էր:

Գլուխ 2
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԾՈՓՔԻ ՄԻԱՑՈՒՄԻ
ՆԱԽՕՐԵՒՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՍՈՐԴՔԻ
ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ
մ. թ. ա. 95 – 83 թթ.

Внутренний мир древней Армении отнюдь не представляет гладкой поверхности стоячей воды. Армения внутри жила с интенсивностью, поразительной для нас, усвоивших созданное западно-европейским тщеславием ходячее мнение о неподвижности восточных народов. Правда, темп армянской жизни ускорялся под влиянием внешних факторов, но наличие особых местных условий и их реагирующая на ход событий роль не может подлежать сомнению.

Н.Я. Марр
23-го мая 1899 г. [164]

Հին Հայաստանի ներքին աշխարհը իրենից ամեննին չի ներկայացնում կանգնած ջրի հարթ մակերես: Ներքուստ Հայաստանը ապրել է ինտենսիվությամբ, որը մեր՝ արևելյան ժողովուրդների անշարժության մասին արեվմտակրոպական սնապարծությամբ ստեղծած հանրահայտ կարծիքը յուրացրածներիս համար ապշեցուցիչ է: Ճիշտ է, հայկական կյանքի տեմպը արագանում էր արտաքին գործոններից, սակայն հատուկ տեղական պայմանների առկայությունը և նրանց՝ իրադարձությունների ընթացքի վրա արձագանքող դերը կասկածի տեղիք չի կարող տալ:

Նիկողայոս Մարր
1899 թ. մայիսի 23-ը

2.1. Տիգրան Բ-ի ռազմավարական կոնցեպցիան

Մ.թ.ա. I դ. առաջին կեսի անտիկ աշխարհի ռազմաքաղաքական իրադարձությունները այնքան փոխկապակցված էին, որ արդի պատմաբանների բոլոր փորձերը՝ լիարժեք քննել դեպքերի ընթացքը, որևիցե առանձին երկրում, ի սկզբանե դատապարտված են անհաջողության: Համակարգերի ընդհանուր տեսությունը պնդում է, որ հնարավոր չէ համակողմանի հետազոտել մի համակարգ, առանց գերհամակարգում այդ համակարգի հնարավոր բոլոր կապերի ուսումնասիրությանը, այլապես գրկվում ենք նշված համակարգի վրա արտահամակարգային ազդակների ազդեցության հետևանքները քննելու հնարավորությունից [130]:

Մ.թ.ա. 95 թ. Տիգրանը վերադառնում է հայրենիք, որպես թագաժառանգ՝ Պարթևստանում անցկացնելով երկար ու ձիգ տասնվեց տարի: Այս տարիները լի էին մտորումներով Հայաստանի ապագայի մասին: Այդ ապագան կերտելու համար բազմաթիվ այլ գիտելիքներից բացի, անհրաժեշտ էր նաև լավ իմանալ սեփական և համաշխարհային պատմությունը: Իսկ օյկումենի պատմության վերջին երեք-չորս դարերի կարևորագույն իրադարձությունները հույն պատմագիրների կողմից նկարագրված էին ամենայն մանրամասնությամբ: Այդ երկերը լայն տարածում ունեին հելլենիստական աշխարհում և ամենայն հավանականությամբ մասշտաբի պետք է լինեին նաև Տիգրանին:

Նա պետք է ծանոթ լիներ Հերոդոտոսի (մ.թ.ա. մոտ 484 – 425 թթ.), Թուկիդիդեսի (մ.թ.ա. մոտ 460 – 396 թթ.), Քսենոփոնի (մ.թ.ա. 430 – 355 թթ.), Պոլիբիոսի (մ.թ.ա. մոտ 201 – 120 թթ.) պատմական երկերին, որոնք հասել են նաև մեզ:

Մի շարք կարևոր հեղինակների պատմական երկերը չեն հասել մինչև մեր օրերը, չնայած բավականին տարածված էին հելլենիստական ժամանակաշրջանում, և նրանցից հետագա դարերում օգտվել էին բազմաթիվ հույն, հռոմեացի և այլազգի հեղինակներ, օրինակ՝ Կտեսիասի (Քսենոփոնի ժամանակակից), «Պարսկականքը» և «Հնդկականքը»՝ գրված մի մարդու կողմից, որը 17 տարի ապրել էր Պարսկաստանում և եղել էր Արտաքսերքսես արքայի պալատական բժիշկը: Այն գրվել էր

մոտավորապես մ.թ.ա. 396 թ. [286]: Հույն պատմաբան Պոսիդոնիոսը շարունակել էր Պոլիբիոսի պատմությունը, սակայն այս ստեղծագործությունը մեզ չի հասել: Բազմաթիվ հեղինակներ, որոնց մի մասի միայն անունն էր պահպանվել, նկարագրել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները, դիադոխների պայքարը, հելլենիստական պետությունների պատմությունը [257, 286]:

Արիստոտելի (մ.թ.ա. մոտ 384 – 322 թթ.), մի շարք երկեր նույնպես կարող էին գրավել հայոց թագաժառանգի ուշադրությունը, հատկապես «Պոլիտեաները» և ընդհանրացնող՝ «Պոլիտիկան»:

Լուկիոս Կինկիոս Ալիմենտուսը (մ.թ.ա. III դար), հռոմեացի պատմաբան էր, որը գրել էր հունարեն, նա մասնակցել էր Երկրորդ պյունիկյան պատերազմին, գերի էր ընկել կարթագենացիների մոտ, շփվել Հաննիբալի հետ: Նրա երկերը նույն-պես բավականին լայն տարածում ունեին Միջերկրականի ավերին:

Բացի պատմականից, մ. թ. ա. II – I դդ. հելլենիստական աշխարհում կար նաև ընդարձակ գեղարվեստական գրականություն, որտեղ երբեմն կային կարևոր տեղեկություններ տարբեր երկրների մասին: Հելլենիստական աշխարհի ընթերցանության սիրահարները ունեին լայն ընտրանի՝ Հուներոսի հանճարեղ դյուցազնաերգերից մինչև դրամա և երգիծանք:

Պոնտոսում կարող էին լինել հույն պատմիչներ, որոնք նկարագրում էին ոչ միայն հարագատ քաղաքի, այլև տարածաշրջանային իրադարձությունները:

Վերջապես, Հայոց և Պարթևաց արքունիքները չէին կարող չունենալ ինչ-որ գրառումներ դինաստիայի կարևորագույն իրադարձությունների մասին, որոնցից կարող էր օգտվել Տիգրանը: Այն, որ արամեյերեն և հունարեն լեզուներով այդպիսի գրականություն գոյություն ուներ, կասկածից վեր է:

Անշուշտ, նա ծանոթ էր հայրենի, իսկ Պարթևստանում գտնվելու տարիներին նաև Իրանում ապրող ժողովուրդների դյուցազներգությանը ու բանահյուսությանը:

Մեծ նշանակություն ունեին տարբեր երկրներում ճանապարհորդած առևտրականների պատմածները և նպատակային հարցումները:

Դա նշանակում էր, որ իր գահակալության սկզբին, Տիգրանը օյկումենի պատմական և արդի քաղաքական զարգացում-

ների մասին ուներ բավարար տեղեկատվություն:

Բացի հայերենից, Տիգրանը առնվազն լավ տիրապետում էր հունարենին ու պահլավերենին:

Այս ամենը մեզ տալիս է լավ կրթված, բանիմաց, հետաքրքրասեր անձնավորության կերպար: Տարբեր պատմիչների երկերից տեղեկանում ենք, որ Տիգրանը անկաշկանդ շփվում էր բազմաթիվ դիվանագետների, բանաստեղծների, փիլիսոփաների և այլոց հետ՝ միայն անհրաժեշտության դեպքում հիշեցնելով իր զբաղեցված դիրքի բացառիկությունը: Իր շքեղ արքունիքում տիրում էր հելլենիզմի և ամենակարևորը՝ հունականացված ու հայկականացված աքեմենիզմի ոգին:

Այսպիսի անձնավորությունը ընդունակ էր իր մտավոր տեսադաշտում պահել ողջ օլկումենեում տեղի ունեցող կարևորագույն իրադարձությունները, վերլուծել և ըմբռնել ժամանակի և տարածության մեջ կատարվող այդ իրադարձությունների թաքնված շարժառիթները և իմաստը:

Տիգրանը տեսնում էր՝ ինչպես արդեն ավելի քան մեկ դար, կործանելով իր ճանապարհին կանգնած բոլոր պետությունները, ծավալվում էր դեպի արևելք Հռոմը: Որքան համառ դիմադրության էր հանդիպում, այնքան անողորմ էր Հռոմի հաշվեհարդարը հաղթանակից հետո: *Vae victis* (պարտվածներին՝ վիշտ)՝ սա հռոմեական ասացվածք էր [70], որի արդարությունը ժամանակակիցներից ոչ մեկի մոտ կասկած չէր հարուցում: Դիմադրող պետությունները կամ ցեղերը երբեմն ունենում են ժամանակավոր հաջողություններ և փայլուն հաղթանակներ: Սակայն ոչ մի բան չէր կանգնեցնում Հռոմին: Հմուտ հռոմեական դիվանագիտության նախապատրաստած ուղիներով նորից և նորից հռոմեական բանակները համառորեն փորձում էին իրենց ռազմական բախտը: Փոխզիջումները՝ կոմպրոմիսը, անհնար էր: Հռոմին կարելի էր կանգնեցնել միայն կործանելով նրան: Պատմության ընթացքը ցույց տվեց, որ Միհրդատը և Տիգրանը շատ լավ էին յուրացրել այդ անհերքելի ճշմարտությունը:

Միաժամանակ, Արևելքից դեպի Միջերկրական էր ձգտում ուժեղացող Պարթևստանը՝ այդ ճանապարհին իրեն ենթարկելով տարբեր պետություններ: Չնայած, որպես օրենք, նվաճված պետությունները մտնում էին Պարթևստանի կազմի մեջ՝ պահ-

պանելով իրենց ներքին կառուցվածքը, սակայն Պարթևական տերությունը հռոմեականից պակաս էռանդ ու համառություն չէր ցուցաբերում այդ երկրների նվաճման և շահագործման գործում:

Մ.թ.ա. 94 թ. կայացած Հայաստանի և Պոնտոսի՝ Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքը, իմ կարծիքով, հատկապես ուղղված էր եղել համաշխարհային տիրապետությանը հասնելուն, որի համար նախատեսվում էր ընկճել Հռոմեական և Պարթևական տերությունների դիմադրությունը, իսկ հետագայում նաև նվաճել և ոչնչացնել նրանց (հատկապես Հռոմը): Այս նպատակը դաշնակից արքաների մոտ հղացել էր մ.թ.ա. 94 թ. վերջին և, վերջնականապես, հստակեցվել էր 80-ականների սկզբին:

Մեր այս եզրակացությունը այնքան անսպասելի և հանդուգն է հեշտում, որ պարտավոր ենք ներկայացնել առաջարկվող տեսակետի հանգամանակից հիմնավորումը:

Ո՞վ էր Տիգրանը: Հզորացող մեծ երկրի զորավար-գահաժառանգ՝ իր ակունքները Աքեմենյանների և Երվանդունիների միջոցով հասցնող մինչև աստվածները: Գերության մեջ նա շփվում էր մի միջավայրում, ուր երագում էին վերականգնել Աքեմենյան տերության սահմանները: Հերոս էր իր պապը՝ Արտաշես մեծ արքան: Հերոս էր նաև պարթև արքայից արքա Միհրդատ Բ Արշակունին, որին իրենք՝ Արտաշեսյանները կարողացել էին հաջողությամբ դիմակայել մարտում: Ինչ՞ ու աստվածները պետք է օգնեն միայն պարթևին: Տիգրանը նույնպես Աքեմենյանների շառավիղն էր: Եթե պարթևները դեռ պետք է ապացուցեն իրենց աքեմենյան ծագումը, ապա ինքը դրա կարիքը չունի, դա ակնհայտ է: Իսկ աստվածները օգնում են միայն ընտրյալներին: Տիգրանը ընտրյալ է, տեսեք՝ ինչպես են շողորթրթում իրեն նույնիսկ հզորները, և ասում շատերը թե՛ հայոց, թե՛ պարթևաց արքունիքում: Տիգրանը զուսպ է, հավասարակշռված, անկեղծ ու հավատարիմ ընկեր և, ամենակարևորը, ճառերում իր մտքերը գերազանց թաքցնող անձ: Շուտ ընկալում է նորը, հիշում անհրաժեշտը: Մ՛ի թե մեծս Կյուրոսը կամ Ալեքսանդր Մեգասը ունեցել են ավելի մեծ թագավորություն,

քան ինքը, երբ իրենց պայքարով հասել են երկրային փառքի գագաթնակետին: Ամենին: Իր կրթությունը, որը ավանդաբար ստանում են հայոց արքունիքում բոլոր ազնվականները, նույնպես հիմնված է հույն իմաստունների ուսմունքների վրա: Այստեղ էլ նա չի գիշում մեծն Ալեքսանդրին: Տիգրանը պատրաստվում է հնարավորության դեպքում ամառ անցնել գոռոզ պարթևից: Իսկ Հռոմը ընկալվում է մշուշի մեջ, նա այնքան կյութական չէ, ինչքան Պարթևստանը: Մակայն հույն պատմիչների գրքերից ցայտում է հռոմեացիների վիթխարի ուժը: Տիգրանը լավ չի հասկանում այդ ուժի աղբյուրն ու էությունը, սակայն մտովին աչալոջորեն հսկում է Արևմուտքի քաղաքական բոլոր զարգացումները:

Տիգրանը կվերականգնի Աքեմենյան տերությունը, բայց չի կրկնի այն: Նա հայերի գերիշխանությամբ ու հելլենների օգնությամբ կստեղծի տեղացիների և հելլենների միացյալ թագավորությունը, ինչպես ցանկանում էր վերջին արքեմենյան միապետը մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

Միհրդատ Զ Պոնտացին նույնպես երագում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքի մասին: Իր մեջ կրելով պարսիկ մեծատոհմիկի և հունական արյունը՝ իր մանկության և պատանեկության լավագույն տարիները Փոքր Հայքում անցկացրած թագավորը հավասարապես իրեն հարազատ էր համարում և՛ արքեմենյանների ժառանգությունը, և՛ հայկական ոգին, և՛ հունական մտքի և գործի նվաճումները: Պոնտոսի թագավորության արագ վերելքը, հսկայական ռազմաքաղաքական և տնտեսական նվաճումները, հելլենիստական գիտության և արվեստի հովանավորումը խիստ բարձրացրել էին նրա հեղինակությունը հելլենիստական աշխարհում և բուն Հունաստանում: Պոնտոսը, որը իր մեջ արդեն ներառել էր սևծովյան գրեթե ողջ երկրները, նույնիսկ գաղափարապես սկսվեց հակադրվել Հռոմին: Միհրդատը իրեն տեսնում էր որպես առաջադեմ հելլենասեր միապետ, որը պայքարում էր Հռոմի ռոնձգությունների դեմ հանուն համայն հելլենական աշխարհի: Իսկ Հռոմի դեմ հաջողությամբ պայքարել կարելի էր՝ միայն ոչնչացնելով նրան: Միհրդատի հուզումնաշատ, կրքոտ և անվախ անձնավորությունը գիտակցում էր այս պայքարի վտանգը, բայց նաև ձգտում էր դրան: Միհրդատը անվերապահորեն հավատում էր և՛ իր կարողություններին, և՛, ամենակարևորը, իր ճակատա-

գրին:

Այսպիսին էին այս արտակարգ ընդունակությունների տեր երկու թագավորները, որոնց լուծումների մեջ կար, համենայն դեպս, մի էական տարբերություն՝ Տիգրանը զուսպ էր և միշտ իրատես, Միհրդատը անհամեմատ ավելի անողոր և անհամբեր: Սրան պետք է ավելացնենք մի վճռորոշ տարբերություն ևս. Տիգրանի համար հայրենիքը ավելի բարձր էր իր անձից, Միհրդատի համար հայրենիքը ինքն էր:

Ե՛վ Տիգրանը, և՛ Միհրդատը քաջ գիտակցում էին, որ իրենց պետությունների ուժերը առանձին չեն կարող դիմակայել ախայան հզոր տերությունների դեմ: Հաջողության հասնելու միակ հնարավորությունը միասնության մեջ էր: Այսպեղից էր բխում այս միասնության ամրությունը և 28-ամյա հարատևումը:

Միհրդատը պետք է ուժեղ հարված հասցներ Հռոմեական հանրապետությանը Փոքր Ասիայում ու Հունաստանում և միացներ այն իր տերությանը, որը Պոնտոսին վերջնականապես կվերածեր հզոր կայսրության: Տիգրանը պետք է ընկճեր և իրեն ենթարկեր Պարթևական տերությունը, խլեր նրանից ողջ արևմտյան Իրանը և Միջագետքը, որից հետո նա ժառանգորդ էր դառնում Աքեմենյանների՝ նախկինում զբաղեցրած գրեթե բոլոր տարածքներին: Հետո նա կգրավեր Միրիան, որը Հայաստանին կվերածեր ժամանակաշրջանի հզորագույն կայսրությանը: Երկու արքաների հաջողության դեպքում իրենց պետությունների համատեղ տարածքը կգերազանցեր և՛ Աքեմենյանների, և՛ Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերությունները: Այսպիսի ծրագրեր ունենալու համար երկու արքաներն էլ պետք է ունենային ամուր հիմք: Ապագա հետազոտությունների միջոցով անհրաժեշտ է բացահայտել այս աննախադեպ որոշման հիմքում ընկած գաղափարական, տնտեսական, ռազմական և ռազմա-աշխարհագրական հիմքերի մանրամասնությունները:

Միհրդատը Պոնտոսի և Փոքր Հայքի միացյալ պետությունների արքան էր: Ինչպես Տիգրանը Միրիայում հանդիսանում էր Միրիայի թագավոր, այնպես էլ Միհրդատը դիտվում էր որպես Փոքր Հայքի թագավոր: Փոքր Հայքի հայկական 10.000 այրուձին մշտապես մասնակցում էր նրա բոլոր արշավներին և կազմում պոնտական զորքի ընտիր՝ ամենամարտունակ միավորումներից մեկը [59, 169, 173]: Փոքր Հայքի հետևակը

կայագործներով կանգնած էր Միհրդատի տերության կարևորագույն քաղաքներից մի քանիսում՝ ապահովելով նրա տիրապետությունը [173]: Այդպիսով, Միհրդատը, որը իր հայ հպատակների հետ շփվում էր իրենց մայրենիով և դաշնակից էր հայոց մեծ արքա Տիգրան Բ-ին, օրինաչափորեն ընկալվում էր որպես երկրորդ հայկական պետության միապետ:

Պոնտոսը և Հայաստանը, լինելով այդքան տարբեր, միավորված էին ոչ միայն իրենց արքաների միությունով, այլև իրենց երկրների ազգաբնակչության կարևոր հատվածների ընդհանուր հայկական հայրենիքով, համատեղ արեմենյան անցյալով, մակեդոնացիների՝ դիադոխների և էպիգոնների դեմ համատեղ հաղթական պայքարով, փոքրասիական մշակութային ընդհանրություններով, Պոնտոսում և Հայաստանում բացահայտ հելլենական մշակութային քաղաքականությամբ, և ամենակարևորը՝ թշնամիների դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտության զգացումով:

Հզոր կայսրություններ ստեղծելու համար բավարար չէր միայն ռազմական ուժը, անհրաժեշտ էր գաղափարական հիմնավորում, որը կարելի էր գտնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու միացյալ հունա-իրանական երկմիասնության մեջ, որը կարելի էր բնորոշել որպես ընդլայնված և հելլենականացված արեմենիզմ: Արևելյան Միջերկրականի գրեթե համատարած հելլենիզմը իր գոյության ավելի քան երկու դարում դրա համար արդեն պարարտ հող էր ստեղծել: Տիգրանի և Միհրդատի հաջողությունը կարող էր վերակենդանացնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու երազանքը՝ միացնել Արևելքը և Արևմուտքը: Մակայն նրանք պարտվեցին, և դա տեղի չունեցավ: Այդ երազանքը հետագայում ժառանգեց և մասնակիորեն իրագործեց հաղթանակած Հռոմը:

Պատմությունը ընթացավ այլ ճանապարհով: Միհրդատը և Տիգրանը պարտվեցին, և օյկումենեն թևակոխեց հռոմեա-իրանական կատաղի հակամարտության յոթդարյա փուլը, որի ընթացքում նույնիսկ չնկատվեց Հին աշխարհի վախճանը և նորի՝ Միջին դարերի ծնունդը:

Մ. թ. ա. I դարում, Հռոմեական հանրապետությունը իր 45 -

55 մլն. բնակչությունով և Պարթևական տերությունը իր 20-25 մլն. ազգաբնակչությամբ, մոլորակի խոշորագույն պետություններից էին: Նրանց հավասար էին կամ գերազանցում էին միայն Չինական կայսրությունը և Հնդկաստանի ամենա խոշոր պետությունները:

Խոշոր պետություններ էին նաև Տիգրանյան Հայաստանը և Միհրդատյան Պոնտոսը, որոնք, սակայն, բնակչության քանակով և միջոցներով զգալիորեն զիջում էին իրենց ախոյաններին: Մակայն պատմությունը ոչ ամեն ինչ է հաշվարկում ուժի տրամաբանությամբ, օրինակ, եթե առաջին աշխարհամարտի նախօրեին համեմատեինք Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի մարդկային և նյութական միջոցները Անտանտի պետությունների հնարավորությունների հետ, ապա առաջինները, պարզապես, պատերազմը չպետք է սկսեին: Մակայն մեզ հայտնի է 1914 թ. իրադարձությունների իրական ընթացքը:

Տիգրանը հոյակապ գիտեր Պարթևական տերության ուժեղ և թույլ կողմերը: Նա Պարթևստանում ուներ բազմաթիվ հետախույզներ, գործակալներ, կողմնակիցներ և, պարզապես, ընկերներ, միաժամանակ, անկասկած, նաև բազմաթիվ թշնամիներ: Տիգրանը, գրեթե երկու տասնամյակով, խիստ թուլացրեց պարթևական պետությունը, իսկ նրանցից

Ա19-192

Նկար 2.1. Տիգրան Բ Մեծ

բազմաթիվ երկրամասեր, նպաստեց պարթևներին ենթակա մի շարք երկրների անկախացմանը: Մակայն դա բավարար չէր Իրանին ոչ միայն վերջնական տիրանալու, այլ նաև պարթևներին գոնե վստահաբար վերահսկելու համար: Պարթևստանի կազմում մնաց կենտրոնական Միջագետքը՝ Բաբելոն քաղաքն իր շրջակայքով: Խիստ թուլացած, սակայն ընդունակ արագ վերականգնելու իր ուժերը, պարթևական Իրանը զսպված էր, սակայն ոչ ընկճված: Չհաջողվեց Տիգրանի գաղափարական էքսպանսիան՝ հայոց արքայի գերակայությամբ վերականգնել նախկին Արեմենյան տերության երբեմնի հզորությունը:

Մ.թ.ա. 92 թ. կայացած հռոմեացիների և պարթևների բանակցությունները և պայմանավորվածությունները ռազմական հա-

մագործակցության մասին ամենին պատահականություն չէին: Արդեն ուրվագծվել էին Միհրդատ-Տիգրանյան համագործակցության ուժագծերի հիմնական տարրերը, որոնք պահանջում էին Հռոմին և Պարթևստանին անհապաղ անցնել կտրուկ հակազդեցության:

Արքաների պատրաստության մասշտաբը հատկապես անհանգստացնում էր Հռոմին: Նա էլ, մ.թ.ա. 89 թ. սանձազերծեց առաջին հռոմեա-պոնտական պատերազմը, որը տևեց մինչև մ.թ.ա. 85 թ.: Մ.թ.ա. 86 թ. Տիգրանը սկսեց իր հուժկու զորքը պարթևների դեմ, որը ավարտվեց մ.թ.ա. 84 թ. հայ-պարթևական պայմանագրով:

Կայացած պայքարում Հռոմը հաղթեց Պոնտոսին, Հայաստանը՝ Պարթևստանին: Սակայն այս երկու հաղթանակն էլ վերջնական չէին, հակառակորդը խիստ թուլացել էր, սակայն չէր կործանվել: Դա ցույց տվեցին հետագա դեպքերը. հռոմեացիների փորձը ստուգել Պոնտոսի պահպանված ռազմական կարողությունը սահմանափակ՝ երկրորդ պոնտական պատերազմում (մ.թ.ա. 83 – 81 թթ.) Հռոմի համար անփառունակ վախճան ունեցավ:

Այդ տարիներին Տիգրանը միացնում է Հայկական տերությանը Միդիան և հասնում է իր հզորության գագաթնակետին (սակայն Արևելքում պարթևների կարողությունները՝ անհանգստություն պատճառել Տիգրանին, դեռ սպառված չէին): Երկու կողմերն էլ տենդագին պատրաստվում էին հետագա պայքարին:

Նկար 2.2. Միհրդատ Զ Եվպատոր

Հանգուցալուծումը տեղի ունեցավ մեկ տասնամյակում՝ մ.թ.ա. 74 – 64 թթ. պատերազմների ընթացքում, երբ Պոնտոսը վերջնականապես պարտվեց և կործանվեց, իսկ Հայաստանը, միաժամանակ պայքարելով Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Տիգրանի ռազմաքաղաքական հանճարի շնորհիվ պահպանեց իր անկախությունը՝ կատարելով բարդ ռազմաքաղաքական անցում դեպի Հռոմ, իսկ հետո հակադրվելով Հռոմին՝ սկզբում զաղտնի, հետո բացահայտ ի օգուտ ավելի թույլ՝ նշանակում է

Հայաստանի համար ավելի անվտանգ Պարթևստանին՝ ապահովելով դրանով իր ապագան:

Հետագայում դարեր շարունակվող պայքարում իրանցիները և հայերը դեռ կստիպեն Հռոմին ընդունել Եփրատյան վերջնասահմանի իրողությունը:

Մ.թ.ա. 93 – 64 թթ.՝ շուրջ երեսնամյա ծանր պայքարում, հենվելով դաշնակից Պարթևստանի որոշ օգնության վրա, Հռոմեական հանրապետությունը հաղթող դուրս եկավ Արևելյան Միջերկրածովքում ծավալված պատերազմներում: Շուտով նրան կհակադրվեին պարթևների կողմից միավորված Իրանը:

Պոնտոսը մտավ հռոմեական պետության կազմի մեջ, իսկ Հայկական պետությունը դարձավ օյկումենտի այն երրորդ խոշոր ռազմաքաղաքական ուժը, որի կողմնորոշումից այսուհետ մեծապես կախված էր առաջին երկուսի ռազմական հակամարտության ելքը: Հետագայում, Հայաստանի արտաքին քաղաքական վիճակի այս յուրահատկությունը կամրագրվեին Հռոմի և Պարթևստանի միջև կայացած համաձայնությամբ՝ Մեծ Հայքի թագավորների գահակալության կարգի և իրավունքների ճանաչման վերաբերյալ:

Հռոմը իր պատմության մեջ ուներ բազմաթիվ ուժեղ թշնամիներ: Սակայն հատուկ ատելությամբ նա վերաբերվում էր իր այն թշնամիներին, որոնք ծրագրում էին Հռոմեական պետության կործանումը: Այդպիսին էր Հաննիբալը, այդպիսին էին նաև Տիգրանը և Միհրդատը, սակայն հռոմեական հասարակական կարծիքում որպես իրենց հիմնական և անզիջում թշնամի ընկալվում էր հատկապես Միհրդատ Զ Եվպատորը:

Իրականությունը չէր վրիպել միայն ամենախորաթափանց հռոմեական քաղաքական գործիչներից, ինչպիսին էր, օրինակ՝ Կիկերոնը (Cic. Pro P. Sestio oratio, 27, 58), որը Տիգրանի մասին խոսելիս շեշտում էր՝ «... և ինքնին նա շատ զորեղ էր (ամենի) (Hic et ipse per se vehemens fuit)» և «ինքը հռոմեական ժողովրդի թշնամի (et ipse hostis fuit populi Romani)», որը «պայքարեց գրեթե տիրակալության համար (qui de imperio paene certavit)» [34]:

Տիգրանի հետևորդները՝ Արտավազդ Բ և Արտաշես Բ-ն ևս վարեցին մեծապետական միջազգային քաղաքականություն, սակայն այն իր հիմքում արդեն զուտ պաշտպանական էր և

հիմնված էր պարթևների հետ համագործակցության վրա:

Հաննիբալի փայլուն հաղթանակներից հետո երբեք Հռոմի ճակատագիրը այսքան վտանգված չէր: Ռազմական գործողությունների մասշտաբը գերազանցում էր Երկրորդ պյունիկյան պատերազմի դեպքերը, իսկ պայքարը վարվում էր նույն անողորմ վճռականությամբ:

Միհրդատ-Տիգրանյան պատերազմները մանրամասն, բայց միակողմանի լուսաբանված են հռոմեա-հունական պատմագրության կողմից, որը թույլ է տալիս վերականգնել հիմնական իրադարձությունների ամենահնարավոր ընթացքը՝ վերջապես ընդամիշտ ավարտելով Միհրդատի և հատկապես Տիգրանի անարդար, երբեմն ծաղրանկարային նկարագրության ավանդույթը արդի պատմագրության մեջ:

Ժամանակի մեծագույն միապետները իրապես արժանի են ավելի արդար, գիտականորեն հիմնավորված անկողմնակալ գնահատականի:

Տիգրանը ռազմաքաղաքական (նաև տնտեսա-մշակույթային) ծրագրերի ռազմավարությունը կառուցում էր իր ժամանակաշրջանի համաշխարհային քաղաքականության վերլուծության հիման վրա, որտեղ հայկական քաղաքականության համար կարևորվում էին հետևյալ գործոնները.

1....Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք.

Մ.թ.ա. III-րդ դարի վերջին տասնամյակներին, Հռոմը սկսում է մտնել Արևելյան Միջերկրածովյան քաղաքականության ոլորտը:

Մ.թ.ա. 200 թ. Հռոմը միջամտում է Մակեդոնիայի ընդհարմանը Պերգամոսի և Հռոդոսի հետ վերջիններիս կողմից: Ծագում է Երկրորդ Մակեդոնական պատերազմը (մ.թ.ա. 200 - 197 թթ.): Մակեդոնիան պարտվում է, և Փիլիպոս Ե արքան, ըստ կնքված խաղաղության պայմանագրի, հրաժարվում է Մակեդոնիայից դուրս բոլոր իր տիրույթներից, հանձնում հռոմեացիներին իր ռազմական նավատորմը և վճարում 1.000 տաղանդ ռազմատուգանք [195, 202]:

Հռոմեացիների հաջողությունները անհանգստացնում են Արևելյան Միջերկրածովյալ ամենահզոր տերության՝ Մելիկյան թագավորության արքա Անտիոքոս Գ-ին: 193 թ. հռոմեացիների

դեմ ապստամբում են էտոլիացիները (193 - 191 թթ.): Անտիոքոսը, հույսը դնելով հույների օգնության վրա, 192 թ. փոքր՝ 10.000 զորքով իջնում է Հունաստան, սակայն գրեթե բոլոր հույները պահպանում են հավատարմությունը Հռոմին: Սկսվում է հռոմեա-սիրիական պատերազմը (192 - 190 թթ.), որտեղ ինքը, Անտիոքոսը, 191 թ. կրում է պարտություն Թերմոպիլիում և հարկադրված է լինում լքել Հունաստանը: 190 թ. Փոքր Ասիայիում՝ Մազնեսիայի մեծ ճակատամարտում, նա կրում է ծանր պարտություն և կնքում խիստ անբարենպաստ Ապամեայի պայմանագիրը, որով հրաժարվում է իր եվրոպական և փոքրասիական բոլոր տիրույթներից հոգուտ Հռոմի դաշնակիցներին, վճարում 15.000 տաղանդ ռազմատուգանք (հետաքայքամ, Հռոմի պահանջով, մ.թ.ա. 164 թ., Մելիկյանները նույնիսկ կկոտորեն բոլոր մարտական փղերին և ծովափի պաշտպանության համար կթողնեն միայն 12 ռազմանավ):

Օգտվելով Անտիոքոս Գ-ի ծանր վիճակից և ստանալով հռոմեացիների աջակցությունը՝ 189 թ. իրեն անկախ է հռչակում Արտաշես Ա-ն Մեծ Հայքում՝ վերացնելով ավելի քան մեկ տասնամյակ տևող հպատակությունը (մ.թ.ա. 201 - 189 թթ.):

Մ.թ.ա. 171 թ. սկսվեց Երրորդ Մակեդոնական պատերազմը (171 - 168 թթ.): Մակեդոնիայի թագավոր Պերսևոսը 168 թ. պարտվում է Պիդնայի ճակատամարտում, և հռոմեացիները բաժանում են Մակեդոնիան չորս ոչ մեծ «հանրապետությունների»: Մակեդոնիայի դաշնակից Էպիրոսը հիմնահատակ կոդպտվեց, իսկ նրա 150.000 բնակիչները թշվեցին ստրկության [202]:

Մ.թ.ա. 149 թ. Հռոմը չհանդուրժեց նախկինում պարտված Կարթագենի տնտեսական բարգավաճումը և հրահրեց Երրորդ Պունիկյան պատերազմը (149 - 146 թթ.) գրեթե անպաշտպան քաղաքի դեմ: Չնայած հերոսական պաշտպանությանը, 146թ. Կարթագենը գրավվեց և հիմնահատակ կործանվեց, սպանվեցին 250.000, իսկ կենդանի մնացած 55.000 կարթագենացիք վաճառվեցին ստրկության [202]:

Մ.թ.ա. 148 թթ. Մակեդոնիայում ծագում է ապստամբություն, որի ղեկավարն էր ոմն Անդրիսկոսը (Պերսեյոսի կեղծ Փիլիպպոս որդին): Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Մակեդոնիան վերածվում է Հռոմի նահանգի (պրովինցիա): Շուտով հակահռոմեական ապստամբությունը տարածվում է Հունաս-

տանով և վերջանում է Արեյան միության ջախջախմամբ և Հունաստանի կատաղի կողոպուտով: Հունաստանը սկզբում ենթարկվում է Մակեդոնիայի նահանգապետին, հետագայում Հունաստանը հռոմեացիք վերածում են Աքայա նահանգի [202]:

Մ.թ.ա. 133 թ. Պերգամոսում մահանում է Ատտալոս թագավորը, որը ժառանգել էր իր թագավորությունը Հռոմին: Երկրում սկսվում է Արիստոնիկի ապստամբությունը Հռոմի դեմ (133 – 129 թթ.): Միայն 129 թ. հռոմեացիք կարողանում են ճնշել ապստամբությունը: Պերգամոսի թագավորությունը վերացվում է, ստեղծվում է հռոմեական Ասիա նահանգը [169, 202]:

Մ.թ.ա. 102 թ. հռոմեական ոչ մեծ բանակը և նավատորմը, ընկճելով տեղացիների դիմադրությունը, մշտականապես հաստատվում են Լեռնային Կիլիկիայում, որը վերածվում է հռոմեական նահանգի [170]:

Միաժամանակ Հռոմը չի թուլացնում ճնշումը նաև Արևմտյան Միջերկրածովքում: Կատաղի պայքար է ծավալվում Իսպանիայում, որտեղ 197 թ. հռոմեացիները նախկին կարթագենական տիրույթներից կազմում են երկու նահանգ: 179 թ. հռոմեացիները ենթարկում են Կենտրոնական Իսպանիայի գեղերին, հատկապես կելտիբերներին:

151 թ. Լուգիտանիայում (ներկա Պորտուգալիա) բռնկվում է Վիրիատի գլխավորած հզոր ապստամբությունը, որը մի քանի ծանր պարտություն է հասցնում հռոմեացիներին: Միայն 138 թ. հռոմեացիները կարողանում են ճնշել ապստամբությունը՝ նախապես կազմակերպելով Վիրիատի սպանությունը: Միաժամանակ ապստամբում են կելտիբերները և 137 թ. Նումանցիա քաղաքի մոտ գերի են վերցնում մի մեծ հռոմեական բանակ: Միայն 133 թ. Սկիպիոն Էմիլիանի հսկայական հռոմեական բանակը գրավում է Նումանցիան և խաղաղեցնում Իսպանիան [170, 202]:

Ստրուկների հսկայական կենտրոնացումը Միկիլիայում և նրանց անողոր շահագործումը բերում է երկու մեծ ապստամբության՝ 136 – 132 թթ.-ին սիրիացի Էվեր գլխավորում է առաջին ապստամբությունը արքա Անտիոքոս անունով, իսկ 104–101 թթ. սկսվում է Սալվիոսի և Ափինիոսի գլխավորած երկրորդ ապստամբությունը: Երկուսն էլ հռոմեացիները ճնշում են անողոր դաժանությամբ, ուժերի մեծ լարումով [170, 202]:

Մ.թ.ա. 125–118 թթ. հռոմեացիները վարում են ծանր պա-

տերազմ գաղղիացիների դեմ [170]:

Մ.թ.ա. 111–105 թթ. հռոմեացիները վարում են պատերազմ նումիդիացիների դեմ [170]:

Մ.թ.ա. 113–101 թթ. Հռոմը հարկադրված է լինում պաշտպանվել կիմվերի և տևտոնների գերմանական ցեղերի ներխուժումից, որոնց ջախջախում է հռոմեացի ականավոր զորավար Մարիոսը՝ ողջ մնացածներին վաճառելով ստրկության:

Մ.թ.ա. 107–105 թթ. Մարիոսը անցկացրեց հռոմեական բանակի իր նշանավոր ռազմական ռեֆորմը:

Մ.թ.ա. 91–88 թթ. բուն Իտալիայում հռոմեացիները մեծ դժվարությամբ ճնշում են դաշնակիցների ապստամբությունը, սակայն հետագայում համաձայնվում են որոշակի ընդլայնել նրանց իրավունքները:

Այդպես, անընդհատ ծավալվելով Միջերկրականի ափերով, Հռոմը դառնում է այս ընդարձակ տարածաշրջանի ամենամեծ և ուժեղ պետությունը: Հռոմեական նվաճման վտանգը մոտենում է Արևելյան Միջերկրածովի մնացած պետություններին:

2...Պարթևստանի առաջխաղացումը դեպի Արևմուտք.

Մ.թ.ա. III-րդ դարի կեսերին Մելևկյանների հսկայական պետությունը իր հյուսիս-արևելյան տարածքների մեծ կորուստ ունեցավ: Այստեղ մ.թ.ա. 247 թ. ապստամբեցին իրանալեզու պարթևները և ստեղծեցին իրենց պետությունը, որը 238 թ. արդեն միահեծան կառավարում էր Արշակ Ա-ն:

228 թ. Մելևկոս Բ-ի արշավանքը կկործաներ Պարթևստանի Տրդատ Ա թագավորին, եթե Միջին Ասիայից վրա չհասներ ազգակից իրանալեզու քոչվոր ցեղերի ռազմական օգնությունը: 209 թ. պարթևները պարտվեցին սելևկյան հզոր արքա Անտիոքոս Գ-ի զորքերից: Արտաբան Ա կարողացավ հաշտություն կնքել նրա հետ՝ միայն զիջելով իր տիրույթների մի մասը: Հաջորդ թագավորների ժամանակ Պարթևստանը դանդաղ ուժեր էր հավաքում, և աշխարհակալ Մեծ Պարթիայի նա վերածվեց արդեն Միհրդատ Ա Արշակունու օրոք (171 – 138 թթ.), երբ տարածվեց Հինդուկուշի լեռներից մինչև Եփրատ:

Հրահատ Բ-ն (139 – 129 թթ.), 129 թ. ծանր պարտության մատնեց սելևկյան Անտիոքոս Ե թագավորին: Սակայն պարթևների առաջխաղացմանը դեպի Արևմուտք խանգարեց Կենտրո-

նական Ասիայի տափաստաններից Պարթևստանի վրա հարձակվող քոչվորների հզոր ալիքը, որին զոհ գնացին Հրահատ Բ, և նրա հաջորդ՝ Արտաբան Բ թագավորները (128 – 124 թթ.):

Քոչվորներին վերջնական հաղթել հաջողվեց միայն Միհրդատ Բ Մեծ արքային (124 – մոտ 88 թթ.), որը սկսեց լայնածավալ էքսպանսիա նաև Արևմուտքում [34]: Հենց Միհրդատ Բ-ի ժամանակ վերջնականապես Պարթևստանը դարձավ աշխարհակալ մեծ պետություն, որի շահերը անխուսափելիորեն պետք է բախվեին Հայաստանի և Մելնկյան պետության շահերին:

Այդպես, անընդհատ ծավալվելով դեպի Արևմուտք, Պարթևստանը դառնում էր տարածաշրջանի ամենամեծ և ուժեղ պետությունը: Պարթևական նվաճման վտանգը մոտենում էր նաև Արևելյան Միջերկրածովքի որոշ պետություններին:

3...Պոնտոսի արտաքին քաղաքականությունը:

Մ.թ.ա. 323թ.՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից հետո, ոմն Միհրդատ Աբեմենյան ցեղից փախչում է Կապադովկիա, որտեղ գրավում է Օլգասա լեռան ստորոտին գտնվող լավ ամրացած Կիմիատա ամրոցը: Նրա անունն էր Միհրդատ Ա Քոիստ (Հիմնադիր) և Կապադովկիայի հյուսիսում՝ իր փոքրիկ պետությունում, նա ապրում է մինչև խորը ծերություն՝ 84 տարի [169]:

Միհրդատ Քոիստի որդին՝ Միհրդատ Բ, Պոնտական պետության իրական հիմնադիրն էր: Նրան հաջողվեց ենթարկել իրեն մոտակա կապադովկիական և պափլագոնական որոշ տարածքներ՝ Իրիս գետի հովիտը Հյուսիսային Կապադովկիայում և Ամնիադա գետի հովիտը Հյուսիսային Պափլագոնիայում: Սկզբնական շրջանում երիտասարդ պետությունը դեպի ծով էլք չունեց: Միհրդատ Բ, ելնելով իր տնտեսական և ռազմավարական շահերից, սկսում է օգնել և պաշտպանել մերձափնյա հունական քաղաքներին, որի շնորհիվ մ.թ.ա. 280 թ. կնքում է «Հյուսիսային լիգա» դաշինքը սևծովյան մի շարք քաղաքների՝ Հերակլեայի, Քնուսի, Տիրայի և Բյութանիայի Զիբոյետ թագավորի հետ: Արդեն Միհրդատ Բ-ի որդի Արիոբարզանին հաջողվում է ձեռք բերել սևծովյան ափի առաջին քաղաքը՝ Ամաստրիան, որն իրեն հանձնում է հենց քաղաքի կառավարիչը [167, 169]:

Մ.թ.ա. 275 – 270 թթ. եգիպտական թագավոր Պտղոմեոս Ֆիլադելֆի ռազմարշավը Փոքր Ասիայի սևծովյան ափ հանդիպում է պոնտական գորքերի և իրենց օգնության հասած գալատների կատաղի դիմադրության և ավարտվում վերջիններիս լիակատար հաղթանակով [169]:

Մ.թ.ա. 250 թ. Արիոբարզանը զոհվում է գալատների դեմ մղվող պատերազմում, և իշխանությունը անցնում է մանկահասակ Միհրդատ Գ թագավորին: Պոնտական թագավորության գոյության համար այս ծանր պահին օգնության են հասնում հունական որոշ քաղաքներ: Միհրդատ Գ այնքան է ուժեղանում, որ 220 թ. արդեն անցնում է որոշ հարավային սևծովյան հունական քաղաքների բռնի հպատակեցմանը: 220 թ. նա պաշարում է խոշոր և լավ ամրացած Միևոպը, սակայն անհաջողություն է կրում, և գրեթե 40 տարի պոնտացիները հրաժարվում են Միևոպը գրավելուց:

Փառնակես Ա սկսեց իր գործունեությունը այն ժամանակ, երբ հռոմեական լեգեոնների հաղթանակները հեյլենիստական ուժեղ պետությունների հանդեպ խիստ բարձրացրել էին Հռոմի հեղինակությունը Փոքր Ասիայում: Այլևս դժվար էր վարել քաղաքականություն՝ առանց այս գործունը հաշվի առնելու: Մ.թ.ա. 182 թ. Փառնակեսը սկսում է պատերազմ Պերգամոնի դեմ՝ առանց փոքրասիական գործերի վերաբերյալ հռոմեական ծերակույտի որոշումներին տեղեկանալու: Արդյունքում նա ընկնում է ծանր վիճակի մեջ. նրան լքում են բոլոր դաշնակիցները, բացի Փոքր Հայքից, սակայն որովհետև հակառակորդներն նույնպես հյուժված էին պատերազմից, նրան հաջողվում է կնքված հաշտության պայմանագրում հիմնականում պահպանել իր ձեռքբերումները [59, 169]:

Փառնակեսի մահվանից հետո թագավորում է նրա եղբայր Միհրդատ Դ Ֆիլոպատոր-Ֆիլադելֆը (170 – 150 թթ.), որի թագավորության տարիները խաղաղ էին, երկրի տնտեսական վիճակը՝ բարգավաճ: Միայն 156/55 թ. նա խառնվում է Բյութանիայի և Պերգամոնի պատերազմին:

Մ.թ.ա. 150 թ. Պոնտոսի գահին է նստում Փառնակեսի որդի Միհրդատ Ե Էվերգետը (150 – 122 թթ.), որը, ավելի քան իր նախորդները, գնահատում էր հույների դերը իր պետության հզորության և բարգավաճման մեջ: Արքունիքը գրեթե լրիվ հեյլենացվում է, սկսվում է գաղտնի լայն հետախուզական գործու-

ներությունը հարևան երկրներում:

Միհրդատ Ե-ի գործունեությունը՝ ուղղված ուժեղ պետության ստեղծմանը, անհանգստացնում է Հռոմին, որը և կազմակերպում է դավադրություն, որում ներգրավում է նաև նրա կնոջը՝ Լաոդիկեին: 122 թ. արքան սպանվում է մերձավորների ձեռքով Մինոպում: Ձևականորեն գահը ժառանգում են Միհրդատ Ե Էվերգետի երկու որդիները, որոնցից մեծը 11-ամյա ապագա թագավոր Միհրդատ Ջ Եվպատորն էր: Լաոդիկեի հռոմեացի թաղաքականությունը դժգոհություն է առաջացնում Պոնտոսի հատկապես հույն թաղաքական գործիչների մոտ:

Միհրդատ Ջ Եվպատորը, որը ծնվել էր 132 թ. Մինոպում, մինչև 11 տարեկան սկսել էր ստանալ լավ ռազմական և ընդհանուր հունական կրթություն: Հետագայում, ըստ անտիկ հեղինակների, նա տիրապետում էր իր երկրում ապրող ժողովուրդների 22 լեզուներին: Հոր մահվանից հետո նա մշտապես հարկադրված էր լինում խուսափել այն մահափորձերից, որոնք կազմակերպում է իր մայրը՝ Լաոդիկեն: Վերջապես նրան որսորդությամբ զբաղվելու պատրվակով հաջողվում է փախչել Փոքր Հայք, ուր ամբողջ 7 տարի պատսպարվում է իրեն սպառնացող վտանգից:

Փոքր Հայքի դժվարամատչելի լեռներում ու անտառներում նա գտնում է հուսալի ապաստարան թշնամիներից: Որսորդությունը և բացօթյա կյանքը կոփում է Միհրդատին: Փոքր Հայքի թագավոր Անտիպատրոսը, որը չունեւ ըստ երևույթին առաջին կարգի ժառանգներ, հովանավորում է նրան, իսկ հետագայում օգնում է վերադարձնել իշխանությունը հայրական թագավորությունում: Անտիպատրոսը կամավոր հանձնում է (ճանաչում է իր միակ ժառանգը), իր թագավորությունը Միհրդատին: Միհրդատը համարվում էր միացյալ Պոնտոսի և Փոքր Հայքի թագավորը:

Հետագայում էլ Փոքր Հայքի կարգավիճակը խիստ տարբերվում էր Պոնտոսի այլ մասերից. նա երբեք չի համարվել նվաճված երկիր: Փոքր Հայքում կառավարում էր Միհրդատի որդի Արկաթիոսը: Պատրաստվելով Հռոմի դեմ պատերազմին՝ Միհրդատը Փոքր Հայքում կառուցեց մեծաքանակ անառիկ ամրոցներ, ուր տեղափոխեց իր գանձարանի մեծ մասը: Փոքր Հայքի զինվորները, հատկապես հայկական 10.000 հեծելազորը,

կարևոր դեր էին կատարում Միհրդատի բոլոր ռազմական միջոցառումների մեջ: Փոքր Հայքի ավագանու պահանջով, նա Պոնտոսի ծովամերձ տարածքի մի մասը՝ Տրապիզոն քաղաքով, միացնում է Փոքր Հայքին:

Փոքր Հայքի բնակչությանը նա վստահում էր ավելի, քան իր պետության որևիցե այլ երկրամասի ժողովրդին:

Հետագայում՝ իր կյանքի մայրամուտին, ջախջախվելով Լուկուլլոսի, հետագայում Պոմպեոսի կողմից, նա միշտ ձգտում է պատսպարվել հենց Փոքր Հայքում: Արդյո՞ք չկա այստեղ ապահով հայրական հովանոցի մանկական վերհուշ:

Մ.թ.ա. 113 թ. Միհրդատը Ջ Եվպատորը սկսում է թագավորել իր եղբոր՝ Միհրդատ Քրեստի հետ, որը, սակայն, շուտով մահապատժի է ենթարկվում դավադրության կազմակերպելու մեղադրանքով: Մայրը՝ Լաոդիկեն, հետագայում մահանում է Պոնտոսի բանտերից մեկում [59, 169]:

Հյուսիսային սևծովյան հունական քաղաքները մշտապես վտանգված էին շրջապատող ցեղերից, նաև շահագրգռված միացյալ սևծովյա անվտանգ առևտրի հեռանկարով: Այդպիսով, ստեղծված էր մի իրավիճակ, երբ կար միավորման անհրաժեշտության գիտակցություն և պատրաստակամություն նաև հունական քաղաքների կողմից, որտեղ գիտակցում էին, որ Միհրդատյան Պոնտոսը այն վստահելի և կարող ուժն է, որը ի վիճակի է իրականացնել այդ նպատակները:

Պոնտոսի համար սկսվեց այդ միավորման համար մղվող էվքսիդյան պատերազմների ժամանակաշրջանը (112-105 թթ.): Այն ավարտվեց Միհրդատի լիակատար հաղթանակով, ստեղծվեց հզոր սևծովյան տերություն՝ հարուստ տնտեսությամբ և վիթխարի զինուժով:

Պոնտոսի հզորացման երկրորդ փուլը կապված էր նշանակալի հաջողությունների հետ փոքրասիական գերիշխանության համար մղվող պայքարում (104 - 90 թթ.), երբ նա, ոչ առանց Տիգրանի օգնության, տիրացավ Կապադովկիային և Պափլագոնիայի մի մասին [169]:

Պոնտոսի համար կարևորագույն նշանակություն ուներ մ.թ.ա. 94 թ. Տիգրան Բ Մեծի հետ ռազմական դաշինքի կնքումը, որը ոչ միայն ապահովում էր Պոնտոսի թիկունքը Հռոմի հետ անխուսափելի դարձած պատերազմի ընթացքում, այլև թույլ էր

տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտվել Հայկական տերության ռազմական օգնությունից:

Պոնտոսը Միհրդատ Զ-ի որոք ձգողական ուժ ձեռք բերեց որջ հունական աշխարհի համար: Միհրդատի փայլուն տնտեսական քաղաքականությունը բերեց նրան, որ նույնիսկ ամենածանր պատերազմների ժամանակ նրա գանձարանը չէր դատարկվում: Միհրդատը հովանավորում էր գիտությունը և արվեստները:

Խոշոր հելլենիստական պետություններից Մակեդոնիային ոչնչացրել էր Հռոմը, Մելևկյան Ասորիքը և Պտղոմեոսյան Եգիպտոսը զգալիորեն թուլացել էին և քաղաքական մշտական ճգնաժամի մեջ էին, առաջինը հռոմեական և պարթևական ճնշման, երկրորդը՝ ներքին պատակտման հետևանքով: Հայաստանը կամ Պարթևստանը հույների կողմից չէին ընկալվում որպես հելլենիստական աշխարհի մաս: Բուն Հունաստանը Մակեդոնիայի և Փոքր Ասիայի մի մասի նման նույնպես զավթել էին հռոմեացիները, որոնց կեղեքիչ տնտեսական քաղաքականությունը առաջացրել էր խորը դժգոհություն հունական հասարակությունում: Բուրբանիայի, Պափլագոնիայի և Կապադովկիայի՝ Հռոմից կախյալ թագավորությունների ժողովուրդները նույնպես հարստահարվում էին սեփական հռոմեացի տիրակալների և հռոմեացիների կողմից, ուստի դժգոհ էին իրենց վիճակից և համակրանքով էին վերաբերվում Պոնտոսի՝ Միհրդատ Եվպատորի քաղաքականությանը:

Այդ տարիներին Հռոմը զբաղված էր մի շարք ծանր պատերազմներով՝ գաղղիական (125 - 118 թթ.), նումիդիական (111 - 105 թթ.), գերմանական՝ կիմբրերի և տևտոնների դեմ (113 - 101 թթ.), որի պատճառով թուլացրել էր փոքրասիական գործերի վերահսկողությունը:

4...Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը:

Մ.թ.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտում պարտությունից հետո քանդվեց Դարեհ Գ Կողոմանոսի Աքեմենյան տերությունը: Ճակատամարտում, պարսկական բանակի կազմում աչքի ընկած հայկական զորքերը, որոնք ընկճել էին մակեդոնացիների ձախ թևի դիմադրությունը և նահանջել միայն մարտի դաշտից Դարեհի փախուստից հետո, վերադարձան հայրենիք: Հետագայում Երվանդը հակահարված է տալիս Մե-

նոնի գլխավորությամբ Հայաստան ներխուժած մակեդոնական ոչ մեծ բանակին և իսպառ ոչնչացնում նրանց [18, 56]: Մեծ Հայքը դառնում է անկախ երկիր:

Մ.թ.ա. 322 թ. Մեծ Հայքում ապաստան է գտնում մակեդոնացիներից պարտված Կապադովկիայի Արիարաթես թագավորը [16]:

Մ.թ.ա. 305-301 թթ. հայկական բանակը Կապադովկիայում պարտության է մատնում խոշոր մակեդոնական բանակին և Արիարաթեսին վերականգնում իր գահին [16]:

Մ.թ.ա. 300 թ. Հայաստանը Աքեմենյան ցեղի շառավիղներին նպաստում է ստեղծել Կապադովկիայի հյուսիսում Պոնտական պետությունը:

Հետագայում ևս Մեծ Հայքը վարում է ինքնուրույն ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, օրինակ՝ 260 թ. ապաստան է տալիս Բուրբանիայի Զիաելա արքայազնին և օգնում վերականգնվել հոր գահին [16], իսկ 240 թ.-ին ապաստան է տալիս Մելևկյանների արքայազնին:

Անընդհատ դիմակայելով հզոր Մելևկյան տերությանը՝ Մեծ Հայքը զգալիորեն թուլանում է և Երվանդ Վերջինի ժամանակ (մոտ 220 - 201 թթ.) ներկայացնում է իրենից չափավոր ռազմական կարողություններով երկիր, որի հետևանքով ունենում է նաև որոշ սահմանային զավառների կորուստներ:

Երվանդյան Հայաստանը (331 - 201 թթ.) հետաքեմենյան մի երկիր էր, որի պետական գաղափարախոսության մեջ մշտապես ընդգծվում էր խնամիական կապը Աքեմենյանների հետ, հայերի զբաղված դիրքը նախկին Աքեմենյան տերությունում, նրանց ցուցաբերած ռազմական կարողությունները և վաստակը մակեդոնացիների դեմ վարած պատերազմում:

Անշուշտ, Հայաստանի արևմուտքում և հարավում գտնվող հելլենիստական երկրներից (նաև Փոքր Հայքից և Մոփքից) կար որոշակի քաղաքական և մշակութային ազդեցություն, որը հատկապես ուժեղացել էր Արտաշեսի 201 թ. հաղթանակից հետո: Սակայն հելլենականության այդ ներթափանցումը ավելի շատ մակերեսային էր և չէր ազդում ոչ միայն ժողովրդի, այլ նաև ավագանու խորքային կյանքի վրա, ուստի այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանը մենք չենք կարող անվանել հելլենիստական երկիր:

Անտիոքոս Գ Մեծը, ենթարկելով Մոփքը, Մեծ Հայքում

հրահրում է քաղաքացիական պատերազմ, որի ընթացքում Երվանդյան տոհմի հետ մայրական գծով կապված մի ազնվականի՝ Արտաշեսին, դրդում է ապստամբել Երվանդի դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Արտաշեսը հաղթում է, որից հետո ընդունելով հզորացած Մելիկյան թագավորության գերիշխանությունը, հռչակվում է Մեծ Հայքի ստրատեգոս՝ փոխարքա: Տասը տարի հետո՝ 190 թ. Մագնեսիայում Անտիոքոսը ծանր պարտություն է կրում հռոմեացիներից, որից օգտվելով՝ 189 թ. Արտաշեսը Մեծ Հայքը հայտարարում է անկախ:

Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա Բարի Երվանդական հայոց թագավորը (190 – 160 թթ.) հիմնովին վերանորոգում և հզորացնում է Մեծ Հայքի պետությունը: Համագործակցելով Փոքր Հայքի և Օռփաց հայոց թագավորությունների հետ, նա բոլոր հարևաններից ետ է վերցնում կորցրած տարածքները:

Այն, ինչ որ համեմատաբար դյուրին էր հյուսիսում և մասամբ արևելքում, շատ դժվար էր իրագործել հարավում: Տնօրինի համար ծավալված ծանր պայքարը իրենց նախնական հզորությունը գրեթե վերականգնած Մելիկյանների հետ ավարտվեց 165 թ. խոշոր ճակատամարտով, որով Արտաշեսը վեճը լուծեց իր օգտին: Սակայն բոլոր փորձերը՝ միացնել Մեծ Հայքին Օռփքը, որի հետևում կանգնած էին նույն Մելիկյանները, անհաջող էին:

Արտաշեսի օրոք զգալիորեն համալրվեց և հզորացավ Բաևակը, բարձրացավ թագավորության միջազգային վարկանիշը: Մեծ Հայքը վերականգնեց իր նախկին հեղինակությունը տարածաշրջանում:

Հետագայում՝ Տիգրան Ա օրոք (160 – 125? թթ.), տեղեկությունները Մեծ Հայքի մասին խիստ սակավաթիվ են: Կա ենթադրություն, որ առաջին հայ-պարթևական բախումը տեղի է ունեցել դեռ 141 թ., որի ընթացքում հայերը հաջողությամբ հետ են մղել պարթևների գրոհը [10]:

Արտավազդ Ա (116–95 թթ.) ժամանակաշրջանում, պարթև Միհրդատ Մեծի թագավորության տարիներին խիստ ուժեղանում է Պարթևստանը, որը 112- 111 թթ. պատերազմ է վարում նաև Մեծ Հայքի դեմ: Հայերը կարողանում են հետ վանել պարթևներին, սակայն սկզբնական շրջանում պատերազմն անցնում է պարթևների որոշ առավելությամբ, և հայոց թագաժա-

նանգը պատանդ է վերցվում Միհրդատ Մեծի արքունիք:

Պարթևստանում անցկացված 16 տարին՝ 29-ից մինչև 45 տարեկանը, շատ կարևոր էին Տիգրանի կյանքում: Պարթևական կյանքի բոլոր դրսևորումների քաջ իմացություն, հսկայական գործակալական ցանց, մեծ քանակությամբ բարեկամներ և ընկերներ: Ստորումներ ապագա անելիքների մասին, պարթևական ռազմական մեքենայի մանրակրկիտ և բազմակողմանի ուսումնասիրություն: Նաև պարկեշտություն տանտիրոջ և փեսայի հանդեպ մինչև Միհրդատ Մեծի մահը նա չխախտեց հայ-պարթևական սահմանի անդորրը ...

Մ.թ.ա. 95 թ. ստանձնելով հայոց երկրի կառավարումը՝ նա անմիջապես անցավ ակտիվ, լավ մտածված գործողությունների: Առաջինը Օռփքի միավորումն էր, երկրորդը՝ դաշինքը Միհրդատ Պոնտացու հետ:

5....Հայաստանի և Պոնտոսի ռազմաքաղաքական դաշինքի անհրաժեշտությունը

Վերջին դարի պատմական իրադարձությունների ողջ ընթացքը հայոց և պոնտական թագավորներին ցույց էր տալիս Հռոմեական հանրապետության և Պարթևական տերության հետ ընդհարվելու անխուսափելիությունը:

Հայաստանը, որը մեկ կամ երկու անգամ ետ էր մղել պարթևական հարձակումները, զգացել էր նրանց ուժը և դրանից իր անկախությանը եկող ահեղ վտանգը: Պոնտոսն էլ, իր հերթին, այնքան էր հզորացել, որ բացարձակ անհանդուրժելի էր դարձել հզոր Հռոմի համար:

Երկու տերությունների (հռոմեական և պարթևական) դեմ տարբեր ուժերի վարած բոլոր զուտ պաշտպանական պատերազմները վերջացել էին այդ ուժերի պարտությամբ: Ուստի, հաղթանակի համար, պայքարը պետք էր սկսել միայն հանուն տիրապետության:

Չնայած ուժերի ակնհայտ անհավասարությանը՝ Հայաստանի և Պոնտոսի՝ Պարթևստանին և Հռոմին ջախջախելու փորձը ավելի իրական էր, քան հաջողությունը զուտ պաշտպանական պատերազմում:

Դեպքերի հետագա ընթացքը մեզ թույլ է տալիս հիմնականում վերականգնել դաշնակից արքաների ծրագրի ընդհանուր դրույթները:

Առաջին փուլ:

Տիգրանը պետք է հարձակվեր պարթևների վրա, պարտության մատներ նրանց և գրավեր ողջ Մարաստանը, ողջ Միջագետքը, իրեն ենթարկեր Սուգեստանը և Պարսքը: Պարթևները պետք է հետ մղվեին դեպի իրենց ավանդական միջինասիական տիրույթները: Իրանական գերակայությունը պետք է անցներ Աքեմենյան Իրանի մեկ այլ ժառանգորդի՝ Հայաստանի ձեռքը: Այսուհետ Հայկական տերությունն էր հավաքելու արեմենյան ժառանգությունը:

Պարթևական պետությունը ոչնչացնելու ծրագրեր չկային, այլապես կկորչեր հուսալի պատենշը միջինասիական քոչվոր ցեղերի և Իրանական սարահարթի կենտրոնական մասերի միջև: Պարթևստանը պետք է դառնար դաշնակից կախյալ թագավորություն արքայից արքա Տիգրան Բ տերության համակարգում: Հետագայում, գրավելով Ատրիքը, Տիգրանը գրեթե վերականգնում էր Աքեմենյան սահմանները:

Փոքր Ասիայի և Բալկանյան թերակղզում Միհրդատ Զ Եվպատորը պետք է կազմակերպեր հուժկու գրոհ և, հենվելով տեղական, հատկապես հունական, բնակչության աջակցության վրա, ջախջախեր և դուրս մղեր այստեղից հռոմայեցիներին: Եթե հաջողվեր, հետագայում պատերազմը պետք է տեղափոխվեր Իտալիա և կործաներ Հռոմին: Դա երկրորդ փուլի գերխնդիրն էր՝ վերջնական հարված հասցնել թուլացած Հռոմին:

Հռոմը դիտվում էր որպես ավելի անեղ և անզիջում հակառակորդ, հնարավոր է, որ սկզբնական շրջանում անհրաժեշտ էր համարվում առաջին հերթին պարթևների կործանումը, որից հետո միայն միացյալ ուժերով պատերազմել Հռոմի դեմ՝ նրան ոչնչացնելու համար:

Մրազիորը հանդուգն էր, սակայն ոչ անխրագործելի: Հռոմը և Պարթևստանը այս անեղ իրողությունը լրիվ ըմբռնեցին և 92 թ. իրենք նույնպես կազմեցին ռազմական դաշինք՝ ընդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի: Օյկումենեում ուրվագծվեց աննախադեպ, հսկայական ռազմական բախման հնարավորությունը:

Հռոմեացիները, իրենց պատմության ընթացքում ունեցել էին բազմաթիվ թշնամիներ: Սակայն իրենք հատուկ վախ և ատելություն էին տածում միայն նրանց հանդեպ, ով պայքարում էր հատկապես Հռոմը կործանելու համար՝ գաղղիացիների, Հաննիբալի և Միհրդատի Զ Եվպատորի հանդեպ:

Տիգրանը, որը այս պայքարում հիմնականում ուներ այլ պարթևական ուղղության ծանրաբեռնվածություն, իսկ ծավալված պայքարի վերջում կատարեց դիվանագիտական բարդ շրջադարձ սկզբում, կեղծ, դեպի Հռոմ, հետո, իրական, դեպի Պարթևստան, չէր ընկալվում հռոմեական հասարակության կողմից որպես մահացու թշնամի, այլ հավասարը հավասարի հետ պայքար մղող մեծ արքա: Սակայն Տիգրանի պայքարը աշխարհում գերակայության հասնելու համար, չէր վրիպել ամենախորթափանց հռոմեական քաղաքական գործիչներից. Տիգրանի գործունեության Կիկերոնի գնահատականը բոլորին հայտնի է [34]:

Դրան նպաստում էր նաև երկու արքաների բնավորությունների տարբերությունը: Այս արտասովոր տաղանդավոր մարդկանց մրցակցության մեջ միշտ հաղթել էր Տիգրանը, մի բան, որը զարմանալիորեն չի ցանկացել նկատել պատերթիկայի և ցուցամուլական հերոսականության սիրահար անտիկ պատմագրությունը և արդի ոռու ու արևմտյան պատմաբանների ճնշող մեծամասնությունը:

Հռոմեական հանրապետությունը և Պարթևական տերությունը թուլացնելու կամ կործանելու Տիգրանի և Միհրդատի ծրագրերը ձախողվեցին:

Տիգրանը «պարտվեց» իր հաղթական պարթևական պատերազմի ժամանակ՝ չկարողանալով մինչև վերջ ծնկի բերել ու ենթարկել իրեն պարթևներին, դրանով սկսել իր լայնածավալ ծրագրերի իրագործումը: Պարթևները օրորացին, շատ բան կորցրին, զիջեցին ենթակա երկրներից մինչև պատվավոր տիտղոսը, սակայն դիմացան և չհանձնեցին ամենակարևորը՝ Բաբելոնը: Այդպիսով, նրանք դիմացան և ձախողեցին Տիգրանյան գրոհի հիմնական նպատակը:

Միհրդատը պարտվեց Հունաստանում, իր կողմից ակնկալվող համահունական հակահռոմեական ընդվզումը չեղավ: Հույն զինվորականությունը, ըստ իրեն տրամադրած վարձավճարի, որպես վարձկաններ բաժանվեց երկու մասի՝ Սուլլայի և Միհրդատի բանակներում և դրանով ոչնչացրեց Հռոմի իշխանության տակից դուրս գալու Հունաստանի վերջին հնարավորությունը: Իսկ ինչու դուրս գային: Հոգնած հունական հասարակությունը հակված չէր ավելի, քան Հռոմին, իր ապագան վստահել Պոնտոսին:

Միհրդատ Չ Եվպատորը, Անտիոքոս Գ Մեծի նման, Հունաստանում հավատաց նույն չգործող «պանեղևնիստական գաղափարի» համար հակահռոմեական համընդհանուր ապստամբության հնարավորությունը և տեղափոխելով գորքերը Հունաստան՝ ընկավ նույն ճուղակը:

Երկրորդ փուլը ենթադրում էր գործողություններ օյկումենեյում Հայաստանի և Պոնտոսի բացարձակ տիրապետությունը հաստատելու համար: Այս փուլի մասին կարելի էր մտածել միայն առաջին փուլի հաջողությունից հետո:

Եթե հաղթեին դաշնակից արքաները, մոտակա մի քանի դարերի ընթացքում Հին աշխարհը՝ օյկումենեն, նույնպես կլիներ բաժանված հելլենիստականի և իրանականի:

Անխուսափելի էր հետագայում հակամարտությունը Հայաստանի և Պոնտոսի միջև, ինչպիսին մենք ունեցանք Հռոմի և Իրանի միջև: Աշխարհը կլիներ մի քիչ ուրիշ, բայց ոչ այնքան ուրիշ, որ նրա ընդերքից չծնվեին առաջավորասիական և եվրոպական միջնադարյան ու նոր հասարակությունները:

Պատմության անիվի ընթացքը անդառնալի է, և տեղի ունեցածի վերլուծությունը ցույց է պալիս, որ Հռոմի և Իրանի հաղթանակը կանխորոշված էր մի շարք ռազմաքաղաքական, տնտեսական և մշակութաբանական գործոններով (առավելություններով):

Պոնտոսի և Հայաստանի դաշինքը սկսվեց քայքայվել դեռ 67 թ., և ընդհատվեց 66 թ., երբ արքաների ծրագրերը վերջնականապես հակադրվեցին:

Տիգրանը պահպանեց կարևորը և կորցրեց ցանկալին, Միհրդատը կորցրեց ամեն ինչ, այդ թվում՝ կյանքը: Երկուսն էլ ձեռք բերեցին փառք, որի փայաբաժնի մեջ շահեց ողբերգականը:

2.2. Մոփքի միացումը՝ 94 թ.

95 թ.-ին Տիգրանը, որպես փրկագին պարթևներին զիջելով «յոթանասուն հովիտը», վերադարձավ Հայաստան և թագադրվեց Աղձնիքի սրբավայրերից մեկում:

Արդեն հաջորդ տարի սկսվեց նրա եռանդուն արտաքին

քաղաքական գործունեությունը: 94 թ.-ին նա մտավ Մոփք, սպանել տվեց Մոփած թագավոր Արտանեսին և Մոփքը միացրեց Մեծ Հայքին: Ըստ երևույթին, Տիգրանը Մոփքում ուներ միացմանը նպաստող կողմակիցներ, սակայն միացումը իրականացվեց ռազմական ճանապարհով՝ ընկճելով Արտանեսի կողմակիցների դիմադրությունը:

Տիգրանի գահակալությունից հետո սա իր առաջին ռազմական գործողությունն էր, որը մեծ ոգևորություն առաջացրեց երկրում:

Հայկական երկու պետությունների միավորումը զգալիորեն բարձրացրեց Հայաստանի ռազմական կարողությունները: Հայաստանի 2-2.5 միլիոնանոց բնակչությանը ավելացավ Մոփքի ոչ պակաս, քան կես միլիոնանոց հայությունը, որի մշակութային և տնտեսական զարգացման աստիճանը ավելի բարձր էր, քան Մեծ Հայքինը: Ռազմական առումով, Մոփաց ոչ մեծ պետությունը բավականին ուժեղ էր և լավ կազմակերպված: Անկասկած, Մոփքի վերնախավը և զինված ուժերը կազմեցին Հայաստանի վերնախավի և զինվորականության անբաժանելի մասը: Միացման ռազմական բաղադրիչի մանրամասնությունները մեզ անհայտ են:

Միացման քաղաքական հետևանքները հայտնի են, կատարվածի հետևանքով Պարթևստանի խոր դժգոհությունը և անհանգստությունը, Կապադովկիայի հակազդեցության ոչ այնքան իրական, որքան ցուցադրական գործողությունները: Հայաստանից զգալիորեն ռազմականորեն թույլ Կապադովկիան չէր հանդգնի հակադրվել հայերին, սակայն նրա հետևում կանգնած էր հզոր Հռոմը:

Մոփքի միացումը ունեցավ երկու անմիջական հետևանք.

1. հայ-հռոմեական հակասությունների առաջացումը.
2. Պոնտոսի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցության սկիզբը:

Չի բացառվում, սակայն, որ հայ-պոնտական համագործակցությունը՝ Տիգրանի և Միհրդատի գաղտնի շփումները կայացել էին դեռ 95 թ., երբ Պոնտոսը անհաջող փորձել էր կրրկին ենթարկել իրեն Կապադովկիան:

2.3. Հայ – հռոմեական հակամարտությունը Կապադովկիայում՝ 93 – 91 թթ.

Մ.թ.ա. 93 – 91 թթ. Կապադովկիայի քաղաքական պատմությունը մանրամասնորեն շարադրված է Ռուբեն Մանասերյանի մենագրությունում [34]: Մեզ հետաքրքրում է այս դեպքերի ռազմական բաղադրիչը:

Մ.թ.ա. 93 թ. հայկական բանակը մտնում է Կապադովկիա, վճռում գահից Հռոմի դրածո Արիոբարզան Ա Հռոմեասերին և թագավոր կարգում կապադովկիական ավագանու և ժողովրդի մեջ մեծ ժողովրդականություն վայելող ազնվատոհմիկ Գորդիոսին: Այդպիսով, Հայաստանը ցուցադրում է իր վճռականությունը կասեցնել Հռոմի առաջխաղացումը մինչև իր սահմանը դարձած Եփրատը:

Կապադովկիային Տիգրանը նախատեսում էր միջանկյալ՝ բուֆերային պետության դեր: Դա բխում էր Հայկական պետության ռազմավարական շահերից: Եթե Կապադովկիան չէր կազմելու Պոնտոսի մասը, ապա կարող էր ապագայում դառնալ Հռոմի նահանգ, որը Տիգրանը երբեք չէր հանդուրժի:

Կապադովկիայում Տիգրանը թողնում է կայազորներ, նպաստում է կապադովկիական բանակի մարտունակության վերականգնանը:

Ի պատասխան Տիգրանի գործողությունների՝ 92 թ. Հռոմը դիմում է ուղղակի ռազմական միջամտությանը՝ Իտալիայից Կապադովկիա ուղարկելով ականավոր զորավար Լուկիոս Կոռնելիոս Մուլլային [235, 237]:

Մուլլան ափ է իջնում փոքրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում՝ Պամֆիլիայի ու Լիկիայի շրջակայքում, մի փոքր հռոմեական բանակով և ստանձնում է Լեոնային Գիլիկիայի նորաստեղծ նահանգի ղեկավարությունը:

Արևմտյան կամ Լեոնային Գիլիկիայի հռոմեական նահանգը ստեղծվել էր դեռ մ.թ.ա. 102 թ., երբ պրետոր Մարկ Անտոնիոսի մեծ նավատորմը կոտորել էր կիլիկյան ծովահենների ուժերի մի մասը և նրանց առափնյա հենակետերը ու ամ-

Նկար 2.3. Լուկիոս Կորնելիոս Մուլլա

րացել երկրում:

Մուլլան հավաքում է մի բանակ, որը բոլոր հեղինակները բնութագրում են որպես ոչ մեծ:

Փորձենք պարզաբանել Մուլլայի բանակի կազմը և հնարավոր թվաքանակը:

Բացի բուն հռոմեացիներից, նրա բանակը, ըստ սովորության, պետք է համալրված լիներ դաշնակիցների՝ իտալիկների ուժերով: Հռոմի փոքրասիական դաշնակիցները ևս պարտավոր էին առաջին իսկ պահանջի դեպքում տրամադրել օգնական զորք: Փոքր Ասիայում միշտ կարելի էր հավաքել վարձկանների ջոկատներ: Արիոբարզանեսին հարող կապադովկիական «հռոմեասերները» նույնպես կարող էին որոշակի զինվորական ուժ ներկայացնել:

Եթե համարենք, որ Մուլլան իջել էր ափ աննշան ուժերով, ասենք մեկ լեգեոնով, ուժեղացված հռոմեական դաշնակիցներով, ապա դա արդեն.

1. մեկ լեգեոն – 6.000 կամ նվազագույն դեպքում 5.000 լեգեոներ և մոտ 300 հեծյալ.

2. հռոմեական դաշնակիցներ – ոչ պակաս 5-6.000 ծանրագնե հետևակ, 1-2.000 թեթևագնե և ոչ պակաս 500-1.000 հեծյալ.

3. կապադովկիական, հնարավոր է նաև բյութանիական և գալաթական օժանդակ զորքեր, թվով ոչ պակաս Իտալիայից ժամանած բանակից:

Իտալիայից բերված իր մոտավորապես 12-15.000 զինվորներին ավելացնելով տեղական ուժերը՝ Մուլլան առնվազն կունեռար 25-30.000 զինվոր:

Սակայն սա էլ վերջնական թիվը չէ: Հռոմը Լեոնային Գիլիկիայում այդ տարիներին մշտական տեղակայում էր մեկից մինչև երեք լեգեոն՝ համալրված դաշնակից ուժերով: Ի՞նչն էր խանգարում Մուլլային, այդ ուժերից կապադովկիական արշավին ներգրավել մեկ կամ երկու լեգեոն, չէ՞ որ նա նշանակվել էր Լեոնային Գիլիկիայի պրոպրետոր: Դա նշանակում էր առնվազն ևս 15-20.000 զինվոր:

Իրականում Մուլլան սկսել էր իր կապադովկիական արշավանքը պատկառելի բանակով, որը աննշան կարող էր համարվել միայն անմիջապես Հռոմից ուղարկված զորքի քանակի իմաստով: Մեզ քաջ հայտնի են հռոմեական զորավարների ջանքերը՝ քողարկել իրենց հրամանատարության տակ

գտնվող բանակների իրական թվաքանակը: Իսկ Սուլլան այդ խաբեություններում նույնիսկ յուրայինների մեջ անգերագանցելի էր:

Անկասկած է, և դա հաստատվում է հռոմեական ռազմական պատմության ողջ ընթացքով, հռոմեացիները ցանկացած պատերազմում ձգտում էին հասնել հաղթանակի: Դա ենթադրում է, որ հաղթանակի համար պետք է պահպանվեր անհրաժեշտ տեղում անհրաժեշտ քանակությամբ ուժ ունենալու սկզբունքը: Մինչ այդ հայկական բանակի հետ չընդհարված և նրա ուժի մասին պատկերացում չունեցող հռոմեացիները առնվազն պետք է ձգտեին թվային հավասարության, եթե ոչ գերակշռության, որի հնարավորությունը Փոքր Ասիայում նրանք ունեին:

40.000 զինվոր Սուլլայի բանակում մեր կատարած հաշվարկների միջին թիվն է: Նա չէր կարող պակաս լինել 30.000-ից և քիչ հավանական է, որ գերագանցեր 60.000-ը: Այս թվերից մեզ իրական է թվում նվազագույնը՝ 30.000 զինվորը՝ ելնելով հետևյալ նկատառումներից.

- ա. մեծ բանակ հավաքելու համար Սուլլան ժամանակ չունեւր.
- բ. 93 թ.-ին Կապադովկիա ներխուժած հայկական բանակի թիվը և կազմը հռոմեացիներին հայտնի էր և նրանք 92 թ. գործողությունների համար բավարար էին համարում 30.000 բանակը.
- գ. 40-60.000 հռոմեական և նույնքան հայկական բանակի բախումը պետք է որ ավելի մեծ արձագանք գտներ հռոմեական և հռոմեասեր պատմիչների մոտ:

Արդեն հաղթական պատերազմից հետո Սուլլային կարելի էր հիշեցնել հռոմեական հասարակությանը, որ այն ձեռք է բերվել ոչ մեծ ջանքերով. դրա համար Հռոմից ուղարկվել էին աննշան ուժեր: Չէին մոռացվել նաև Հռոմի դաշնակիցները. ըստ Պլուտարքոսի՝ նրանք իրենց վճռական գործողություններով մեծապես նպաստել էին հաղթանակին [42, 221 - 223]:

Այդպիսով, Գորդիոսի կապադովկիական բանակի և օգնության ուղարկված հայկական բանակի դեմ Սուլլան արշավում էր ոչ պակաս, քան 30.000 բանակով: Մրընթաց մտնելով Կապադովկիա՝ նա առաջինը ջարդում է աշխարհագրային-

ներով ուժեղացված կապադովկիական բանակը, հետո ճակատամարտի բռնվում վրա հասած խոշոր հայկական բանակի դեմ:

Պլուտարքոսի հաղորդումը քննելիս հասկանալի է դառնում պատերազմի ընդհանուր ընթացքը:

Սուլլան, իջնելով ափ և համալրելով իր բանակը, սրընթաց շարժվում է դեպի Կապադովկիայի մայրաքաղաքը՝ Մաժաքը, որտեղից Գորդիոսը, որը հնարավորություն չունեւր դիմակայել Սուլլային միայն իր ուժերով, իր զորքերով և կապադովկիացի աշխարհագրայիններով նահանջում է դեպի Հայաստանի սահմանը: Նրա նպատակն էր միանալ օգնության շտապող հայկական բանակին և ճակատել հռոմեացիների հետ միայն հայերին միանալուց հետո:

Քարտեզ 2.4. Մ.թ.ա. 92 թ. հայ-հռոմեական պատերազմը Կապադովկիայում:

Մակայն, փորձառու հռոմեական զորավարը նույնպես կանխատեսում է այդպիսի, իր համար անցանկալի գործերի ընթացքը: Նա, ըստ երևույթին, ունենալով առավելություն շարժունակության մեջ, վրա է հասնում Գորդիոսի բանակին մինչև հայերի հետ միանալը և հարկադրում տալ ճակատամարտ, որում հուսահատ կովող կապադովկիացիները չունեին հաղթելու ոչ մի շանս:

Հաջորդ ճակատամարտը տեղի է ունենում արդեն վրա հասած հայկական բանակի հետ, լինում է ավելի վճռական ու

համառ: Բաժանելով և թուլացնելով հակառակորդին՝ Սուլլան, հմուտ դեկավարելով հռոմեական բանակի գործողությունները, հասնում է հաղթանակի, որի հետևանքը ուժեղացնում է պարտված հայկական բանակի ռազմավարական հետապնդումով մինչև Հայաստանի սահմանը:

Հայկական բանակի դեմ ճակատամարտը առավել համառ էր, հռոմեացիների հակառակորդը՝ անհամեմատ ավելի մարտունակ, քան կապադովկիացիները, սակայն, չի բացառվում, որ այստեղ արդեն Սուլլան կարող էր ունենալ որոշ թվային գերազանցություն: Մարտում այքի ընկան թներում կանգնած հռոմեական դաշնակիցները [42]:

Այդպիսով, առաջին ընդհարումը հայկական և հռոմեական ռազմական մեքենաների միջև ավարտվեց առաջինի պարտությամբ: Արիորարգանես Ա Հռոմեասերը վերականգնվեց Կապադովկիական գահին:

92 թ. հայ-հռոմեական սահմանափակ պատերազմի արդյունքները և հռոմեա-պարթևական բանակցությունները խիստ անհանգստացրին Տիգրանին: Նա չհապաղեց պատասխանել նոր արշավանքով դեպի Կապադովկիա:

91 թ. հայկական գործերը գորավարներ Միթրասի և Բագոասի հրամանատարությամբ կրկին մտան Կապադովկիա և վճռեցին Արիորարգանես Հռոմեասերին՝ այս անգամ արդեն երկիրը հանձնելով Միհրդատի որդուն՝ Արիարաթին:

Տիգրանը, հանձնելով Կապադովկիան Միհրդատին, այլ միջոցներով, քան 93-92 թթ., ապահովում էր իր պետության թիկունքը պարթևների հետ անխուսափելի դառնող պայքարում:

Հանձնելով Միհրդատին Կապադովկիան՝ Տիգրանը տնօրինում էր այդ երկրի ողջ շարժական գույքը, որի տեղափոխումը Հայաստան հիմնահատակ ավերեց Կապադովկիան:

Կապադովկիան մնաց Պոնտոսի ձեռքում մինչև 89 թ., երբ Փոքր Ասիա ժամանած Հռոմի դեսպան Մանիոս Արվիլիոսը վերականգնեց գահին Արիորարգանեսին: Սակայն նույն տարի սկսվում է առաջին հռոմեա-պոնտական պատերազմը, և պոնտացիները վերստին գրավում են Կապադովկիան:

93 թ. Տիգրանի Բ-ի՝ Կապադովկիայում սեփական քաղաքականություն վարելու փորձը հանդիպեց Հռոմի վճռական հակազդեցությանը՝ 92 թ. հայ-հռոմեական ռազմական ընդհար-

մանը: Հայերը պարտվեցին և վտարվեցին Կապադովկիայից: Սակայն 91 թ. հայկական բանակը կրկին ներխուժեց Կապադովկիա և հանձնեց այն իր դաշնակից Միհրդատին՝ տանելով Հայաստան հարուստ ավար՝ որոշ քանակությամբ բնակչություն և շարժական գույք: Այդպիսով Տիգրանը վերացրեց իր համար անբարենպաստ 92 թ. ռազմարշավի ռազմաքաղաքական հետևանքները:

2.4. Տիգրանի Բ-ի առաջին ռազմական ռեֆորմը՝ 91-89 թթ.

Մ.թ.ա. 92 թ. ռազմական պարտությունը Կապադովկիայում ցույց տվեց Տիգրանին հայկական բանակի ռազմավարական և մարտավարական թույլ կողմերը: 91 թ., կապադովկիական երրորդ ռազմարշավից հետո Տիգրանը որոշեց կատարելագործել բանակի կառուցվածքը և մարտավարությունը:

Ըստ երևույթին, ռազմական վերափոխումները սկսվել էին այս ժամանակահատվածի առաջին կեսում՝ 91-90 թթ., որը հաստատում են հետևյալ փաստարկները.

- 92 թ. անհաջող պատերազմը հռոմեացիների դեմ Կապադովկիայում հոգեբանորեն և գործնականորեն պահանջում էր արագ վերլուծել պատճառները և վերացնել թերությունները հայկական բանակում.

- պարթևների հետ ապագա առճակատման մասին Տիգրանը մտածում էր դեռ 94 թ., որովհետև միացնելով Օոփքը՝ նա հզորանում էր և դրանով իսկ հակադրվում նաև պարթևներին, որոնք այք էին դրել հարևան Կոմմագենեի վրա.

- հայկական բանակի վերակառուցման գաղափարները, մասնավորապես ճոշավոր այրուձիու կատարելագործումը՝ կատաֆրակտոսների գնդերի բարելավումը, Տիգրանը հղացել էր դեռ պարթևների մոտ պատանդ լինելու ժամանակ, ուստի որքան արագ անցկացվեր ռեֆորմը, այնքան լավ. վտանգ կար չհասցնել կատարել բարեփոխումները պարթևների դեմ հնարավոր պատերազմից առաջ.

- Տիգրանը գիտեր հռոմեա-պոնտոսյան հարաբերությունների լարվածության աստիճանի մասին, Միհրդատը սպասում էր,

որ պատերազմը կսկսի 88-ից ոչ շուտ, սակայն, հոռուեացիների դրդումով նա սկսեց արդեն մ.թ.ա. 89 թ.-ին:

- ի հակակշիռ 94 թ. հայ-պոնտական ռազմաքաղաքական դաշինքին՝ հետևեց 92 թ. հոռուեա-պարթևական ռազմական դաշինքի փորձը, որը կարելի էր չեզոքացնել միայն հզոր և շարժուն հայկական բանակի անկայության դեպքում.

- Հռոմի դեմ հնարավոր պատերազմում Տիգրանը կարող էր օգտագործել ծանր հետևակի (հուպլիտների, պելտաստների փաղանգ, մակեդոնական փաղանգ) դեմ պարթևական հեծելազորային մարտի փորձը.

- Վիրքի և Աղվանքի մտտալուտ հպատակեցումը կարող էր լավ մարզադաշտ՝ պոլիգոն, հանդիսանալ բանակի բարեփոխված զորատեսակների վարժելու և մարտավարությունը կատարելագործելու համար:

Ամենայն հավանականությամբ ռեֆորմը անցկացվել էր 91 – 89 թթ., որի հետևանքով հայկական բանակի որոշ մասի, հատկապես այրուձիու սպառազինությունը, կառուցվածքը և մարտավարությունը զգալիորեն կատարելագործվել էին:

Ծանր հեծելազորերից, որոշ թեթև հեծելազորերից, մասամբ նաև նոր զիվորների հավաքագրումով հայկական ազնրվական դասի լավագույն ներկայացուցիչների ավելի լայն ընդգրկումով (իսկ նրանք, ինչպես օրենք, վարժ էին հեծելամարտում) ստեղծվում է 10-12 հազարանոց պրոֆեսիոնալ ճոշավոր զրահակիր այրուձին՝ կատաֆրակտոսները, հայկական բանակի ծաղիկը և հիմնական հարվածային ուժը:

Բարելավվել էր նաև այրուձիու ձիերի կազմը, որի համար Հայաստանում դեռ արեմենյան ժամանակաշրջանից հատուկ բուծվում էին մեծ և դիմացկուն, Նիսայից ներմուծված ձիերը:

Բուն հայկական բանակի թիվը, ներգրավելով Մոսիքի զինված ուժերը, ևս մեծացավ՝ առանց հետագայում միացած հպատակ ժողովուրդների և դաշնակիցների զորքերի, նա անցավ հարյուր հազար զինվորի թվաքանակը (հետագայում, 83 – 69 թթ., հպատակների և դաշնակիցների տրամադրած զորքերի հետ միասին Հայկական տերության զորքերի թիվը հասնում էր արդեն 300 հազարի):

Բանակը պահպանում էր իր կառուցվածքի տասնորդական

համակարգը՝ 10 զինվոր կազմում էին ջոկ՝ տասն, տասնապետի հրամանատարությամբ, 10 ջոկ կազմում էին վաշտ՝ 100 զինվոր, հարյուրապետի կամ վաշտապետի հրամանատարությամբ, 10 վաշտ կազմում էին գունդ՝ 1.000 զինվոր, հազարապետի կամ գնդապետի հրամանատարությամբ, 10 գունդ կարող են կազմել բյուր (զորաբանակ)՝ 10.000 զինվոր, բյուրապետի կամ զորավարի հրամանատարությամբ: Տասը բյուրը կազմում էր բուն հայկական բանակը՝ 100.000 զինվոր և սպա: Մրան էր գումարվում հայոց արքայի թիկնագործը, որը ըստ Աքեմենյաններից եկող ավանդույթի, բաղկացած էր 2.000 զրահակիր հեծյալներից՝ կատաֆրակտոսներից, և 2.000 հետևազորայիններից՝ 1.000 վահանակիրներից և 1.000 աղեղնավորներից:

Տարբեր զորարշավների ժամանակ, կախված բանակի վրա դրված խնդիրներից, դաշտային բանակի թիվը կարող էր զգալիորեն տատանվել՝ 20.000-ից մինչև 50.000, բացառիկ դեպքերում՝ մինչև 70.000 զինվոր: Մնացած զորքերը տեղակայված էին Հայաստանի տարբեր վայրերում և ապահովում էին երկրի անվտանգությունը:

Ըստ Կրկյշարյանի՝ բղեշխությունները առաջացել են Հայաստանում մ.թ.ա. II դարի կեսերին [16]: Բղեշխների՝ փոխարքաների ինստիտուտը զարգացել էր հատկապես Տիգրան Մեծի օրոք. Աղձնիքի, Գուգարքի և Նոր Շիրականի բղեշխներին գումարվեց Մոսիքի բղեշխի պաշտոնը (հետագա դարերում նաև Կորդվաց բղեշխը): Այս չորս ավագագույն պաշտոնյաների մեջ Աղձնիքի բղեշխը ավագն էր (Աղձնիքում էր գտնվում Տիգրանակերտը): Մայրաքաղաք Արտաշատը ղեկավարում էր շահապը (սատրապ), որի իրավունքները հավասար չէին բղեշխներին, նրանք հիմնականում կարգավորում էին տնտեսական գործունեությունը [16]:

Գենտրոնացիներով իրենց ձեռքում ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունը՝ բղեշխները առաջին հերթին խոշոր զորաբանակ ունեցող զորավարներ էին, որոնց հիմնական խնդիրը Հայաստանի տվյալ ռազմավարական ուղղության հուսալի պաշտպանությունն էր:

Հայկական բանակի զորատեսակներն էին.
- հեծելազորը՝ 30.000 զինվոր, որից ծանրը՝ կատաֆրակտոս-

ները՝ 10.000 զինվոր և թեթև հեծելազորը՝ 20.000 զինվոր.
- հետևակը՝ 60.000 զինվոր, որից ծանր հետևակը՝ 40.000 զինվոր, և թեթև հետևակը՝ նետաձիգները ու պարսավորները՝ 20.000 զինվոր: Ծանր հետևակը բաղկացած էր երկու մասից.
ա. բուն ծանր հետևակ՝ վահանակիրներ՝ 20.000 զինվոր.
բ. թեթևացած ծանր հետևակ (միջին հետևակ՝ պելտաստներ)՝ նիզակակիրներ՝ 20.000 զինվոր:
- օժանդակ զորքերը (սակրավորներ, պաշարողական ստորաբաժանումներ, գումակը սպասարկող ստորաբաժանումներ)՝ 10.000 զինվոր:

Այդպիսով, բանակի ընդհանուր թիվը կազմում էր 100.000 զինվոր, որից 30.000 հեծյալ և 70.000 հետևակային:

Հայկական բանակը կարելի էր ներկայացնել նաև որպես տասը բյուրից բաղկացած տասը զորաբանակ (զորագունդ, կորպուս), յուրաքանչյուրը բաղկացած 10 գնդերից.

- 1 գունդ զրահակիր այրուձի – 1.000 զինվոր,
- 2 գունդ թեթև հեծելազոր – 2.000 զինվոր,
- 2 գունդ վահանակիր – 2.000 զինվոր,
- 2 գունդ նիզակակիր – 2.000 զինվոր,
- 2 գունդ նետաձիգ – 2.000 զինվոր,
- 1 գունդ սակրավոր և այլ օժանդակ զորք – 1.000 զինվոր:

Հայկական բանակում գործում էին հետևյալ համամասնությունները. հետևակը երկու անգամ շատ էր հեծելազորից, թեթև հեծելազորը երկու անգամ շատ էր ծանր հեծելազորից, ծանր հետևակը երկու անգամ շատ էր թեթև հետևակից, օժանդակ ստորաբաժանումները կազմում էին բանակի մեկ տասերորդ մասը (Պլուտարքոսի այս թվային տեղեկությունները վերաբերում են 68 թ. հայկական բանակին, սակայն ստորև մենք ցույց կտանք, որ 68 թ. ռազմական ռեֆորմը վերաբերում էր ոչ թե թվաքանակի փոփոխությանը, այլ ծանր հետևակի արմատական ձևափոխմանը):

Այսպիսով, հայկական բանակի կառուցվածքը ձեռք էր բերում համամասնություն և անհրաժեշտ կազմակերպչական ճկունություն, նաև հնարավորություն էր ստեղծվում անցնել միանման սպառազինության:

Հայկական բանակի զորատեսակների, կառուցվածքի, տե-

ղաբաշխման, մարտակարգի և արշավակարգի մանրամասնությունները համապատասխանաբար ներկայացված են թիվ 2.5., 2.6., 2.7., 2.8., 2.9. գծանկարներում:

Ծանր հետևակ.

- վահանակիրներ՝ բուն ծանր հետևակ՝ մեծ օվալաձև, կամ ուղղանկյուն վահան, սաղավարտ, զրահ, կամ լանջապանակ, սուր, նիզակ.
- նիզակակիրներ՝ միջին հետևակ (պելտաստներ)՝ 2 – 2,5 մ նիզակ, սուր, միջին չափի կլոր վահան, սաղավարտ, գոտի, երբեմն թեթև լանջապանակ, հնարավոր է նաև պարսատիկ:

Թեթև հետևակ.

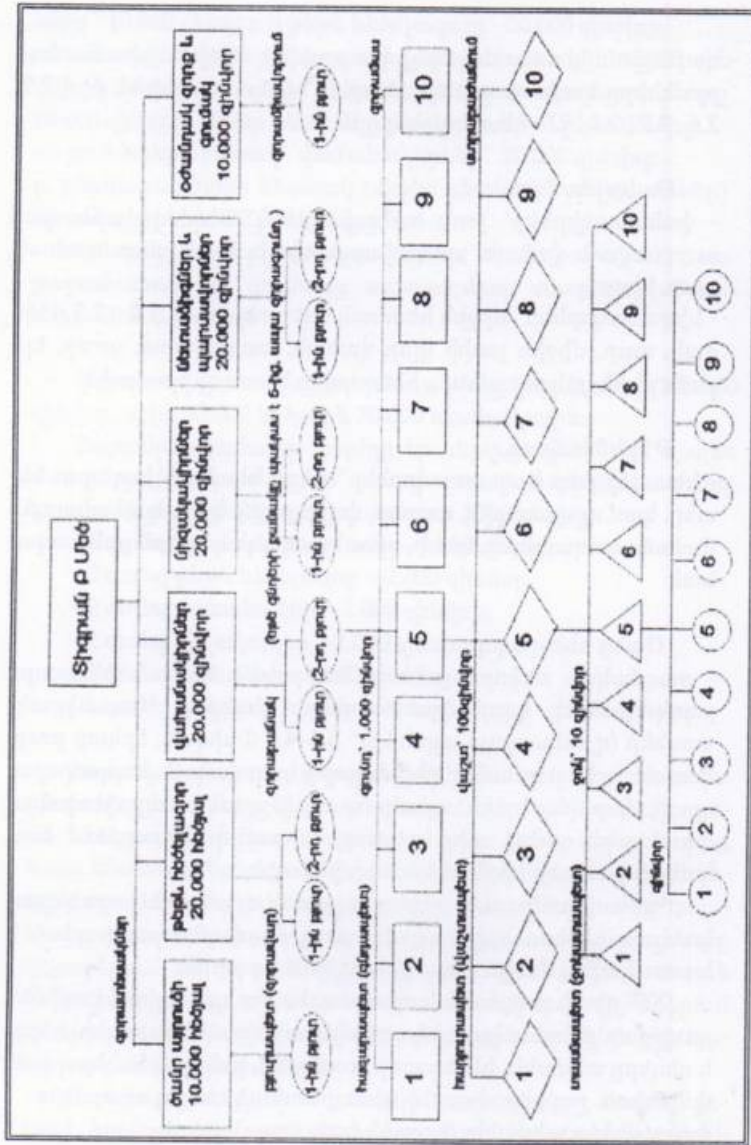
- նետաձիգներ և պարսավորներ՝ թեթև հետևակ՝ (աղեղ ու նետեր, կամ պարսատիկ, սուսեր, փոքր չափի կլոր, կամ օվալաձև վահան, սաղավարտ, գոտի, շատ հազվադեպ՝ թեթև լանջապանակ):

Ծանր հեծելազոր.

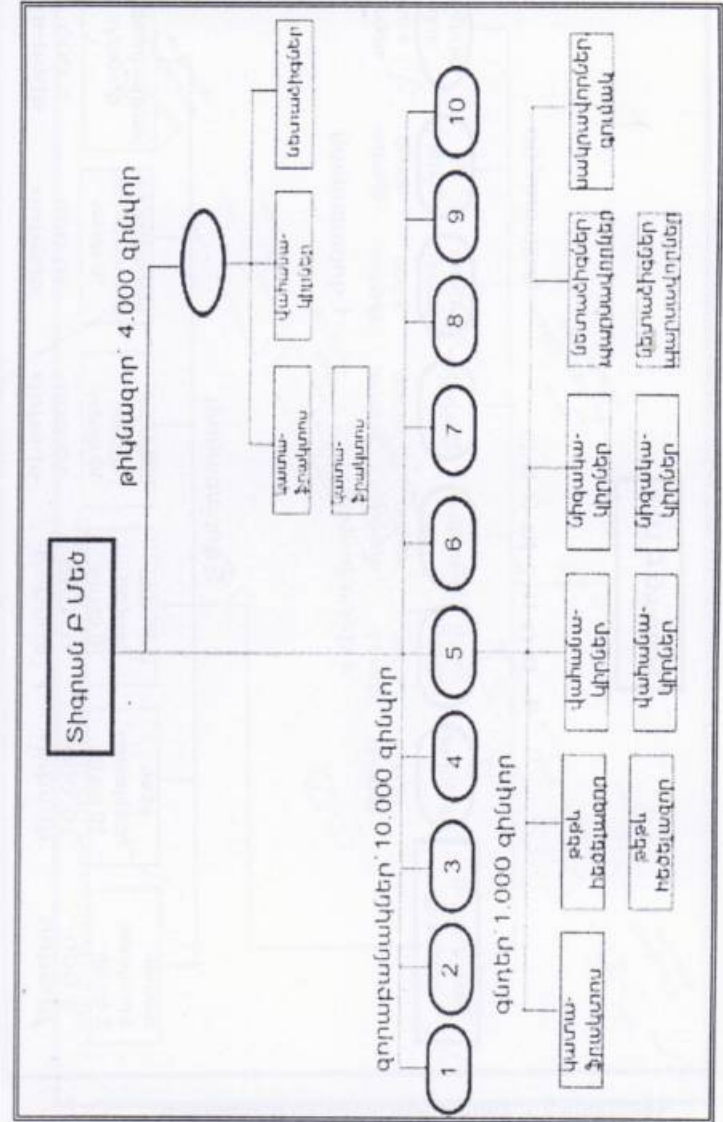
- ռազմական ռեֆորմից հետո հայկական ծանր հեծելազորը բաղկացած էր կատաֆրակտոսների գնդերից: Կատաֆրակտոսներ (զրահապատ այրուձի)՝ 3,0–4,0 մ նիզակ, երկար թուր, կամ սուր, նետ ու աղեղ, միջին չափի կլոր վահան, սաղավարտ, գոտի, մարմինը և ձին՝ զրահապատ: Մշտական պրոֆեսիոնալ տասներկու գունդ, որից երկուսը՝ արքայի թիկնազորում: Հայկական բանակի հիմնական հարվածային ուժը:

Կատաֆրակտոսներ էին անվանում ոչ թե ցանկացած զրահապատ հեծելազորին, այլ հատուկ ձևով կազմակերպված և հատուկ ոճով մարտ վարող ծանր հեծելազորին:

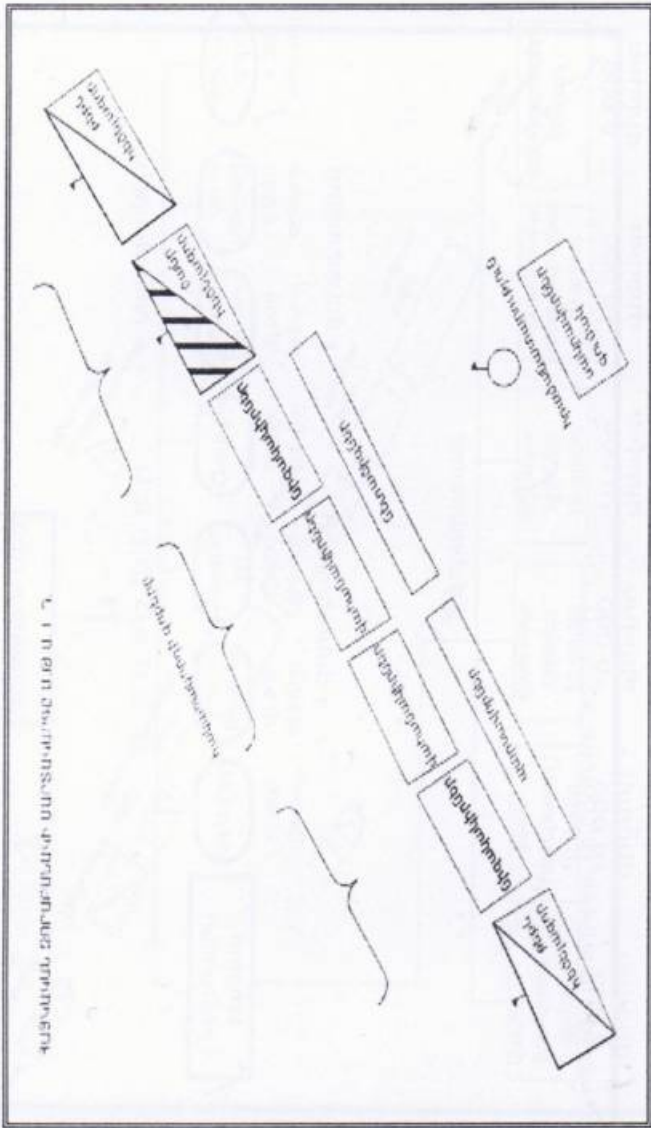
XIX դարի ռազմական պատմագետներից սկսվում է ավանդույթը ոչ կանոնավոր անկազմակերպ հեծյալների ջոկատները և գնդերը անվանել հեծելազոր (конница), իսկ կազմակերպված, վարժված, շարքերով գրոհի դիմելու ունակ հեծյալ ստորաբաժանումները անվանել այրուձի (кавалерия):

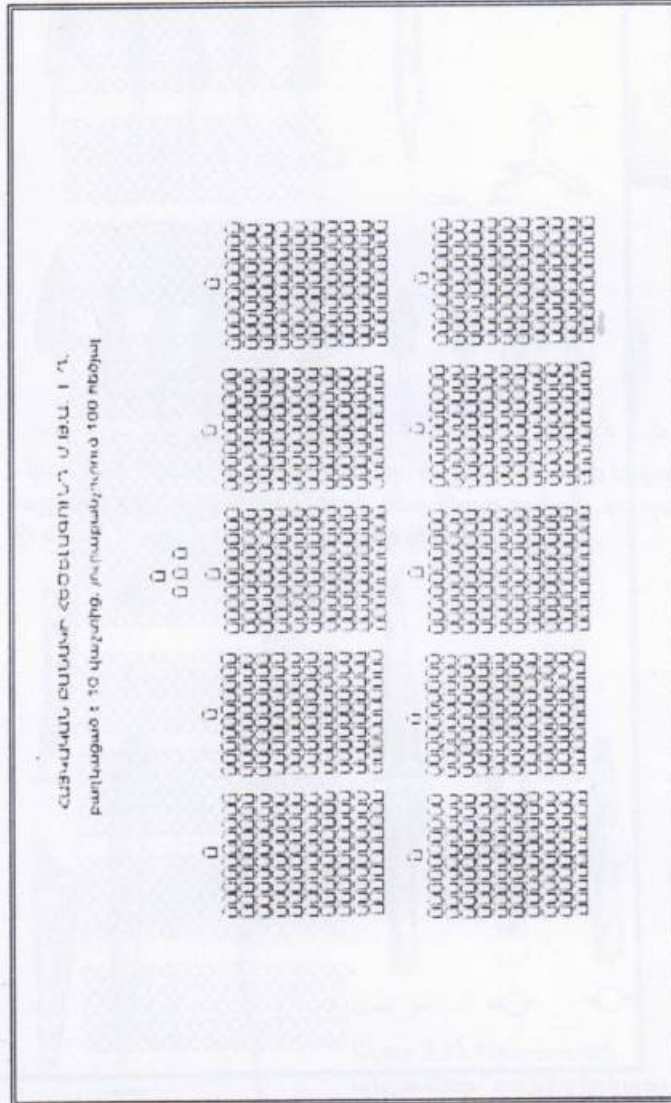
Գծանկար 2.5. Հայկական բանակի զորատեսակների կառուցվածքը:

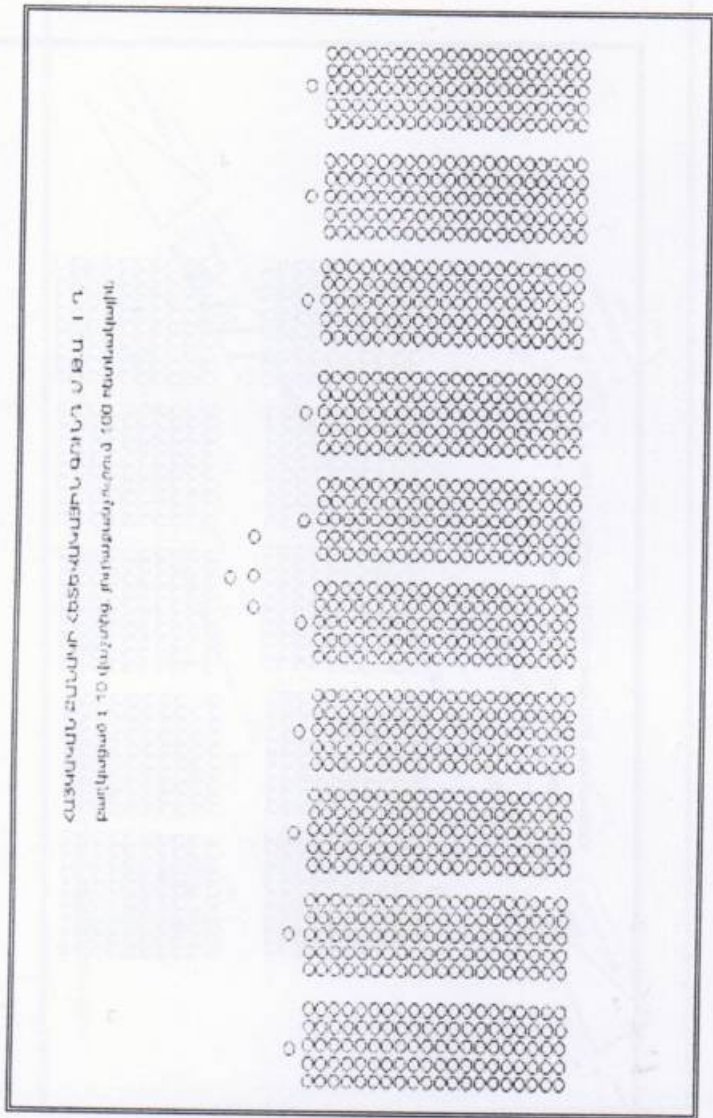
Գծանկար 2.6. Հայկական բանակի (հնարավոր) բաժանույնը զորաբանակների

Գծանկար 2.9. Հայկական զորաբանակների մարտակարգը:

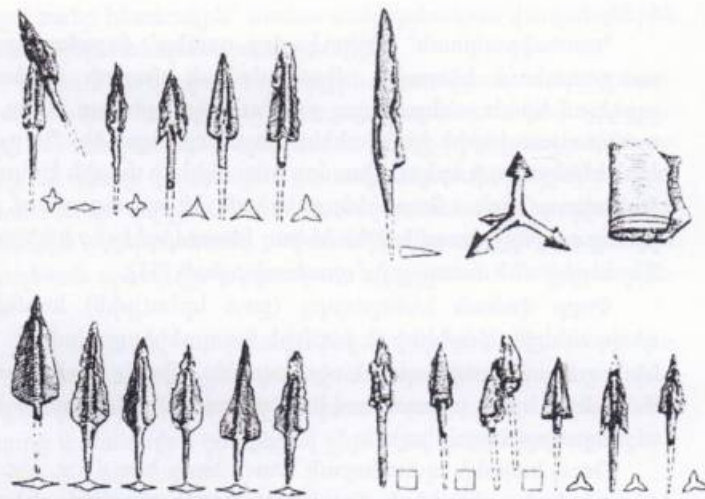

Գծանկար 2.10. Հայկական հեծելազորի կառուցվածքը:

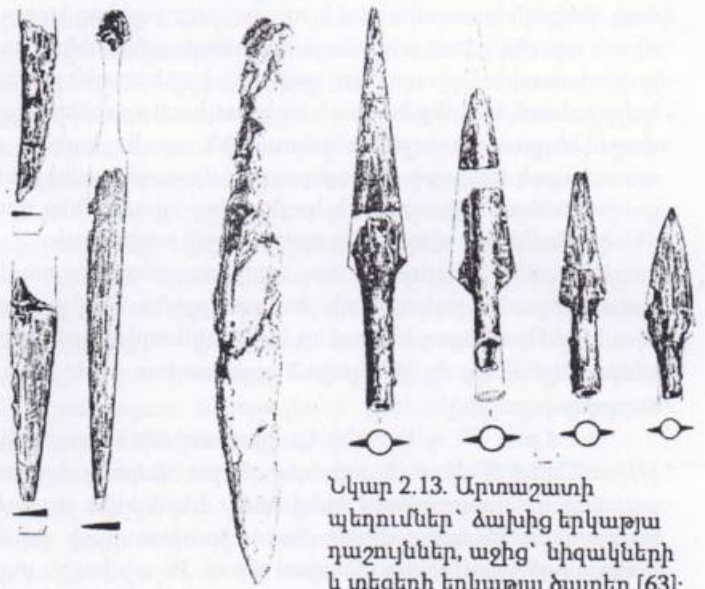

ՎԱՅՄԱՎԱՆ ՔԱՆԱԿԻ ՎՅՏԵՎԱԿԱՎԱՐՆԵՐ ԱՊՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ԱՄ. 1 7.
 Բաղկացած է 10 վայրերից, յորտասարկորո՞ւմ 100 բնակավայրի:

Գծանկար 2.11. Հայկական հետևակային գնդի կառուցվածքը:

Նկար 2.12. Արտաշատի պեղումներ. ձախից՝ նետերի երկաթյա ծայրեր, աջից՝ երկաթյա դանակ, քառաձայր բուրակ, կապարճի մաս և նետերի երկաթյա ծայրեր [63]:

Նկար 2.13. Արտաշատի պեղումներ՝ ձախից երկաթյա դաշույններ, աջից՝ սիգակների և տեգերի երկաթյա ծայրեր [63]:

Կատաֆրակտան՝ թեփուկավոր գրահը՝ ճոշանը, լավ էր պաշտպանում հեծյալին, միաժամանակ մարտի ժամանակ չգրկելով նրան անհրաժեշտ շարժունակությունից: Մենք կատաֆրակտոսների կանվանենք ճոշավոր այրուձի: Պարթևական հեծելագորի երկու գլխավոր տեսակների մասին է վկայում Կասսիոս Դիոն. «Պարթևները վահան չեն օգտագործում, բայց իրենց զորքերը կազմված են հեծյալ նետաձիգներից և նիզակակիրներից, մեծ մասով լրիվ գրահավորված» [51]:

Փոքր վահան հեծելագորը (ըստ երևույթին) համենայն դեպս ունեցել է (դժվար չէ թամբին կապած փոքր վահան պահել), սակայն հազվադեպ է օգտագործել, միայն ձեռնամարտի ժամանակ և այդ պատճառով հունա-հռոմեական պատմիչների ուշադրությունից վրիպել է:

Ռուս հայտնի պատմաբան Խազանովը նշում էր, որ, ըստ պատմական տվյալների, ճոշավոր այրուձի սկզբնական շրջանում ունեցել են միայն երեք ժողովուրդները՝ պարթևները, հայերը և սարմատների ցեղերը [240, 241]: Նա ենթադրում է, որ աղվանները և իբերներն նույնպես ունեցել են նման զորատեսակ, սակայն խոստովանում է, որ սկզբնադարերը խոսում են միայն այդ ցեղերի մոտ գրահապատ հեծյալ ջոկատների առկայության մասին: Աշխատանքը գրված էր խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ մեր հարևան հանրապետությունների «պատմաբանները» ուշի ուշով հետևում էին, որ հայկական որևէ պատմական երևույթի վերաբերյալ անմիջապես «անհրաժեշտ գուգահեռներ անցկացվեն» և նույնատիպ նվաճումներ գրանցվեն հարևանների «փառավոր պատմական անցյալում»:

Հեղինակը ցույց տվեց այդ պարտադրանքը կատարելուց խուսափելու փայլուն օրինակ՝ ծանոթությունում նշելով, որ դա միայն գրահ ունեցող հեծյալներ էին, իսկ հողվածում մի քանի անգամ նշում էր, որ ցանկացած գրահապատ հեծելագոր դեռ ճոշավոր այրուձի չէ:

Դեռ մ.թ.ա. VI դ. հայտնի էր գրահապատ հեծյալների հոծ ջոկատներով հակառակորդի դեմ մարտ վարելու եղանակը, որը կատարելագործվելով ծնեց ծանր հետևակին այրուձիով հակադեղելու էֆեկտիվ միջոց: Կատաֆրակտոսների զորատեսակը սկզբնական տեսք ստացավ մ.թ.ա. IV դ. վերջին քառորդում – III դ. սկզբին կիսաքոչվոր պարթև ցեղերի և քոչվոր սարմատների միջավայրում Իրանի արևելքում՝ հիմնականում ել-

նելով ծանր հետևակին՝ հունա-մակեդոնական փաղանգներին դիմակայելու անհրաժեշտությունից:

Մ.թ.ա. II դ. կեսին – I դ. սկզբին կատաֆրակտոսների մարտավարական հնարքները ստացան զարգացում նաև պարթևների հետ մարտնչած հայերի մոտ, որոնք իրենց ծանր հեծելագորի մի մասը վերածեցին կատաֆրակտոսների գնդերի դեռ մ.թ.ա. II դ. վերջին: Սակայն Հայաստանում, որպես հզոր առանձին զորատեսակ, կատաֆրակտոսների այրուձիու ստեղծման պատիվը, անկասկած, պատկանում է Տիգրան Մեծին:

Նոր մարտավարությունը էֆեկտիվ էր նաև հեծյալների ճակատամարտերում՝ թույլ տալով ճակատային զրոհում ջախջախիչ պարտության մատնել հակառակորդին, ցրելով նրա հեծելագորը կանոնավոր շարքերով ընթացող կատաֆրակտոսների կործանիչ հարվածով:

Երբ կատաֆրակտոսների գնդերը համագործակցում էին թեթև հեծելագորի հետ, նրանց էֆեկտիվությունը զգալիորեն աճում էր:

Մ.թ.ա. 190 թ. Անտիոքոս Գ Մեծը Մագնեսիայի ճակատամարտում ծանր հեծելագորի կազմում օգտագործեց մի քանի հազար կատաֆրակտոսներ, որոնք ժամանել էին իր տերության արևելյան տիրույթներից, սակայն ճակատամարտի ընթացքը վկայում է, որ նա չգիտեր նրանց օգտագործման ձևը և նրանք հիմնականում կատարել են սելևկյան ծանր հեծելագորի՝ ագեմային ճակատամարտում հատկացված դերը:

Մ.թ.ա. II դ. վերջին քառորդում ճոշավոր այրուձիու մարտավարությունը արդեն վերջնականորեն մշակված էր: Դա տեղի ունեցավ հիմնականում պարթևական միջավայրում, որտեղ կային անհրաժեշտ պայմանները՝ պետականության առկայությունը և երկարատև ծանր պատերազմները ուժեղ հետևակ և այրուձի ունեցող Մելևկյանների դեմ: Մելևկյանների որոշ գրահապատ հեծելագնդեր իրենց մարտավարությամբ նույնպես մոտ էին կատաֆրակտոսներին:

Ենթադրում եմ, որ Տիգրանյան ժամանակներին կարելի է վերագրել հայկական բանակում հետագայում արմատավորված մի շարք ռազմական տերմինների առաջին կիրառումը՝ ջոկ, ջոկատ, վաշտ, գունդ, սպա և այլն (փոխառված պարթևներից):

Որոշ հեղինակների պնդումները, որ այս զորատեսակը ծնվել և կատարելագործվել է միջինասիական սարմատական քոչվոր միջավայրում, ոչ մի քննադատության չեն դիմանում: Այդ միջավայրում, անշուշտ, կարող էին ծնվել կատաֆրակտոսների սպառազինության, կամ մարտավարության որոշ նախնական տարրերը, սակայն լավ վարժված, հստակ մարտավարությամբ գործող ճոշավոր հեծելազնային պարթևական ծնունդ էին:

Հայերը նույնպես ունեցել են զրահակիր հեծելազնային կիրառել են հեծելամարտի որոշ հնարքներ, որոնք նմանվում էին կատաֆրակտոսների մարտավարությանը, սակայն դա բավարար չէ, որ մենք խոսենք հայկական միջավայրում նման մարտավարության ծնունդի մասին:

Դա պայմանավորված էր ևս մեկ կարևոր հանգամանքով՝ որքան էլ առաջնակարգ համարվեր հայկական բանակում հեծելազորը, սակայն պատշաճ ուշադրություն էր հատկացվում նաև հետևակի զարգացմանը. երկրի տեղանքը պարզապես թույլ չէր տալիս որդեգրել այլ մոտեցում: Փոքրասիական պետությունների կամ Մելիկյանների հետ պատերազմելիս հայկական հետևակը կատարում էր կարևոր դեր. հաղթանակը երկու զորատեսակի զուգարելին էր:

Եթե, ընդանրապես, խոսենք ծանր հեծելազորի ծնունդի մասին, ապա նրա ակունքները կտանեն Ատրեստանի և Վանի թագավորության բանակները, որտեղ մ.թ.ա. VIII դարում առաջին անգամ ձևավորվեցին զրահակիր հեծյալների ստորաբաժանումները [203, 205, 225]: Մ.թ.ա. IV դարից գոյություն ունեւր մակեդոնական ծանր հեծելազորը, որը մակեդոնական փաղանգի հետ միասին ռազմի դաշտում որոշում էր ճակատամարտի ելքը [176, 184 – 186, 255]:

Չինաստանում այրուծին առաջին անգամ հայտնվում է Վուլին թագավորի ժամանակ (մ.թ.ա. 325–299 թթ.), իսկ մ.թ.ա. II դարի վերջում՝ ծանր (զրահապատ) հեծելազորը, սակայն այս հեծելազորի մարտավարությունը թույլ չի տալիս Խագանուվին պնդել, որ գործ ունենք կատաֆրակտոսների հետ [127, 239 – 241, 284]:

Հետաքրքիր է, որ չինական զրահապատ այրուծիու հայտնրվելը ժամանակային առումով անմիջապես հաջորդում է Պարթևստանում ճոշավոր այրուծիի գնդերի մարտավարու-

թյան վերջնական ձևավորմանը: Նույնը հոների և Հնդկաստանի որոշ պետություններում ստեղծված զրահապատ այրուծիու մասին, որոնց կազմակերպումը և մարտավարությունը չինականի նման միայն մասնակի զուգահեռներ են թույլ տալիս անցկացնել կատաֆրակտոսների հետ:

Մ.թ.ա. VII դարի առքեստանյան հեծելազորի մի մասը ոչ միայն զրահապատ էր, այլև կազմակերպված էր որպես առանձին զորատեսակ, ինչպես մ.թ.ա. V դարի վերջում Կյուրոս Կրտսերի հեծելազորի ընտիր գնդերից մեկը: Սակայն նրանց մարտավարությունը նույնպես տարբերվում էր կատաֆրակտոսների օգտագործած մարտավարությունից:

Որոշ հետազոտողներ զուգահեռներ են փորձում փնտրել կատաֆրակտոսների և միջնադարյան ասպետների միջև, որը նույնպես անթույլատրելի է, որովհետև նրանց մարտավարությունը էականորեն տարբեր էր: Ասպետների գրոհը պարտադրաբար ավարտվում էր մենամարտով, իսկ կատաֆրակտոսները գործում էին միայն ստորաբաժանումներով՝ վաշտերով, գնդերով և ձեռնամարտից բացի կիրառում էին նաև նետաձգությունը:

Հետագայում հռոմեացիները, որոնք իրենց վրա էին զգացել այս զորատեսակի կործանիչ ուժը, իրենք դիմեցին նույնանման այրուծիու կազմակերպմանը III – IV դդ., ընդ որում (հռոմեական բանակում առաջին կատաֆրակտոսների գնդերը կազմակերպվել էին Ալեքսանդր Սևերոս կայսրի օրոք), սկզբնական ժամանակներում օգտագործում էին պարսիկներից և հայերից ավար վերցրած սպառազինությունը:

Կատաֆրակտոսների և կլիբանարների տարբերության մասին բազմիցս արտահայտվել են հին աշխարհով զբաղվող անվանի ռազմական պատմաբանները և զինագետները, որոնք նախընտրում են այսուհետ կլիբանարներ անվանել միայն մ.թ. III – IV դդ. հռոմեական ծանր այրուծիու որոշ տեսակները:

Տիգրանյան ժամանակաշրջանի կատաֆրակտոսները ազդերի և սրունքների շրջանում պաշտպանվածություն դեռ չունեին՝ մ.թ.ա. 69 թ. Տիգրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլլոսը հրամայելու էր լեզեռներներին խոցել կատաֆրակտոսների անպաշտպան ոտքերը: Սակայն արդեն հաջորդ դարում կատաֆրակտոսը արդեն լրիվ փակված էր զրահով:

Ճոշավոր այրուծիու գլխավոր հարձակողական զենքը նի-

զակն էր, որի երկարությունը 3,0 – 4,0 մ էր, որի մի մասը կարող էր պահվել ձիու վզից ազատ զցված գոտիով, մյուս կողմից հեծյալը կառավարում էր նիզակի ծայրի ուղղությունը: Հեծյալի հարվածի ուժը այստեղ երկրորդական էր, որովհետև մեծ արագությամբ ընթացող նժույզի քաշը և իներցիան գերազանցում էին մարդու ֆիզիկական հնարավորությունները՝ գումարվելով հեծյալի քաշին և ուժին: Հասցված հարվածը, որը կատարվում էր ոչ թե անհատական, այլ ջուկի, վաշտի կամ գնդի կազմում՝ շարքերով ընթացող լավ վարժված այրուձիու ամբողջ թափով, կործանիչ, անդիմադրելի ուժ ուներ: Մխրճվելով հակառակորդի շարքերը, որտեղ արդեն հնարավոր չէր օգտագործել երկար նիզակը, հեծյալը դիմում էր երկար, հեծելագորային թրին կամ սրին:

Կատաֆրակտուսի սպառազինության պարտադիր մասն էր կազմում նաև նետն ու աղեղը: Հեռահար մարտ վարելու ունակությունը խիստ բարձրացնում էր ճոշավոր այրուձիու մարտական ճկունությունը:

Ճոշավոր այրուձիու դեմ մարտնչելիս մինչ այդ անպարտելի հռոմեական ծանր հետևակը զրբկվում էր իր առավելությունների մեծ մասից:

Խազանոցը գրում էր. «Կատաֆրակտոսների գնդերը, ըստ էության, այն միակ զորատեսակն էր, որը կարողացավ դիմակայել հռոմեական լեգեոնին ոչ թե պատահաբար, այլ մշտապես: Եթե հռոմեական լեգեոնը անտիկ ռազմական մտքի գազաթնակետն էր հետևակի կազմակերպման իմաստով, ապա կատաֆրակտոսների հեծելագնդերը նույն ռազմական մտքի գազաթնակետն էին այրուձիու կազմակերպման իմաստով» [239 - 241]:

Մենք անվերապահորեն համաձայն ենք անվանի պատմաբանի կարծիքի հետ: Ավելին, մ.թ. III-V դդ.-ից օգտագործվող կատարելագործված թամբը և ասպանդակը վերջապես թույլ տվեցին հեծյալին մարտի ժամանակ ավելի էֆեկտիվ օգտագործել իր դիրքի առավելությունները: Նույն ժամանակաշրջանում հռոմեացիները ստեղծեցին ծանր այրուձիու կանոնավոր գնդերը:

Հունական, հատկապես մակեդոնական փաղանգին, հռոմեական լեգեոնին Արենյքը պետք է հակադրեր համարժեք զորատեսակ, այլապես զոհ էր գնալու զավթիչներին: Մ.թ.ա. V – I

դարերում դա մանգաղակիր մարտակառքերն էին, որոնց մարտական էֆեկտիվությունը չափավոր էր: Մ.թ.ա. III դ. – մ.թ. IV դ.՝ ճոշավոր հեծելագնդերի մարտավարությունը ծանր հետևակի դեմ ավելի էֆեկտիվ էր: Արդյունքում, այրուձիու հաղթեց. նույն հռոմեացիները հարկադրված էին հետագայում ստեղծել ճոշավոր այրուձիու գնդեր [239 – 241, 282]:

Նա չի նշանակում, որ ճոշավոր այրուձիու, ինչպես և լեգեոնները բազմաթիվ անգամներ պարտություն չեն կրել ռազմի դաշտում: Մակայն այդ ճակատամարտերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եթե պարտությունը պայմանավորված չի եղել այլ գործոնների հետ (խուճապ, հուսալքություն, դավաճանություն և այլն), ապա հաճախ դա այդ մարտում տվյալ զորատեսակի անգրագետ օգտագործման հետևանք էր:

Թեթև հեծելագոր:

Հեծյալ նետաձիգներ՝ աղեղ ու նետեր, տեգեր, երկար սուր, կամ թուր, փոքր չափի կլոր կամ օվալաձև վահան, սաղավարտ, գոտի:

Թեթև հեծելագորը հայկական բանակի կարևորագույն տեսակներից մեկն էր: Նա կատարում էր հետախուզական, զսպողական, հետապնդման, մարտական և բազմաթիվ այլ ֆունկցիաներ, իսկ հեռահար մարտում՝ նետաձգության մեջ գերազանցում էր փառաբանված կատաֆրակտոսների գնդերին: Ոնց որ օրենք, թեթև հեծելագնդերի մի մասը նաև ուղեկցում էր կատաֆրակտոսների գնդերին:

Օժանդակ զորամասեր.

- սակրավորների գնդեր.
- պաշարողական տեխնիկայով զինված գնդեր.
- օժանդակ զորամասեր՝ գումակ, սպասարկման և այլն:

Սակրավորները և պաշարողական տեխնիկայով զինված գնդերը ապահովում էին հայկական բանակի մարտադաշտի նախապատրաստման և քաղաքների և ամրոցների պաշարման խնդիրները: Հետագայում Հայկական կայսրության բանակում հատուկ համբավ ունեին կորդվացիների պաշարողական ստորաբաժանումները: Անկասկած, Տիգրանը իր բանակի այս ստորաբաժանումներում պետք է ներգրավված լիներ նաև հունական փայլուն մտավորականության ներկայացուցիչներին՝ ռազմական վարպետներին և ճարտարագետներին: Հետագա-

յում մենք կտեսնենք, որ Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ հայկական բանակը օգտագործում էր հելլենիստական աշխարհին ծանոթ բոլոր տեխնիկական հնարքները [65, 68, 83, 102, 199, 224, 226, 281], ինչը ապացուցում է Տիգրանի բանակի օժանդակ գորամասերի բարձր մարտունակությունը:

Կանոնավոր բանակը բաղկացած էր պրոֆեսիոնալ զինվորներից և որոշ ժամկետով հավաքագրված զինվորներից, արտակարգ դեպքերում բանակը կարող էր համալրվել քաղաքների և մարզերի աշխարհագրով:

Ըստ երևույթի, բանակում պրոֆեսիոնալները չէին գերազանցում բանակի թվաքանակի մեկ քառորդը-հինգերորդը, ոչ ավել, քան 20-24.000 զինվոր.

- կատաֆրակտոսներ – 10.000 զինվոր.
- նետաձիգների, թեթև հեծելազորի, վահանակիրների, նիզակակիրների ընտիր զնդեր.
- սակրավորների և պաշարողական տեխնիկայով հագեցած որոշ խիստ մասնագիտացած ստորաբաժանումներ.
- արքայի թիկնազորը:

Մնացած 80.000-ը, հիմնականում գյուղացիներից և քաղաքացիներից հավաքագրված զինվորներն էին:

Արքայի թիկնազորը՝ դրանիկ գորագուհուր, մեր կարծիքով, անմիջապես չէր մտնում բանակի կազմի մեջ: Նրա հնարավոր կազմը և թվաքանակը կարելի է վերականգնել՝ Աքեմենյանների և մի շարք Սելևկյան արքայական թիկնազորերի հետ համեմատելով [74, 96, 97, 204]: Դժվար թե հայոց արքաների լուծումները էականորեն տարբերվեին նրանցից: Ելնելով այդ կանխադրույթից, ենթադրվում է թիկնազորի հետևյալ կազմ.

- կատաֆրակտոսներ՝ 2.000 հեծյալ,
- վահանակիրներ՝ 1.000 հետևակային,
- նետաձիգներ՝ 1.000 հետևակային:

Ընդամենը 4.000 զինվոր, որից վահանակիրները և նետաձիգները հիմնականում ապահովում էին արքունիքի անվտանգությունը, իսկ հեծելազնդերը ուղեկցում էին արքային:

Եթե 100.000 հայկական բանակին զումարենք նաև Տիգրանի 4.000 թիկնապահ զորքը, կստանանք մի թիվ, որը նշում է Ապպիանոսը [17, 59] որպես հայկական բանակի թիվը 68 թ.

ռազմարշավից առաջ՝ 70.000 հետևակ և նրա կեսի չափ հեծելազոր, այսինքն՝ 105.000 զինվոր, որը գրեթե համընկնում է մեր հաշվածի հետ:

Այդպիսով, Տիգրանի առաջին ռազմական բարեփոխումը հիմնականում հեծելազորի արմատական ձևափոխում էր, որի հետևանքով նա կազմակերպվել էր պարթևական ձևով, յուրացնելով կատաֆրակտոսների հեծելամարտի բոլոր ձևերը:

91–83 թթ. հայկական բանակի կառուցվածքի և մարտառճի վերականգնումը՝ ռեկոնստրուկցիան, թույլ է տալիս արդի պատմագիտությանը որոշակի պատկերացում կազմել մ.թ.ա. I դարի ևս մեկ կանոնավոր բանակի մասին:

Խոսելով հայկական բանակի այս կամ այլ բանակից յուրացրած մարտաձևերի մասին՝ մենք մեկ անգամ ևս պետք է հիշենք, որ Տիգրանից առաջ արդեն կար հայկական ռազմական կայուն ավանդույթ, որը հայկական բանակի ավելի քան մեկ և կես հազարամյա անցած ուղու հետևանք էր:

Բանակը պետք էր սպառազինել, կերակրել, ապահովել տանիքով, կազմակերպել բուժական սպասարկումը, նաև ձիերի բուժումը, խնամքը, բուժումը, վարժեցումը: Եթե դա հարյուր հազարավոր զինվորներից և մի քանի տասնյակ հազարավոր ձիերից ավել բաղկացած բանակ էր, ապա նրա կազմակերպումը և սպասարկումը դառնում էր երկրի տնտեսության ճյուղ:

Հայաստանում օգտագործվող ողջ սպառազինությունը պատրաստվում էր տեղում: Մենք չունենք ոչ մի տեղեկություն Հայաստան ներմուծվող զենքի մասին: Աշխարհում մետաղագործության ակունք հանդիսացող երկիրը, բնական է, որ կարող էր իրեն ապահովել բարձրորակ մետաղով, նաև արհեստագործ վարպետներով. դարբնի աշխատանքը միշտ հարգի էր հայերի մոտ:

Հայաստանում, ինչպես ամենուր, զենքի մի մասը ուներ օրիգինալ ծագում և օգտագործում, մյուսը՝ ընդհանուր առաջավորասիական ծագում, հայտնի էր տարբեր տեղերում, և նրանց ծագումը դժվար է պարզել: Կային զենքի կամ զրահի այնպիսի տեսակներ, որոնք սկզբում կիրառվել էին որոշ ժողովուրդների մոտ, հետո տարածվել հարևանների և ոչ հարևանների մոտ, սակայն կրում էին իրենց ստեղծած ժողովուրդի անունը՝ հայկական սվին, սկյութական նետ, իսպանական

սուր, մակեդոնական նիզակ՝ սարիսսա:

Մանրամասն զենքագիտական հետազոտությունը պահանջում է հնագետների, պատմաբանների և զենքագետների համատեղ քրտնաջան աշխատանք և դուրս է ներկա աշխատանքի շրջանակներից: Մակայն խուսափել որոշ հարցերի քննարկումից չի հաջողվի, այլապես չենք կարող ամբողջացնել տիգրանյան բանակի պատկերը:

Դեռ Հերոդոտոսը [26], նկարագրելով հույն-պարսկական պատերազմների մի դրվագ, թողել էր մեզ հետաքրքիր վկայություններ արևելքում՝ Աքեմենյան տերությունում, պատրաստված զենքի որակական գերազանցության մասին հունականի համեմատությամբ: Ազնվական պարսիկ հեծյալ զինվորներից մեկին սպանելու համար հույն հռայիտները նրան տապալում են գետին, փորձում խոցել նիզակներով և սրերով: Մակայն պարսիկի զրահը դիմանում է բոլոր հարվածներին, և նա, հսկայական ուժի տեր մի մարդ, մի քանի անգամ կարողանում է ոտքի կանգնել, ամեն անգամ սպանելով մեկ կամ մի քանի հույն զինվորների: Վերջապես հույներից մեկը հուշում է ընկերներին, որ նիզակի հարվածը ուղղեն դեպի սաղավարտի այքերի համար նախատեսված անցքերը, որով և սպանում են պարսիկին:

Այս դրվագի նկարագրությունը շատ հետաքրքիր է մեզ համար: Պարսիկի զրահը պահպանում է ողջ մարմինը: Անխոցելի է ոչ միայն մարմինը, այլ նաև ձեռքերը և ոտքերը: Ըստ երևույթին, նրանք պատրաստված են բարձրորակ երկաթից կամ պողպատից և դիմանում են երկաթե և բրոնզե զենքերի հարվածներին: Անշուշտ, այս որակի զենքն ու զրահը դժվար թե հասանելի լիներ բոլոր զինվորներին: Մակայն մեզ համար կարևոր է այն փաստը, որ այս որակի զենք կարող էր արտադրվել նաև Հայաստանում: Հնագիտական պեղումների արդյունքները և պատմական վկայությունները այս պնդմանը հակառակ չեն [110, 111, 168, 231]:

Տասներկու հազար կատաֆրակտոսների համար անհրաժեշտ էր պատրաստել սպառազինության համապատասխան տասներկու հազար կոմպլեկտ: Նույնքան լանջապանակաւնան ծածկոց անհրաժեշտ էր ունենալ ձիերին պաշտպանելու համար: Այս ամենը արտադրելու համար, ըստ երևույթին,

Արտաշատում և երկրի այլ քաղաքներում կազմակերպվել էին խոշոր զինագործական արհեստանոցներ:

Տասը հազար կատաֆրակտոսներ հանդերձավորելու և սպառազինելու համար անհրաժեշտ էր ավելի շատ ջանք և ծախս, քան 20.000 լեգեոներների համար, իսկ եթե հաշվի առնենք ձիերի ծախսը, ապա բոլոր 25.000-նը: Այս միջոցներով կարելի էր սպառազինել և պահել երեք – չորս հռոմեական լեգեոն:

Սպառազինությունը պատրաստվում էր ոչ միայն ծանրագեն հեծելազորի համար: Զգալիորեն կատարելագործվել էր նաև այլ զորատեսակների սպառազինությունը, որը պահանջում էր պահել մի քանի անգամ ավելի շատ արհեստանոցներ: Որոշ զենքի տեսակներ կարող էին պատրաստվել նաև մասնավոր դարբնոցներում, որպես պետական պատվեր:

Հայկական բանակի արշավակարգը նման էր Հին աշխարհի, մասնավորապես Հին Արևելքի բանակներում անհիշելի ժամանակներից կիրառվող սկզբունքի՝ առջևից քայլում էր ծանր հետևակը, հետո՝ թեթև հետևակը, ապա հեծելազորը, վերջում՝ գումակը: Երթի ժամանակ զորքը անսպասելի հարձակումից պաշտպանվում էր առաջապահ, վերջապահ և կողմնապահ ջոկատներով, որոնց հատկացվում էին հիմնական զորամիավորումներից: Ավելի հեռահար զենքում էին բանակի շրջակա տարածքները հետախույզների խմբերը: Նման արշավակարգի հիմքում ընկած էր մեկ հասարակ սկզբունք՝ զորքի շարժման տեմպը, արագությունը որոշվում է նրա ամենադանդաղ մասով: Հին աշխարհի բանակների մեծ մասում դա ծանր հետևակն էր: Երբ բանակը արշավի էր ելնում միայն թեթև հետևակով, հեծելազորով և թեթևացրած գումակով, ապա նրա շարժունակությունը խիստ աճում էր: Ավելի արագ էին շարժվում միայն հեծյալ բանակները: Թշուառական տարածքներով անցնելիս, խիստ ուժեղացվում էր գումակի պահպանությունը, որպես օրենք, այն տեղափոխվում էր արշավակարգի կենտրոնը: Նման արշավակարգի նկարագրությունները և պատկերաքանդակները մեզ հայտնի են դեռ ասորեստանյան բանակների արշավանքների ժամանակաշրջանից:

Լեռնային երկրի բանակը անհրաժեշտաբար պետք է կարողանար օգտագործել տեղանքի, հատկապես նեղ կիրճերից անցնելու վտանգը նվազեցնող բազմաթիվ հնարքներ: Նույնը

վերաբերում էր գարնանը վարարող գետերի գետանցման ժամանակ հանկարծակի հարձակումից խուսափելու խնդիրներին: Անհրաժեշտության դեպքում կառուցվում էր դաշտային ճամբար, սակայն, ի տարբերություն հռոմեական բանակի, այդպիսի պաշտպանությանը հայկական բանակը դիմում էր հազվադեպ:

Մենք քննարկեցինք բանակի թվաքանակի, կազմակերպման, կառուցվածքի, մասամբ նաև մարտավարության հարցերը: Մարտավարությանը մենք դեռ կանրադատանք ճակատամարտերի ընթացքի քննության ու նկարագրության ժամանակ: Մակայն, ռազմական հաջողությունները կապված են նաև այլ, ոչ պակաս կարևոր գործոններից, որոնք գերազանց ներկայացրել էր գերմանացի անվանի ռազմական պատմաբան Հանս Դելբրյուկը.

«Ռազմական հաջողությունները կախված են ... ոչ թե մեկ, այլ երկու բացարձակ տարբեր պատճառներից: Առաջին պատճառը, որը ավելի շուտ է աչքի ընկնում, առանձին զինվորի խիզախության և ֆիզիկական պիտանելիության մեջ է: Հաջորդ պատճառը մարտավարական միավորում առանձին զինվորների իրար մեջ ներքին միաբանության ամրության մեջ է: Ինչքան էլ տարբեր լինեն իրենց բնույթով այս երկու ուժը՝ առանձին մարտիկի պիտանելիությունը և զորամասում իրար մեջ իրենց ներքին միաբանությունը, չի կարելի, համեմայն դեպս, երկրորդը լրիվ անջատել առաջինից: Ինչքան էլ լավ լինի վարժեցված և միաբանված զորամասը, բայց եթե այն բաղկացած լինի միայն վախկոտներից, ապա կլինի լրիվ անպիտան: Բայց, եթե զինվորական զանգվածը ունի գոնե չափավոր քանակի արիություն, ապա դրան գումարվում է երկրորդ տարրը՝ կորպորատիվությունը և դա ստեղծում է այնպիսի զինվորական ուժ, որի առաջ հարկադրված են նահանջել անհատական խիզախության բոլոր դրսևորումները: Հունական քաղաքացիների փառանքին ջարդվեց պարսիկների ասպետական քաջությունը, ընդ որում այս մարտավարական միավորի՝ փառանքի հետագա զարգացումը տվեց նոր, ավելի նուրբ ձևեր, մինչև մարտական գծաշարի ու կոհորտների. այս ամենը հանդիսանում է անտիկ ռազմարվեստի պատմության էական բովանդակությունը: Հռոմեացիները միշտ հաղթում էին ոչ թե այն պատճառով, որ

ավելի խիզախ էին իրենց հակառակորդներից, այլ այն պատճառով, որ իրենց կարգապահության շնորհիվ նրանք ունեին ավելի ամուր մարտավարական գորամասեր: Դա խոսում է այն մասին, թե ինչքան կարևոր և, միաժամանակ, ինչքան դժվար էր սկզբնական դժվարաշարժ փառանքից ստեղծել բազմաթիվ փոքր օպերատիվ շարժական մարտավարական գորամասեր:» [100]:

Հայկական բանակի միատարր ազգային խառնվածքը, հայոց արքաների իրականացվող ռազմավարական խնդիրների համաժողովրդական շահերից բխող բնույթը, հաճախ անմիջապես հայրենի հողի պաշտպանությանը ուղղված մարտական գործողությունները՝ գումարած լեռնաշխարհի դաժան կլիմայում ապրող ազատ համայնական գյուղացու հոգեբանությանը տալիս էին երկրին լավ զինվորներ:

Հունական և հռոմեական բանակների կառուցվածքը և մարտաոճը միշտ գտնվել են ժամանակակից հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Հսկայական պատմագրական, վիճակագրական և հնագիտական նյութերը մեծապես նպաստել են բազմաթիվ հարցերի պարզաբանմանը: Հազարավոր գիտական հոդվածներում և հարյուրավոր մենագրություններում շարադրված նյութերը անհամեմատ ավելի քիչ տեղեկություններ են պարունակում հույների և հռոմեացիների հակառակորդների բանակների մասին՝ ոչ միայն տվյալների սղության, այլ նաև պատշաճ ուշադրության բացակայության պատճառով [84, 283]:

Հայկական բանակի զորատեսակների ձևավորման, կառուցվածքի և մարտաոճի վերականգման ժամանակ մենք դուրս չենք եկել արդի ռազմական պատմագիտության մեջ լայնորեն կիրառվող մեթոդների շրջանակից, ավելին, ձգտել ենք լինել չափավոր և պահպանողական: Նույնիսկ այս համեստ մտտեցմամբ կատարվող հետազոտությունների արդյունքները ապշեցուցիչ են. անցյալի սովորից դուրս են գալիս ոչ թե «բարբարոս զինյալների ամբոխները», այլ սեփական և հարևանների մշակած ռազմարվեստը հմուտ կիրառող կանոնավոր բանակի պատկերը:

Հոմեոպատիկները, պարթևները, Տիգրանյան տերության հայերը, Միհրդատի պոետացիք հազվադեպ էին պատերազմում առանց դաշնակիցների: Մուն Ցզիի այն միտքը, որ երբեք մի՛ պատերազմիր առանց դաշնակիցների, նրանք կիրառում էին անշեղորեն:

Հոմեոպատիկ հանրապետությունը ունենալով մ.թ.ա. I դարում մոտ 200.000-300.000 մշտական հոմեոպատիկ բանակ՝ 40-50 լեգեոն, դաշնակիցների կազմում ևս ուներ առնվազն 200.000-300.000 զինվոր:

Պոնտական պետության զորքերը ծայրահեղ լարման դեպքում կարճ ժամանակով կարող էին հասնել 300.000 զինվորի՝ իր մեջ ունենալով երեք հիմնական բաղկացուցիչ մաս՝ հույն հոպլիտներ ու նավաստիներ, փոքրիայրյան հեծելազոր ու ևետաձիգներ, տեղական ցեղերից հավաքված ջոկատներ և զորաբանակներ:

Պարթևական տերությունը ի զորու էր ռազմի դաշտ հանել մինչև 50.000 հեծելազոր և ոչ պակաս հետևակային: Բանակի ընդհանուր թվի մասին հրատարակված տեղեկություններ մենք չենք հայտնաբերել, սակայն կասկածի չկա, որ զինված ուժերի ընդհանուր քանակը 200.000 - 300.000 պակաս չէր կարող լինել, իսկ արևելյան սահմանների կիսանկախ քոչվորների ավելի լայն ընդգրկման դեպքում՝ ավելի շատ:

Օյկումենեի ամենահզոր պետությունների զինված ուժերը ունեին ուժեղ ազգային միջուկ, միայն Պոնտոսն էր դուրս մնում այս օրինաչափությունից: Պատահակա՞ն է արդյոք, որ Պոնտական պետությունը իսպառ կործանվեց, իսկ Հայաստանը, սեղմված լինելով Հոմի և Իրանի միջև, պայքարեց և գոյատևեց: Այս պայքարը, բացի մեզ հայտնի պետական և զինվորական դեմքերից, ունի մեկ ուրիշ մշտական գործուն մասնակից՝ հզոր հայոց բանակը: Տարբեր դարերում այս հզորության ճարտարապետներն էին Երվանդ Մեծը (մ.թ.ա. 336 - 300 թթ.), Արտաշես Ա Բարին (մ.թ.ա. 201 - 160 թթ.) և հայոց արքաներից ամենակառկառունը՝ Տիգրան Բ Մեծը (մ.թ.ա. 95 - 55 թթ.):

Հայկական բանակի զանգվածային պրոֆեսիոնալիզացիան սկսվել էր Տիգրան Մեծի օրոք: Բանակի մի մասը (մոտ մեկ քառորդը-հինգերորդը) դարձել էր զինվորական դաս, որը ժառանգաբար փոխանցում էր իր պարտականությունները և իրավունքները: Մնացածը հավաքագրվում էր ժողովրդի այլ

խավերից, զրեթե զերազանցապես համայնական գյուղացիությունից և երկարատև ծառայելով բանակում՝ ստանում համապատասխան ռազմական պատրաստություն:

Հայաստանի ռազմական համակարգը որոշ չափով նմանվեց պարթևականին, սակայն կար նաև մի էական տարբերություն. առաջնությունը տալով հեծելազորին՝ հայկական բանակը փորձել էր պատշաճ մակարդակի պահել նաև հետևակը: Որքանով էր դա հաջողվել, առանձին կիսովի հետազայում:

Անժխտելի է, որ Հայաստանի լեռնոտ բնաշխարհում, առանց որակյալ հետևակի գործուն մասնակցության, անհնարին էր պատերազմում հասնել հաղթանակի:

Մեզ համար կարևոր է պարզել հայկական զորքերի հնարավոր տեղաբաշխումը երկրում: Այդ մասին կան կցկտուր տեղեկություններ, որից ամանակարևորը բղեջիների ինստիտուտի առկայությունն է: Տիգրան Մեծի ժամանակ կար չորս բղեջիություն՝ Աղձնիքը, Ծովքը, Գուգարքը և Նոր Շիրականը (Նուշիրականը): Հայաստանում զորքերը հնարավոր է տեղակայված լինեին այսպես.

- Աղձնիք՝ մոտ 10.000 զինվոր,
- Գուգարք՝ մոտ 10.000 զինվոր,
- Նոր Շիրական՝ մոտ 10.000 զինվոր,
- Ծովք՝ մոտ 10.000 զինվոր,
- մայրաքաղաք Արտաշատ՝ մոտ 5.000 զինվոր,
- Հայաստանի այլ վայրերում՝ մոտ 5.000 զինվոր, ընդամենը՝ 50.000 զինվոր:

Այդ դեպքում դաշտային բանակը ևս կազմում էր 50.000 զինվոր՝ հայկական բանակի կեսը: Այս թվերը հավաստված չեն պատմական աղբյուրներում, սակայն տրամաբանական են և, ընդհանուր առմամբ, արտացոլում են հետազոտվող ժամանակաշրջանի իրականությունը (ոեալիաները):

2.5. Վիրքի և Աղվանքի հպատակեցումը՝ 89 - 87 թթ.

Վիրքի և Աղվանքի հպատակեցման ժամանակի մասին մենք ուղղակի տեղեկություններ չունենք, սակայն Տիգրանի

գործողությունների հերթականության տրամաբանությունը ցույց է տալիս, որ ամենահնարավորը 89 – 87 թթ. ժամանակահատվածն է: Իրապես.

- 95 թ.՝ գահակալում,
- 94 թ.՝ Մովսիսի գրավում,
- 93 – 91 թթ. կապադովկիական ճգնաժամ,
- 90 – 89 թթ. բանակի ռեֆորմ,
- 89 – 87 թթ. ... ??
- 86 – 84 թթ. հայ-պարթևական պատերազմ,
- 83 թ. Միրիայի հպատակեցում:

Նախատարաստվելով մեծ պատերազմներին Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Տիգրանը և Միհրդատը պետք է ապահովեին իրենց թիկունքը Կովկասում: Միհրդատը դա արեց 107 թ.՝ Փոքր Հայքի գործուն աջակցությամբ գրավելով Կողքիսը և իր ազդեցությունը տարածելով սևծովյա ցեղերի վրա մինչև Բոսպորյան թագավորություն, որը, հետագայում, նույնպես իրեն ենթակա էր [169]:

Տիգրանը իրագործեց Վիրքի և Աղվանքի հպատակեցումը 89 – 87 թթ. ժամանակահատվածում: Քիչ հավանական է, որ պատերազմը հյուսիսում տևեր ամբողջ երեք տարի, սակայն, ըստ երևույթին, նա հասարակ ռազմական զբոսանք էլ չէր: Հետագայում, ըստ Պլուտարքոսի, 66 – 65 թթ. Պոմպեոսին հզոր հռոմեական բանակին անհրաժեշտ եղավ անցկացնել երկու ռազմարշավ այս ցեղերին հպատակեցնելու համար՝ տալով երեք ճակատամարտ. Առաջինը՝ 40.000 աղվան զինվորների դեմ Քուռի ափին, երկրորդը՝ մոտ 40.000 իբերների դեմ Իբերիայում և երրորդը՝ 72.000 աշխարհագրային աղվանների դեմ՝ Ալազանի ափին [42]: Նույնիսկ եթե իբերների և աղվանական ցեղերի զորքերի թվաքանակը հետագայում Պոմպեոսը իր զեկուցումների մեջ ուժճացրել էր, այնուամենայնիվ պետք է ընդունենք, որ հյուսիսային այս ցեղերը բավականին ուժեղ հակառակորդ էին, իսկ հռոմեացի զավթիչներին նրանց լուրջ դիմադրություն ցույց տալու փաստը անժխտելի է:

Տիգրանը Վիրքը և Աղվանքը հպատակեցրել էր և միացրել Հայաստանին: Միայն 66 թ.-ին այս երկու երկրները, օգտվելով Տիգրանի ռազմաքաղաքական ծայրահեղ լարված ու բարդ

իրավիճակից, դուրս էին եկել Տիգրանի գերիշխանությունից:

Մ.թ.ա. 89-87 թթ. Վիրքը և Աղվանքը, էականորեն զիջելով հայերին կազմակերպվածության, սպառազինության և մարտավարության մեջ, դիմագրավել հայկական բանակի հուժկու գրոհը չէին կարող, հպատակվել էին և կազմել Հայկական տերության բաղկացուցիչ մասը:

2.6. Երկրորդ հայ - պարթևական պատերազմը՝ 86–84 թթ.

Հայ-պարթևական պատերազմին Տիգրանը պատրաստվել էր համակողմանիորեն: Մշտական հետախուզումից բացի օգտագործելով իր պարթևական արքունիքի լավ իմացությունը՝ Տիգրանը 90 – 87 թթ. հրահրում է Պարթևստանում գահակալական վեճեր, որոնք վերաճում են խռովությունների և կոիվների պարթև թագավորի հետ: Այս ամենը խիստ թուլացնում է Պարթևստանին, ջլատում նրա ուժերը և մեծապես նպաստում հայերի հաղթանակին:

Մոտ 90 թ. Միհրդատ Բ Մեծը կորցնում է իշխանությունը իր հարավային տիրույթների՝ Քարակենեի և Էյլումայիսի նկատմամբ՝ պահպանելով այն Հյուսիսային Միջագետքում, Բաբելոնիայում և Մեդիայում: Պարթևաց արքայից արքա Միհրդատ Բ Մեծի վիճակը այնքան է վատանում, որ նա նույնիսկ, ակնկալում է իր աներոջ՝ Տիգրանի օգնությունը. Տիգրանի դուստր Արիագատ-Ավտոման Միհրդատ Մեծի երկրորդ կինն էր [34]:

Օեր Միհրդատ Բ Մեծ Արշակունին մահացավ մոտ 87 թ.: Մենք չգիտենք այդ երկու արտակարգ անձնավորությունների՝ հայոց և պարթև մեծ արքաների՝ աներոջ և փեսայի անձնական փոխհարաբերությունների մանրամասնությունները, սակայն փաստ էր, որ Տիգրանը գրոհը Պարթևստանի դեմ սկսեց միայն փեսայի մահվան հաջորդ տարում: Հաշվի առնելով արդեն 90 թ. սկսած խժժությունները Պարթևստանում՝ միայն հարմար պահի ընտրությունը չէր կանգնեցնում հայոց գահակալին: Գուցե մրցակցության զգացումից բացի, տասնվեցամյա մշտական շփումը առաջացրել էր մարդկային ջերմ զգացումներ ...

Համաշխարհային պատմությունը շարադրելիս արդյոք մենք հաշվի ենք առնում մարդկային փոխհարաբերությունների նշանակությունը աշխարհում կատարվող անցքերի վրա:

Հետագայում, մանրամասն քննելիս Տիգրանի և Պոմպեոսի փոխհարաբերությունները, մենք ավելի մանրամասն կանդրադառնանք դրան:

Պարթևստանում միահեծան իշխանության հավակնող Գոտարձը քաղաքական ասպարեզից հեռացավ մոտ 86 թ.: Ամենայն հավանականությամբ, նա պարտվեց Օրոդեսին, որը սկսեց վերականգնել Պարթևական տերության խարխլված հիմքերը և ամրապնդել իր՝ միահեծան տիրակալի իշխանությունը:

Տիգրանի համար արդեն չէր կարելի հապաղել և կորցնել հարմար պահը: Պայքարել հզորությունը վերականգնած Իրանի հետ անհամեմատ ավելի ծանր՝ գրեթե անիրագործելի խնդիր էր. նույնիսկ Հռոմը, իր հզորության գագաթնակետին, ժամանակավոր հաջողությունների էր հասել միայն պատակտված Իրանի հանդեպ:

Մ.թ.ա. 86 թ. վերջին հայկական բանակը սկսեց իր հուժկու գրոհը դեպի Կենտրոնական Միջագետք: Հետ գրավելով հայկական «հոթանասուն հովիտները», Տիգրանը ներխուժեց Ադիաբենե, որի կենտրոն Արբելայի և այնուհետև Նինվեի մոտակայքում տեղի ունեցած ճախատամարտերում հաղթեց պարթևական բանակներին: Այս հաղթանակներից հետո հայկական բանակը կտրուկ շրջվում է դեպի արևմուտք, հպատակեցնում Կորդուքը, հետո՝ Միգդոնիան, որտեղ գրավում է Հյուսիսային Միջագետքի խոշորագույն ամրությունը՝ Մծբին քաղաքը, որը պարթևների գլխավոր հենակետն էր հյուսիսում:

Հաջորդ հարվածը Տիգրանը ուղղում է դեպի Էկբատան՝ Մեծ Մեդիայի մայրաքաղաքը, որը հանդիսանում էր պարթև Արշակունիների ամառային նստավայրը: Ընտրելով Հյուսիսային Միջագետքից Մեծ Մեդիա շարժվելու ամենահարմար երթուղին, հայկական բանակը Տիգրիսի հոսանքով շարժվում է դեպի արևելք: Էկբատանին մոտենալով Ասորեստանի կողմից՝ Տիգրանը գրավում է Ադրասիս քաղաքը, որը փակում էր Քերմանշահից Համադան՝ Էկբատան տանող ուղին:

Քարտեզ 2.14. Մ.թ.ա. 86-84 թթ. հայ-պարթևական պատերազմ

Համալրելով իր բանակը հպատակեցված թագավորությունների զորքերով, Տիգրանը պաշարում է Էկբատանը, որտեղ գտնվում էր այդ պահին պարթևական արքունիքը:

Տիգրանի խոշորագույն հաջողություններից էր Ասորպատականի թագավոր Միհրդատի հայոց գերիշխանությունը ճանաչելը, որից հետո ասորպատականյան հեծելազորերը, ինչպես կորդվացիների պաշարողական ջոկատները, համալրում են հայկական բանակը:

Պարթև Արշակունիները խաղաղություն են խնդրում և Էկբատանի մոտ կնքվում է հաշտության պայմանագիրը:

Պատերազմի արդյունքները հետևյալն էին.

- Կորդուքի, Օսրոենեի, Ադիաբենեի, Ասորպատականի, հետագայում նաև Կոմմագենեի կախյալ թագավորությունները այնուհետ անցնում են հայոց գերիշխանության տակ.
- Միգդոնիան կցվում է Հայաստանին՝ դառնալով նրա նահանգը որի կառավարիչն է նշանակվում Տիգրանի եղբայր Գուրասը.

- Պարթևստանը անվերապահորեն ճանաչում է Պարսքի, Էյլումայիսի և Քարակենեի թագավորությունների անկախությունը:

- Արքայից արքա տիտղոսը պարթևներից անցնում է հայերին.
- Պարթևները պարտավորվում են երկրորդ կողմի հետ չկնքել հակահայկական պայմանագրեր:

Հայաստանը ևս պատերազմում սպառնեց իր հարձակողական թափը, ծանր պատերազմը շարունակելու նրա հնարավորությունները գրեթե սպառված էին: Էկրատանի պայմանագիրը տվեց Տիգրանին իր ունեցած ուժերի համեմատ առավելագույն արդյունքը: Այսուհետ Տիգրանը ջանում էր պահել առավելությունը ոչ միայն ռազմական գերազանցության ճանապարհով, այլ ևսն դիվանագիտական՝ մշտապես հրահրելով Պարթևստանում գահակալական կռիվները:

Տիգրանը իրականորեն էր գնահատում Իրանի կարողությունը՝ արագ վերականգնել իր ուժերը:

Կա ևս մի կարևոր հանգամանք, որը փրկեց Պարթևական պետությունը կործանումից, իսկ Իրանը հայոց գերիշխանության տակ միավորվելու հնարավորությունից: Չարդարացան Տիգրանի հաշվարկները՝ քայքայել ախոյանին ներսից պատերազմի վերջում պարթևները ցուցաբերեցին դիմադրելու մեծ կամք, իսկ պահպանելով իրենց դիրքերը Միջագետքի կարևորագույն մասում՝ Բաբելոնում և կապերի մեծ մասը Միջին Ասիայի հետ՝ նրանք ունակ էին դեռ հասցնել հայերին ծանր հարվածներ:

Եվ ամենակարևորը՝ Իրանի ավագանու մեծամասնությունը նախընտրեց Արշակունիներին և մերժեց Արտաշեսյանների հետաքրմենյան հավակնությունները: Տիգրանին չհաջողվեց ներկայանալ որպես Աքեմենյանների ոգին վերակենդանացնող համաիրանյան առաջնորդ: Ըստ երևույթին, Իրանի ավագանու տիգրանամետ խմբավորումները մասամբ ոչնչացվեցին, և մի մասն էր միայն շարունակում գաղտնի աջակցել Տիգրանին:

Տիգրանի մեծապետական ամենափայլուն ձեռնարկումը՝ պատերազմը Պարթևական տերության դեմ, վերջացավ փայլուն հաղթանակով, սակայն, ըստ էության, դա իր և Միհրդատի օյկումենեի նվաճմանը ուղղված ծավալապաշտական հսկայա-

կան ծրագրի անհաջողությունն էր: Պարթևստանը պարտվեց, սակայն վերջնական չնկճվեց և չդարձավ Հայկական տերության կցորդը:

Տիգրանի մեծ հաղթանակի լուրը տարածվեց օյկումենեում, ևս միանգամից ճանաչվեց աշխարհի արքաներից մեծագույնը՝ արքայից արքա, սակայն իր ծրագրերի ձախողումը ակնհայտ էր: Իրանը նվաճելու միջոցով Հռոմին դիմակայելու և հաղթելու համար հզոր հիմք ստեղծելու ծրագրերը հողս ցնդեցին: Առջեվում սպասվում էին դիվանագիտական և ռազմական ծանր պաշտպանական մարտեր. 89-85 թթ. առաջին հռոմեապոնտական պատերազմում Միհրդատը պարտվել էր:

Ռազմական արվեստի պատմության համար երկրորդ հայպարթևական պատերազմը զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում մինչև այժմ: Մի քանի հազար կիլոմետր ուժեղ հակառակորդի դեմ հաղթական մարտերով անցած հայկական բանակի ռազմավարությունը և մարտավարությունը գերազանցեցին պարթևականինը: Հայկական բանակը ցուցաբերեց լավ կազմակերպվածության և բարձր մարտունակության վառ օրինակ, որը արժանի է հատուկ պատմագիտական ուսումնասիրության:

Ռազմական արվեստի պատմության տեսանկյունից այս արշավանքը հետաքրքիր է համեմատել պարթևների դեմ նախկինում կատարված Սելևկյանների և հետագայում կատարված հռոմեական արշավանքների հետ:

2.7. Միրիայի հպատակեցումը՝ 83 թ.

Միրիայի հպատակեցման գործընթացը հայոց արքայից արքան, ըստ երևույթին, սկսել էր 83 թ.-ից շատ շուտ, երբ գաղտնի կապեր էին հաստատվել ասորական իշխող վերնախավի բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ, և աննախադեպ աշխուժացավ Միրիայում հայոց հետախուզական գործունեությունը: Ակտիվ հետախուզվում էին սելևկյան բանակի վիճակը, սելևկյանների արքունիքի, պոլիսների վերնախավերի տրամադրությունները: Տիգրանի գործակալների օժանդակությամբ

Միրիայում ստեղծվում էին հայամետ խմբավորումներ:

Միրիայի հասարակության մեծ մասի ցանկությունը՝ Տիգրանին տեսնել սելևկյան գահին, պայմանավորված էր իր կարևորագույն պահանջները կատարելու Տիգրանի համաձայնությունից.

- ապահովել երկրում խաղաղություն և առևտրային ճանապարհների անվտանգություն.

- հարգել երկում ապրող ժողովուրդների հավատալիքները, սրբավայրերը և Մելևկյանների կողմից շնորհած իրավունքները.

- սահմանափակել երկրի իշխող վերնախավի իրավունքները այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ է Միրիայի պաշտպանության և զարգացման համար:

83 թ. Միրիայի հպատակեցման քաղաքական մանրամասնությունները պարզաբանված են Ռուբեն Մասսաերյանի մեկնադրությունում [34]:

Հայոց արքայից արքայի այս միջոցառումը ուներ նաև շատ հետաքրքիր ռազմական բաղադրիչ:

Բարդություն էին առաջացնում հետևյալ հանգամանքները.

- Հրավիրված լինելով սիրիական գահին՝ Տիգրանը հանդիպելու էր հակառակ կուսակցության հակազդեցության, այդ թվում և ռազմական: Անհրաժեշտ էր ճնշել այդ դիմադրության օջախները ամենայն խստությամբ, սակայն առանց մեծ արյունահեղության՝ նախընտրելով այլ խաղաղեցման միջոցներ:

- Հայկական ստորաբաժանումները պետք է տեղադրվեին Միրիայի ռազմավարական նշանակություն ունեցող քաղաքներում և ամրոցներում: Այս գործողությունը անհրաժեշտ էր կատարել արագ և կազմակերպված՝ ապահովելով տեղական բնակչության բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի հայկական բանակը: Դրան կարելի էր հասնել տեղացիների վրա ազդելով ոչ միայն իր հզորությամբ, այլև կարգապահությամբ:

- Արևտրական ճանապարհների ապահովության համար պետք է ձեռնարկվեին հատուկ վերահսկողական միջոցառումներ: Միրիայում տիրող անիշխանության պայմաններում աշխուժացած որոշ հրոսակախմբերը պետք է ցրվեին, կամ ոչընչացվեին:

- Միրիայի սահմանային շրջաններում պետք է տեղադրվեին ոչ մեծ շարժունակ ստորաբաժանումներ:

- Միրիական բանակի մնացորդների հետ, որի գերագույն հրամանատարը արդեն Տիգրան Մեծն էր, անհրաժեշտ էր հաստատել բարի դրացիական հարաբերություններ:

- Անհրաժեշտ էր կարգավորել կիլիկյան ծովահենների և նրանցից մեծապես տուժող Միրիայի և Փյունիկիայի առափնյա բնակչության հարաբերությունները՝ այսուհետ արգելելով ծովահենների հարձակումները Տիգրանի հպատակների վրա:

Միրիայի վրա արագ և անվերապահ ռազմաքաղաքական վերահսկողություն սահմանելը բավականին բարդ ռազմավարական խնդիր էր, որը փայլուն կերպով իրականացրին Տիգրանի զորավարները:

Գլուխ 3

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

(մ.թ.ա. 83 – 69 թթ.)

1. Сунь-цзы сказал: управлять массами – все равно, что управлять немногими: дело в частях и числе.
2. Вести в бой массы – все равно что вести в бой немногих: дело в форме и названии.
3. То, что делает армию при встрече с противником непобедимой, это правильный бой и маневр.
Сунь-цзы (Китай, VI-V вв. до н.э.) [138]

1. Մուն-ձին ասաց՝ կառավարել զանգվածներով նույնն է, ինչ կառավարել քչերով՝ գործը մասերի և թվի մեջ է:
2. Մարտի տանել զանգվածներին նույնն է, ինչ տանես քչերին. գործը ձևի և անվանման մեջ է:
3. Այն, ինչը հակառակորդին հանդիպած բանակին դարձնում է անպարտելի, ճիշտ մարտը և զորաշարժն է:

Մուն-ձի (Չինաստան, մ.թ.ա. VI-V դդ.)

Մենք մանրամասն նկարագրեցինք Մեծ Հայքի թագավորության 95–83 թթ. վերելքի ռազմական բաղադրիչը: 94 թ.-ից սկսած Տիգրանը, համառորեն հաղթահարելով բոլոր խոչընդոտները, հզորացնում էր հայոց թագավորությունը: 86–84 թթ. հայ-պարթևական պատերազմում տարած փայլուն հաղթանակը և 83 թ. Միդիայի թագավորության համեմատաբար խաղաղ հպատակեցումը Հայկական տերությանը աննախադեպ բարձրացրին Տիգրանի հեղինակությունը աշխարհում:

Պարթևներից խլելով արքայից արքա տիտղոսը՝ Տիգրանը դրանով փոխում էր նաև իր պետության միջազգային կարգավիճակը: Այսուհետ մենք պետք է խոսենք ոչ թե Մեծ Հայքի թագավորության, այլ Հայկական տերության՝ կայսրության (աշխարհակալության) մասին:

83 թ. Տիգրանյան Հայաստանը իր մարդկային և նյութական

միջոցներով գերազանցեց առանձին վերցրած Պարթևական և Պոնտական տերություններին և զգալիորեն, ավելի քան երկուերեք անգամ զիջում էր միայն Հռոմեական հանրապետությանը կամ չինական Խան կայսրությանը:

Անկախացած Պարսը, Քարակենեկ, Էյումայիսը, Սակաստանը և սակարակառուկների երկիրը ակտիվ շփման մեջ էին Հայկական տերության հետ: Պոնտոսի տերությունը Հայկական կայսրության դաշնակիցն էր: Սակայն Հայկական կայսրության հզորության իսկական հիմքը մեծ և մարտունակ բանակն էր:

86–83 թթ. իրադարձությունները արմատապես փոխեցին Տիգրան Մեծի զինված ուժերի կազմը և կառուցվածքը. այն դարձավ կայսերական:

83–69 թթ. ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական և ռազմական իրադարձությունները հասկանալու համար անհրաժեշտ է լավ պատկերացնել Տիգրան Մեծի զինված ուժերի կառուցվածքը և մարտավարությունը:

Այս թեման գրեթե չի շոշափվել մասնագետների կողմից: Պատճառը սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկություններն են և ամենակարևորը՝ հետաքրքրության բացակայությունը:

Պատմական վերականգնման՝ ռեկոնստրուկցիայի մեթոդը թույլ է տալիս Հին աշխարհի ռազմական գործի մասին ամսյուր աշխարհում կուտակված բոլոր տվյալների և առաջարկված վերականգնումների հիման վրա որոշակի եզրակացությունների հանգել Տիգրանյան Հայաստանի բանակի հնարավոր թվաքանակի, կառուցվածքի և մարտավարության վերաբերյալ: Այս գլխում կատարված եզրակացությունների մի մասը վերցված է վերականգնման հետևանքով ստացված մոտավոր տվյալներից, այսինքն՝ «օղից» (Մենք, չունենալով պատմիչներից մեզ հասած թվեր, նաև ստուգելով եղածը, անընդհատ պետք է հաշվի առնենք Հանս Դելբրյուկի այն հրամայական պահանջը, որ օգտագործվող թվային տվյալները պետք է չհակասեն բանակառությանը և ֆիզիկական աշխարհի օրենքներին) [100, 101]: Սակայն այդ «օղը» բացարձակ անինֆորմացիոն տարածություն չէ: Արդի պատմագիտությունը հսկայական նյութ է կուտակել Հին Հայաստանի որոշ հարակից երկրների զինված ուժերի վերաբերյալ [90, 92, 121, 126, 132, 133, 136, 137, 149, 150, 184, 211, 214, 233, 275]:

Անշուշտ, ոչ բոլոր երկրներն են այնպես համակողմանի

ուսումնասիրված, ինչպես Հին Հունաստանը, Հռոմը և Խան կայսրությունը: Այստեղ պատմական նյութերի համեմատական առատությունը նպաստում է ռեկոնստրուկցիային. վերականգնումը կատարվում է ավելի դյուրին և ճշգրիտ: Եթե ընդհանրացնենք Ուսչենկոյի հանրահայտ այն միտքը, որ մենք VI – XI դդ. Եվրոպայի պատմության ժամանակաշրջանը երբեմն ավելի վատ գիտենք, քան Հռոմի մ.թ.ա. I – մ.թ. I դդ. ժամանակաշրջանի իրադարձությունները [50], ապա կարող ենք ասել, որ տիգրանյան Հայաստանի ռազմական մեքենան մենք պատկերացնում ենք բավականին հստակ: Ինչ վերաբերում է Հայկական կայսրության որոշ ենթակա երկրներին, օրինակ՝ Միրիային, ապա պատմաբանական նյութը այստեղ անհամեմատ ավելի առատ և ամբողջական է, քան բուն Հայաստանինը:

Մեր հավաքած խճանկարի ոչ բոլոր մասնիկներն են տեղում, սակայն գիտական շրջանառության մեջ մտած նոր տվյալները այնքան ներդաշնակ են զբաղեցնում իրենց տեղերը ընդհանուր պատկերում, որ թուլացնում են սկզբունքային՝ կոնցեպտուալ սխալ կատարելու մտավախությունը:

Նախորդ գլխում մենք փորձ կատարեցինք վերականգնել հայկական թագավորության ռազմական մեքենայի ընդհանուր պատկերը: Այս ռեկոնստրուկցիան անվերջ հեռու չէ իրականությունից: Նա չի հակասում մ.թ.ա. 95 – 55 թթ. աշխարհի և մեր երկրի զարգացման հիմնարար պատկերացումներին:

Մեր գիտելիքները հին աշխարհի ռազմական գործի տարբեր կողմերի մասին շատ անհավասար են: Մենք գիտենք ձանձրացնող մանրամասնություններ հռոմեական լեգեոնների կենցաղից [77, 132, 137, 183, 212], սակայն մինչ այժմ վիճաբանության առարկա են լեգեոնների մարտավարության որոշ սկզբունքային եղանակները [79, 115 – 118, 135, 166, 150 – 152, 200, 274]:

Կատաֆրակտոսների մարտավարության հարցերի վերաբերյալ ևս գիտական բանավեճը չի մարում արդեն մի քանի տասնամյակ [75, 79, 91, 103, 181, 182, 190, 198, 217, 225, 269]:

Կարող է հայկական բանակի կառուցվածքի վերականգնման փորձը մի փոքր գեղեցկացված է: Այդ դեպքում առաջարկեք ձերը՝ չնոռանալով նախապես հիմնավորված քննադատել մեր առաջարկածը:

Մենք չենք կարող վերադառնալ XIX դարասկզբի միամիտ պատկերացումներին, որոնք մերժվեցին նույն դարի վերջում, օրինակ՝ հետիոտն զինվորը ոչ մի դեպքում չի կարող կանգնեցնել իր վրա սրբնթաց սլացող ձիավորին: Սակայն, մինչև այժմ մենք տեսնում ենք նման նկարագրություններ XX և XXI դարի ռազմավեցտի պատմության մասնագետների մոտ: Դրա համար միայն պետք է, որ ձիավորը լինի Արևելքից, իսկ հետիոտնը՝ հույն հուպլիտ, կամ հռոմեացի լեգեոններ [264, 281, 282]:

Արգելք՝ տաբու է դրված արևելյան բանակների որևիցե ստորաբաժանման ցանկացած կանոնավոր շարժման վրա: Վերջերս բացառություն արեցին միայն կատաֆրակտոսների գնդերի համար: Մ.թ.ա. XI – VII դդ. ասորեստանյան բանակում լայնորեն կիրառված տեխնիկական և մարտավարական հնարքները անտեսվեցին, որից հետո նրանք «հայնտաբերվեցին» Արևմուտքի «սիրելի» հունական և հռոմեական քաղաքակրթություններում:

3.1. Հայկական կայսրության բանակի թիվը, կազմը և մարտավարությունը՝ 83 – 69 թթ.

Տիգրանի կայսրության ռազմական ուժի միջուկն էին կազմում լավ կազմակերպված, միանման սպառազինված, մարզված, մոնոթեմիկ հայկական գնդերը, որոնց շուրջը համախմբվում էին ենթակա ժողովուրդների և ցեղերի զորքերը:

Հայկական բանակի կազմի և կառուցվածքի մասին մենք արդեն մանրամասնել ենք: Այժմ խոսենք հայկական կայսրության հպատակ ժողովուրդների զինված ուժերի մասին:

Տիգրանի կայսրության զորքերի ընդհանուր թվի մասին մենք կարող ենք պատկերացում կազմել Պլուտարքոսի հաղորդումից [...]: Հունա-հռոմեական միջավայրում այս տեղեկությունները կարող էին ստացված լինել հենց Պոմպեոսից, որը երկար ժամանակ անձամբ շփվել էր Տիգրան Մեծի հետ: Ինչպե՞ս կարող էր անվանի հռոմեացի զորավարը բաց թողնել առիթը և հարց ու փորձ չանել արքայից արքային նրա բանակի կազմի և թվաքանակի մասին:

Պլուտարքոսը, պատմելով Տիգրանակերտի ճակատամար-

տի մասին, հայկական գործերի քանակի մասին տալիս է անհավանական, ուռճացած թվեր: Մեր կարծիքով, այստեղ արտացոլվում է հայկական տերության գործերի կառուցվածքը՝ ըստ գորատեսակների, և գործի ընդհանուր քանակը.

- 55.000 հեծելագոր, որից 17.000 զրահապատ.
- 20.000 աղեղնավորներ և պարսավորներ.
- 150.000 ծանր հետևակ.
- 35.000 ճանապարհաշինարարներ, կամուրջ կապողներ, գետերը մաքրողներ, անտառահատներ և այլն:

Ընդամենը 260.000 մարդ, որից 205.000 հետևակ: Այս տվյալներին մոտ են Ապպիանոսի թվերը, որոնք նույնպես վերաբերում են Տիգրանակերտի ճակատամարտին՝ 250.000 հետևակ և 50.000 հեծելագոր: Այս երկու թվերից որին տանք նախապատվությունը, կպարզենք ստորև:

Կուրտ Էփարտը առաջինը ենթադրեց, որ Պլուտարքոսի մոտ Տիգրանի հետևակի և օժանդակ գործերի (նույնպես հետևակ) միացյալ թիվը ցույց է տրված 205.000 զինվոր: Ապպիանոսը նշում էր 250.000: Էփարտը կարծում էր, որ այստեղ տեղ է գտել արտագրողի սխալ, որի հետևանքով 205.000 դարձել էր 250.000:

Կարելի էր ընդունել ևս մեկ տարբերակ: Ճշմարտություն են արտահայտում միայն Պլուտարքոսի տվյալները, իսկ Ապպիանոսը այս թվերը, որոնք կրկնում են Միհրդատի 89 թ. հռոմեական Ասիա նահանգ արշաված գործերի քանակը, միայն դաշնակից միապետների հսկայական մոբիլիզացիոն հնարավորությունների պատկերավոր արտահայտությունն են:

Եթե Պլուտարքոսի ներկայացրած թվաքանակից հանենք բուն հայկական գործերի թիվը՝ 100.000 զինվոր, ապա կստանանք Տիգրանի հպատակների գործերի ընդհանուր թիվը.

- 25.000 հեծելագոր, որից 6.000 զրահապատ.
- 110.000 ծանր հետևակ.
- 25.000 ճանապարհաշինարարներ, կամուրջ կապողներ, գետերը մաքրողներ, անտառահատներ և այլն:

Ընդամենը 160.000 մարդ, որից 135.000 հետևակ: Այս թվերը չափազանցացված չեն և ճիշտ են արտահայտում Հայկական մեծ տերության հնարավորությունները:

Մենք կարծում ենք, որ ծանր հետևակի մեջ պետք է ընդգրկած լինեն նաև միջին հետևակին՝ նիզակակիրներին (պելտաստներին) վերաբերվող թվերը: Եթե պայմանականորեն համարենք, որ բուն ծանր հետևակի՝ վահանակիրների և նիզակակիրների թիվը պետք է մոտավորապես իրար հավասար լիներ (օրինակ՝ նման հարաբերություն կար երվանդյան Հայաստանում), ապա կարող ենք ունենալ հետևյալ պատկերը.

- 6.000 զրահապատ հեծելագոր՝ կատաֆրակտոս.
- 19.000 թեթև հեծելագոր.
- 55.000 նիզակակիրներ.
- 55.000 վահանակիրներ.
- 25.000 ճանապարհաշինարարներ, կամուրջ կապողներ, գետերը մաքրողներ, անտառահատներ և այլն:

Այժմ, դասակարգենք ենթակա թագավորությունները ըստ իրենց ռազմական հզորության և Տիգրանի գործերում ներգրավվածության աստիճանի.

- առաջին խումբ՝ Ատրպատական.
- երկրորդ՝ Վիրք և Աղվանք.
- երրորդ՝ Ադիաբենե, Օսրոնե, Կոմմագենե, Կորդուք.
- չորրորդ՝ Միլիա և հարակից արաբական ցեղեր.
- հինգերորդ՝ Դաշտային Կիլիկիա:

Ռազմական գործողությունների ժամանակ հպատակ ժողովուրդները տրամադրում էին արքայից արքային իրենց գործերի մի մասը, ըստ երևույթին երբեք ոչ ավելին, քան կեսը: Տրամադրված գործերը կարող էին տեղակայվել հայկական տերության ցանկացած երկրում, սակայն, ըստ երևույթին, գորամասը իր երկրից հանում էին միայն անհրաժեշտության դեպքում:

Հայկական բանակի բոլոր հպատակ ժողովուրդները կիրառում էին Արևելքում ավանդական դարձած ստորաբաժանումների տասական համակարգը՝ 10 զինվոր՝ ջուկ, 100 զինվոր՝ վաշտ, 1.000 զինվոր՝ գունդ և 10.000 զինվոր բյուր՝ գորաբանակ:

Հպատակ և դաշնակից ժողովուրդների բանակները նկարագրվում են խիստ մոտավոր ձևով, ուղղակի թվային տվյալներ պատմիչներից չեն պահպանվել:

3.1.1. Ենթակա թագավորությունների գորքերը

Ատրպատականի բանակը

Իր ռազմական կարողություններով ատրպատականյան՝ մեդական բանակը հայկականից հետո երկրորդն էր կայսրության ռազմական համակարգում:

Ատրպատականի թագավոր Միհրդատ Մեդացին, որը Տիգրան Մեծի փեսան էր, անկասկած օժտված էր զորավարի տաղանդով և, մինչև 66 թ., երբ նրան գահընկեց արեցին Ատրպատական ներխուժած պարթևական զորքերը, Տիգրանի հավատարիմ ենթական և զինակիցն էր:

Սկսած 85 թ.-ից նա մասնակցել էր Տիգրանի բոլոր ռազմարշավներին, 69 թ. Տիգրանակերտի ճակատամարտում ղեկավարել հայկական զորքերի աջ թևը, մասնակցել Արածանիի և հարավային Հայաստանում տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտերին: 67 թ., որպես հարձակվող հայկական բանակի առաջապահ զորաբանակ, ներխուժել էր Պոնտոս և Կապադովիա և կոտորել այնտեղ գտնվող հռոմեական բանակի մանր ստորաբաժանումները:

Տիգրանի համար այդքան ծանր 66 թ. Միհրդատ Մեդացին չանցավ պարթևների կողմը, նա դիմադրեց Ատրպատական ներխուժած պարթևական բանակին, որի շարքերում էր Տիգրան Մեծի դավաճանած որդին՝ Տիգրան Կրտսերը: Մակայն ուժերը անհավասար էին, և Միհրդատը պարտվեց:

Միհրդատը ոչ միայն ենթակա, այլև համագաղափարակից և զինակից էր: Տիգրանը անվերապահորեն վստահում էր Միհրդատ Մեդացուն:

Ինչ էր իրենից ներկայացնում տիգրանյան ժամանակաշրջանի ատրպատականյան բանակը: Դա տիպիկ իրանական բանակ էր, որտեղ հիմնական հարվածային ուժ էր հանդիսանում հեծելազորը, հատկապես ծանր հեծելազորը: Հայկական տերության մեջ, հայերից բացի, մեդացիք միակ ժողովուրդն էին, որ ունեին կատաֆրակտոսների գնդեր:

85-66 թթ. ատրպատականյան բանակի թվաքանակը հնարավոր չէ ստույգ որոշել, այդպիսի տեղեկություններ սկզբնաղբյուրներից մենք չունենք: Ատրպատականյան զորքի քանակի մասին պահպանված միակ վկայությունը, որը վերաբերում է արդեն մ.թ.ա. 36 թ. հռոմեա-պարթևական կռիվներին, մեզ օգ-

նում է մոտավոր պատկերացում կազմել 50 – 30 տարի առաջ եղած ատրպատականյան բանակի մասին: Մենք կարծում ենք, որ այս թվերը բավականին ճիշտ են բնորոշում Ատրպատականի ռազմական կարողությունը: Հաշվի առնելով Հայաստանի և Ատրպատականի հասարակությունների որոշակի նմանությունը և վերջինիս ազգաբնակչության մոտ երկու անգամ պակաս լինելը՝ պայմանականորեն կարող ենք համարել, որ բանակի թիվը գրեթե հայկականի կեսն էր՝ մոտ 50.000 զինվոր:

Հեծելազորը կազմում էր բանակի մոտ մեկ քառորդը – մեկ երրորդը՝ մոտավորապես 10-15.000 հեծյալ: Հեծելազորի փոքր մասը 4.000 կատաֆրակտոսներն էին՝ չորս գունդ:

Շարունակեք ենթադրել, որ Միհրդատ Մեդացու թիկնազորի հեծելազնդում կային ևս 1.000 կատաֆրակտոս (Տիգրան Մեծ արքայից արքայի թիկնացորից ուղիղ երկու անգամ պակաս) [96]: Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտում Տիգրանը ուներ 7.500 կատաֆրակտոսներ, չի հակասում մեր ենթադրություններին:

Այսպիսով, հայկական բանակի 12.000 կատաֆրակտոսներին գումարվում էին ատրպատականյան 5.000 կատաֆրակտոսները՝ հասցնելով տերությունում այս զորատեսակի թիվը մինչև 17.000 հեծյալի, որը համապատասխանում է Պլուտարքոսի տվյալներին [42]:

Ատրպատականյան մնացած հեծելազորը՝ մոտ 6-10.000, թեթևագն էր:

Բանակի մնացած մասը հետևազորն էր, մոտ՝ 35-40.000 զինվոր, որի ճնշող մեծամասնությունը պետք է կազմեին նետաձիգները և նիզակակիրները: Ըստ երևույթին, կային նաև վահանակիրների մի քանի գնդեր:

Ընդհանուր առմամբ, ներկայացված պատկերը հման է հայկականին, հետևյալ տարբերություններով.

- հետևակում գրեթե չկային ծանր հետևակի՝ վահանակիրների գնդեր.
- ծանր հետևակը ավելի ցածր պատրաստվածություն ուներ, քան հայկականը և ճակատամարտերի ժամանակ նախընտրում էր կատարել երկրորդական ֆունկցիաներ.
- մարտավարության մեջ ավելի ընդգծված էր հեծելազորի դերը.
- պաշարողական տեխնիկայի մասին տեղեկություններ

չունենք, քիչ հավանական է, որ այս գործը բավարար
գարգացած լինեք:

Ամփոփելով ասվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ատրը-
պատականյան բանակը ուներ հայկականին մոտ սպառազի-
նություն, կազմում կար մոտ 11-15.000 հեծելագոր և 35-40.000
հետևակ, ընդամենը՝ ավելի, քան 50.000 զինվոր հետևյալ
գորատեսակներում.

- 5.000 կատաֆրակտոս
- մոտ 6-10.000 թեթևազեն հեծյալ
- մոտ 25-30.000 նիզակակիր և վահանակիր
- մոտ 10.000 նետաձիգ

Ռազմարշավների ժամանակ, բնական է, որ երկրից դուրս
էր հանվում բանակի կեսից ոչ ավելին:

Կարելի է ենթադրել, որ հայկական բանակի կազմում մար-
տընչող Միհրդատ Մեդացու զորաբանակը առավելագույնը
կարող էր ունենալ 15-20.000 զինվոր՝ մոտավորապես 6-7.000
հեծելագոր, որից 3.000 կատաֆրակտոս և 8-14.000 հետևակ:

Մնացած 30-35.000 բանակը ապահովում էր Հայկական
կայսրության և, մասնավորապես, Ատրպատականի, անվտան-
գությունը ամենավտանգավոր ուղղություններից մեկում՝
պարթևականում:

Այդպիսով, հայկական բանակի ատրպատականյան զորա-
բանակը արագաշարժ, կարգապահ և փորձված միավորում էր՝
հմուտ և հավատարիմ զորավարով, ընդունակ լուծել բարդ, այդ
թվում և ռազմավարական խնդիրներ:

Իբերների, մարդերի և աղվանների զորքերը

Այսրկովկասյան երկրները Տիգրանը նվաճել էր դեռ 89-87
թթ., որից հետո վերածիշյալ ազգերի թեթև հեծելազնային, հնա-
րավոր է նաև որոշակի քանակությամբ հետևակ, մասնակցել էր
տիգրանյան պատերազմներին:

Պլուտարքոսը հատկապես նշում է իբերների և մարդերի
թեթև հեծելագորի մասնակցությունը Արածանիի ճակատա-
մարտին: Մինչև 66 թ. հավատարիմ են եղել արքայից արքային,
որից հետո Միհրդատի դրդմամբ՝ անկախացել էին:

66-65 թթ. իբերները և աղվանները տասնյակ հազարավոր
զինվոր հանեցին Պոմպեոսի բանակի դեմ և տվեցին մի քանի
ճակատամարտ: Ըստ Պլուտարքոսի [42], Պոմպեոսը մեկ ան-

գամ ճակատամարտել էր աղվանների, հետո իբերների 40.000
աշխարհագրներիի հետ: Վերջում ջախջախել էր 60.000 հե-
տևակայիններից և 12.000 հեծյալներից բաղկացած աղվանա-
կան զորքին: Մակայն դա աշխարհագոր էր, իրականում, Տիգ-
րանի ռազմարշավներին իբերները, մարդերը և աղվանները
կարող էին մասնակցել ոչ ավելի, քան 5.000 հեծյալներով, և
կրկնակի քանակի հետևակով:

Այդպիսով, Տիգրանի ռազմարշավներին մասնակցող իբեր-
ների, մարդերի և աղվանների հեծելագորի թիվը ընդունում ենք
մոտավորապես 5.000 (կարծում եմ, որ բացառիկ դեպքերում,
արքայից արքայի պահանջով նրանք միասին առավելագույնը
կարող էին դուրս հանել մինչև 10.000 հեծյալ): Հեծելագորից
բացի, իբերները և աղվանները կարող էին տրամադրել կայս-
րությանը ոչ պակաս, քան 10.000 հետևակ՝ նիզակակիրներ և
նետաձիգներ: Պայմանականորեն կարող ենք հյուսիսային ժո-
ղովուրդների մշտական զորաբանակի միացյալ թիվը հաշվել
մոտ 15.000 զինվոր:

Այդպիսով, Հայաստանի, Ատրպատականի, Վիրքի և Աղ-
վանքի հավաքական զորքը մոտավորապես հավասար էր մոտ
165.000 զինվորի: Հիշենք այս թիվը՝ նույնիսկ 69 թ. աշնանը՝
կայսրության մասնակի քայքայումից հետո էլ, Տիգրանի ռազ-
մական հնարավորությունները հսկայական էին:

Ադիաբենեի, Օսրոնեի, Կոմագենեի և Կորդոսի բանակները

Ադիաբենե թագավորությունը՝ պատմական Ատրեստանը,
իր մեծությամբ երկրորդ ենթակա թագավորությունն էր Հայկա-
կան տերությունում (մենք հիշում ենք, որ Միրիան այս ցուցակի
մեջ չէ և ունի հատուկ կարգավիճակ) [39]:

Ադիաբենեն ոչ մեծ թագավորություն էր, որի ռազմական
կարողությունները զգալիորեն զիջում էին ոչ միայն Հայաստա-
նին, այլև Ատրպատականին:

Չունենալով ոչ մի հստակ թիվ, ելնելով երկրի մեծությու-
նից և բնակչության զբաղմունքից՝ կարող ենք ենթադրել, որ
Ադիաբենեի բանակի քանակը չէր գերազանցում 20-25.000 զին-
վորից, որից հեծելագորը առավելագույնը պետք է կազմեր մո-
տավորապես 4-5.000՝ զորքի 20%: Ադիաբենեն երբեք հոշակ-
ված չի եղել իր ձեռքով կամ չի նշվում, որպես լավ հեծելագոր
ունեցող երկիր:

Տասնամյակներ շարունակ լինելով պարթևական տերության կազմում՝ Ադիաբենեն մասնակցել էր պարթևական տերության զինվորական գործի ներքին մասնագիտացմանը. պարթևները նախընտրում էին հեծելազորը հավաքել Իրանի արևելքում, իսկ հետևակը՝ Միջագետքից: Տրամաբանական է, որ հայոց արքայից արքան նույնպես այդպես պետք է վարվեր:

Ըստ երևույթին, Տիգրանի տերության դաշտային բանակի կազմում ներգրավված էին նաև Ադիաբենեի հետևակային զնդերը: Մեզ թվում է, որ Ադիաբենեի թագավորությունը Տիգրանի դաշտային բանակի համար տրամադրում էր հիմնականում հետևակային զորամասեր:

Կա մի պատճառ, որը կարող է կողմնակիորեն հաստատել այս վարկածը. Ադիաբենեն նույնպես սահմանակից էր թշնամաբար տրամադրված Պարթևական պետությանը, որի գործին ղիմակայելու համար հատկապես անհրաժեշտ էր հեծելազորը: Ադիաբենեում տեղակայված տիգրանյան բանակի կորիզը, անշուշտ, այստեղ գտնվող հայկական հեծելազնդերն էին, որոնց հետ միասին այս ռազմավարական ուղղությունը ձեռք էր բերում որոշակի պաշտպանական հնարավորություններ:

Ադիաբենեի բանակի քանակը առավելագույնը ընդունենք 5.000 հեծելազոր և 20.000 հետևակ: Եթե համարենք, որ ադիաբենեի բանակը զգալիորեն տարբերվում էր հայկականից և մեղականից իր հետևակի քանակով, և որ այստեղ կար ծանր հետևակի որոշակի ավանդույթ, ապա պայմանականորեն հետևակը բաժանում ենք երկու մասի՝ 15.000 ծանրազեն, որից 5.000 միջին՝ նիզակակիրներ և 5.000 թեթևազեն:

Այս զորաբանակի հրամանատարն էր Ադիաբենեի թագավորը, որը Տիգրանակերտի ճակատամարտի ժամանակ հայկական բանակի ձախ թևի հրամանատարն էր: Դա նշանակում է, որ նա ուներ որոշակի ռազմական փորձ և զորավարի ընդունակություններ, այլպես Տիգրանը նրան չէր վստահի այս կարևոր պաշտոնը:

Օսրոնենի թագավորությունը նախկինում պարթևներին, հետո հայերին ենթակա փոքր թագավորությունն էր Հայկական տերությունում:

Օսրոնենի բանակը մոտ 15-20.000 զինվոր էր, որից հեծելազորը առավելագույնը պետք է կազմեր 20-25%: Օսրոնենն չի նշվում, որպես լավ հեծելազոր ունեցող երկիր սակայն բնակ-

ճության մի մասը արաբներ էին, և դա ենթադրում է հեծելազորի որոշ ընդունելի քանակ և որակ: Տիգրանի տերության դաշտային բանակի կազմում ներգրավված էր հիմնականում Օսրոնենի հետևակը, հազվադեպ՝ արաբական ցեղերի հեծյալները:

Օսրոնենն գտնվում էր Հայկական կայսրության ներսում և սահմանակից չէր այլ տերությունների հետ: Բանակի թվաքանակը առավելագույնը ընդունենք 3-4.000 հեծելազոր (արաբական ցեղերի հեծյալ ջոկատները ներառյալ) և 12-17.000 հետևակ: Թագավորության մայրաքաղաք Եղեսան ներկայացնում էր լուրջ ամրություն և հուսալի պաշտպանված էր կայսրոջով:

Կոմմագենեն մերձեփրատյան փոքրիկ թագավորություն էր, որը բավականին երկար միացյալ թագավորություն էր կազմել Մոփքի հետ և ուներ կիսով չափ հայկական բնակչություն՝ ավելի հելլենականցված, քան Մոփքը: Հետագայում նա հայհոռնեական պատերազմին չի մասնակցի, հարելով Լուկոյլոսին, սակայն հետագայում միայնակ կղիմադրի Պոմպեոսին: Ունենք մեկ տեղեկություն կոմմագենյան բանակի թվաքանակի մասին՝ 2.000 հեծեազոր և 3.000 հետևակ [276]:

Մեզ թվում է, որ մշտական բանակը առնվազն 8-10.000 զինվոր էր, որից հեծելազորը առավելագույնը պետք է կազմեր մեկ հիգերորդը: Կոմմագենենն չի նշվում, որպես լավ հեծելազոր ունեցող երկիր, բանակի գերակշռող մասը հետևակն էր: Կոմմագենեն գտնվում էր Հայկական տերության արևմուտքում և սահմանակից էր Կապադովկիային: Բանակը առավելագույնը ընդունենք 2.000 հեծելազոր և 8.000 հետևակ:

Մեր ենթադրությամբ, Կոմմագենեում մշտական գտնվում էր մի քանի հազար զինվորից բաղկացած հայկական զորաբանակ:

Թագավորության մայրաքաղաք Շամշատը՝ Սամոսատը, իրենից ներկայացնում էր լուրջ ամրություն և հուսալիորեն պաշտպանված էր կայսրոջով:

Կորդվացիք հայկական տերության բանակում զբաղեցնում էին յուրահատուկ տեղ: Լինելով հմուտ պաշարողական մեքենաներ պատրաստող և օգտագործող՝ նրանք ապահովում էին հայկական բանակի պաշարողական կարողությունները: Տրամադրած զորքի թվաքանակը հայտնի չէ, կարելի է մոտավորապես հաշվել ոչ ավել, քան 5-10.000 զինվոր:

Միրիական բանակը և արաբական հեծյալ ջոկատները:

Միրիան իր վեց միլիոնանոց բնակչությունով մոտավորապես երկու անգամ մեծ էր բուն Հայաստանից, սակայն ռազմական իմաստով՝ շատ ավելի թույլ [34]: Նա շատ յուրահատուկ կառույց էր Հայկական կայսրության ռազմական համակարգում: Այդ առանձնահատկությունը կապված էր նրա քաղաքական կարգավիճակի հետ. Միրիան դիտվում էր, որպես Տիգրանի երկրորդ թագավորությունը:

Պառնասյան և Միրիայի միասյետը՝ Տիգրանը ժառանգում էր սիրիական բանակի մնացորդները և ռազմական ուրույն համակարգը:

Մելիկյան տերության թագավորները իրենց երկիրը դիտում էին որպես մակեդոնացի Մելիկյանների գերդաստանի նվաճած անձնական տարածք, որտեղ ապրում էին բազմաթիվ ժողովուրդներ, և կային հունական, կամ հունականացված քաղաքային համայնքներ՝ պոլիսներ: Մելիկյանները իրենց իրավունքները երկրում իրականացնում էին բացառապես ռազմական միջոցառումներով, և իրենց մշտական բանակը նախատեսված էր միայն երկիրը թագավորի ձեռքում պահելու համար: Այդ բանակը չէր մասնակցում ոչ միայն Մելիկյանների մղած պատերազմներին, այլև երկրի սահմանների պաշտպանությանը:

Պատերազմների ժամանակ դաշտային զորքեր էին հավաքվում Միրիայի համայնքներից, այդ թվում Միրիայում գտնվող հունական և մակեդոնական տարբեր բնակավայրերից: Այս զինվորները կազմում էին Մելիկյանների «մակեդոնական փաղանգը»: Բացի դրանից, կար 1.000 ծանրազեն հեծյալից բաղկացած «թագավորի ընկերների» ընտիր զորագունդը՝ ազեման, որը կատարում էր թագավորի թիկնազորի պարտականությունները:

Մելիկյանների տերության երկրամասերի պարտավորությունների մեջ ռազմական ծառայություն սովորաբար կար. իսկ պոլիսների համար՝ որպես օրենք, չկար: Օրինակ՝ մ.թ.ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտին մասնակցել էին Մելիկյան տերության արևելյան մասերից ուղարկված 6.000 կատաֆրակտոս, որոնց Անտիոքոս Գ Մեծը, չունենալով համապատասխան փորձ, օգտագործել էր որպես սովորական ծանր հեծելազոր:

Երբ 83 թ. Տիգրանը նստեց Միրիայի գահին, երկիրն արդեն մի քանի տասնամյակ գտնվում էր ավերիչ արքունական հեղաշրջումների և դինաստիական կռիվների հորձանուտում: Եթե նախկինում՝ Անտիոքոս Գ-ի ժամանակներում, Մելիկյանները կարող էին հավաքել մինչև 72.000 դաշտային բանակ, ապա 90-80թթ. գահակալական կռիվները վերջին Մելիկյան թագավորիկները անցկացնում էին առավելագույնը 10-12.000 բանակներով, որոնք մեծ մասամբ կազմված էին վարձկաններից:

Հայկական տիրապետության օրոք Միրիան տրամադրում էր հիմնականում վարձկաններ՝ ծանրազեն հետևակ (հոպլիտներ): 83 - 69 թթ. հայկական դաշտային բանակի կազմում այդ հետևակը պատկառելի թիվ արդեն չէր կարող կազմել: 69 թ. Տիգրանակերտի պաշտպանների կազմում եղած վարձկանները, ըստ երևույթի, հենց Միրիայում հավաքված հույն հոպլիտների ստորաբաժանումներն էին, որոնք այդպիսի ճակատագրական դեր խաղացին մայրաքաղաքի կործանման մեջ:

Միրիայի քաղաքներն ունեին աշխարհագրորեն, սակայն նրանք նախատեսված էին քաղաքների պաշտպանության համար և Տիգրանի հրամանով չէին կարող օգտագործվել կայսրության տարբեր վայրերում: Ավելին, նրանք պահպանեցին իրենց չեզոքությունը Տիգրանի վարած բոլոր պատերազմներում:

Այնուամենայնիվ, Միրիայի նման խոշոր բնակչություն ունեցող երկրից միշտ կարելի էր հավաքագրել ինչ-որ քանակությամբ զորք, իսկ երկրի ինքնապաշտպանական համակարգում մեծ դեր խաղացող տեղական ուժերի թիվը գերազանցում էր 25.000-ը:

Կային և արդյոք փղեր 90-80 թթ.-երին վերջին Մելիկյանների բանակում: Ավանդաբար փղերին պահում էին Ապամեայի մոտակայքում գտնվող բարբեր դաշտում: Մ.թ.ա. 164 թ. փղերի կոտորածից հետո, երբ հռոմեական ծերակույտը պահանջել էր կոտորել մարտական փղերին և ոչնչացնել նավատորմը (բացի 12 պահակային ռազմանավերից), սիրիացիները միշտ գաղտնի պահում էին ինչ-որ քանակությամբ մարտական փղեր, սակայն տիգրանյան ժամանակաշրջանում նրանք կարծես թե արդեն չկային: Անտիկ հեղինակները այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չեն հաղորդում:

Մելիկյաններից ժառանգված նավատորմ կարծես թե չկար,

համենայն դեպս այս հարցը մնում է մինչև վերջ չպարզաբանված: Ինչնիցե, Տիգրանի տերության ծովային հզորության հիմքը և միակ ռազմական նավատորմը ոչ թե սիրիական ու փյունիկյան, այլ կիլիկյան ծովահենների նավատորմերն էին:

Հայկական տերության ռազմական համակարգի մասն էին կազմում նաև որոշ արաբական ցեղերի հեծյալ զորամասերը:

Խոսքը գնում է ոչ թե դաշնակցային քարակենական արագաշարժ հեծելազորների մասին, այլ Միրիական անապատի արաբական քոչվոր ցեղերի այն հեծյալ ջոկատների մասին, որոնք կարող էին օգնության գալ Տիգրանի բանակին՝ ելնելով իրենց հպատակությունից կամ դաշնակցային պարտավորություններից: Նրանք հիմնականում կատարում էին սահմանապահ և տարանցիկ առևտրական ուղիների անվտանգությանը վերաբերող պարտականություններ:

Դաշտային Կիլիկիայի բնակչությունը զբաղվում էր ծովահենությամբ և բանակ Տիգրանին չէր տրամադրում: Կիլիկիայի ծովահենները՝ ըստ էության, հայկական տերության դաշնակցային ծովային ուժերն էին:

Հաշվի առնելով հարևան Լեոնային Կիլիկիայում (որը մ.թ.ա. 102 թ.-ից հռոմեական նահանգ էր) մշտական տեղադրված 2-3 հռոմեական լեգեոնները՝ Դաշտային Կիլիկիայում հայերը հարկադրված պետք է պահեին մարտունակ զորաբանակ:

Դաշնակիցների զորքերը.

Քարակենեի արաբների հեծյալ զորքերը

Խոսքը կարող է գնալ արաբական քոչվոր ցեղերի հեծյալ ջոկատների կամ քարակենական արագաշարժ հեծելազորների մասին, որոնք կարող էին օգնության գալ Տիգրանին՝ ելնելով իրենց դաշնակցային պարտավորություններից:

Ուղարկված զորքի քանակը ըստ երևույթին 3-5.000 հեծյալներից չէր անցնում:

Մակարաուկների հեծյալ ջոկատները:

Խոսքը Արևելքում ապրող իրանական ցեղի՝ սակարաուկների հեծյալ ջոկատների մասին է, որոնք, ելնելով իրենց դաշնակցային պարտավորություններից, Տիգրանին օգնության հասնելու համար պետք է անցնեին Պարթևստանով:

Չի բացառվում, որ դեռ 84 թ. հայ-պարթևական պայմանագրի մեջ կարող էր լինել նման կետ, որ պարթևները չխաչընդոտեին Տիգրանի դաշնակիցներին՝ Պարթևստանի վրայով գալու իրեն օգնության: Նույն պայմանագիրը կարող էր գործել նաև քարակենեցիների համար: Ուղարկված զորքի քանակը, ըստ երևույթին, ոչ ավել, քան 3-5.000 հեծյալ:

Կիլիկեցիների ծովային ուժերը

Կիլիկեցիները Տիգրանի ռազմական համակարգում զբաղեցնում են բացառիկ տեղ. հրանք, ըստ էության, կոմպենսացնում էին Հայկական կայսրության ռազմական նավատորմի բացակայությունը:

Կիլիկյան ծովահենները Տիգրան Մեծի ավելի շատ դաշնակիցներ, քան ենթականեր էին, սակայն նրանց գրեթե բոլոր կարևոր նավահանգիստները գտնվում էին Դաշտային Կիլիկիայում, որը Տիգրանի տիրակալության տակ էր, և դա որոշակի կախվածության մեջ էր գցում նրանց հայոց արքայից: Հայկական զորքերը, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էին փորձել արմատախիլ անել նրանց Կիլիկիայից: Բայց դրա փոխարեն, նրանք, ըստ էության, պաշտպանում էին կիլիկեցիների նավահանգիստները հենց նույն հռոմեացիներից:

Ծովահենները, ավելի քան տասնհինգ տարի առաջ սափ սփռելով Միջերկրականի արևմտյան հատվածներում, ըստ էության, պաշտպանված էին Հայկական կայսրության հզորությամբ և գործում էին նրա օգտին: Հենց որ այս հովանին վերացավ, 67-66 թթ. Պոմպեոսը արտասովոր կարճ ժամկետում հաշվեհարդար տեսավ նրանց հետ:

Այդ պատճառով կարելի է համարել, որ Տիգրանի համար կիլիկյան ծովահենները կառավարելի էին այնքան, որքան իրեն դա անհրաժեշտ էր: Դրա վառ ապացույցը մենք ստանում ենք, երբ քննում ենք ծովահենների կատարած առաջադրանքները Իսպանիայում Մերտորիոսի զորքերի հետ կապ հաստատելու գործում, կամ Սպարտակի ապստամբությանը օժանդակելու համար Իտալիա՝ հայկական հեծելազույն տեղափոխելու գործում կամ Իտալիայի ավերին գտնվող քաղաքների վրա ասպատակիչ արշավանքների կազմակերպման մեջ: Մինչև 83 թ. կիլիկյան ծովահենները ակտիվ համագործակցում էին Միհրդատ Եվպատորի հետ, և մենք տեսնում ենք որոշ հաջողակաություն նրանում, որ Տիգրան Մեծի՝ Դաշտային Կիլիկիայում

հաստատվելուց հետո նրանք անցնում էին Տիգրանի գերակայության տակ:

Ամփոփենք Տիգրանի Մեծի Հայկական կայսրության բանակի նկարագրությունը: Աղյուսակով ներկայացնենք Տիգրան Մեծի զորքերի ընդհանուր թվի և զորատեսակների համահավաք տվյալները՝ մեկ անգամ ևս հիշեցնելով այս տվյալների ենթադրյալ, ոչ փաստված բնույթը:

Աղյուսակ 3.1.1. Հայկական կայսրության բանակի մոտավոր թվաքանակը ըստ հպատակ երկրների (ռեկոնստրուկցիա).

	Հեծելազոր	Հետևակ	Բանակը
Հայաստան	30.000	70.000 (որից 10.000 օժանդակ զորք)	100.000
Ատրպատական	11-15.000	35-40.000 (որից 5.000 օժանդակ զորք)	50.000
Իրերիա, մարդեր և Աղվանք	5.000	10.000	15.000
Ադիաբենե, Օսրոնեն (նաև քոչվ. արաբներ), Կոմագենե և Կորդուք	9-10.000	60.000 (որից 15.000 օժանդակ զորք)	70.000
Միդիա	-	25.000 (որից 5.000 օժանդակ զորք)	25.000
Ընդամենը՝	55-60.000	205.000	260.000

Դաշնակիցները՝ Միդիական անապատի արաբներ, Քարակենեի արաբներ և Միջին Ասիայի սակարաուկներ՝ մոտ 10-20.000 հեծելազոր: Անհրաժեշտության դեպքում Տիգրանը կա-

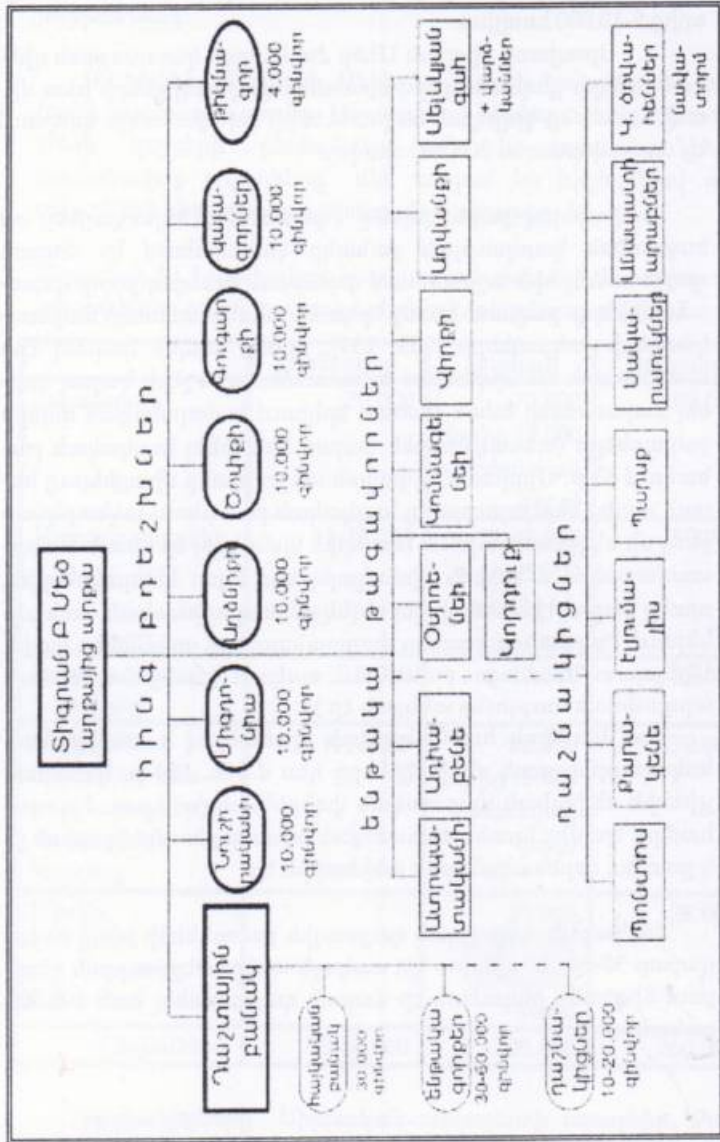
րող էր Միդիայում հավաքել ևս 10-20.000 վարձկան հետևազոր, որից 5-10.000 հուպիտ:

Այսպիսով Տիգրան Մեծի Հայկական կայսրության զինված ուժերի ընդհանուր թվաքանակը դաշնակիցների հետ միասին (առանց կիլիկյան ծովահենների թվաքանակի) կազմում էր մոտավորապես 300.000 զինվոր:

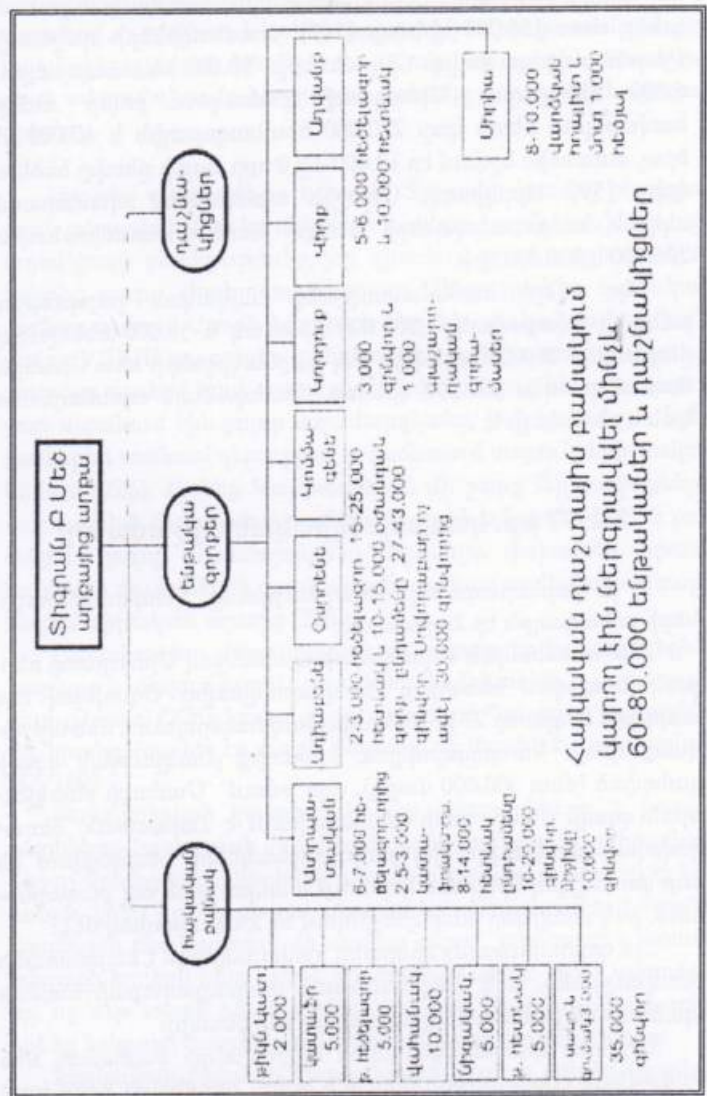
Ամփոփելով շարադրվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայկական կայսրության բանակը կարողանում էր մարտի դաշտ հանել հին աշխարհում գոյություն ունեցող բոլոր զորատեսակները, բացառությամբ երկուսի՝ մանգաղասայր մարտակառքերի ջոկատների [253, 259], որոնք արդեն դարձել էին պատմական անախրոնիզմ ու առանձնապես չէին կարող գործել Հայաստանի նման լեռնոտ երկրում և մարտական փղերի ջոկատների (տեսականորեն կարող էին լինել հայկական բանակում 83 թ. Միդիան Հայկական տերությանը միացնելուց հետո), որոնց ներկայությունը հայկական բանակում ակնարկված չէ ոչ մի սկզբնաղբյուրում: (Հայերին վիճակվել էր միայն ճակատամարտերում երբեմն դիմակայել այդ հզոր կենդանիներին, որոնք կարող էին հանդիպել սելևկյան և պարթևական բանակներում: Իսկ մանգաղասայր մարտակառքերի ջոկատներ կային Միդիայի Պոնտացու բանակում, սակայն նրանց մարտական արդյունավետությունը աննշան էր:)

Եթե նույնիսկ հռոմեացիների պահանջով և անմիջական հսկողության տակ սիրիացիները դեռ մ.թ.ա. 164 թ. կոտորած չլինեին սելևկյան մարտական փղերին, ապա մ.թ.ա. I դ.-ում հայերի կողմից նրանց մարտական օգտագործումը վկայված չէ և ըստ իս, գործնականորեն անհնարին էր:

Հայկական տերության դաշտային բանակների թիվը սովորաբար 50-60.000 զինվոր էր, սակայն անհրաժեշտության դեպքում Տիգրանը ընդունակ էր մարտի դաշտ հանել նաև 100.000 բանակ:

Գծանկար 3.1. Հայկական կայսրության զինված ուժերի կազուցվածքը:

Գծանկար 3.2. Հայկական կայսրության զինված ուժերի կազուցվածքը:

Մ.թ.ա. 88 թ. Արևելքում տեղակայված հռոմեական բանակն ուներ մոտ 150.000 զինվոր [169]: Հռոմեացիների դաշնակից Բուքանիայի թագավոր Նիկոմեդեսը՝ 50.000 հետևազորային և 6.000 հեծելազոր: Միհրդատի բանակում բոլոր ուժերը հավաքելուց հետո կար 250.000 հետևազորային և 40.000 հեծյալ, առանձին նշվում էր 10.000-ոց Փոքր Հայքի ընտիր հեծելազորը [59]: Այդպիսով, Առաջին պոնտական պատերազմի սկզբին հակառակորդների ուժերը համապատասխանաբար 206.000 և 300.000 էին:

Այս թվերի համեմատությանը Հայկական կայսրության բանակի թվաքանակը՝ 205.000 հետևակ և 55.000 հեծելազոր, ընդամենը՝ 260.000 զինվոր, իսկ դաշնակիցների հետ միասին՝ մոտավորապես 300.000 զինվոր, միանգամայն տրամաբանական և ընդունելի է:

3.2. 77 թթ. կապադովկիական արշավանքը

77 թ. կարևորագույն իրադարձությունը՝ կապադովկիացիների բռնագաղթն էր Հայաստան:

78թ. հռոմեական ծերակույտի պահանջով Միհրդատը հերթական անգամ հեռացավ Կապադովկիայից: Օգտվելով այդ առիթից՝ Տիգրանը 77 թ.-ին նորից կազմակերպում է մեծ արշավանք դեպի Կապադովկիա, որտեղից բնակչության զգալի զանգված (մոտ 300.000 մարդ), այդ թվում՝ Մաժարի բնակչության զգալի մասը, բռնի տեղափոխում է Հայաստան: Տեղափոխված բնակչությունից քաղաքաբնակները բնակեցվում են նոր կառուցվող Տիգրանակերտում և տերության այլ քաղաքներում, իսկ մնացածը տեղաբաշխվում են Հայաստանով մեկ:

Այս գործողությամբ Տիգրանը ստվարացնում է Հայաստանի բնակչությունը, իսկ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի համար «գտնում» մի քանի տասնյակ հազար նոր բնակիչ:

Տիգրանի կապադովկիական արշավանքի ժամանակ մեծ ռազմական գործողություններ չեն եղել, որովհետև հզոր հայկական բանակին Կապադովկիան չէր կարող ռազմականորեն հակադրվել: Մակայն այս արշավանքը մեզ համար հետաքրքիր է որպես հայկական պետության կողմից իրագործված

մարդկային հսկայական զանգվածների տեղաշարժ: Վերոհիշյալ 300.000 վերաբնակիչներին պետք էր հասցնել Հայաստան ապահով ու անվնաս և իրենց գույքով: Այս միջոցառումը խոշոր կազմակերպչական խնդիր է նույնիսկ մեր օրերին: Բնակչության տեղափոխումը հայկական բանակը կատարեց հաջողությամբ:

Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել Տիգրանի կողմից բնակչության տեղափոխման ևս մեկ շատ կարևոր կողմի մասին: Կապադովկիայի բնակչությունը չէր դիտվում որպես թշնամական երկրից դուրս բերվող ռազմավար: Մենք գիտենք դասական Հունաստանում, Հռոմի կողմից և հելլենիստական աշխարհում մ.թ.ա. VIII-III դդ. որպես կանոն օգտագործվող սովորությունը. քաղաքը գրոհով կամ պաշարումով վերցնելուց հետո սովորաբար սպանում էին բոլոր տղամարդկանց, իսկ կանանց և երեխաներին տանում գերության և վաճառում ստրուկների շուկաներում [226]: Հիշենք Կարթագենի և մի շարք այլ քաղաքների սարսափելի ճակատագիրը: Երբ մի քանի անգամ, գերված քաղաքում բոլոր տղամարդկանց սպանելու փոխարեն, նրանց նույնպես վաճառեցին ստրկության, դա համարվեց արտակարգ մարդասիրական արարք [226]:

Աննախադեպ մարդասիրական արարք էր հպատակեցնել քաղաքը և տեղում թողնել բնակիչներին (բնական է, լավ թալանելուց հետո) [226]: Լուկուլլոսը, գրավելով Պոնտոսի քաղաքները, նրանց մատնել էր վայրի թալանի, մի մասին էլ՝ ոչնչացման [42, 169]:

Տեղափոխված կապադովկիացի գյուղացիները և քաղաքացիները Հայաստան վերաբնակվեցին այնպես, որ չվիրավորվեց ոչ նրանց ընտանիքների արժանապատվությունը, ոչ էլ կորուստ կրեց իրենց սեփականությունը: Հայաստանում նրանք կազմեցին բնակչության մի ստվար շերտ՝ անձնապես ազատ, տեղացի հայերի հետ գրեթե իրավահավասար: Այս է պատճառը, որ ութ տարի հետո նրանց աննշան մի մասը միայն լքեց իրենց երկրորդ հայրենիքը Տիգրանակերտի աղետից հետո:

Հայկական բանակի կարգապահության և բարձր կազմակերպվածության մասին վկայող 77 թ. իրականացված այս գործողությունը կարևոր դեր խաղաց Հայաստանի բնակչության ստվարացման, նշանակում է՝ երկրի ուժեղացման գործում:

Հետագայում վերաբնակեցված կապաղովկիացիները հետզհետե բռնեցին հայացման ուղին և կազմեցին հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ մի մասը:

3.3.Տիգրան Մեծը և կիլիկյան ծովահենները՝

83-69 թթ.

84-83 թթ. Հայաստանը դարձավ աշխարհի հզորագույն տերություններից մեկը, որին էր պատկանում արևելյան Միջերկրածովքի զգալի մասը: Փյունիկիան, Սիրիան և Դաշտային Կիլիկիան արևելյան Միջերկրածովքի այն երկրներ էին, որոնց ծովային սահմանների պաշտպանության համար անհրաժեշտ էր ունենալ պատկառելի ռազմական նավատորմ:

Այդ տարիներին Միջերկրական ծովի արևելյան մասում մոլեզվում էին կիլիկյան ծովահենները:

Ընդհանրապես, ծովահենությունը Միջերկրական ծովում առափնյա բնակչության հնագույն զբաղմունքներից էր: Ամբողջ ժողովուրդներ կանոնավոր զբաղվում էին այդ արհեստով: Նույնիսկ փյունիկեցիք հաջողությամբ համատեղում էին ծովային առևտուրը և ծովահենությունը: Այն ժամանակներում նույն մարդը հաճախ համատեղում էր առևտրականի և ծովահենի մասնագիտությունները:

Միջերկրական ծովի հզոր ծովային պետությունները մեծ ջանքեր էին ծախսում ծովը ծովահեններից ազատելու կամ էլ սեփական ծովահեններով փոխարինելու համար: Մ.թ.ա. 146 թ. հռոմեացիները կործանեցին Կարթագենը և Կորինթոսը, որոնք համապատասխանաբար Միջերկրական ծովի արևմտյան և արևելյան հատվածների հզոր ծովային պետություններն էին: Գոյացած դատարկությունը արագորեն լրացրին առափնյա գրեթե բոլոր երկրների ծովահենները:

Հռոմին այդ ամենը առանձնապես չէր անհանգստացնում, մինչև Հունաստանի վերջնական նվաճումը և փոքրասիական տիրույթների նվաճումը: Առևտրական կապերի ամրապնդումը Եգիպտոսի հետ նույնպես խիստ բարձրացրեց ծովային ուղիների նշանակությունը:

Արդեն մ.թ.ա. II դ. վերջին քառորդում ծովահենությունը

խիստ հռչնդոտում էր ծովային բեռնավոխադրումներին, սակայն վիճակը դառնավ անտանելի հատկապես մ.թ.ա. I դ. 90-ական և 80-ական թվականներին (մինչև 83 թ.): Մովսեսնությունը լուրջ վտանգում էր հռոմեական ծովային առևտրական ուղիները, մի բան, որը չէր կարող վրիպել Միհրդատ Զ Եվպատորի ուշադրությունից: Առաջին հռոմեա-պոնտական պատերազմի տարիներին (ինձ թվում է, որ շատ ավելի շուտ, մտավորապես Էվբսիկյան պատերազմների ժամանակաշրջանից սկսած՝ մոտ 112-107 թթ.)՝ 88-85 թթ. Միհրդատը կապեր հաստատեց արևելյան Միջերկրածովքի, հատկապես կիլիկյան ծովահենների հետ, որոնց գործունեությունը համընկնում էր պոնտական թագավորի ռազմաքաղաքական շահերի հետ:

Մ.թ.ա. 83 թ. Դաշտային Կիլիկիան Սիրիայի և Փյունիկիայի հետ միասին մտավ հայկական տերության կազմի մեջ:

Ալեքսանդր Խլևովի պնդումը այն մասին, որ Կիլիկիան մտել էր Միհրդատի տերության կազմի մեջ, Տիգրանի կատարած գործերը Միհրդատին վերագրելու խորհրդային և հետխորհրդային ռուսական պատմագրության հերթական (և արդեն սովորական դարձած) ինսինուացիա է [247]: Այս երեք երկրամասը կազմում էին նախկին Սելևկյան թագավորության հիմնական մասը, և անժխտելի պատմական փաստ է, որ ինչպես մ.թ.ա. 102 թ.-ից Լեոնային՝ արևմտյան Կիլիկիան դարձել էր հռոմեական նահանգ, այնպես էլ 83 - 69 (66) թթ. Դաշտային՝ արևելյան Կիլիկիան դարձել էր Տիգրան Մեծի Հայկական կայսրության անբաժանելի մասը:

Խլևովը չհիմնավորված պնդում է, որ 80-ական թթ. Միհրդատը բնակեցնում էր ծովահեններին Կիլիկիայից բացի նաև Կելեսի-բիայում, Պաղեստինում և պոնտական հողերում՝ Սև ծովի ափերին: Ըստ երևույթին, իրեն թվում է, որ Հայկական կայսրությունը Միհրդատի սեփականությունն էր: Ասենք, Միհրդատը Տիգրանին խնդրեց և բնակեցրեց ծովահենների մի մասին Միթոփյունիկեում, ապա ինչպե՞ս դա պետք է աներ անկախ Հուդայում, մեզ հասկանալի չէ: Խլևովին այսպիսի «մանրամասնություններ» չեն հետաքրքրում, որը այն բանի կողմնակի վկայությունն է, որ նա լավ չի պատկերացնում իր կողմից նկարագրվող ժամանակաշրջանի միջազգային կարգավիճակը: Այս ամենից հետո, Խլևովին կարող ենք թողնել միայն իր

պնդումը պոնտական հողերի բնակեցման մասին: Կարծում եմ, որ Ալեքսանդր Խլնովի բանիմաց և գեղարվեստական բարձր արժանիքներով օժտված հոյակապ մենագրությունը մեծապես կշահեր, եթե վերացվեին այսպիսի անճշտությունները:

Երբ Տիգրան Մեծի բանակը դուրս եկավ Կիլիկիայի, Սիրիայի և Փյունիկիայի ծովամերձ շրջանները, առաջացավ մի վիճակ, երբ այս երկու ուժերը կարող էին ընդհարվել, սակայն դա տեղի չունեցավ: Ծովահենները տեղի տվեցին և ենթարկվեցին Տիգրանի կամբին: Այսուհետ իրենց ռազմական գործողությունները սահմանափակված էին Միջերկրական ծովի արևելյան հատվածում ու անսահմանափակ բնույթ կարող էին կրել միայն արևմտյան հատվածում:

Խլնովին կցանկանայի հարցնել. Դաշտային Կիլիկիայի հարևան Լեոնային Կիլիկիայում հռոմեացիները այս ժամանակաշրջանում մշտական պահում էին 3 լեգեոն և մեծաթիվ դաշնակից զորքեր: Օժանդակ ուժերի հետ միասին դա առնվազն 30.000 բանակ էր: Ի՞նչն էր խանգարում այս բանակին մտնել Դաշտային Կիլիկիա և ոչնչացնել հռոմեացիներին այսքան գլխացավանք պատճառած կիլիկյան ծովահենների առափնյա քաղաքները և ամրոցները: Երևի 88-85 թթ. առաջին պոնտական պատերազմում ծանր պարտություն կրած Միհրդա՛տը, որի տիրույթները նույնիսկ սահմանակից չէին Կիլիկիային:

Կար՞ող էր պատահել, որ ծովահենները այնքան ուժ ունեին, որ կարող էին ցամաքում դիմակայել հզորագույն հռոմեական բանակի հարձակմանը:

Անվանի ռուս պատմաբանը (Ալեքսանդր Խլնովը) այնպես էլ անտեղյակ մնաց [247], որ կիլիկյան ծովահենների անձեռնմըխելիության գրավականը Դաշտային՝ իմացիր՝ Հայկական Կիլիկիայում տեղադրված հզոր հայկական զորաբանակն էր, որը հսկում և զսպում էր հարևան հռոմեական նահանգում զորքերի ցանկացած զորաշարժը:

Այսպես Տիգրանը լուծեց միանգամից մի քանի հարց.

- ապահովեց իր տերության ծովային սահմանների անձեռնմըխելիությունը.
- հանդիսանալով Կիլիկիայում գտնվող ծովահենների հենակետերի և քաղաքների պաշտպան՝ յուրացրեց նրանց գործողությունները հռոմեական նավատորմերի դեմ.
- օգտագործելով ծովահենների նավատորմը՝ հնարավորու-

թյուն ստացավ օժանդակելու Մպարտակի ղեկավարած ապստամբած ստրուկների բանակին Բուայիայում.

- կապ պահպանեց Բսպանիայում գտնվող մարիականների՝ Մերտրիոսի կառավարության հետ:

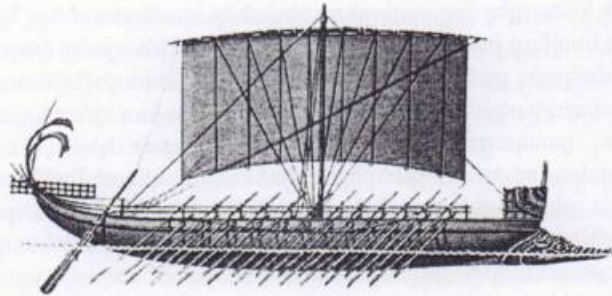
Եթե սկզբնական շրջանում ծովահենների փոքրիկ արագաշարժ նավերը փոքր խմբերով հարձակվում էին մեկ-երկու արևտրական նավերի վրա, ապա հետագայում ծովահենները թեթև շալանդաների և «մեկուկեսականների» փոխարեն սկսեցին կառուցել մարտական բիրեմաներ և տրիրեմաներ: Այս տիպի նավերը հատուկ մարտական նավեր էին, որոնք կարող էին դիմակայել ցանկացած հակառակորդին: Ստեղծվեցին առաջին «ծովահենական» էսկադրաները, որոնք կարող էին մարտի բռնվել ցանկացած հռոմեական նավատորմի դեմ [113, 247]: Մասնավոր թալանչիներից ծովահենները վերածվեցին հայկական տերության ռազմական ուժերի կարևորագույն դաշնակիցներից մեկին: Հայկական պետության ստեղծած հնարավորությունները Կիլիկիայում այն կարևոր օժանդակությունն էր ծովահենների համար, որ նշանակալից դեր խաղաց նրանց հզորանալու համար:

Այսուհետ ռազմական գործողությունները, ծովափնյա շրջանների ավերումը և թալանը կատարվում էին նաև Տիգրանի շահերի պարտադիր պահպանմամբ և ուղղված էին Հռոմի ծովային հզորությունը խորտակելու վրա:

Միհրդատի պարտությունը Առաջին պոնտական պատերազմում անգործ էր թողել մեծ քանակությամբ փորձված նավապետների, շլիպերների և նավավարների: Այս բուռն խառնվածքով ու անհանգիստ բնավորության տեր մարդիկ սովոր էին ծովային արշավներին և ճակատամարտերին, միաժամանակ ատում էին հռոմեացիներին: Այս ողջ մարդկային զանգվածը ձգտում էր Տիգրանյան Կիլիկիա, ստանում այստեղ ապաստան և, ըստ մասնագիտության՝ զբաղմունք:

Պարտված Միհրդատի նավաստիները արժանի ընդունելություն գտան հայոց արքայից արքայի մոտ և խառնվելով կիլիկյան բազմազգ նավաստիության հետ՝ հիմք ստեղծեցին Կիլիկյան ծովային ենթապետության աննախադեպ հզորության համար: Ցամաքային բազաների ապահովությունը, ծովահենների ընտանիքների ապահովությունը, զուտ թալանչիական գործողությունների վերափոխումը հիմնականում բարդ ռազ-

մական ծովային օպերացիաների, արմատապես փոխեցին կլիկյան ծովահենների նկարագիրը: Այսուհետ մենք «ծովահեն» ենք նրանց անվանում զուտ իներցիայի պատճառով, քաջ գիտակցելով այս տերմինի անհամապատասխանությունը այն ունիկալ պատմական երևույթին, ինչպիսին էր 83 – 67 թթ. կլիկյան ծովահենությունը:

Նկար 3.3. Հունական ռազմանավ՝ բիրեմա

Հետագայում այս մարդկանց ոչ ավագակային բնույթը շատ լավ ըմբռնեց խորթափանց Պոմպեոսը, որը, հաղթելով Տիգրանի՝ պաշտպանությունից զուրկ ծովահեններին, ոչ թե դաժան հաշվեհարդար տեսավ նրանց հետ, այլ բնակեցրեց Կիլիկիայի և այլ տեղերի լքված քաղաքներում: Պոմպեոսի այս որոշման մասին մենք մանրամասն կխոսենք ստորև:

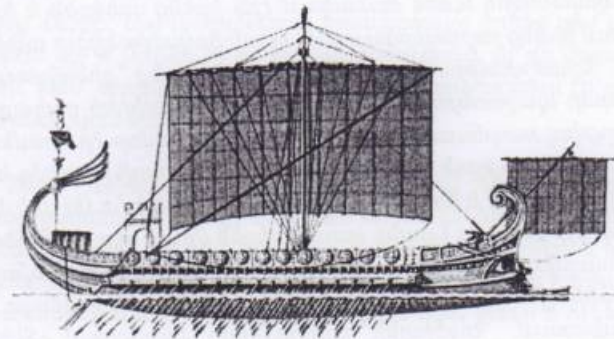
Ընդհանրապես Պոմպեոս Մեծի, այդ մինչև վերջ չհասկացված և չզնահատված հռոմեական հանճարեղ քաղաքական և ռազմական գործչի գործունեության անկողմնակալ և իրական գնահատականը դեռ տրված չէ և կարոտ է նոր՝ ավելի խոր և հիմնավոր ուսումնասիրությունների:

Այդ տարիներին ծովահենները բազմիցս ընդհարվեցին հզոր հռոմեական նավատորմերի հետ և տարան մի շարք փայլուն հաղթանակներ:

Շովահենների նավատորմերը ունեին իրենց փորձված և տաղանդավոր ծովակալները, որոնք վարում էին իսկական պատերազմներ. ծովափնյա խիստ ամրացված քաղաքները վերցվում էին գրոհով կամ պաշարումից հետո այն ժամանակվա պաշարողական և քարնետ տեխնիկայի բոլոր նվա-

ճումների օգտագործումով: Վերցնում էին մեծ քանակությամբ պատանդներ, որոնք հետագայում ազատվում էին որոշ փրկագնով: Վերաբերմունքը գերվածների հանդեպ բավականին մեղմ և հարգալից էր, միայն հռոմեացիներին ծովահենները ընդգրծված չէին սիրում:

Գնալով ծովահեններին էին միանում մեծաքանակ ազնվականներ, որոնց ներկայությունը ավելի էր խստացնում այստեղի բարբերը: Շովահենները նեղանում էին, երբ իրենց ավագակներ էին անվանում և համարում էին, որ իրենք յուրահատուկ պետություն են: Այս դրույթի հետ մենք պետք է լիովին համաձայնենք և համարենք, որ Կիլիկիայի ծովահենների պետությունը ուներ դաշնակցային, իսկ որոշ հարցերում նաև վասալային ենթակայություն Հայկական կայսրությունից:

Նկար 3.4. Հռոմեական ռազմանավ՝ տրիրեմա

Պլուտարքոսը գրում էր (Կենսագրություններ. Պոմպեոս. 24, 25) [42].

«24. Շովահենների հզորությունը ծայր առավ նախ Կիլիկիայում: Սկզբում նրանք գործում էին համարձակ ու խիզախ, բայց ամբողջովին թաքուն: Նրանք ինքնավստահ ու հանդուգն դարձան միայն Միհրդատյան պատերազմի ժամանակից, քանի որ արքայի մոտ ծառայում էին իբրև նավաստիներ: Երբ հռոմեացիները քաղաքացիական պատերազմների ընթացքում կովում էին Հռոմի դարպասների մոտ, ծովը, թողնված լինելով առանձ հսկողության, սկսեց աստիճանաբար հրապուրել ծո-

վահեներին և նրանց քաջալերեց հետագա ձեռնարկումների. ուստի և նրանք ոչ միայն սկսեցին հարձակվել ծովագնացների վրա, այլև ամայացնել կղզիներն ու առափնյա քաղաքները: Արդեն շատ մարդիկ, հարուստ, անվանի և, ընդհանուրի կարծիքով խելամիտ, սկսեցին էլուզակային նավեր բարձրանալ և մասնակցել ծովահենության գործին, կարծես թե այն կարող էր իրենց փառք ու պատիվ բերել: Շատ վայրերում ծովահեններն ունեին խարսխակայաններ և աշտարակներով ամրացված դիտակետեր: Ծովերում ցրված նրանց նավակազմը առանձնանում էր ոչ միայն իր լավագույն նավաստիներով, այլև հմուտ նավավարներով, նավերի արագությամբ ու թեթևությամբ, նավեր, որ հատկապես պատրաստված էին այդ գործի համար: Ծովահենների գարշելի ցովությունը ավելի շատ զգվանք էր առաջացնում, քան սարսափ. ցուցադրելով նավախելի ոսկեգոծ կայմերը, ծիրանի վարագույրները և արծաթապատ թիակները՝ ծովահեններն ասես ծանակում էին իրենց զոհերին և հոխորտում իրենց չարագործություններով: Յուրաքանչյուր ափին երգ ու երաժշտության ուղեկցությամբ նրանց զինարբուքները, բարձր պաշտոնյաների գերեվարումը, զրավված քաղաքներից վերցվող ռազմատուգանքը, - այս ամենը ամոթ էր հռոմեական տիրապետության համար: Ավագակների նավերի թիվը հազարից ավելի էր, և ծովահենները կարողացան նվաճել մինչև չորս հարյուր քաղաք: Նրանք կողոպտեցին մինչև այդ անձեռնմխելի համարվող Կլարոսի, Դիոյումեի, Սամոթրակեի սրբավայրերը, Քթոնիայի տաճարը շերմիռնեում, Ասկլեպիոսի տաճարը Էպիդավրոսում, Պոսեյդոնի տաճարները Բոթոնոսում, Տենարոս հրվանդանում և Գալարբիա կղզում, Ապոլլոնի տաճարները Ակտիոնում ու Լևկասում, շերայի տաճարները Սամոսում, Արգոսում և Լակիոնիայի հրվանդանում: Իրենք՝ ծովահենները, Օլիմպոսում կազմակերպում էին տարօրինակ, անհասկանալի տոնախմբություններ և կատարում ինչ-որ միստերիաներ, որոնցից ցարդ տարածում ունեն Միհրական միստերիաները, որ առաջին անգամ նրանք են կատարել:

Ծովահեններն իրենց չարագործությունները առավելապես անում էին հռոմեացիների դեմ: Ափ դուրս գալով՝ նրանք կողոպտում էին մեծ ճանապարհների վրա և ավերում ծովամերձ կայվածները: ...

25. Ծովահենների հզորությունը տարածված էր համարյա

ամբողջ Միջերկրականի ավազանի վրա, ուստի և ծովը կատարելապես անմատչելի դառնավ ծովագնացության և առևտրի համար: Այս հանգամանքն էլ ստիպեց հռոմեացիներին, որոնք արդեն մթերքի պակաս էին զգում և վախենում էին դաժան սովից, ուղարկել Պոմպեոսին՝ ծովը ծովահեններից մաքրելու համար: ...»

Հռոմի պայքարը ծովահենների դեմ ծայրահեղ դժվարացած էր նրանով, որ հռոմեացիների համար նրանք գրեթե անորսալի էին: Ապալիանոսը գրում էր [59].

«... իրենց, ոնց որ նավաստիներին, շնորհիվ իրենց հանդերձանքի դուրս պրծնել. Ելույթ էին ունենում իրենք ոչ հարազատ հողից, որը բոլորին հայտնի լիներ, և չունեին որինչ սեփական և անձնական՝ միայն այն, ինչ այդ պահին ընկնում էր իրենց ձեռքը: Այդ պատճառով, պատերազմը իրենց դեմ սովորական չէր և չուներ ոչ մի օրինաչափություն, ոչ մի կայունություն, կամ պարզություն. դրանով այն առաջացնում էր անօգնականության և վախի զգացում:»

78 թ. Լեոնային Կիլիկիայի պրոկոնսուլ Պուբլիոս Մերվիլիոսը կատաղի պայքար է սկսում ծովահենների դեմ: Մերվիլիոսը հարվածը հասցնում է ծովահենների քաղաքներին և ամբողջներին: Մեծ արշավանք է սկսվում ծովահենների դաշնակից իսավրոսների չինագանդեցված ցեղերի դեմ, տեղի է ունենում մի քանի մեծ ծովամարտ: Մինչև 76 թ. տևած այս լարված պայքարի ընթացքում Մերվիլիոսը հասնում է զգալի հաջողությունների. շահում է մի քանի ծովային ճակատամարտ, դեսանտներ է իջեցնում ծովափ՝ պաշարելով ու զրավելով ծովահենների բազմաթիվ նավահանգիստներ, քաղաքներ ու ավաններ Բոսավրիայում, Հռոմեական Կիլիկիայում, Պամֆիլիայում և Լիկիայում: Ծովահենների տասնյակ նավեր այրվեցին, հազարավոր ծովահեններ զոհվեցին մարտերում, որի համար Մերվիլիոսին Հռոմում շնորհեցին պատվավոր «Բոսավրիական» կոչումը: Մակայն Մերվիլիոսը ոչ մի ձևով չկարողացավ խոչընդոտել այն ծովահեններին, որոնք տեղափոխվել էին Կիլիկիայի հայկական մասը: Կարճ ժամանակում ծովահենները վերականգնեցին և ավելի հզորացրին իրենց ռազմական կարողությունները: Ծովահենները մի քանի անգամ դեսանտ իջեցրին նույնիսկ

Բրունդիզիումի մոտ, նաև Էտրուրիայում:

Ոչ մի բան չէր կարող անել նաև Մարկ Անտոնիոսը (հանրահայտ Մարկ Անտոնիոսի հայրը), որը 75 թ. ղեկավարում էր պայքարը ծովահենների դեմ: Օժտված չլինելով իր նախորդի ռազմական և կազմակերպչական տաղանդներով՝ ընչաքաղց և եասներ հռոմեացին հինգ տարի անհաջող կառավարեց պայքարը ծովահենների դեմ, մինչև չջախջախվեց կրետյան նավատորմի կողմից և հարկադրված եղավ կնքել ծովահենների հետ խաղաղության պայմանագիր:

73 թ.-ին արևելքում սկսվեց Հռոմի վճռական ընդհարումը դաշնակից մեծ արքաների դեմ: Առաջին ռազմաբեմը Փոքր Ասիայում էր՝ հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմը, երկրորդը՝ Սիրոփյունիկիայում, ուր հռոմեացիները Տիգրանի դեմ էին հրահրել Մելենե-Ալեոպատրայի ռազմական ելույթը, որին դաշնակցել էին Նաբաթեայի և Յուդայի թագավորությունները: Ծովահենները կազմում էին այս մեծ պատերազմի երրորդ՝ ծովային ռազմաճակատը: Ծովահենների միջոցով Տիգրանը օգնություն հասցրեց նեղև ընկած Սպարտակին՝ ուղարկելով նրան մի ընտիր հեծելազունը: Ըստ երևույթին, ծովահենների միջոցով Միհրդատի մոտ Պոնտոս էին հասել հռոմեացի սերտորիական սպաները:

Չորրորդ հակահռոմեական ռազմաճակատն էին կազմում բուն Իտալիայում Սպարտակի ղեկավարությամբ Հռոմի դեմ ապստամբած ստրուկները: Իսպանիայում շարունակվում էր սերտորիականների դիմադրությունը՝ հինգերորդ ռազմաճակատը: Բուն Հռոմում շարունակվում էր զգվոտոցը տարբեր կուսակցությունների միջև:

Թվում էր, թե հռոմեական պետությունը գտնվում է կործանման եզրին: Մակայն Հռոմը ցուցաբերեց հսկայական կենսունակություն և մեկ անգամ ևս ցուցադրեց իր վիթխարի ուժը՝ 73 – 66 թթ.-ին հաղթելով իր բոլոր ախոյաններին:

Իսպանիայում Մերտորիոսի գահվելուց հետո ազատվեցին զգալի ուժեր, որոնք հռոմեացիք 69 թ. տեղափոխեցին Արևելք և ուժեղ հարված հասցրին ծովահեններին՝ հարձակվելով Կրետե կղզու վրա: Կրետացիք, որոնք մինչ այդ Լասֆենի և Պանարի գլխավորությամբ ջախջախել էին Անտոնիոս Կրետիկի ղեկավարած հռոմեական նավատորմը, արդեն պետք է դիմակայեն պրոկոնսուլ Քվինտոս Մետելի 3 լեգեոնին (մոտ 30.000-ոց

բանակ): Վերջիններս իջնում են Կրետե կղզի և Կիդոնիայի ճակատամարտում մեծ դժվարությամբ հաղթում են Լասֆենի և Պանարի՝ կրետացիներից բաղկացած 24.000-ոց բանակը: Կրետացիները պայքարում են արժանապատվությամբ և արտակարգ խիզախ: Հաղթանակը Մետելին տրվում է շատ մեծ կորուստների հաշվին և չի կանգնեցնում կրետացիների նավատորմի հետագա հաջող հակահռոմեական գործողությունները:

Պատմելով ծովահենների գործած չարիքների մասին՝ անհրաժեշտ է հիշել, որ ծովում պատերազմելիս հռոմեական, նախկինում նաև կարթագենական, կամ հունական նավատորմերի գործողությունները իրենց դաժանությամբ չէին զիջում ծովահեններին:

69 թ. ծովահենների ծովակալ Ափինոդորոսը հարձակվում է Դելոս կղզու վրա, գրավում այն և բոլոր բնակիչներին վաճառում ստրկության՝ այդպիսով վերջ դնելով այդ խոշոր հռոմեամետ առևտրական կենտրոնին: Այստեղ էր կենտրոնացած ողջ արևելյան Միջերկրածովքում գերի ընկած ստրուկների վաճառքը Իտալիայի ստրկատերերին: Բոլոր ազատ մարդիկ ատում էին այս չարիքի կենտրոնը և երագում նրա կործանումը [147]:

Մյուս ծովակալը՝ Պիրգանիոնը, գրավում է Միկիլիայում Սիրակուզները և սարքում իր հենակետը: Մեծ դժվարությամբ Միկիլիայի պրոկոնսուլին հաջողվում է վռնդել ծովահենին:

Օգտվելով հռոմեացի ծովակալների անփութությունից ու սխալներից՝ ծովահենների նավատորմերը թափանցեցին նույնիսկ Տիրրենական ծով և Հռոմի անմիջական մոտակայքում՝ Օստիայի նավահանգստում լրիվ ոչնչացրեցին. այրեցին հռոմեական ռազմական նավատորմը:

70-69 թթ. ծովահենների հզորությունը հասավ զագաթնակետին. նրանց հսկողության տակ էին գտնվում ավելի, քան 400 ծովափնյա քաղաք, իսկ ռազմական նավատորմը բաղկացած էր մոտ 1.000 ռազմանավերից: Տիգրանը արդեն ջախջախել էր հարավսիրիական կոալիցիայի հիմնական ուժերը և պաշարում էր Պտղոմայիսը և մի շարք այլ մերձափնյա Փյունիկյան քաղաքներ, որոնք ծովից շրջափակել էին Տիգրանի դաշնակից ծովահենները:

Հռոմում և ողջ Իտալիայում հացի գները խիստ աճեցին,

որը մեծ դժգոհություն առաջացրեց հասարակ ժողովրդի շարքերում:

Մինչև Հայկական կայսրության կործանումը ծովահենները Տիգրանի հավատարիմ դաշնակիցներն էին: Նրանց համագործակցությունը խիստ արդյունավետ էր երկուսի համար և տևեց Տիգրանի կողմից Մելնկյանների գահին տիրանալու ողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում՝ 83 – 69 թթ., հնարավոր է նաև մինչև 67 թ., երբ արմատապես փոխվեց տիգրանյան քաղաքականության ռազմավարությունը:

Ծովահենների հզորությունը Հռոմը կարողացավ վերջնականապես խորտակել միայն 67թ., երբ արդեն ծովահենները չէին օգտվում Տիգրանի աջակցությունից (69թ.-ի վերջից Տիգրանը գործնականում չէր վերահսկում Կիլիկիան, Միդիան և Փյունիկիան) [155]:

Մասնակցե՛լ են հայ մարդիկ՝ զինվորները և նավաստիները, ծովահենների գործողություններին, մենք չգիտենք, ենթադրում են, որ այո՛, սակայն դա կարող էր ունենալ զուտ պատահական բնույթ, ուրիշ բան է, որ ծովահենների միջավայրում հայերը պարտադրաբար ունեցել են տարբեր լիազորությամբ օժտված էմիսարներ:

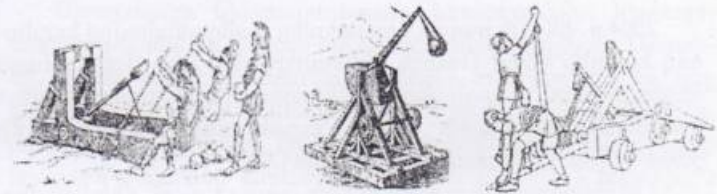
Ծովահենների մասին այս քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկությունները տրվում են նրա համար, որ ընթերցողը պատկերացնի ողջ աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների հաջորդականության և դրա հիման վրա իրականացվող գործունեության տիգրանյան շրջանակները և ծավալը:

Ընթերցողի մոտ կարող է ծագել ևս մի հարց. որքանով բարոյական էր սեփական երկրի շահերից ելնելով, խրախուսել ծովահենությունը: Իմ պատասխանը միանշանակ է: Մենք տեսնում ենք՝ ինչպես միջնադարի վերջում նոր գիշատիչ Անգլիան, չկարողանալով ուղղակի պատերազմ վարել մեկ ուրիշ հին գիշատիչ՝ դեռ շատ ուժեղ հակառակորդի՝ Բսպանիայի դեմ, ոչ միայն խրախուսում, այլև հրահրում է ծովահենությունը, նրա համար, որ խորտակի Բսպանիայի ծովային հզորությունը: Այս ծովահենները կատարում էին անասելի գազանություններ, սպանում էին հազարավոր անմեղ մարդկանց, սակայն մինչ այսօր նրանցից չի իջնում ռոմանտիկ հերոսների շղարշը ...

Ծովահեններին դիմակայող հռոմեական բանակը և նավա-

տորմիդները բաղմաթիվ գազանություններ են կատարել իրենց նվաճած երկրներում, սակայն այդ փաստը չի պակասեցնում հին աշխարհի պատմության սիրահարների հիացական վերաբերմունքը դեպի Հռոմը: Այս մարդիկ սիրում են միայն մի սցենար՝ Հռոմի հակառակորդները հերոսաբար պայքարում են հռոմեացիների դեմ, նույնիսկ մեկ-երկու անգամ հաղթանակներ են տանում, մինչև հերթական հռոմեական հերոսը չի կործանում նրանց: Իսկ եթե հանկարծ որևիցե ուժ, չասենք հայերը, թող լինեն պարթևները, Հռոմին դիմակայում են հաղթականորեն, ապա դառնում են այս մարդկանց համար իրենց ինքնասիրությունը զրգող տհաճ և անցանկալի երևույթներ, որոնց դեմ իրենք պայքարում են այս փաստերը մոռացության տալով՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նման դեպքերում վարվում էր «ինքնասիրությունը խոցված» անտիկ հռոմեական հասարակությունը:

Հետագա իմ հետազոտություններում պարտադիր եմ համարում ևս մեկ հարցի քննարկում. ո՞ր հասարակությունն էր ավելի վայրենի, հայ – իրանականը, թե՞ Կոլիզեումներում մարդկանց արյունով զվարճացող հռոմեականը: Հռոմեացիների կողմից նվաճված հույներին այնպես էլ չհաջողվեց պատվաստել Հռոմում Օլիմպիական և այլ մարզախաղերի գաղափարը, օրինակ՝ ըմբշամարտը կամ սկավառականետությունը: Այս ամենը հին հռոմեացիներին հետաքրքիր չէր. այստեղից չէր գալիս արյան հոտը, և չէին լսվում զոհվողների հոգեվարքի ճիչերը [287]:

Նկար 3.5. Քարե տ մեքենաներ

3.4.Տիգրան Մեծը և Սպարտակը՝ 73–71 թթ.

3.4.1.Միհրդատի փորձերը օգտագործել Սպարտակի ապստամբությունը:

Գիտական պատմագրության մեջ նախկինում հայտնվել էր կարծիք, որ Միհրդատ Եվպատորը որոշ չափով օժանդակել էր Սպարտակի ապստամբությանը Բոտալիայում: Այդ օժանդակության չափը և բնույթը չեն հստակեցրել, բացի մեկ դրույթից՝ առաջարկվել էր մի վարկած, որ Միհրդատը հեծելագոր էր ուղարկել Սպարտակին: Միհրդատի օժանդակությունը Սպարտակին շատ տրամաբանական և հավանական էր, սակայն արդյո՞ք հնարավորություն ուներ Միհրդատը հեծելագորով օգնել Սպարտակին իր համար այդքան ծանր 71 թ.-ին: Առաջ քաշելով այս վարկածը՝ օտարագրի հետազոտողները «չեն նկատել» պոնտացի արքայի ծայրահեղ ծանր վիճակը 71 թ. և ավանդաբար «չեն նկատել», որ դա կարող էր անել Տիգրանը: Պարզվում է, որ այդ օգնությունը ցույց էր տվել դաշնակից արքաներից մյուսը՝ Տիգրանը:

Ավելին չես կարող սպասել այն «գիտնականներից», որոնց համար հայոց արքան լոկ պոնտացու կամակատարն է ...

3.4.2.Տիգրանի աջակցությունը Սպարտակի ապստամբությանը:

2004 թ.-ին այս հարցի վերաբերյալ հանգամանակից հողվածով հանդես եկավ Ռուբեն Մանասերյանը, որը, մանրամասն հետազոտելով Ապպիանոսի հաղորդումը Սպարտակի մոտ ժամանած հեծելագորի մասին, ուշադրություն դարձրեց մի շարք կարևոր հանգամանքների վրա [33].

- հեծելագորը Սպարտակի մոտ գալիս է ոչ թե միանգամից, այլ կուտակվում է՝ ժամանելով փոքրաթիվ խմբերով մոտավորապես մեկ ամսվա ընթացքում (71թ. հունվար, փետրվար ամիսներին):

- Ապպիանոսի հաղորդումից բխում է, որ Սպարտակը խիստ կարիք ուներ հեծելագորի մեջ, սակայն չէր կարողա-

նում բավարար քանակությամբ և որակի հեծելագոր հավաքել: Այս հեծելագորը, որը ժամանանում էր Սպարտակի մոտ ինչ-որ տեղից, ակնհայտորեն հարևան գյուղական տարածքներից հավաքագրված անփորձ հեծելագոր չէր:

- հեծելագորը ժամանում էր ծովով և այն հնարավոր է, որ տեղափոխում էին շատ հեռավոր վայրերից:

Ռուբեն Մանասերյանը, համակողմանի քննելով Միհրդատի ծանր վիճակը 71թ. ձմռանը և Տիգրանի 72-69 թթ. պայքարը Փյունիկիայում և Կելեսիիայում, առաջ քաշեց վարկած այն մասին, որ Տիգրան Մեծը, որը շահագրգռված էր Սպարտակի բանակի հետագա պայքարի շարունակման մեջ, իրեն դաշնակից կիլիկեցի ծովահենների միջոցով կարող էր Սպարտակին ուղարկել հեծյալ նետաձիգների մի ընտիր գունդ:

Հռոմեացիները չկարողացան որոշել, թե որտեղից էր ժամանել Սպարտակի մոտ այդ այրուձին, որն էլ մասնակցեց Սպարտակի բանակի վերջին բոլոր կռիվներին, մինչև նրա բանակի կործանումը 71 թ.-ի մարտին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում:

Հռոմեացիները բոլոր հիմքերն ունեին կասկածելու, որ 72-71 թթ. ապստամբած Սպարտակին որոշ օգնություն են ցույց տվել դաշնակից արքաները:

3.4.3.Սպարտակի անձնավորության մասին:

Սպարտակի կենսագրությունը հետազոտելիս հետազոտողները առաջ են քաշում երկու հիմնական վարկած: Առաջինը, որ նա եղել է պոնտական բանակի սպաներից մեկը, որը գերի է ընկել հռոմեացիների ձեռքը և իր արտակարգ ուժի ու խիզախության համար վաճառվել է գլադիատորական դպրոց: Երկրորդ վարկածը ենթադրում է, որ Սպարտակը ծառայել է հռոմեական բանակում և պոնտական պատերազմների ժամանակ լքել է հռոմեական բանակը և փորձել է անցնել հակառակորդի կողմը, որի համար էլ բռնվել և վաճառվել է գլադիատորական դպրոց:

Կասկածներ կան նաև Սպարտակի ազգության վերաբերյալ. թրակիացի նրան կարող էին անվանել ոչ թե ազգությունը նշելու համար, այլ այն պատճառով, որ գլադիատորներին սո-

վորաբար բաժանում էին երկու խմբի. մեկին տալով թրակիացի, մյուսին՝ սամնիտ մարտական կեղծանունները: Հետագոտողների երկրորդ խումբը արդարացիորեն մատնանշում է, որ Սպարտակ անունը այլ վկայություններում հիշատակված չէ թրակիացիների մոտ, նրանք ենթադրում են, որ Սպարտակ անունը գլադիատորների դպրոցում տվել են նրա համար, որ նա ծագումով Սպարտայից էր [12, 33, 246, 288]:

Մենք հակված ենք ընդունել այս երկրորդ վարկածը, քանի որ չենք հավատում, որ անգրագետ և ռազմարվեստին անծանոթ մարդ կարող էր ղեկավարել 90-120 հազարանոց բանակը և հաղթելով բազում ճակատամարտերում՝ ծանր հարվածներ հասցնել հռոմեացիներին: Մեր կարծիքով՝ Սպարտակը Միհրդատի բանակում ծառայող սպարտանցի սպա էր, որը գերի էր ընկել հռոմեացիների մոտ և վաճառվել էր գլադիատորների դպրոց:

Նույնիսկ, եթե ճիշտ են առաջին խմբի գիտնականները, ապա պետք է ենթադրենք, որ Սպարտակը լավ կրթություն ստացած թրակիացի ազնվական էր՝ Միհրդատի կամ հռոմեական բանակի սպա:

Շատ հնարավոր է, որ Միհրդատը և Տիգրանը կապեր ունենային Սպարտակի հետ և բոլոր հնարավոր միջոցներով աջակցեին նրան:

Երբեմն առաջանում է հանդուգն ենթադրություն, որ ընդհանրապես Սպարտակի կողմից ղեկավարվող ստրուկների ապստամբությունը Իտալիայում հրահրել են դաշնակից արքաները: Այստեղ մենք պետք է հիշենք, ինչպիսի հակահռոմեական սոցիալական ապստամբություն առաջացրեց Միհրդատի զորքերի մուտքը 89թ.-ին հռոմեական Ասիա նահանգ, որին զոհ գնացին 80.000 իտալիկներ:

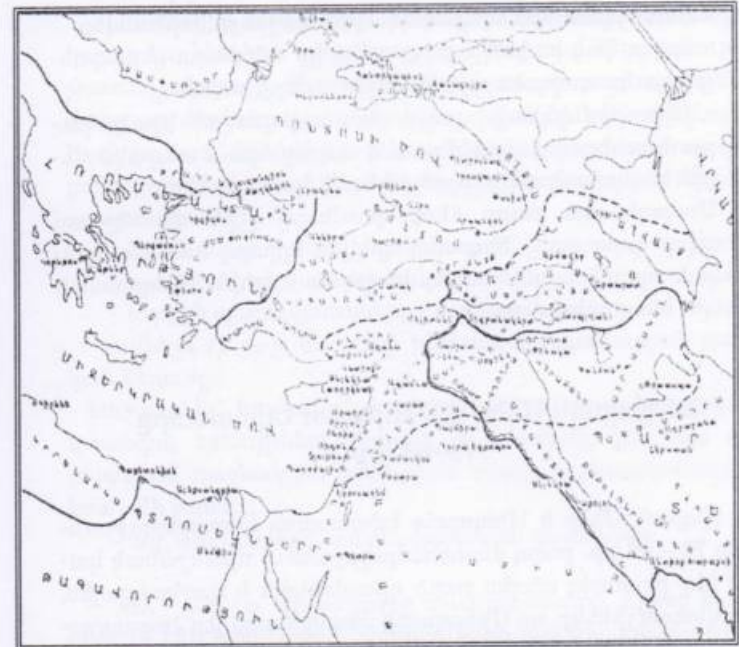
3.5. Հարավսիրիական պատերազմը՝ 73-69 թթ.

71 թ. ամռանը Տիգրանը կրկին գտնվում էր Սիրիայի հարավում՝ Կելեսիրիայում, որտեղ շարունակում էր պայքարը Փյունիկիան հայկական տիրույթներից անջատած Սելևկյան Կլեոպատրա-Սելենե թագուհու, Նաբաթեայի և Հուդայի հակահայ-

կական կռալիցիայի դեմ [34]: Այս կռալիցիայի հետևում կանգնած էր Հռոմը, որը և հրահրել էր այս ելույթը:

Տիգրանը Նաբաթեայի և Հուդայի թագավորությունների գավթում չէր նախատեսում: Ինչքան էլ նրանք անհանգստացած լինեին հզոր հարևանի ներկայությամբ, դա բավարար չէր նրա համար, որ Նաբաթեացիք և հրեաները հանդգնեին պատերազմ սկսել հզոր Հայկական կայսրության դեմ: Դա հնարավոր էր միայն Հռոմի դրդմամբ և ուղղակի ռազմական աջակցության խոստումով:

73 -71 թթ. ընթացքում հակահայկական կռալիցիան, որի միացյալ ուժերի թիվը հասնում էր մինչև 100.000 զինվոր, պարտվեց պատերազմում: Հայկական տերության բանակը մի քանի խորտակիչ հարվածներով ճնշեց այս ելույթը և գրավեց Դամասկոսը: Այս պատերազմներում հայկական զորքերի գլխավոր հարվածային ուժը հայկական ճոշավոր այրուձին էր:

Քարտեզ 3.6. Մ.թ.ա. 73-69 թթ. հարավսիրիական պատերազմ

Ամրանալով Միրոփյունիկիայի մի շարք ամրոցներում և քաղաքներում, Կլեոպատրա-Մելենեի կողմնակիցները շարունակեցին զինված պայքարը հայկական բանակի դեմ: Միրոփյունիկյան ծովամերձ լավ ամրացված քաղաքների և ամրոցների գրոհը տևեց մինչև 69 թ. գարունը: Ի շնորհիվ հայկական բանակի մասնագիտացված պաշարողական ստորաբաժանումներին, ամրությունների մեծ մասը վերցրին գրոհով (դեռ 71 թ.-ին Տիգրանը մի քանի օրում գրոհով վերցրել էր ապստամբ Կորդոսի մայրաքաղաք Փինական՝ հաղթահարելով նրա չորս շարք պարիսպները):

Վերջինը ընկավ Պտղոմայիսը, ուր պատասպարվել էր ինքը՝ Կլեոպատրա-Մելենե թագուհին:

Հարավսիրիական պատերազմի արդյունքները հայերի համար նշանակալից էին.

- Հռոմի հրահրած հակահայկական դաշինքը կործանվեց.
- հայկական բանակը ցույց տվեց իր ակնհայտ գերազանցությունը տարածաշրջանի բոլոր ուժերի հանդեպ.
- Միրոփյունիկիայի՝ բոլոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող քաղաքներում և ամրոցներում տեղակայվեցին հայկական տերության բանակի կայազորները:

Մակայն այս բոլոր ձեռքբերումները չէին գերակշռում գլխավոր կորուստը՝ Տիգրանը զրկվեց երրորդ հռոմեա-պոնտական պատերազմի ամենավճռական պահին Միհրդատին օգնելու հնարավորությունից:

3.6. Տիգրան Մեծը և Միհրդատ Եվպատորը՝ 73–69 թթ.

Տիգրան Մեծի և Միհրդատ Եվպատորի հարաբերությունները 73 – 69 թթ. բարդ ժամանակաշրջանում միանշանակ կարող ենք բնորոշել որպես բարի դրացիական և դաշնակցային, եթե վստահ լինենք, որ Միհրդատի մատը խառը չէր Հայաստանում տեղի ունեցած Ջարեհի ապստամբությանը:

Կարելի է տեսականորեն ենթադրել մի վիճակ, երբ Միհրդատը հրահրի Հայաստանում ավելի ռազմատենչ, քան Տիգրան

Մեծն էր, ավագանու խմբավորման դժգոհությունը, և այդ ամենի գլխին կանգնած լինի իր թոռը՝ Տիգրանի որդին՝ Ջարեհը:

Մեզ այդ վարկածը անընդունելի է թվում հետևյալ պատճառներով.

- 94 – 71 թթ. Տիգրանի քաղաքականությունը այնքան հարձակողական էր, որ ավելի շատ կարող էր հենց այդ պատճառով դժգոհություն առաջացնել հայկական ավագանու որոշ մասում.

- գրեթե քառորդ դար երկու դաշնակից արքաները կիսել էին հաջողությունները և անհաջողությունները. ոչ մի հիմք չկար՝ փոխելու իրար հանդեպ նման վերաբերմունքը այժմ (66 թ. դեպքերի ժամանակ Հայաստանը ակնհայտ փոխել էր իր քաղաքական նախապատվությունները, որը բացարձակ անընդունելի էր Միհրդատի համար).

- Տիգրան Կրտսերը դեռ միացնում էր, այլ ոչ թե բաժանում էր հորը և պապին:

Դաշնակից արքաների հարաբերությունների վատացում կարող էր լինել այն պատճառով, որ Տիգրանը 71 թ. օգնության չհասավ աներոջը: Մակայն Տիգրանի ռազմաքաղաքական վիճակը այդ ժամանակ բավականին լարված էր, և նա որոշումներ էր ընդունում՝ 73 – 69 թթ.-ին Հայկական կայսրության ռազմաքաղաքական դրությունից ելնելով, որը բնորոշվում էր հետևյալ գործոններով.

- հռոմեական վտանգի առկայությունը.

- պարթևական վտանգի առկայությունը.

- ներքին պատակտումները Հայաստանում.

- մինչև 71 թ.-ը Պոնտոսի ինքնապաշտպանության բավական ներուժը.

- հաշվարկել՝ հայկական կայսրության ամբողջականությունը վտանգող երևույթները կարելի է անտեսել, թե՛ այս պարագայում դաշնակցին օգնության գնալը ինքնապաշտպանության նման մի բան է.

- այլ, մեզ անհայտ, ռազմավարական գործոններ:

XIX – XX դդ. գրեթե բոլոր գիտնականները, որոնք հետազոտում էին հռոմեական պատմության այս ժամանակաշրջանը, զարմացած էին մնացել նրանով, որ Տիգրանը օգնության չի հասել Միհրդատին երրորդ պոնտական պատերազմի ժամանակ,

հատկապես պատերազմի երկրորդ կեսին, երբ Միհրդատի ռազմական վիճակը խիստ վատացավ: Ումանք դա նույնիսկ բացատրում էին Հայոց արքայից արքայի անհիմն անհոգությամբ և լավատեսությամբ: Գիտնականների այս գնահատականը հարցի թերի ուսումնասիրության հետևանք է: Մեր՝ մինչ այժմ շարադրված նյութը տեղ չի թողնում նման գնահատանի համար: Ավելին այն հնչում է միամիտ և խիստ կողմնակալ:

Այն հետազոտողները, որոնք Հայկական կայսրությունը և Տիգրանին դիտում են միայն որպես Միհրդատի շահերը սպասարկող «կլիենտ», զարմանում են՝ ինչպես նա չհասավ «տիրոջը» նեղության պահին: Մակայն այս դիրքորոշման տհասությունը մեզ համար այնքան ակներև է, որ ենթակա չէ անգամ քննարկման: Տիգրան – Միհրդատյան հարաբերությունները քիչ թե շատ խորը քննած ցանկացած պատմաբանի համար ակնհայտ է, որ առաջատարը այստեղ Տիգրանն է:

Ըստ էության 73-69 թթ. Պոնտոսում և Հարավային Միդիայում ծավալվող ռազմական գործողությունները, նույն արևելյան պատերազմի տարբեր ռազմաբեմերն էին: Տիգրանը չէր կարող հասնել օգնության Միհրդատին, մինչև պարտության չմատներ Միդիայի հարավում ձևավորված հակահայկական կոալիցիան՝ Մելիկյաններին, Լաբաթեան թագավորությանը և Հուդային:

Անտիկ ոչ մի հեղինակի մոտ մենք չենք գտնում նշում այն մասին, որ Միհրդատը նախատի Տիգրանին իրեն օգնության չհասնելու համար: Ինչ-ինչ, բայց Միհրդատը գիտեր, թե ինչ ծանր պատերազմ էր վարում իր տերության հարավում Տիգրանը:

Տիգրանի առաջին քայլը հաղթանակից հետո՝ Հոմսի դեմ պատերազմ հայտարարելն էր:

73-69 թթ. Տիգրանի և Միհրդատի հարաբերությունները հիմնականում բարեկամական և դաշնակցային էին: Այն, որ 71-69 թթ. Տիգրանը, գտնվելով իր կայսրության հարավում (Միդիայունիկյան պատերազմի վճռորոշ տարիներին) և բավականին երկար բացակայելով Հայաստանից, թույլ չտվեց, որ Միհրդատը ոտք դնի Արտաշատ՝ հայոց արքունիք, բացատրվում էր նրանով, որ Միհրդատը կարող էր զգալիորեն փոխել հայ ավա-

զանու տրամադրությունները ի շահ իր խնդիրներին: Տիգրանը դա թույլ տալ չէր կարող և չտվեց: Միհրդատը դա գիտակցում էր և չէր նեղանում, որովհետև ինքը նույն պարագայում նույնպես կվարվեր Տիգրանի հետ:

ՄԱՍ II

Մ. Թ. Ա. 69 - 67 Թ.

ՀԱՅ - ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Գլուխ 4
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՂ ԿՈՂՄԵՐԻ ՈՒԺԵՐԻ
ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ՄՐԱԳՐԵՐԸ

... cum Armeniorum rege Tigrane grave bellum nuper ipsi diuturnumque gessimus.

Cic., Pro Sestio oratio, 27, 58. [34]

... մենք ինքներս վերջերս վարել ենք հայոց թագավոր Տիգրանի դեմ երկարատև և ծանր պատերազմ: Կիկերոն, մ.թ.ա. 56 թ. մարտի 13-ին:

4.1. Հռոմեական բանակի ուժերը և տեղակայումը Փոքր Ասիայում

4.1.1. Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսի համառոտ կենսագրությունը

Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսը (մինչև 117 – 56 թթ. մ.թ.ա.) մ.թ.ա. 104 թ. պրետոր Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսի և Կեկիլիա Մետելի որդին էր [154]:

89 թ. Դաշնակցային պատերազմի ժամանակ ռազմական տրիբունի պաշտոնում ծառայել էր Սուլլայի հրամանատարության տակ:

87 թ. -ից մասնակցել էր առաջին պոնտական պատերազմին քվետորի, իսկ 86 – 80 թթ. զբաղեցրել էր Սուլլայի պրովետորի պաշտոնը:

85 թ. հռոմեական նավատորմը անցկացրել էր Էգեյան ծով և զբաղվել էր պոնտացիներից Քիոս կղզին:

Նույն թվականին հրաժարվել էր օգնել Ֆիմբրիային Միհրդատ Եվպատորի դեմ պայքարում և օգնել էր Սուլլայի բանակին անցնել Հելլեսպոնտը:

Սուլլայի Իտալիա վերադառնալուց հետո մնացել էր Ասիա նահանգում մինչև 80 թ., ընդ որում, իր բացակայության ընթացքում Հռոմում 79 թ. ընտրվել էր կուրուլային եղիլ, ապա 78 թ.՝

պրետոր: Եղել էր Սուլլայի ամենավստահելի մարդկանցից մեկը: Իրեն էր Սուլլան վստահել իր որդու խնամակալությունը և հուշերի խմբագրումը:

77 – 76 թթ. կառավարել էր Աֆրիկա նահանգը:

74 թ. ընտրվել էր կոնսուլ, և նրան նշանակել էին Ցիսալպյան Գաղղիա, սակայն տարբեր խարդավանքների միջոցով Լուկուլլոսին հաջողվում է փոխել նշանակումը Ասիա նահանգ, որտեղ նրան էր հանձնարարվում պատերազմը Միհրդատ Եվպատորի դեմ: Հռոմի ձերականյութը Լուկուլլոսին էր ենթարկում Ֆիմբրիայի և Սերվիլիոս Իսավրացու բանակները, նաև թույլ տալիս նոր լեգեոն հավաքել Իտալիայում՝ արևելք մեկնելու համար:

73 – 68 թթ. հռոմեական Կիլիկիա նահանգի պրոկոնսուլն էր, 73 – 69 թթ. Ասիա նահանգի պրոկոնսուլն էր, 73 – 67 թթ. Բութանիայի և Պոնտոսի պրոկոնսուլն էր:

4.1.2. Երրորդ պոնտական պատերազմի ավարտը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան

71 թ. գարնանը Լուկուլլոսի բանակը Պոնտոսում վերսկսեց հարձակումը Միհրդատի բանակի վրա: Լուկուլլոսը Ամիսոսի, Տեմեսկիրայի և Եվպատորիայի պաշարման համար իր լեգատ Լիկինիոս Սուրենային հատկացրել էր երկու լեգեոն, ինքը, երեք լեգեոնով և հեծելազորով անցնելով Պերիանդրոսի լեռնանցքները, որ իջնեք Ֆանարեայի հովիտը:

Միհրդատը հեծելազորով անցնում է Լիկոս գետը և անհապաղ հարձակվում Պերիանդրոսի լեռներից իջնող հռոմեացիների վրա: Սրընթաց գրոհը ուղղված էր հատկապես հռոմեական հեծելազորի դեմ, որը չի հասցնում նույնիսկ վերադասավորվել և լրիվ ջախջախվում է: Լուկուլլոսը հարկադրված է լինում բանակը հետ քաշել և ամրանալ լեռնանցքներում:

Սակայն հետո, տեղացի հույն որսորդների օգնությամբ Լուկուլլոսին հաջողվում է անկորուստ լեգեոնները իջեցնել հովիտ, որտեղ տեղի է ունենում հաջորդ ընդհարումը հակառակորդների միջև, որում Միհրդատի զինվորները մեկ անգամ էլ են հաղթում:

Սովի վտանգից խուսափելու համար Լուկուլլոսը ուղարկում է Հռոմի դաշնակից Կապադովկիայի թագավոր Արիաբարգանի մոտ՝ իր լեզատ Սորնատիուսին 10 կոհորտով պարեն բերելու համար (հռոմեական լեգեոնը բաղկացած էր 10 կոհորտից, ուրեմն Սորնատիուսը ղեկավարում էր ոչ թե ամբողջական լեգեոնի, այլ տարբեր լեգեոններից հավաքված 10 կոհորտանոց զորախումբը): Միհրդատի հեծելազորը Մենանդրոսի հրամանատարությամբ հարձակվում է նրանց վրա, սակայն հետ է մղվում: Հաջորդ բախումը ճակատագրական է դառնում պոնտացիների համար. անհարմար տեղում մարտի բռնվելով Սորնատիուսի հռոմեացիների հետ՝ նրանք կոպիտ սխալ են թույլ տալիս: Պոնտացիները գրոհում են հռոմեացիներին նեղ կիրճում՝ չսպասելով, որ հռոմեացիները անցնեն լայն հովիտ, որտեղ նրանց դեմ կարող էին արդյունավետ օգտագործել իրենց հզոր հեծելազորը: Արդյունքում պոնտացիները իրենց 4.000 հետևակից և 2.000 հեծելազորից կորցնում են հեծելազորի մեծ մասը: Հռոմեացիները պարզապես ոչնչացնում են անշարժացած հեծյալներին:

Միհրդատի գլխավոր մարտավարական առավելությունը՝ ուժեղ հեծելազորը, մի հարվածով վերանում է: Իմանալով հեծելազորի կորստի մասին՝ պոնտական բանակը հուսահատվում է ու կազմալուծվում: Պոնտացիների ճամբար վրա հասած հռոմեական բանակին, որի առաջին շարքերում դաշնակից զալաթներն էին, լուրջ դիմադրություն չի ցուցադրվում (սա հռոմեասեր անտիկ պատմիչների սովորական գեղարվեստական հնարքն է՝ մեկ միայն լեգեոններն են, մեկ էլ, չգիտես որտեղից հայտնված հռոմեացիների փոքրասիական դաշնակիցները: Սկսում են հասկանալ, որ հռոմեական բանակը ամեննին էլ միայն լեգեոնները չեն): Հռոմեացիները շրջապատում են պոնտացիների ճամբարը և կոտորում խուճապահար բանակի մեծ մասը՝ 40.000 հետևակից 30.000-ին: Միհրդատը մնացած 2.000 հեծելազորով դուրս է պրծնում, կտրվում իր հետևից ուղարկված լեզատ Մարկոս Պոմպեոսի զորքից և նահանջում Փոքր Հայքի Տալավրա ամրոցը, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմանագլխին: Մի քանի օր հետո Միհրդատը անցնում է Մեծ Հայք ու ապաստան խնդրում Տիգրանից:

Լուկուլլոսը նվաճում է Փոքր Հայքի մեծ մասը (Տալավրա ամրոցը չի կարողանում գրավել), նաև խալդերի և տիբարեններ-

րի ցեղերը և իջնում Պոնտոսի ծովափնյա մասը:

Սկսվում է պարտված Պոնտոսի վերջնական հպատակեցումը. 71թ. աշնանից մինչև 70 թ. ամառը հռոմեացիք գրավում և անխնայ կողոպտում են Հերակլեան և Մինոպը, իսկ աշնանը դիմադրության վերջին օջախը՝ Ամիսոսը:

Պլուտարքոս. Կենսագրություններ. Լուկուլլոս. 23, 24.

«23. Այդ ընթացքում Լուկուլլոսը, Ասիայի պրովինցիային լիակատար արդարադատություն և խաղաղություն շնորհելով հանդերձ, չարհամարհեց նաև այն, ինչ ծառայում է զվարճության և հաճույքների: Կանգ առնելով Եփեսոսում՝ նա ջանք չխնայեց քաղաքները սիրաշահելու հաղթական երթերով և տոնախմբություններով, մարզիկների և գլադիատորների մրցումներով: Իրենց հերթին, քաղաքները նրան պատասխանեցին՝ նրա պատվին հաստատելով Լուկուլլոսյան խաղեր և այն անկեղծ նվիրվածությամբ, որ առավել թանկ է ամեն տեսակ մեծարումից:

Երբ Կլավդիոսը վերադարձավ, և որոշվեց պատերազմ սկսել Տիգրանի դեմ, Լուկուլլոսն իր զորքով նորից շարժվեց դեպի Պոնտական թագավորություն և պաշարեց Մինոպեն, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել, այն գրաված կիլիկեցիներին, որոնք հարել էին արքային: Գիշերով թշնամիները փախսան նախապես սպանելով՝ Բազմաթիվ սինտպեցիների և հրկիզելով քաղաքը: Նրանց փախուստն իմանալուց հետո Լուկուլլոսը մտավ Մինոպե, կոտորեց իր ձեռքն ընկած ութ հազար թշնամու, իսկ քաղաքացիներին վերադարձրեց իրենց ունեցվածքը և, ընդհանրապես, այդ քաղաքի նկատմամբ առանձին հոգատարություն դրսևորեց: Դրա պատճառը մի տեսիլ էր: Երագում նրա առաջ կանգնեց ինչ-որ մեկը և ասաց. «Ավելի՛ մոտեցիր, Լուկուլլոս: Այստեղ է Ավտոլիկոսը և ուզում է հանդիպել քեզ հետ»: Ջարթներով Լուկուլլոսն սկզբում չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչ է նշանակում այս երազը: Այդ օրն իսկ նա գրավեց Մինոպեն և, դեպի իրենց նավերը փախչող կիլիկեցիներին հետապնդելիս տեսավ ծովափին ընկած մի արձան, որ կիլիկեցիները չէին հասցրել քաշել տանել մինչև նավ: Դա Մոտենիդեսի լավագույն գործերից մեկն էր: ...

Մինչ այդ նրան հայտնեցին, թե Միհրդատը և Տիգրանը մտադիր են իրենց ուժերով մոտ ժամանակներս մտնել Լիկաո-

նիա և Կիլիկիա, որպեսզի իրենք առաջինը սկսեն պատերազմական գործողությունները՝ ներխուժելով պրովինցիա Ասիա: Այս հանգամանքը ստիպեց Լուկուլլոսին տարակուսել Տիգրասի վերաբերմունքից: Եթե նա մտադիր էր հարձակվելու հռոմեացիների վրա, ապա նա ինչ՝ ու չդաշնակցեց Միհրդատի հետ այն ժամանակ, երբ պոնտացիս գտնվում էր իր հզորության բարձունքին, ինչ՝ ու նա իր զորքերը չմիացրեց նրա բանակին, երբ վերջինս լիակատար ուժ էր. ինչ՝ ու թույլ տվեց, որ Միհրդատն ընկնի և թուլանա, իսկ այժմ պատերազմ է սկսում հաջողության նվազագույն հույսով, իրեն կործանման մատնելով նրանց հետ, ովքեր արդեն չեն կարող ուշքի գալ և ոտքի կանգնել:

24. Այս ամենից հետո, երբ Մաքարեսը՝ Միհրդատի որդին, որը տիրում էր Բոսպորյան թագավորությունում, Լուկուլլոսին պսակ ուղարկեց հազար ոսկի արժողությամբ՝ խնդրելով իրեն ճանաչել հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից, Լուկուլլոսը նախկին պատերազմը ավարտված համարեց և Սոռնատոսին թողնելով վեց հազարանոց զորամասով Պոնտական մարզը պահպանելու, ինքը տասներկու հազար հետևակով և երեք հազարից էլ պակաս հեծյալներով մեկնեց՝ հաջորդ պատերազմը մղելու: Կարող էր թվալ, թե ինչ-որ վայրենի, ողջախոհությանը հակառակ եռանդ նրան մղում է անհամար հեծելազոր ունեցող ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնատեղին, անծայրածիր մի երկիր, որ ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և ձյունապատ լեռներով, որոնց վրա ձյունը չի հալչում: Իր զինվորները, որ առանց այն էլ աչքի չէին ընկնում հնազանդությամբ, գնում էին դժկամությամբ՝ իրենց դժգոհությունը Բացահայտ արտահայտելով: Նույն այդ ժամանակ Հռոմում ժողովրդի պարազուրվաները Լուկուլլոսի դեմ հանդես էին գալիս բուռն կշտամբանքներով ու մեղադրանքներով, որ իբր նա մի պատերազմից անցնում է մյուսին, - թեև պետությունը դրա կարիքը բոլորովին չունի, - միայն թե ինքը մնա գլխավոր հրամանատար և առաջվա նման օգտվի վտանգներից, որոնց նա ենթարկում է հայրենիքը: Հետագայում այս չարախոսությունները հասան իրենց նպատակին:

Լուկուլլոսն արդեն արագ կերպով անցավ ճանապարհը մինչև Եփրատ. Բայց վշտացավ՝ տեսնելով, որ գետը վարարել էր ու պղտորվել ձմեռային անձրևների պատճառով: Նա մտա-

ծեց, որ հարկադրված կլինի երկարատև ու ծանր աշխատանք թափել լաստանավեր շինելու և նավակամուրջ պատրաստելու համար: Սակայն երեկոյան ջուրն սկսեց իջնել և զիջերվա ընթացքում այնքան պակասեց, որ առավոտյան կարելի էր տեսնել, որ գետը պարփակվել էր իր հունի մեջ: Երբ տեղի բնակիչները նկատեցին, որ անցավայրում փոքրիկ կցականեր են հայտնվել, և դրանց ծուրջ ջուրը ծանծաղացել է, սկսեցին իբրև աստված մեծարել Լուկուլլոսին, քանի որ առաջներում նման բան հազվադեպ էր պատահում, իսկ այժմ, ինչպես նրանց թվում էր, ինքը՝ գետը հոժարակամ, սանձահարված և մեղմացած հնազանդվել էր նրան՝ հնարավորություն տալով արագ և դյուրին անցնել: Այսպիսով, Լուկուլլոսը, օգտվելով այս երջանիկ պատահարից, զորքը անցկացրեց Եփրատով: ...

... Լուկուլլոսը Եփրատին ևս զոհաբերեց մի ցուլ բարեհաջող գետանցի համար: Այդ օրը զորքը հանգստացավ, իսկ հաջորդ օրվանից սկսած՝ Լուկուլլոսն առաջ շարժվեց Մոփքի միջով՝ ոչնչով չնեղացնելով տեղաբնիկներին, որոնք հոժարակամ հնազանդվում էին նրան և սիրով ընդունում հռոմեական զորքը: Երբ զինվորները ցանկություն հայտնեցին գրավել մի բերդ, որտեղ կարծում էին, թե մեծ գանձեր կան, Լուկուլլոսը, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց. «Ավելի լավ է նվաճենք այն բերդը. Իսկ սրանք առանձ այդ էլ կմնան հաղթողներին»: Նա, արագացնելով իր երթը, անցավ Տիգրիսը և ներխուժեց Հայաստան:» [42]:

Ապախանոսը Պլուտարքոսի տված այս տեղեկություններին ոչ մի նոր բան չի ավելացնում:

Ընթերցելով Պլուտարքոսին՝ հասկանում ենք, որ Մինոպ քաղաքում տեղի են ունեցել այնքան լուրջ ռազմական գործողություններ, որ ժամանել էր իր ողջ բանակով ինքը՝ Լուկուլլոսը: Մինոպը և Ամասիան մնացել էին Լուկուլլոսի բանակին դիմադրող վերջին պոնտոսյան քաղաքները: Կիլիկյան ծովահենների կավատորուր մտել էր Մինոպ, և դրա շնորհիվ քաղաքի պաշտպանությունը խիստ ուժեղացել էր: Հռոմեացիներին պահանջվեց հատուկ արշավանք կազմակերպել Մինոպի վրա, պաշարել և վերցնել գրոհով, ընդ որում միայն զոհված կիլիկեցիների թիվը հասել էր 8 հազարի: Ինչքան հռոմեացի էր զոհվել, Պլուտարքոսը չի հաղորդում: Սակայն վերջնական ջախջախել ծովահեններին չի հաջողվել. նրանց մի մասը հեռացել էր դեպի

իրենց նավերը այնքան անշտապ՝ փաստորեն ծրագրած նահանջով, որ, հռոմեացիներին չթողնելու համար, կարողացել են իրենց հետ տանել նույնիսկ ճանաչված հույն քանդակագործների գործերը: Գնալուց առաջ նրանք կողոպտել էին Մինոպը, որը հետո կրկնակի կողոպտեցին նաև հռոմեացիները: Այս ամենը Պլուտարքոսը պատմում է թեթև և հպանցիկ, որպեսզի ստվեր անգամ չգցի իր սիրելի հերոսի՝ Լուկուլլոսի վրա, սակայն պահպանվել են այս իրադարձությունների Ապսիանոսի և Մեմնոնի նկարագրությունները:

Այս ծովային օպերացիան ցույց է տալիս դաշնակից արքաների՝ Տիգրանի և Միհրդատի հեղինակության աստիճանը Առաջավոր Ասիայում և արևելյան Միջերկրածովքում, նաև պատկերացում պալիս՝ ինչ հզորություն ունեին Միհրդատի և Տիգրանի ծովային դաշնակիցները: Կարելի է հիանալ ծովահենների նավաստիական և զորական վարպետությամբ և գնահատել նրանց ճշգրիտ հաշվարկը ու համարձակությունը, եթե հաշվի առնենք, որ հռոմեացիները, փաստորեն, լրիվ վերահսկում էին Բուֆանիան, և ծովահենների նավատորմի համար Պրոպանտիսի նեղուցներով անցնելը մահացու վտանգավոր էր: Պոնտոսի հունական քաղաքների դառը ճակատագիրը հետևանք էր հռոմեացիների, երբեմն էլ նրանց որոշ հակառակորդների (ծովահենների) ագահության և դաժանության:

Տիգրանի ծովային դաշնակիցների այս փայլուն ռազմական գործողությունները Տիգրան – Միհրդատյան սպասվող հարձակման նախակարգապետն էր. Պոնտոսում և ամբողջ Փոքր Ասիայում սպասում էին դաշնակից արքաներին, և Լուկուլլոսը դժվար թե դա չհասկանար: Նա գիտակցում էր, որ 73 - 70 թթ. հայ-հռոմեական «սառը» պատերազմը 70 թ.-ի վերջում կամ 69-ի սկզբին վերածվելու է հսկայական ռազմական դիմակայության, և նախընտրեց նախահարձակ լինել:

Ներկայացված հատվածը նաև վկայում է՝ ինչ լուրջ պատրաստություն էր տեսնում մեծ պատերազմից առաջ Լուկուլլոսը՝ իր թիկունքը ապահովելու համար ձգտելով սիրաշահել Փոքր Ասիայի ժողովուրդներին և տեղական կառավարիչներին:

Երբ 68 թ. աշնանը Միհրդատը հայկական գործերով և իր թիկնագործով կմտնի Պոնտոս, վերջինս կապստամբի հռոմեացիների դեմ՝ մեկ անգամ ևս հաստատելով Լուկուլլոսին Փոքր Ասիայում հարգելու ու սիրելու մասին մեր սիրված մեծ կենսա-

գրագետի (Պլուտարքոսի) գնահատականների, մեղմ ասած, անճշտությունը:

70 թ. վերջին, Լուկուլլոսը վերադառնում է Ասիա հռոմեական նահանգ և իր գործերը կենտրոնացնում է Էփեսոսում:

4.1.3. Լուկուլլոսի հայկական արշավանքի նախապատրաստումը

Լուկուլլոսը 73 թ. հռոմեա-պոնտական պատերազմը սկսել էր 5 լեգեոնով՝ 30.000 լեգեոններով և 1.600 կամ 2.500 հեծելազորով: Այս լեգեոններից երկուսը ֆիմբրիայի լեգեոններն էին: Մեկ լեգեոն էլ նա իր հետ 73 թ. բերել էր Հռոմից, իսկ երկու մնացածը՝ Սերվիլիոսի լեգեոններից էին (Սերվիլիոսը Լեոնային Կիլիկիայում ուներ 3 լեգեոն, ուրեմն նրանցից մեկը Լուկուլլոսին չէր վերաենթարկվել): Ասիա նահանգում կարող էր գտնվել ես 2 (?) լեգեոն, որի հրամանատարությունը նա ստանձնել էր որպես նահանգի պրոկոնսուլ:

Բացի դրանից, Ասիայում և Բուֆանիայում էր գտնվում նաև պրոկոնսուլ Կոտտայի բանակը, որում կար առնվազն 3 լեգեոն (Քալկեդոնի ճակատամարտում Կոտտայի բանակից 5.300 զինվոր զոհվում է և 4.500 զերի է ընկնում, սակայն նա հետագայում ունի ոչ մեծ, բայց պայքարը շարունակելու համար բավարար ուժեր: Մեր կարծիքով նա ուներ 3-4 լեգեոնից ոչ պակաս՝ չհաշված դաշնակիցների ուժերը: Կոտտայի լեգեոններից մեկը գրեթե լրիվ ոչնչացել էր, իսկ մնացած երկու-երեքն էլ խիստ թուլացած էին):

Հարևան հռոմեական Լեոնային Կիլիկիա նահանգում մըշտական տեղակայված էին 3 հռոմեական լեգեոն, սակայն այստեղից հանվել էին Սերվիլիոսի 2 լեգեոնը (?):

Եթե ամփոփենք Փոքր Ասիայում գտնվող հռոմեական ցամաքային ուժերի հաշվառումը, ապա տեսնում ենք, որ Ասիա նահանգի երկու և Կիլիկիա նահանգի երեք, ընդամենը՝ հինգ լեգեոններին անհրաժեշտ է զուամարել Լուկուլլոսի հինգ և Կոտտայի երկու (նախկինում՝ 3-4) լեգեոնները: Այդպիսով, Հռոմը տարածաշրջանում ուներ 12 – 14 լեգեոն՝ մոտ 65-70.000 լեգեոններ և մի քանի հազար հեծելազոր: Դրան պետք է զուամարել

Տրիարիուսի ղեկավարած բուն հռոմեական նավատորմի անձնակազմը: Այդպիսով, Հռոմը Ասիայում ուներ մոտ 80.000 հռոմեացի և խտալիկցի զինվոր: Հաշվի առնելով հռոմեացիների սովորությունը՝ լեգեոնին կցել նույն քանակության ծանրագեն հետնակալիներ, կրկնակի-եռակի քանակությամբ հեծելագոր և առնվազն մեկ-երկու հազար թեթևագեն, ապա դաշնակիցների հաշվին այս թիվը հանգիստ կարելի է ավելի քան կրկնապատկել: Այդպիսով, հաշվարկերը ցույց են տալիս, որ Ասիայում Հռոմեական հանրապետության զինված ուժերը բաղկացած էին մոտ 160.000 – 180.000 զինվորներից և նավաստիներից:

Հաշվի առնելով նաև Հունաստանում և Մակեդոնիայում գտնվող բուն հռոմեական և դաշնակիցների ուժերը՝ վստահաբար կարող ենք ասել, որ Հռոմեական հանրապետությունը արևելյան ուղղության վրա պահում էր, մոտավորապես, իր զինված ուժերի կեսը՝ ավելի, քան 200.000 զինվոր: Այս թվերը համընկնում են Միեր Հակոբյանի [23, 59, 137, 199] տվյալների հետ, որը օգտըվում է Ապպիանոսի, Պ. Կոնտամինի, Պ. Կոննոլլիի, Ե. Ռազինի և Ա. Այվազյանի տվյալներից:

Միամտություն է կարծել, որ այս ուժերից 170-180.000 հնարավոր էր կենտրոնացնել մեկ հակառակորդի դեմ [23]: Այդքան ուժ կենտրոնացնելու համար նախապես պետք էր սեփական 200.000-ը մոբիլիզացիայով հասցնել մինչև 250-300.000, որից հետո միայն փորձել այդ «բաղձալի» 170-180.000 կենտրոնացնել մեկ արշավի համար: Դրանից հետո անհրաժեշտ կլիներ լուծել այդքան մարդկանց սնվելու հարցը և այլն ...

Պոմպեոսին հաջողվեց Արևելքում կենտրոնացնել 120.000-ոց բանակ և մեծ նավատորմ միայն Արևմուտքից հսկայական ուժեր Արևելք տեղափոխելուց հետո:

Կարող ենք եզրակացնել, որ Հռոմը Արևելքում պահում էր բավարար ուժ օյկումենեի մեծ տերությունների՝ Պոնտոսի, Հայաստանի և Պարթևստանի ռազմական ելույթը զսպելու համար: Եթե նշված տերությունները կարող էին լարված մոբիլիզացիոն գործունեության շնորհիվ կարճաժամկետ հավաքագրել մոտավորապես 250-300.000 զինվոր, ապա Հռոմը կարողանում էր իր 200.000 զորքը Արևելքում պահել գրեթե որպես մշտական բանակ:

Իսկապես, Պոնտոսի, Հայաստանի և Պարթևստանի իրական զինուժը 69 թ. գարնանը կազմում էր նրանց մոբիլիզացիոն

հնարավորությունների մոտավորապես կեսը, համապատասխանաբար, 150.000, 150.000 և 100.000 զինվոր:

Հակատիգրանյան տրամադրված Պարթևստանը Հռոմի լրակյաց դաշնակիցն էր: Այդպիսով, Հռոմը Արևելքում պահում էր այնքան զինուժ, որ կարող էր միաժամանակ դիմակայել միհրդատ-տիգրանյան հակահռոմեական դաշինքի բոլոր ուժերին:

Դրա հետ մեկտեղ մենք հիմնվելով մեզ հասանելի գրականության, նաև հռոմեական, հայկական և պոնտական բանակների կառուցվածքի իմացության վրա, պնդում ենք, որ օյկումենեում մ.թ.ա. 300 – 50 թթ. պատերազմները վարվում էին խոշոր՝ 50.000, շատ մեծ՝ մինչև 100.000, բացառիկ դեպքերում՝ հսկայական, մինչև 120-150.000 բանակներով: Հին աշխարհում ավելի մեծ բանակներներով մարտնչել են միայն Չինաստանում:

Որպես օրենք՝ հռոմեական լեգեոնները կազմում էին հռոմեական բանակի միայն միջուկը: Օրինակ՝ Մուլլայի կեղծ հաղորդումները, որ ինքը 30.000 կարողացել է հաղթել 120.000 պոնտական բանակին Հունաստանում, ոչ մի քննադատության չեն դիմանում: Իրականում, կողոպտելով Հունաստանի կեսը, Մուլլան այդ հսկայական միջոցներով հավաքել էր նույն Հունաստանում այնքան վարձկան զինվորներ, որոնց միևնույն էր՝ ում կողմից և ում դեմ կռվել, որ հասցրել էր իր զինված ուժերի քանակը առնվազն պոնտականի քանակին (չի բացառվում, որ Մուլլան իր զեկուցումներում նաև առնվազն կրկնապատկել էր պոնտական բանակի իսկական թիվը):

Հաղթանակից հետո նա նշում էր միայն բուն հռոմեական զորքի (առանց դաշնակիցների) թիվը, իսկ կորուստների մասին Մուլլայի հաղորդումները հնչում են որպես ծաղրանք լսողի համար. ողջ օրը կատաղի ճակատամարտած հռոմեական բանակը սպանում է 60.000 թշնամի և կորցնում ... 14 զինվոր [169, 193]:

70 թ. Կոտտան հետ է կանչվում Հռոմ՝ նախապես Լուկուլլոսին հանձնելով իր զորքերը՝ 2-4 լեգեոն և այլ ուժեր: Մինչ այդ, Իտալիայից Լուկուլլոսի համար օգնական զորք էր բերել Բարբան: Որովհետև Մեմնոնը այստեղ չի նշում զորամիավորումը, մենք կարծում ենք, որ համալրումը առանձին զորա-

մաս՝ լեզեռն չէր:

Այդպիսով, իր անմիջական հրամանատարության տակ 69 թ. գարնանը Ասիայում Լուկուլլոսը ուներ հետևյալ ուժերը՝

- Ասիա նահանգում տեղադրված 2 լեզեռնը.
- 74 թ. Բուալիայից Ասիա տեղափոխած իր նոր հավաքած 1 լեզեռնը.
- 86 թ. հավաքած նախկին Ֆլամինիուսի (հետո Ֆիմբրիայի) 2 լեզեռնը.
- Կոտտայի 2-4 լեզեռնների մնացորդները (?):

Ընդամենը 7-8 լեզեռն, որոնցից ամենավորձվածները ֆիմբրիական լեզեռններն էին [187]: Բացի դրանից, նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել աննախադեպ իշխանություն. միաժամանակ երեք նահանգի պրոկոնսուլ էր, և իրեն, փաստորեն, ենթարկվում էին Ասիայում գտնվող բոլոր հռոմեական զորքերը:

Այդպիսով, Լուկուլլոսը իր հրամանատարության տակ գտնվող 12 լեզեռններից առնվազն 4-ը կարող էր օգտագործել հայկական արշավանքը իրականացնելու համար.

Ասիա նահանգ	2 լեզեռն
Բութանիա	1 լեզեռն
Լեոնային Կիլիկիա նահանգ	3 լեզեռն
Պոնտոս	2 լեզեռն
Հայաստան ներխուժելու համար	4 լեզեռն

Լուկուլլոսի բանակի կազմում գտնվող լեզեռնների զինվորների թվաքանակը որոշելուց առաջ անրադառնալից հռոմեական լեզեռնի կազմակերպման և մարտավարության մի քանի հարցերին, առանց որոնց կոճվարանա հետագա շարադրությունը:

Թե մենք հետևենք Հին աշխարհում հետևակային մարտավարության զարգացմանը, ապա կնկատենք, որ հնագույն ժամանակներում մարտից առաջ զինվորները ընդհանրապես չէին դասավորվում: Երկու կողմի զինված ամբոխները նետվում էին իրար վրա, և հարցը լուծվում էր ամենավորձվածների, խիզախների և համառների օգտին: Հին Արևելքի առաջին պետությունները, նաև մեծ ցեղային միությունների աշխարհագրորդ արդեն սկսում են մարտը ավելի կազմակերպված ձևով. դա

զորայուներն են և մարտական գծերը, որոնցից սկսվում է փառանգի գաղափարը: Մի քանի զորայուներով հարձակվող հետևակը մոտենում էր հակառակորդին և զրոհում. հարվածից հետո, որպես օրենք, շարքերը կազմալուծվում էին: Ասորեստանյան և նրան գրեթե հավասար կազմակերպված Վանի թագավորության բանակները, հատկապես նրանց ընտիր արհեստավարժ զնդերը կոմում էին մարտական գծերով՝ առաջին երկու – երեք շարքերում ունենալով վահանակիրներին, հետևից տեղադրվում էին մեկ – երկու շարք նետաձիգներ: Առավելագույնը հինգ շարք ունեցող այս մարտագիծը պահանջում էր զգալի զինվորական վարպետություն: Հետագայում Արևելքը հիմնականում գնաց հեծելազորի դերի բարձրացման ճանապարհով՝ միշտ գերազանց պահելով թեթև հետևակի ընտիր մասը՝ նետաձիգների զնդերը: Հունաստանը գերադասեց ծանր հետևակը՝ հուպիստներին: Մենք այստեղ չենք քննարկում այս ընտրության տնտեսական, հասարակական կամ ազգային պատճառները: Արևելքում ծանր հետևակի մարտը միշտ համակցվում էր թեթև հետևակի, մարտակառքերի և հեծելազորի գործողությունների հետ: Ասորեստանից և Բիայնիլիից հետո մենք որակյալ ծանր հետևակ չենք տեսնում: Այլ էր Հունաստանում: Հին ժամանակներից սկսած՝ հույները, ինչպես աշխարհի բոլոր հնագույն ժողովուրդները, կոմում էին ամբոխներով, հետո զորայուներով, որտեղ, ինչպես ամենուրեք, առաջին շարքերում էին կոմում ամենալավ սպառազինվածները և փորձառուները՝ ազնվականները՝ իրենց հետևից տանելով մնացած զինվորներին: Հետագայում զորայուները սկսեցին լայնանալ, որ առաջին շարքում ունենան ավելի շատ զինվոր, և ուժեղանա ռազմական ճնշումը հակառակորդի վրա: Առաջին փառանգները կազմված էին պոլիսների քաղաքացիներից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ էին միայն զորակոչվում պատերազմի, և բանակը կրում էր միլիցիոն բնույթ: Հետագայում մարտավարությունը խիստ զարգացավ, համակցվեց թեթևագույն հետևակի և հեծելազորի գործողությունների հետ (որը հիմնականում պահպանում էր փառանգի թևերը ու հետապնդում պարտված թշնամուն) և կատարելիության հասավ հին Սպարտայում: Հունական փառանգը սակայն ուներ մի թերություն, որը հնարավոր չէր զավ հաղթահարել ոչ միջին հետևակի՝ պելտաստների զորատեսակի ներմուծումով, ոչ էլ փառանգի գաղափարը

ծայրահեղությանը հասցնելով մակեդոնական փաղանգում: Մակայն այս երկու ներմուծումը, նաև ծանր հեծելագործի դերի ակներև բարձրացումը ծնեցին մի մարտավարության ոճ, որի փայլուն ներկայացուցիչներն էին Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հետևորդները: Ալեքսանդր Մակեդոնացու ռազմավարական մեջ գազաթնակետին հասավ պատերազմի՝ արդեն հունամակեդոնական ռազմավարությունը: Հետևակային մարտավարության իմաստով այն ծանր՝ մակեդոնական փաղանգի, միջին՝ պելլաստների փաղանգների և թեթևագեն հետևակի մարտ էր՝ ծանր և թեթև հեծելագործի գործուն մասնակցությամբ:

Մակեդոնական փաղանգն ուներ երկու անհաղթահարելի արատ, որոնք էլ ստիպեցին վերջնականապես հրաժաշվել այս մարտառճից: Առաջինը, մարդկանց այսպիսի հսկայական զանգվածը խիստ պահանջկոտ էր տեղանքի նկատմամբ. կտրտված տեղանքը մահացու վտանգավոր էր մակեդոնական փաղանգի համար (այն անխուսափելիորեն խախտում էր իր շարքերը): Երկրորդը, պահեստագործի՝ ռեզերվի բացակայությունը, ամեն ինչ մարտի մեջ էր գցվում միանգամից, և փաղանգը կամ հաղթում էր, կամ էլ խախտում իր շարքերը և ջախջախվում: Հանդիպելով հռոմեական մասնատված մարտակարգով կռվող լեգեոնի դեմ՝ մակեդոնական փաղանգը, որպես օրենք, պարտվում էր: Կինոսկեֆալում և Պիդնայում մակեդոնացիները պարտվեցին ոչ միայն ավելի վատ ղեկավարության, այլ նաև հետևակի մարտավարության թերության հետևանքով: Մակայն, իր անկատարելությամբ հանդերձ, մակեդոնական փաղանգի գրոհը ահագոտ էր, նա կարող էր սաստափեցնել նույնիսկ տոկուն հակառակորդին. հռոմեական զորավարները պատկերավոր ձևով պատմում էին այն սարսուռի և դողի մասին, որը իրենց պատում էր, երբ իրենց վրա էր շարժվում հսկայական մարդկային զանգվածը: Մ.թ.ա. 148 թ. Պիդնայի ճակատամարտից հետո մակեդոնական փաղանգը գործնականորեն, այլևս չէր օգտագործվում: Հռոմեական մանիպուլային մարտավարությունը համարվում էր լավագույնը:

Մ.թ.ա. 148 – 107 թթ. հռոմեացիները հրահրեցին բազմաթիվ պատերազմներ և ենթարկվեցին տարբեր թշնամիների հարձակմանը: Այս ժամանակաշրջանը վերջնականապես բացահայտեց լեգեոնի թուլությունը, երբ նա բախվում էր մեծաքանակ

փորձված հետևակի կամ լավ կազմակերպված հեծելագործի հետ: Բանը նրանում էր, որ մանիպուլը շատ փոքր միավոր էր, որ դիմանար այդպիսի հարվածին: Ելքը գտավ Մարիուսը՝ արմատապես ձևափոխելով լեգեոնը: Այստեղ պահպանվեց միայն լեգեոնի հիմնական մարտավարական սկզբունքը՝ բաժանումը տասը մարտավարական ստորաբաժանումների՝ կոհորտների:

Մ.թ.ա. 107 թ.-ին սկսվում է Գայոս Մարիուսի հռչակավոր ռազմական ռեֆորմը: Հռոմեական բանակի հիմնական միավորը՝ լեգեոնը արմատապես կատարելագործվում է: Այն նշանավորում էր հրաժարումով մանիպուլային մարտավարությունից և անցումով կոհորտային մարտավարությանը: Ռեֆորմը ընդգրկում էր կառուցվածքային, սպառազինության և մարտավարության ոլորտները: 105 թ. Մարիուսի ընկեր Պուբլիոս Ռուտիլիոս Ռուֆոսը կազմում է ռազմական ուսուցման նոր կանոնները և բանակը վերջնականապես անցնում է նոր համակարգի:

Լեգեոնի կազմը հաստատվում է 6.000 ծանրագեն հետևակային՝ լեգեոններ, որոնք բաժանվում են 10 կոհորտի, ամեն մեկում 600 զինվոր: Վերանում է տարբերությունը լեգեոնի երեք մարտական գծերը կազմող հաստատների, պրինցիպլների և տրիարիոսների միջև: Այսուհետ այդ բաժանման վերիուշը պահպանվում է միայն կենտրոնների ավագության աստիճանը ընդգծելու համար: Սպառազինությունը դառնում է միանման. մեծ զլանանման արտափքված ուղղանկյուն վահանով, պիլումով և սրով պարտադրաբար զինվում են բոլոր լեգեոնները: Կարճ իսպանական սուրը մի փոքր երկարացվում է: Սաղավարտը, զրահը (կենտրոնների և հարուստ զինվորների մոտ հաճախ՝ օղագրահը), սոնապանները դառնում են պարտադիր: Ազգային հռոմեական նիզակը՝ պիլումը, շարունակում է մնալ կարևորագույն հռոմեական հարձակողական միջոցը: Այս ծանր նիզակը, որն ուներ մոտ մեկ մետր երկարությամբ երկաթե ծայր և 1,8 – 2,2 մ երկարություն, նետվում էր հակառակորդի վրա 20-25 մ հեռավորությունից և գրեթե միշտ ծակում էր դիմացինի վահանը կամ զրահը: Պիլումով խոցված վահանը այլևս օգտագործել չէր լինում, որովհետև պիլումի երկար գցված ծանր երկաթե ծայրը հնարավոր չէր կտրել: Հռոմեացիների առաջին երկու շարքերը, մեծ վարպետությամբ նե-

տելով պիլումները, գրեթե միշտ կարողանում էին խախտել հակառակորդի շարքերը, որից հետո սրերով նետվում էին թշնամու վրա: Պիլումը թույլ էր տալիս հաջողությամբ մարտնչել նաև հեծելագործի դեմ. մենք ունենք բազմաթիվ նկարագրություններ, թե ինչպես լեգեոներները գրոհում են հեծելագործի վրա: Հաճախ լեգեոներները պահում էին կամ հավաքում էին քարերի որոշ պաշար՝ հակառակորդի վրա նետելու համար: Այսպիսով, լեգեոներները կարող էին վարել և՛ սահմանափակ հեռահար մարտ պիլումով, և՛ քարերով՝ մինչև 25 մ, և՛ շատ լավ ձեռնամարտիկ էին: Լեգեոներների անհատական բարձր զինվորական վարպետությանը գումարվում էր հռոմեական հետևակային մարտավարությունը, որը վերջին երկու հազար տարվա ամենահեղինակավոր զինվորական մասնագետների կողմից անվերապահորեն համարվում էր լավագույնը մինչիրազենային ժամանակաշրջանի համար:

Նոր լեգեոնի մեկ կոհորտում կար վեց կենտուրիա՝ հարյուրյակ, որոնց հրամանատարն էր կենտուրիոնը, ընդամենը կոհորտում՝ 600 զինվոր և 6 կենտուրիոն: Կոհորտի հրամանատարն էր տրիբունը կամ առաջին կենտուրիոնը: Լեգեոնում սովորաբար լինում էր տրիբունի վեց պաշտոն, որոշ հեղինակներ ավելացնում էին նրանց թիվը մինչև տասը: Լեգեոնի երեք մարտական զծերը մնացին ուժի մեջ, սովորականում՝ առաջին մարտական զծում չորս կոհորտ, երկրորդում և երրորդում՝ երեքական: Հակառակորդի հետ անմիջական բախումից առաջ երկրորդ շարքի կոհորտները շարժվում էին առաջ և փակում առաջին զծի միջկոհորտային տարածությունը: Գոյանում էր ամուր և ճկուն մարտական զիծ: Փաղանգից նա տարբերվում էր նրանով, որ կազմված էր ինքնուրույն մարտական միավորներից, որոնց այնքան էլ հեշտ չէր ընկճել զանկացած հակառակորդի համար: Երրորդ զծի կոհորտները ևս կատարում էին տեղաշարժ. Եզրայինները՝ մինչև առաջին զծի եզրերը ձախ ու աջ համապատասխանաբար, և միջին կոհորտը՝ լեգեոնի երկրորդ զծում՝ դեպի կենտրոն: Դրանով լեգեոնը ձեռք էր բերում անհրաժեշտ խորություն և ռեզերվ, որի միջոցով դիմակայում էր գրոհին կամ ինքն էր անցնում գրոհի: Լեգեոնի համար անսպասելի հարձակումները թևերից և թիկունքից, ինչպես նախկին փաղանգների համար, շատ վտանգավոր էին, սակայն

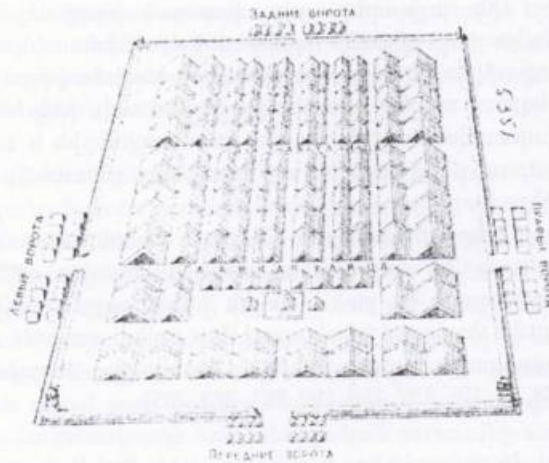
ոչ ճակատագրական: Լեգեոնի մարտական զծերը, դասավորումը երթի և մարտի ժամանակ ձեռք բերեցին այնպիսի բազմազանություն, որ կարողացան համապատասխանել իրական մարտի պահանջները բավարարելու համար անհրաժեշտ ձևերի բազմազանությանը: Ավելին, էթե հունական փաղանգի հարվածով իրականացվող զորավարի մտահղացումը այլևս գրեթե հնարավոր չէր փոխել, ապա լեգեոնային մարտավարությունը թույլ էր տալիս մարտի ընթացքում փոխել նպատակների նախապատվությունները: Եթե սրան գումարենք հռոմեական բանակի գերազանց մարզավածությունը և կարգապահությունը, ապա հասկանալի են դառնում հռոմեական հաղթանակների անվերջ շարանները:

Հին աշխարհը այս մարտավարությանը կարողացավ հակադրել միայն պարթևա-հայ-սարմատական ճոշավոր այրուձիռու կատարելագործված մարտավարությունը, որը սկզբում որպես հավասարը հավասարի, իսկ հետո գերակա մարտավարություն, փոխեց հռոմեացիներին և արդեն մ.թ. III դարում մենք գործ ունենք հռոմեական կատաֆրակտսների՝ կլիբանարների գնդերի հետ:

Անհրաժեշտության դեպքում լեգեոնը կարող էր շարվել երկու և մեկ զծով: Որպես առանձին միավոր՝ կոհորտը ավելի ինքնուրույն էր, քան նախկին մանիպուլը: Լեգեոնի կատավարումը մարտում թեթևացավ, նա ավելի տոկոս դառնավ մեծ մարդկային զանգվածների և հեծելագործի հարվածի հանդեպ [83, 84, 126, 137, 170, 199, 281, 283, 285]:

Եզրակացնենք. բազմաթիվ և ուժեղ հակառակորդի դեմ լեգեոնի շախմատաձև մարտակարգը վտանգավոր էր նրանով, որ թշնամին կարող էր ջարդել և հետ շարտել մասնատված առաջին զիծը: Այդ դեպքում երկրորդ զծի կոհորտները մտնում էին առաջին զծի բացվածքները և ստեղծում փաղանգ: Երրորդ զծի երեք կոհորտը ավելի էին մոտենում առաջին զծին և կազմում էին երկրորդ զծի պահեստագործը (ռեզերվը) կենտրոնում և թևերին՝ անհրաժեշտության դեպքում հակառակորդի ճեղքմանը դիմակայելու կամ գրոհի անցնելու համար: Լեգեոնի հրամանատարը՝ լեգատը այդպիսով հնարավորություն էր ստանում իր զորամիավորման լավ կատավարելիության հաշվին էականորեն ազդել ճակատամարտի ելքի վրա:

Մտորն մենք դեռ մանրամասն կյսոսենք ամենակատարյալ հեծելագորային՝ պարթևա-հայկական մարտավարության մասին, որի 87 – 66 թթ. անգերագանցելի վարպետներն էին հայկական այրուձիու հեծելագնդերը: Մակայն, 69-67 թթ. հայհոռուեական պատերազմի ընթացքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է մանրամասնագույն ձևով պատկերացնել հոռուեական բանակի մարտական, արշավային և կենցաղային առօրյան: Այլապես մեր պատերազմի ընթացքի վերականգնման սկզբունքները և մանրամասնությունները կդառնան անվերջանալի կիսագրագետ քննարկումների առարկա:

Սկար 4.1. Հռոմեական դաշտային ճամբարի հաստակագիծը

Լեգեոնին պարտադիր կցվում էր 300 հեծյալից բաղկացած ջոկատ՝ ալա (թև), որը բաժանվում էր 10 տուրմայի: Լեգեոնին նաև պարտադիր կցվում էր սովորաբար իտալիկներից հավաքված, երկուսից ոչ պակաս թեթևագեներների օժանդակ կոհորտ, ընդամենը՝ 1.000 – 1.200 զինվոր: Այդպիսով, օժանդակ զորամասերի հետ միասին, լեգեոնում կար մոտ 7.500 զինվոր: Հաճախ առաջին կոհորտը լինում էր ավելի մեծ՝ ունենալով մինչև 800 զինվոր (այստեղից Մարիուսի ձևափոխված լեգեոնի

բանակի մեկ ուրիշ թիվը՝ 6.200 լեգեոներ), նրա պարտականությունների մեջ էր մտնում լեգեոնի հրամանատարի՝ լեգատի անվտանգությունը և շտաբի պահպանման որոշ ֆունկցիաները:

Սկար 4.2. Հռոմեական լեգեոնի կոհորտային մարտակարգը

Լեգատի անմիջական թիկնապահական պարտականությունները սովորաբար կատարում էին օժանդակ զորամասի զինվորները, որովհետև համարվում էր, որ այդ պարտականությունները ստորացուցիչ են Հռոմի քաղաքացու համար:

Այդ ամենը հաշվի առնելով՝ կարող ենք լեգեոնի կազմը միջինը հաշվել մոտ 7,5-8.000 զինվոր (զումարելով լեգեոնի օժանդակ ծառայությունները, սակայն, օրինակ, կանոնավոր բժշկականը կլինի միայն մեր-երկու դար հետո):

Սակայն այսքանն էլ բավարար չէր: Լեգեոնին կցվում էին դաշնակիցների ծանր հետևակի փաղանգներ, (հետագայում՝ լեգեոնի կառուցվածքով՝ կոհորտներով), ինչպես օրենք, թվով ոչ պակաս, քան լեգեոներները, կրկնակի, կամ եռակի քանակությամբ հեծելագորով և թեթևագեներով, այսինքն՝ 6.000 հովվիտ, 2.000 -2.500 թեթևագեներ և 900 հեծելագոր, ընդամենը՝ 9.000 – 9.500 զինվոր:

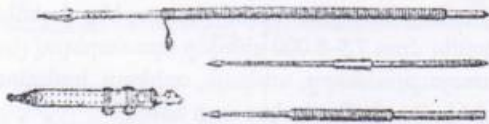
Այս հավաքական կազմով լեգեոնում տեսականորեն կարող էր լինել մինչև 12.000 ծանրագեներ հետևակ, 3.500 թեթև հետևակ և 1.500 հեծելագոր, ընդամենը՝ 17.000 զինվոր:

Իրականում, այս հարաբերությունները երբեք չպահպանվեցին՝ խախտվելով դեպի նվազելու կողմը: Իրականում լեզուները կարելի էր հաշվել որպես բուն հռոմեական և դաշնակից զորքերի մոտավորապես հետևակային 10-12.000 զորաբանակ, որից մոտավորապես 1-2.000 թեթևագեն՝ գումակած 500 - 1.500 հեծելազոր, ընդամենը՝ 10-14.000 զինվոր:

Ժամանակակից բանակում դաշնակիցներով ուժեղացված լեզեռնին համապատասխանում է դիվիզիան, որտեղ նույնպես ներկայացված են բոլոր զորատեսակները:

Մնում է հիշեցնել, որ բուն հռոմեացիներից կամ իտալիկներից կազմված լեզեռնի առավելագույն քանակը գրեթե երբեկ չէր անցնում 6.000 ծանրագեն հետևակայինից: Այս թիվը գործնականում նույնպես հազվատես էր պահպանվում: Բանը նրանում էր, որ հռոմեական զորավարները համեմատաբար հազվադեպ էին համալրում արդեն գոյություն ունեցող զորամասերը կամ լեզեռնները՝ նախընտրելով կազմել նոր լեզեռններ:

Ծառայությունը լեզեռնում տևում էր 20 տարի, որից հետո վետերանը ապահովվում էր հողով և ապրելու այլ միջոցներով պետության հաշվին: Օժանդակ՝ թեթևագենների և հեծելազորի քանակը ևս կարող էր խիստ տարբերվել նկարագրվածից:

Նկար 4.3. Հռոմեական զենքի նմուշներ. նիզակ՝ պիլում, սուր և տեզեր

Փոքր Ասիայում սովորական հարաբերություններն էին՝ 6.000 լեզեռններ, 1-2.000 թեթևագեն և 1.000 - 1.200 հեծյալ: Օժանդակ զորամասերով՝ մոտ 10.000 զինվոր:

70-69 թթ. գրեթե կորել էր տարբերությունը բուն հռոմեացիներից և լատինացիներից, կամ իտալիկներից հավաքված լեզեռնների մեջ: Հաճախ Իտալիայից Արևելք բերված «հռոմեական»

հեծելազորը իտալիկյան էր կամ նույնիսկ կազմված էր Ցիսալպյան Գաղղիայի բնակիչներից (որոնց շուտով շնորհել էին լատինական քաղաքացիության իրավունք):

Փոքր Ասիայում ավանդաբար հռոմեական դաշնակիցներն էին բուրանիացիք, գալատները, պափլագոնացիք, կապպադովկիացիք և թրակիացիք:

Անհրաժեշտության դեպքում հռոմեացի զորավարները կարող էին հավաքագրվել վարձկան հույն զինվորներ նաև բուն Հունաստանից:

Լուկուլլոսը հայկական արշավանքի համար ընտրում է 4 լեզեռն.

- իր Իտալիային 73 թ. հավաքագրածը, գումարած Բարբայի համալրումը. 1 լեզեռն՝ 6.000 լեզեռններ.
- Սուրենայի Ասիա նահանգի լեզեռններից մեկը, 1 լեզեռն՝ 6.000 լեզեռններ (գումարած Բարբայի համալրումը).
- Ֆիմրիիական առաջին լեզեռնը՝ 1 լեզեռն՝ 4.000 լեզեռններ.
- Ֆիմրիիական երկրորդ լեզեռնը՝ 1 լեզեռն՝ 4.000 լեզեռններ:

Ընդամենը՝ 4 լեզեռն՝ 20.000 լեզեռններով:

Իտալիայում 73 թ. հավաքագրած լեզեռնի լեզատն էր Սեբստիլիոսը, մյուսը Սուրենայի լեզեռնն էր, Ֆիմրիիական լեզեռնների լեզատների անունը պատմիչներից ոչ մեկը չի նշում (այս լեզեռնները մինչև իրենց զորացրվելը Հռոմում համարվեցին «մարիական» և ըմբոստ):

Սուրենան՝ Լուկուլլոսից հետո Հայաստան արշավող բանակում ամենաբարձրաստիճան զորավարը, ըստ երևույթին, արշավի ժամանակ նաև Լուկուլլոսի տեղակալն էր:

Նկար 4.4. Հռոմեական լեզեռններ

Բոլոր լեզեռնները ունեին մարտական մեծ փորձ, Ֆիմրիայի լեզեռնները Հռոմի հանրապետության լավագույն լեզեռններից էին՝ աշխարհի լավագույն ծանր հետևակը:

Կատաղի մարտերում նոսրացած Սուրենայի և Սեբստիլիոսի լեզեռնները որոշ չափով համալրվում են Բարբայի՝ Իտալիայից բերված զինվորներով: Անփոփոխ է թողնվում ըմբոստ, բայց արտակարգ մարտունակ Ֆիմրիիական լեզեռնների կազմը:

Սուրենայի և Սեբստիլիոսի լեզեռններում Միհրդատի դեմ

73 – 71 թթ. անցկացրած մարտերից հետո կար մոտ 5.000-ական լեգեոներ, որոնք, համալրվելով Բարբայի բերած լեգեոներներով, հասցվել էին մինչև պահանջվող 6.000-ականը, երկու ֆիմբրիական լեգեոներում կազմը մնացել էր անփոփոխ՝ 4.000-ական: Ֆիմբրիական լեգեոները ծանր մարտեր էին վարել 86-70 թթ. և անձնակազմի զգալի՝ մոտ 33-35% կորուստ ունեին:

Նկար 4.5.
Հռոմեական
կենտուրիոն

Պլուտարքոսը նշում էր, որ Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվն էր 12.000 հետևակ և մոտ 3.000 ձիավոր: Փաստորեն, նա չէր նշում ֆիմբրիական լեգեոները և 1.000 թեթևագեներին, սակայն այս բոլոր զորքերի և դաշնակիցների մասին նա հիշատակում է իր հետագա պատմվածքում:

Ապպիանոսը նշում է երկու ընտիր լեգեոն և 500 ձիավոր: Նա նշում էր Պլուտարքոսի նշած նույն երկու՝ Մուրենայի և Սեքստիլիոսի համալրված լեգեոները և այդ լեգեոներին կցված երկու ալա հեծելազորը: Ալան Բադկացած էր 300 ձիավորից, մենք այստեղ մեկ ալայում տեսնում ենք 250 հեծյալ, որը, հաշվի առնելով նախկին կորուստները, ընդունելի թիվ էր [170]:

Եվտրոպիոսը նշում է 18.000 զինվոր (milites) [29]: Սա չափազանց կարևոր հոդորդում է, որի նշանակությունը, ըստ ամօժանվույնի, չի գնահատվել: 18.000 ոչ թե լեգեոներ, այլ՝ զինվոր: Եթե զրած լինեք լեգեոներ, ապա, ամառ ընկնելով իրադարձություններից, պետք է պատմեինք Լուկուլլոսի ապագա կորուստների մասին, որի պատճառով նա Տիգրանակերտի ճակատամարտից անմիջապես ամառ ուներ արդեն 18.000 լեգեոներ չորս լեգեոնում: Մակայն Եվտրոպիոսը հստակ նշում է milites՝ զինվորներ, և մենք մեզ համար բացահայտում ենք Լուկուլլոսի ներխուժած բանակի ես մի հույժ կարևոր ռազմավարական հնարք: Լուկուլլոսի բանակը, ներխուժելով Հայաստան, շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ երկու շարասյուններով՝ էջերններով, առաջինում՝ Սեքստիլիոսի և ֆիմբրիական լեգեոները, բուն հռոմեական թեթևագեները և հեծելազորը՝ ճիշտ 18.000 զինվոր: Հետևից, ապահովելով ներխուժող հիմնական

զորախմբի թիկունքը, շարժվում էր Մուրենայի լեգեոնը՝ 6.000 լեգեոներ, որը չի նշում Եվտրոպիոսը: Դաշնակիցների մասին Եվտրոպիոսը տեղեկություններ չի տալիս:

Փորձառու Լուկուլլոսը չէր կարող ապավինել իր թիկունքի հուսալիությանը միայն ծովափերիցների բարի դրացիության մասին հայտարարությունների հիման վրա: Իր թիկունքը, կապը Կապադովկիայի հետ և ծովափերի չեզոքությունը ծավալվող պայքարում, որպես ներխուժող բանակի երկրորդ էջերն, արշավի սկզբնական շրջանում ապահովում էր մեկ լեգեոն, ըստ երևույթին՝ Մուրենայի լեգեոնը:

Ընդամենը 4 լեգեոնում կար 20.000 լեգեոներ, 1.000 թեթևագեոն և 3.000 հեծյալ, որից միայն 500 բուն հռոմեացի (ոչ խալկներ): Հռոմեացիների թիվը կազմում էր 24.000 զինվոր: Ըստ հռոմեական ավանդույթի, այս բանակը պետք է համալրվեր նվազագույնը հետևյալ դաշնակիցներով՝ 20.000 ծանրագեոն հետևակ, 2-3.000 թեթևագեոն և 6-9.000 հեծելազոր, ընդամենը՝ 28-32.000 զինվոր: Եթե համեմատաբար հեշտ հավաքագրվող թեթև հետևակի քանակը մենք դաշնակիցների մոտ եռապատկում ենք, ապա հեծելազորի հավաքագրումը անհամեմատ ավելի ծանր խնդիր էր (մենք տեսնում ենք՝ ինչ դժվարություններ ուներ Լուկուլլոսը մարտունակ պոնտական հեծելազորին դիմակայելու գործում), որը հաշվի առնելով, հռոմեացիների դաշնակիցների հեծելազորի քանակը համարում ենք կրկնապատիկ՝ մոտ 6.000 հեծյալ: Ավելի քիչ քանակը անհասկանալի է. Լուկուլլոսը գնում էր մարտնչելու պարթևական հեծելազորին պարտության մատնած բանակի դեմ 3.000 հեծելազոր ու՛ղ: 69-67 թթ. պատերազմի ընթացքի նկարագրությունը վկայում է մեծաքանակ և մարտունակ հռոմեական հեծելազորի առկայության մասին:

Օրագրելով գրոհով վերցնել Տիգրանակերտը՝ Լուկուլլոսը պետք է մտածեր նաև սակրավորների և պաշարողական որոշ ստորաբաժանումների մասին, բանակը սպասարկելու համար նա պետք է որոշ անձնակազմ, 50.000-ոց բանակի համար ոչ պակաս, քան գումակի 2.000 զինվոր: Դրանով հռոմեական բանակի քանակը հասնում է մոտավորապես 55.000 զինվորի: Այդպիսով, մենք հաշվարկեցինք

Հայաստան ներխուժած քանակի մոտավոր թվաքանակը: Կարող էր Լուկուլլոսը ավելի մեծ քանակ հավաքել: Անշուշտ, իրեն ենթակա երկրամասերի մարդկային և նյութական ռեսուրսները դա թույլ էին տալիս:

Ի հաշիվ իր փոքրասիական դաշնակիցների, Լուկուլլոսը կարող էր

Սկար 4.6. Հռոմեացի հեծյալ

շարժվել Հայաստան ավելի մեծ, ասենք 75.000 քանակով:

Այժմ պարզենք, որը կարող էր լինել արշավի մասնակիցների նվազագույն թիվը: Եթե Լուկուլլոսի բուն հռոմեական բանակում կար 24.000 զինվոր, ապա հենց անտիկ հեղինակների կողմից նշված դաշնակիցների հետևակը և հեծելազորը առնվազն պետք է կազմեին գոնե 6.000 զինվոր: Այդ դեպքում ընդունում ենք, որ Լուկուլլոսի 3.000 հեծելազորից միայն 500 էին հռոմեական, մնացածը դաշնակիցներ էին: Այդ դեպքում, Լուկուլլոսի ներխուժման քանակի թիվը կազմում էր մոտ 30.000 զինվոր:

Այսպիսով, նվազագույնը՝ 30.000, միջինը՝ 55.000, առավելագույնը՝ 75.000 զինվոր: Մենք կարծում ենք, որ ամենաընդունելի թիվը միջինն է, հռոմեական Արևելքը կարող էր ապահովել իր ներխուժման քանակի այս թվաքանակը:

Եթե Լուկուլլոսը արշավեր 30.000 քանակով, ապա առաջին իսկ անհաջողությունը կարող էր վերջանալ կործանումով կամ մեծ անախորժություններով: Իսկ 75.000 քանակ հավաքելը զգալիորեն ավելի դժվար խնդիր էր, քան 55.000-ոցը: Բացի դրանից, քանակի հռոմեական կորիզը նստրախում էր այնպես, որ քանակը սկսում էր կորցնել իր հռոմեական նկարագիրը:

Այսպիսով, մենք ընդունում ենք, որ Լուկուլլոսի՝ 69 թ. գարնանը Հայաստան ներխուժած քանակի քանակը 55.000 զինվոր էր, որից կեսից մի փոքր պակաս՝ 24.000 հռոմեացի էին: Այս արշավը Լուկուլլոսը անցկացնում էր մի քանակով, որը կազմում էր Արևելքում հռոմեական և դաշնակիցների ուժերի մոտ մեկ քառորդը և խիստ չէր լարում հռոմեական ռազմական մեքենան Արևելքում:

Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցած հռոմեա-

կան զորքի թվի մասին անտիկ հեղինակների հաղորդած տվյալները հաստատում են Լուկուլլոսի քանակի զորատեսակների քանակի՝ մեր կատարած վերականգնումը՝ ռեկոնստրուկցիան: Տիգրանակերտի ճակատամարտի մանրամասն վերլուծության ժամանակ մենք դեռ կտեսնենք՝ որքան ներդաշնակ են այս հաղորդումները, որի պատճառով ենթադրում ենք այս ճակատամարտի մասին պատմող միայն մեկ սկզբնաղբյուրի առկայությունը:

55.000 թիվը ստացվում է հաշվումներով և ինչ-որ տրամաբանություն ունի: Բացի այդ, մենք ունենք մեկ ուրիշ՝ սուբյեկտիվ հիմնավորում: Պատերազմը Միհրդատի հետ ցույց տվեց, որ քանակի որակը նախընտրելի է քանակից, և Լուկուլլոսը մեծ ջանքեր պետք է գործածած լիներ այդ որակը ապահովելու համար: Պատերազմը ցույց տվեց, որ Հայաստան ներխուժած Լուկուլլոսի քանակի որակը գերազանց էր:

Ինչնիցե, 69 թ. գարնանը Էփեսոսում պատրաստ կանգնած էր ռազմական մեծ փորձ ունեցող կարգապահ, լավ հանգստացած Լուկուլլոսի կողմից ընտրված հռոմեական քանակը: Բանակը գրեթե չունեւր զուսակ. Լուկուլլոսը հրամայել էր Կասպա-դովկիայի թագավոր Արիոբարզանեսին զաղտնի նախապատրաստել պարեն և լաստեր՝ Եփրատը արագ անցնելու համար:

Այսպիսով, Լուկուլլոսը 69 թ. դուրս եկավ արշավանքի՝ ունենալով՝

- 40.000 ծանր հետևակ, որից 20.000 հռոմեական,
- 4.000 թեթև հետևակ, որից 1.000 իտալիկյան,
- 9.000 հեծելազոր, որից 3.000 իտալիկյան, նեռարյալ 500 բուն հռոմեական և
- 2.000 զուսակ և պաշարողական զորամասեր:

Մենք գիտենք, որ արշավին մասնակցել էին դաշնակիցները՝ թրակիացիները, գալատացիները և բուբանիացիները: Ենթադրվում է, որ կարող է մասնակցած լինեն նաև ինչ-որ քանակով կասպադովկիացիներ:

Այժմ քննենք Լուկուլլոսի քանակի կառուցվածքը ըստ զորատեսակների ու դաշնակիցների, նաև ըստ զորամիավորումների (Գժանկար 4.6. և 4.7.):

Լուկուլլոսի քանակի կառուցվածքը ըստ զորատեսակների ու դաշնակիցների կարելի է հստակեցնել ի շնորհիվ մ.թ.ա. I դ.

առաջին կեսի հռոմեական բանակի լավ ուսումնասիրվածության: Վերջին երեք դարերի ընթացքում այդ թեմայով անցկացվել են բազմաթիվ հետազոտություններ և գրվել են ստվարածավալ հազարավոր աշխատություններ: Ժամանակաշրջանի մեր իմացությունը տարածվում էր ոչ միայն բանակի կառուցվածքի, այլ նաև մարտավարական տիպային՝ ստանդարտ հնարքների վրա, որոնք կիրառվում էին հռոմեական բանակում: Այս ամենը թույլ է տալիս անտիկ սուղ տվյալների հիման վրա (Պլուտարքոսի հայտնած տեղեկությունների առատությունը երբեմն մեզ օգնական չէ, որովհետև հեղինակը լավ չգիտե ռազմական գործը) վերականգնել Լուկուլլոսի բանակի մոտավոր պատկերը:

Գծանկար 4.6.-ում ներկայացված են հռոմեական 4 լեգեոնը, 2 կոհորտ թեթևազենները և 12 ալա հռոմեա-իտալիկյան հեծելազորը: Փորձ է կատարված պարզել՝ ի՞նչ մոտավոր կազմ կարող էին ունենալ հռոմեական դաշնակիցների ուժերը: Այստեղ մենք շատ տեղեկություններ չունենք, սակայն դաշնակիցների զորամիավորումները հռոմեական լեգեոնին կցելու ավանդական ձևերը շատ կայուն էին և տրամաբանական: Մենք ևս կհետևենք այդ տրամաբանությանը:

- գալատացիները՝ կելտերը, արդեն երեք դար Փոքր Ասիայում ունեին լավ պատերազմողների համբավ: Գրեթե բոլոր պատերազմների ժամանակ այս կամ այն կողմը նրանց ներգրավում էր կամ որպես դաշնակից, կամ վարձկան: Երկու պարտականությունն էլ գալատները կատարում էին հաճույքով՝ ակնկալելով պատերազմում հարուստ ռազմավար: Լուկուլլոսը կարող էր հավաքագրել գալատական հեծելազոր և ծանր հետևակ: Մեծ վահաններով և երկար սրերով զինված գալատական ծանրազեն հետևակը բազում ճակատամարտերում նպաստել էր հաղթանակին հասնելուն և շատ բարձր համբավ ուներ, ուստի Լուկուլլոսը, ըստ երևույթին, Մուրենայի և Մեքստիլիոսի լեգեոնները համալրել էր գալատական դաշնակցային հետևակով՝ ամեն մի լեգեոնին կցելով 5.000 գալատացի ծանրազեն հետևակային, ընդամենը՝ 10.000 հետևազոր: Մրան անհրաժեշտ է ավելացնել ոչ պակաս, քան 10 ալա՝ 3.000 գալատական հեծելազոր, որից հետո գալատական դաշնակցային զորքերի քանակը հասնում էր 13.000 զինվորի:

- բուրանիացիները 88 – 84 թթ. ունեին 6.000 հեծելազորից և 50.000 հետևակից բաղկացած բանակ, ընդ որում հետևակի ճշող մեծամասնությունը ծանրազեններ էին: Բուրանիայան բանակի այս մասը տեղական կառավարությունը ավելի դյուրին կարող էր տրամադրել իր դաշնակցին: Բուրանիացիները, ինչպես նաև գալատացիները և թրակիացիները բազմիցս մասնակցել էին հռոմեացիների հրահրած պատերազմներին: Ենթադրում եմ, որ Լուկուլլոսի բանակի կազմում եղել էր ոչ պակաս, քան 10.000 բուրանիացի ծանրազեն հետևակային, որոնք բաշխված էին երկու ֆիմբրիական լեգեոնների միջև: Լուկուլլոսը այս, որակով գալատացիներին զիջող, հետևակը, ըստ երևույթին, տրամադրել էր ֆիմբրիայի արտակարգ մարտունակ լեգեոններին, որոնց հարևանությունը, անկասկած, կբարձրացներ բուրանիացիների մարտական ոգին:

- թրակիացիները ներկայացված էին հեծելազորով՝ ոչ պակաս, քան 3.000 հեծյալ և հետևակով: Թրակիացիները այս ժամանակաշրջանում հայտնի էին և որպես լավ ծանրազեն, բայց, հատկապես, որպես շատ լավ թեթևազեն հետևակայիններ: Ըստ երևույթին, թրակիավիներից էր կազմված դաշնակիցների թեթև հետևակը՝ 6 կոհորտ՝ 3.000 զինվոր: Այդպիսով, դաշնակից թրակիացիների հնարավոր թիվը կարող էր հասնել 6.000 զինվորի:

Ցանկացած բանակը չի կարող գոյատևել առանձ գումակի: Եթե մենք ընդունենք նվազագույն թիվը, ապա ամեն մի լեգեոն պետք է ունենար իր գումակը. մեկ օժանդակ կոհորտի 500 զինվորին բազմապատկելով լեգեոնների քանակին, ստանում ենք նվազագույն 2.000 զինվորների թիվը Լուկուլլոսի բանակի գումակում: Իրականում այդ թիվը կարող էր շատ ավելի մեծ լինել, սակայն դա էական չէ և ոչ մի բան չի փոխի մեր հետագա վերլուծությունների արդյունքների մեջ:

Գումարելով բոլոր դաշնակիցների զորամիավորումների թիվը՝ ստանում ենք 31.000 զինվոր: Այս հավանական թիվը գումարելով բուն հռոմեական բանակի թվին՝ ստանում ենք Հայաստան ներխուժած բանակի մեր ընդունած թվաքանակը՝ 55.000 զինվոր:

Այժմ պարզենք Լուկուլլոսի բանակի կառուցվածքը ըստ զորամիավորումների: Գծանկար 4.7. ներկայացված են Լուկուլ-

լուսի բանակի հիմնական 4 զորամիավորումը՝ Մուրենայի, Մեքստիլիոսի, առաջին և երկրորդ ֆիմբրիական լեգեոնները՝ իրենց կցված դաշնակցային ծանր ու թեթև հետևակով և հեծելազորով: Եթե մեկ այլ հեծելազորը պարտադրորեն մնում էր լեգեոնի հրամանատարի՝ լեգատի հրամանատարության տակ հետախուզության և պարեկային ծառայությունների համար, ապա մնացած հեծելազորը կարող էր դուրս բերվել լեգատների հրամանատարությունից և չորս գնդով ենթարկվել Լուկուլոսի հեծելազորի հրամանատարին:

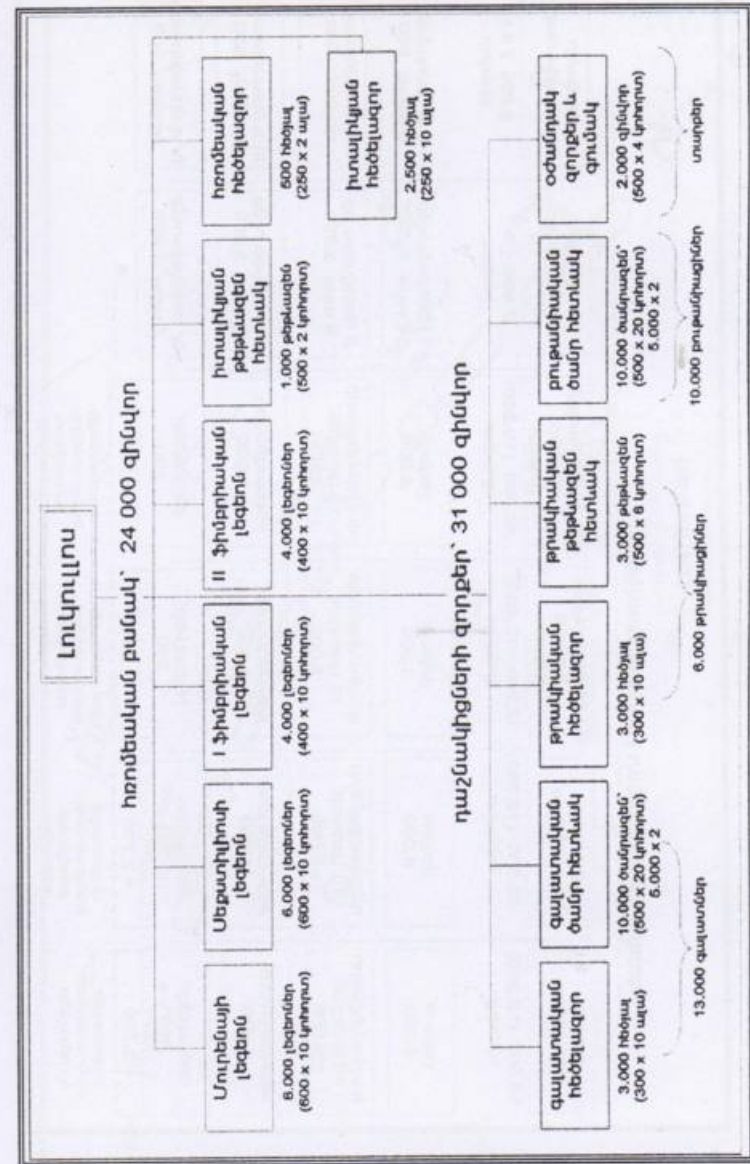
Գումակի մեկ կոհորտը ևս կարող էր ժամանակավորապես հանվել լեգատի հրամանատարությունից և ենթարկվել գումակի հրամանատարին որպես պարենավորման, բժշկական ծառայության և այլ օժանդակ խնդիրներ իրագործող բարձրագույն ռազմատնտեսական ղեկավարին:

Այդպիսով, հեծելազորը և գումակը չնայած բաշխված էին չորս լեգեոնային միավորումներում, սակայն, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էին միավորվել հեծելազորի և գումակի պետերի հրամանատարության տակ:

Մենք կարող ենք ասել, որ Լուկուլոսի բանակը բաղկացած էր 4 զորամիավորումից, որոնցում կային 120 ստորաբաժանումներ՝ 80 ծանրագեն հետևակի կոհորտ, որից 40 հռոմեական, 8 կոհորտ թեթևագեն հետևակ, որից 2 «հռոմեական», 32 այլ հեծելազոր, որից 12 «հռոմեական», որից 2 արդեն բուն հռոմեական:

Լուկուլոսի ռազմական խորհրդի պարտադիր անդամներն էին՝ լեգեոնների չորսը լեգատները, հեծելազորի և գումակի հրամանատարները:

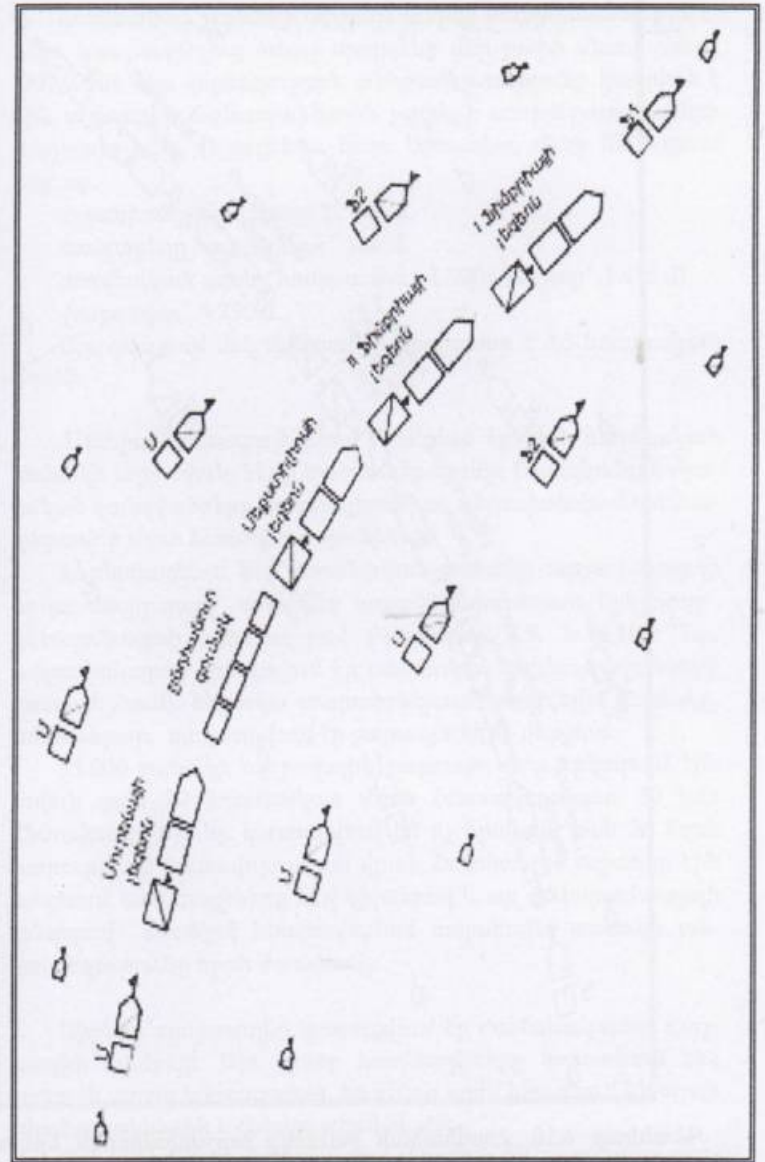
Այսպիսով, Լուկուլոսի բանակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ներկայացնում էր իր ժամանակաշրջանի լավագույն հռոմեական բանակներից մեկը, ուներ կոտ կառուցվածք և հստակ ու փորձառու հրամանատարություն:

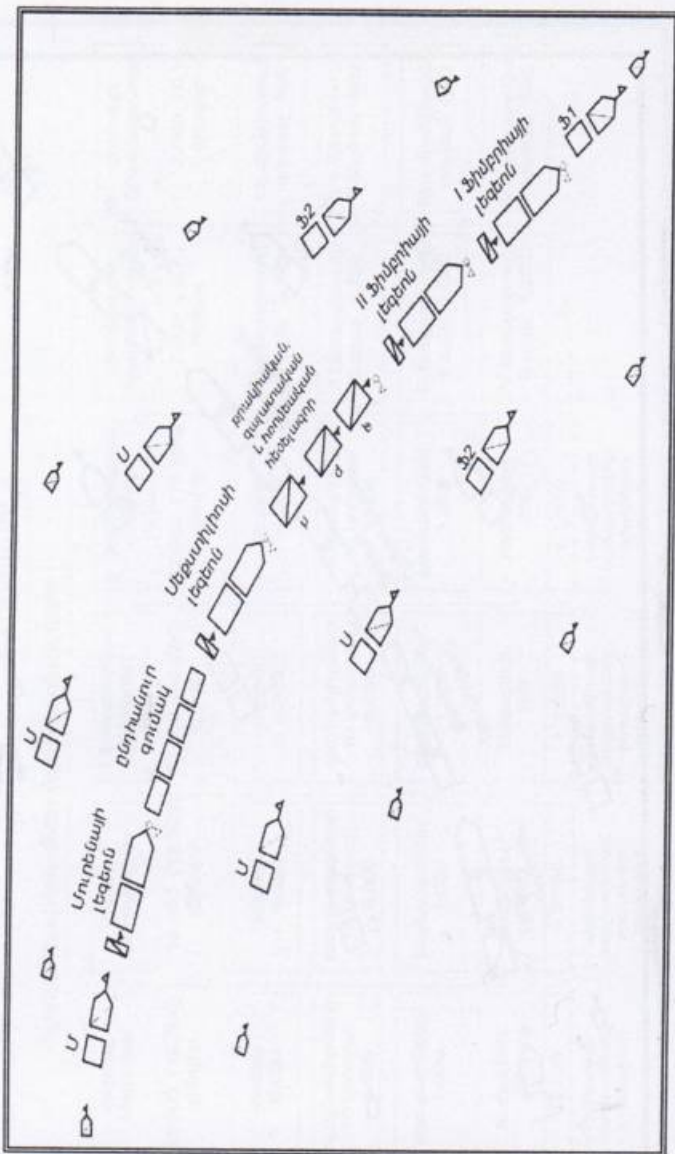
Գծանկար 4.7. Հռոմեական բանակի հեարավոր կառուցվածքը ըստ զորատնտեսակների և դաշնակիցների:

Լուկուլոս		գործափալարումներ (գործարանակներ)		գումակի հրամանատար		հծելազորի հրամանատար		II ֆիմբրիական լեգնի լեգատ		I ֆիմբրիական լեգնի լեգատ		լեգատ Սեքստիլիոս		լեգատ Սուրենա	
					2.000 (0) զինվոր		7.900 (0) հծելա		12.000 (10.250) զինվոր		12.000 (10.250) զինվոր		15.500 (12.300) զինվոր		15.500 (12.300) զինվոր
				I գ.միավորման գումակ՝ 500		I հծելախումբ 9 պա՝ 2.700		լեգոն՝ 4.000	լեգոն՝ 4.000	լեգոն՝ 4.000	լեգոն՝ 6.000	լեգոն՝ 6.000	լեգոն՝ 6.000	լեգոն՝ 6.000	
				II գ.միավորման գումակ՝ 500		II հծելախումբ 9 պա՝ 2.700		դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000	դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000	դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000	դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000	դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000	դաշնակիցների 10 կոորտ՝ 5.000		
				III գ.միավորման գումակ՝ 500		III հծելախումբ 5 պա՝ 1.250		թերևազեններ՝ 1.000	թերևազեններ՝ 1.000	թերևազեններ՝ 1.000	թերևազեններ՝ 1.000	թերևազեններ՝ 1.000	թերևազեններ՝ 1.000		
				IV գ.միավորման գումակ՝ 500		IV հծելախումբ 5 պա՝ 1.250		հծելախումբ 250	հծելախումբ 250	հծելախումբ 250	հծելախումբ 300	հծելախումբ 300	հծելախումբ 300		
								+ 1.250	+ 1.250	+ 1.250	+ 2.700	+ 2.700	+ 2.700		
								քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ	քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ	քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ	քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ	քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ	քաղաքացի ծանրազեններ, խառնիկյան հծելախումբ		

Գծանկար 4.8. Հռոմեական բանակի հնարավոր կառուցվածքը ըստ գործափալարումների:

Գծանկար 4.9. Հռոմեական բանակի արշավակարգի երկու տարբերակից առաջինը՝ ապակենտրոնացած հեծելազորով:

Գծանկար 4.10. Հռոմեական բանակի արշավակարգի երկու տարբերակից երկրորդը՝ կենտրոնացած հեծելագործով:

Հռոմեական բանակի արշավակարգի մանրամասնությունները նկարագրելուց առաջ պարզենք մեր չափի միավորները [201, 256]: Այս գործողության անհրաժեշտությունը կապված է Հին աշխարհի ճանապարհային չափերի տարբերությունների ազդեցությունը վերացնելու հետ: Այսուհետ, մենք համարում ենք, որ.

ստադիանը հավասար է՝ 185 մ.

ասպարեզը հավասար է՝ 230 մ.

հռոմեական մղոնը հավասար է՝ 1.500մ (ճիշտը՝ 1.475 մ).

փարսախը՝ 5.250 մ.

Այս դեպքում մեկ փարսախը հավասար է 3,5 հռոմեական մղոնի:

Մանրամասնագույն ձևով մշակված էր նաև հռոմեական բանակի արշավանքների կազմակերպումը: Մարդկանց հսկայական զանգվածները կազմակերպված տեղափոխվում էին հազարավոր մղոն հեռավորությունների:

Ներկայացնում ենք հռոմեական բանակի արշավակարգի երկու տարբերակ՝ առաջինը ապակենտրոնացած, երկրորդը՝ կենտրոնացած հեծելագործով (Գծանկար 4.9. և 4.10.): Այս արշավակարգը կիրառվում էր ռազմական գործողությունների գոտում: Հռոմի ենթակա տարածքներում շարժվելիս գումակը, սովորաբար, տեղադրվում էր շարայուների վերջում:

55.000 բանակի արշավային շարայուները երկարում էին ավելի քան 20 հռոմեական մղոն (մոտավորապես 30 կմ): Հետախուզությունը կատարվում էր ոչ պակաս, քան 20 մղոն խորությամբ (հեռավորության վրա): Հատկապես ուշադիր էին անցնում հռոմեացիները նեղ կիրճերով և այլ դժվարամատչելի տեղերով՝ ձգտելով հնարավորինս ապահովել բանակի անվտանգությունը երթի ժամանակ:

Գիշերը պարտադիր կառուցվում էր ժամանակավոր դաշտային ճամբար: Այս գործը հռոմեացիները կատարում էին այնքան արագ և կատարյալ, որ մինչև այժմ հիացնում են արդի զինակազմներին և զինվորականներին:

Ողջ արևմտյան Եվրոպայում պեղված են բացառիկ այդպիսի ճամբարների մնացորդներ, որոնք լավ պատկերացում են տալիս հռոմեական զինվորական կենցաղի մասին: Միջին տա-

րածությունը ճամբարների միջև մոտ 22 կմ է, որը կարելի է ընդունել որպես սովորական երթով անցնելու օրական միջին հեռավորությունը: Արագացրած երթով հռոմեացիները կարող էին անցնել մեկ և կես անգամ ավելի շատ տարածություն:

Այս բանակով Լուկուլլոսը 69 թ. գարնանը սրընթաց արշավով անցավ Կապադովկիան, հայկական սահմանամերձ Տոմիսս ամրոցից ոչ այնքան հեռու անցավ վարարած Եփրատը և հայտվեց Հայաստանում՝ Մոփքում:

Հայ- հռոմեական պատերազմը սկսվեց:

4.2. Լուկուլլոսի ռազմավարական ծրագրերը

Լուկուլլոսը դեռ 71 թ. աշնանից մշակում էր Տիգրանի դեմ մեծ պատերազմի ծրագիրը: Դա բխում էր Պոնտոսում Միհրդատի դեմ հաջողված պատերազմը զարգացնելու տրամաբանությունից. ախոյանին տապալելուց հետո Լուկուլլոսի ուշադրությունը գրավելու էր պայքարը Միհրդատի դաշնակցի դեմ: Այլապես իր բոլոր նվաճումները Տիգրանի մեկ հարվածով կարող էին անհետանալ:

Երբ Ապիոս Կլոդիոսը որպես դեսպան մեկնել էր Անտիոքոս՝ Տիգրանի հետ Միհրդատի ճակատագրի մասին բանակցելու համար, Լուկուլլոսի բանակատեղիում պատերազմի ծրագրի վերջին թերություններին էին շտկում: Այդ պատճառով, սպասելով Տիգրանի Անտիոքոս ժամանելուն, Կլոդիոսը ավելի շատ զբաղված էր ոչ թե դիվանագիտական, որքան հետախուզական և պատակտիչ գործունեությամբ: Ջաբինտսի ապստամբությունը, Կոմմագենեի պատերազմին չմասնակցելը, Սելևկիա Պիերիա քաղաքի համայնքի անհնազանդությունը, երբեմն սկսում էս նույնիսկ մտածել, որ կարող է նաև Ջաբեհի ապստամբության խրախուսումը՝ բոլորի մեջ նկատվում է հռոմեական հետախուզության և դիվանագիտության ձեռքը:

Պատերազմի սկիզբը և հետագա ընթացքը մեզ թույլ են տալիս պատկերացում կազմել Լուկուլլոսի ծրագրերի մասին:

Լուկուլլոսը մեծ գորավարի խորաթափանցությամբ ճիշտ էր ընտրել հարձակման տեղը և ժամանակը: Նա տեսնում էր, որ Կապադովկիայից ամենակարճ ճանապարհն է դեպի երկրի

երեք սրտերից կենտրոնականը՝ Տիգրանակերտը: Անսպասելի սրընթաց երթով կտրել անցնել Կապադովկիան, Մոփքի վրայով մխրճվել հայկական տերության սիրտը՝ Աղձնիքը և գրավել Տիգրանակերտը, որի անատիկ պարիսպները թուլացած էին քաղաքի ներսում ապրող մեծաքանակ բռնաբնակեցված այլազգիներով: Հետո սրընթաց երթ դեպի Անտիոք, որը ոտքի կհաներ Տիգրանի դեմ նրա սիրիական հակառակորդներին: Եթե նույնիսկ չհաջողվեր վերցնել Տիգրանակերտը, ապա Եդեսիա – Անտիոք հարվածը կարող էր քայքայել Տիգրանի կայսրությունը և հաղթանակ բերել:

Այդպիսով, մեկ սրընթաց հարվածով Լուկուլլոսը ծրագրում էր քայքայել և խիստ թուլացնել Հայկական կայսրությունը:

Հետագայում, երբ Տիգրանակերտի ճակատամարտում տարած հաղթանակի և Տիգրանակերտի գրավման քաղաքական արդյունքները խիստ գերազանցեցին ռազմականին, Լուկուլլոսը կորրեկցիայի ենթարկեց իր ծրագրերը:

69 թ. աշուն-ձմռանը և 68 թ. ձմռանը-գարնանը հայերը դուրս բերեցին իրենց գործերի մեծ մասը Միրիայից և Ադիաբենեից, Օսրոնենեից, Կոմմագենեից և Դաշտային Կիլիկիայից: Տեղի բնակչության վերաբերմունքի փոփոխությունը և, ամենակարևորը, հայրենիքը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը գերակա էին: Հայաստանի հպատակներից հավատարիմ էին մնացել միայն Վիրքն ու Ադվանքը և, ամենակարևորը՝ Ատըրպատականը:

Լուկուլլոսի ծրագրերը փոխվեցին, Միրիա մտնելու անհպաղ կարիքը այլևս չկար, և նա որոշեց արշավել Արտաշատի վրա և ընդհանրապես կործանել հայկական թագավորությունը: Լուկուլլոսին թվաց, թե Տիգրանակերտի տակ հասցված երկու վերքերը՝ պարտությունը ճակատամարտում և մայրաքաղաքի գրավումը մահացու են, և Տիգրանն այլևս անգոր է իրեն դիմակայել:

Համաշխարհային պատմությունը զիտի այսպիսի բազմաթիվ դեպքեր, երբ նույնիսկ ամենախելոք և զուսպ քաղաքական կամ ռազմական գործիչը հոգեբանորեն չի դիմանում իր հաջողությանը: Այսպես էլ կատարվեց Լուկուլլոսի հետ: Տիգրանակերտի հաջողություններից հետո իրեն դավաճանեց սթափ մտածողությունը և նա չտվեց հայկական տերության պահպանված ռազմական հնարավորությունների իրական գնահա-

տականը: Միայն Հայաստանը և Ատրպատականը կազմում էին հայկական ռազմական հզորության ավելի քան կեսը: Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայկական բանակը ցրված էր, բայց ոչ ոչնչացած: Հայկական տերության հարավային երկրամասերը լքած հայկական զորաբանակները իրենցից ներկայացնում էին մարտական փորձ ունեցող կանոնավոր բանակի խոշոր միավորումներ, որոնք ընդունակ էին լուրջ հարվածներ հասցնել թշնամուն:

Եթե Լուկուլտը հարվածը ուղղեր հարավ, ապա, ըստ երեվոյթին, ինքը, այլ ոչ թե Պոմպեոսը, կգրավեր Տիգրանից այդ երկրամասերը և Տիգրանի հետ կկնքեր խաղաղության պայմանագիրը:

Սակայն պատմության ընթացքը ուրիշ էր, Լուկուլտը գերագնահատեց իր ուժերը, սխալ հաշվարկեց իր հնարավորությունները, ցանկացավ անհասանելի և պարտվեց: Հայկական կայսրությանը հնարավոր չէր ընկճել մեկ հարվածով:

Այդպիսով, չգնահատված հերոսի՝ Լուկուլտոսի հետագա նեղացած կեցվածքը և նախանձը Պոմպեոսի հաջողությունների հանդեպ բացարձակ անտեղի էին:

4.3. Հայկական բանակի ուժերը և նրանց տեղակայումը կայսրությունում 69 թ.

4.3.1. Հայ-հռոմեական պատերազմին անմիջապես նախորդող իրադարձությունների ժամանակագրությունը.

Հիշենք հայ-հռոմեական պատերազմին անմիջապես նախորդող իրադարձությունների ժամանակագրությունը.

74 թ. - Մահանում է Բութանիայի Նիկոմեդես թագավորը, որը իր թագավորությունը ժառանգում է Հռոմին: Բութանիայի անցնելը հռոմեացիների ձեռքը նշանակում է Հելլեսպոնտի նեղուցների վերահսկում, այսինքն պոնտական առևտրի վերահսկում և խափանում՝ Պոնտոսի տնտեսության քայքայում: Միևիդատը դա չէր կարող հանդուրժել: Հռոմը և Պոնտոսը պատրաստվում են պատերազմի:

տերազմի:

- Տարեվերջին հռոմեական ծերակույտը Անտիոքոսին՝ մահացած Անտիոքոս Բարեպաշտի և Կլեոպատրա-Մելենեի որդուն, շնորհում է Հռոմի «բարեկամի և դաշնակցի» կարգավիճակ, մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ նրանց է ճանաչում որպես Միրիայի Մելևյան թագավոր, որից թագավորությունը «անօրենաբար» զավթել է հայոց արքան, և իր եղբայր Մելևկոսի հետ ուղարկում է Միրիայի հարավ՝ Փյունիկիա: Նախագոչությունը նպատակով եղբայրներին ուղարկում են առանձին:

- Անտիոքոսը նախընտրում է Միցիլիայի վրայով անցնող ճանապարհը և Միրակուզում հյուրընկալվում է կղզու կուսակալ, ընչաքաղձ Գայոս Վեոեսի մոտ: Անտիոքոսի թանկարժեք մեծ աշտանակը յուրացնելուց հետո Վեոեսը սկսում է հորդորել նրան՝ շտապ հեռանալ կղզուց, քանի որ, իբր, լուր է ստացել, որ Միրիայից Միցիլիա են գալիս ծովահենները: Անգամ եթե Վեոեսը հնարել էր այդ բանը, Անտիոքոսը տագնապում է: Հավանականությունը, որ Տիգրանը իրեն բռնելու համար նման կարգադրություն կարող էր անել կիլիկյան ծովահեններին, շատ մեծ էր:

73 թ. - Սկսվում է հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմը: - Միրիայի հարավում և Փյունիկիայում հայտնված Կլեոպատրա-Մելենեն և իր որդի Անտիոքոսը գաղտնի սկսում են պատրաստել հակահայկական ապստամբություն:

72 թ. - Միրիայի հարավային որոշ շրջաններում Անտիոքոսին հռչակում են Անտիոքոս XIII թագավոր, «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»: Ջգալի ուժի վերածված Մելևյանների պայքարը ղեկավարում է Կլեոպատրա-Մելենեն: Նրանց ելույթը սկսվեց Փյունիկիայում, որտեղից նրանք փորձեցին շարժվել դեպի հարավային Միրիա:

- Հռոմեացիները կարողանում են Տիգրանի դեմ հանել նաև Հուպայի և Նաբաթեական թագավորությունները: Այս երեք ուժը ստեղծում են հակահայկական ռազմական միություն:

- Միության ուժը նշանակալից էր: Միայն Նաբաթեայի Հարիթաթ թագավորը ուներ 40.000 հետևակ և 10.000 ընտիր հեծյալ, ուղտերի վրա նստած ջոկատներ: Նրան էր պատկանում Դամասկոսը: Կռալիցիայի ընդհանուր ուժերը հասնում էին 100.000 զինվորի [34]:

- Տիգրանը հզոր հարված է հասցնում Կելեսիրիայում նաբաթեացիներին և պարտության մատնում նրանց վճռական ճակատամարտում, ապա գրավում Դամասկոսը: Հրեական բանակը, որը շտապում էր միանալ նաբաթեացիներին, հետ է վերադառնում:

- Տարեվերջին Հայաստանում Տիգրանի դեմ ապստամբում է ավագանու մի մասը, որին առաջնորդում էր նրա որդի Ջարեհը:

71 թ.

- Հունվար-փետրվար ամիսների ընթացքում Տիգրանը հարավային Իտալիայում արգելափակված Մպարտակին օգնելու համար Կիլիկիայի ծովահենների միջոցով ուղարկում է նետաձիգների ընտիր հեծելազույնը, որի շնորհիվ Մպարտակի բանակը դուրս է պրծնում ծուղակից:

- Տարեսկզբին Տիգրանը Հայաստանում տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախում է խռովարարներին: Ջարեհը կործանվում է:

- Ամռանը Տիգրանը վերսկսում է գրոհը ապստամբ փյունիկյան ծովափնյա քաղաքների դեմ:

- Ամռանը Լուկուլլոսից պարտված Միհրդատին իր 2.000 թիկնազորով տեղավորում է Մեծ Հայքի Փոքր Հայքին սահմանամերձ ամրոցներից մեկում:

- Աշնանը հանդիպում է Անտիոքում Հռոմի դեսպան Ապիոս Կլավդիոսի հետ և հրաժարվում է Հռոմին հանձնել Միհրդատ Եվպատրին:

- Կորդոսի թագավոր Ջարբինեսոսին, որը հռոմեացի դեսպանի հրահրումով ապստամբել էր իր դեմ և փակվել իր քառապարիսպ մայրաքաղաք Փինակայում, մահապատժի է դատապարտում քաղաքը վճռական գրոհով գրավելուց հետո:

70 թ.

- Գարնանը ուժեղացնում է ճնշումը պաշարված փյունիկյան քաղաքների վրա և մեկը մյուսի հետևից գրոհով գրավում է:

- Vis major (գերազանցող ուժ) - Հյուսիսային Միհրդատի ծովափնյա շրջաններում տեղի է ունենում վիթխարի ուժի երկրաշարժ, ցնցումները ուղեկցվում են ավերից դուրս եկած կոհակներով: Ջոհվում է ավելի քան 170.000 մարդ:

- Տարեվերջին Տիգրանին անհնազանդություն է հայտնում ծովափնյա խոշոր Սելևկիա Պիերիա քաղաքը և ճանաչում Անտոքոս XIII-ին: Տիգրանը որոշում է այս քաղաքով զբաղվել Փյունիկիայից հետո:

69 թ.

- Գարնանը հայկական բանակը գրավում է Փյունիկիայի վերջին ապստամբ քաղաքը՝ Պտղոմայիսը, որտեղ ապաստանել էր Կլեոպատրա-Սելենեն: Հռոմեացիների դրդած հարավսիրիական ապստամբությունը վերջնականապես ճնշվում է: Կլեոպատրա-Սելենենին բերում են եփրատամերձ Սելևկիա ամրոցը և մահապատժի ենթարկում: Անտիոքոս XIII-ին հաջողվում է այս անգամ էլ ճողոպրել Տիգրանի ձեռքից և թաքնվել Հռոմեական Կիլիկիայի խուլ ծովափնյա անկյունում:

- Տիգրան Մեծը իր մոտ է կանչում Միհրդատին, որի հետ երեք օր բանակցելուց հետո, հռոմեացիների դեմ էլնելու հրաման է արձակում: Միհրդատին տրամադրում է 6.000 այրուձի, որը միանալով նրա 4.000 հեծյալներին, կազմում է 10.000 հեծյալ զորաբանակ՝ Պոնտոս ներխուժելու համար:

- Տեղեկանում է, որ գարնանը հռոմեական բանակը, սրընթաց անցնելով Կապադովկիայով, ներխուժել է Հայաստան՝ Շոփք: Սկսվում է հայ- հռոմեական պատերազմը:

69 թ. գարնանը Հայկական կայսրության ռազմաքաղաքական վիճակը կտրուկ վատացավ: Նա գրկվեց գրեթե իր բոլոր հզոր դաշնակիցներից: Մնացել էին միայն կիլիկյան ծովահենները: Արդեն մի քանի տարի էր, ինչ չկային Տիգրանի այնպիսի հզոր անուղղակի դաշնակիցները, ինչպիսիք Մերտրիոսը և Մպարտակն էին: Իր ամենամոտ դաշնակից Միհրդատը պարտված էր և անօգնական պատսպարված Հայաստանում, իսկ Պոնտոսը հոգեվարքի մեջ էր և 70 թ. Ամիսոսի անկումից հետո լրիվ վերահսկվում էր հռոմեացիների կողմից: Կիլիկյան

ծովահենները նախկինի պես հզոր էին, սակայն 70 թ. արևելյան Միջերկրածովքում տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժը և ցունամին տարել էին 170.000 կյանք, որից տուժել էին նաև ծովահենների բնակավայրերը: Արևելքում բավականին հզորացել էին պարթևները, և Տիգրանը անընդհատ զգում էր այնտեղից եկող լուս սպառնալիքը:

69 թ. գարնանը Տիգրանը դեռ գտնվում էր Միրիայի հարավում կամ եփրատամերձ Սելևկիա ամրոցում, երբ իր և Միհրդատ Եվպատորի խորհրդակցությունից հետո որոշվեց հռոմեացիներին հարվածել Պոնտոսում և ագատագրել այն: Միհրդատին Տիգրանը տվեց 6.000 ընտիր հեծյալ, որը, զամարվելով պոնտական 4.000 հեծելազորին, դարձավ մի խոշոր հեծելաբանակ՝ 10.000-ոց այրուձի: Ինքը՝ Տիգրանը, եռանդուն նախապատրաստում էր բանակը՝ Միրիայի հարավից արևմուտք արշավելու համար:

4.3.2.69 թ. գարնանը Հայկական տերության ռազմաքաղաքական վիճակի վերլուծություն

Ցանկացած պետության պաշտպանությունը կախված է երկրի աշխարհա- և ռազմաքաղաքական բազմաթիվ գործոններից: Այդ գործոնների վերլուծության հիման վրա երկիրը կառուցում է իր պաշտպանական համակարգը: Հայկական կայսրությունը բացառություն չէր այդ օրինաչափությունից: Վերոհիշյալ գործոնների մեծ մասը հասանելի է վերլուծության համար նաև այժմ և կարող է թնկվել մեր կողմից: Դա գրավականներից մեկն է, որ մեր վերլուծությունը մոտ կլինի իրականությանը:

Հայկական տերության հիմնական ռազմավարական ուղղություններն էին.

Արևելյանը՝ Ատրպատականը.

Հարավարևելյանը՝ Միգդոնիա և Ադիաբենե.

Հարավայինը՝ Փյունիզիա և Կելեսիրիա.

Օովայինը՝ Միրիայի, Փյունիկիայի և Դաշտային

Կիլիկիայի մերձափնյա շրջանները.

Հարավարևմտյանը՝ Օոփք, Կոմագենե և Դաշտ. Կիլիկիա.

Արևմտյանը՝ Պոնտոս.

Հյուսիսայինը՝ Իբերիա և Ադվանք:

Այս ուղղությունները իրենց ռազմավարական նշանակությամբ համարժեք չէին: Հայկական տերության ուժերի տեղադրության վրա ազդում էին բազմաթիվ գործոններ, որից կարևորագույնն էին՝ արտաքին սպառնալիքի բնույթը և ուժը, կենտրոնական իշխանության հանդեպ տեղական բնակչության լույսլույսի աստիճանը, Տիգրան Մեծի տերության մոտակա և հեռահար նպատակները տարածաշրջանում:

Արևելյան ռազմավարական ուղղության նշանակությունը պայմանավորված էր առաջին հերթին նրանով, որ Ատրպատականը տերության երկրորդ ուժեղ թագավորությունն էր, որի զինուժը զգալիորեն բարձրացնում էր հայկական բանակի հզորությունը: Նրա՝ մոտավորապես 10-15.000 զորաբանակը մշտապես մասնակցում էր Տիգրանի արշավանքներին, իսկ Միհրդատ Մեդացին հավատարիմ վասալ և փորձված զորավար էր:

Երկրորդը՝ մոտ լինելը Հռոմից հետո Հայաստանի երկրորդ զորեղ ախոյանի՝ Պարթևստանի կենսական կարևոր վարչական կենտրոններին ստիպում էր միշտ աջակցել լինել պարթևների հանկարծակի հարձակման դեմ և միշտ պատրաստ լինել, անհրաժեշտության դեպքում այստեղից սպառնալ պարթևներին:

Հաշվի առնելով հնարավոր հակառակորդի մոտ հզոր հեծելազորի առկայությունը՝ անհրաժեշտ էր այստեղ պահել համապատասխան հեծյալ զորաբանակ և անրացնել երկրի քաղաքները և ամրոցները, հատկապես մայրաքաղաք Ֆրասսպան: Այդ պատճառով Ատրպատականից հնարավոր էր հասնել միայն հեծելազորի և հետևակի մի մասը (ըստ իմ պատկերացումների՝ ատրպատականյան զորքի ոչ ավելին, քան մեկ երրորդը):

Հայկական բանակի մի քանի գունդ կարող է գտնվելին Ատրպատականում և կատարելին երկու կարևոր ֆունկցիա.

առաջինը՝ պարթևներին զեղծ պահելին Ատրպատականի հանդեպ ոտնձգություններից, երկրորդը՝ վերահսկելին ատրպատականյան իշխանությունների և բանակի գործողությունները: Այս հայկական զնդերը, ըստ երևույթին, ենթարկվում էին Նոր Շիրակահի բղեշխին և նրա զորաբանակից էին:

Հաշվի առնելով ուղղության կարևորությունը և այն, որ հայկական բանակի արշավանքներին մասնակցում էր ատրպատականյան բանակի գրեթե մեկ երրորդը՝ մինչև 15.000 զինվոր՝ Նոր Շիրականի հայկական զորաբանակը Ատրպատական կարող էր ուղարկել իր զնդերի մի մասը՝ մինչև 5.000 զինվոր: Իրականում այսպիսի լարվածություն Պարթևստանի հետ հարաբերությունների մեջ մենք տեսնում ենք միայն 66 թ.: Ըստ երևույթին, 73 – 69 թթ., Ատրպատականում մշտական գտնվում էին ոչ ավելի, քան 1-2.000 հայ զինվոր:

Հարավարևելյան ռազմավարական ուղղության նշանակությունը նույնպես պայմանավորված էր Պարթևստանի գործոնով: Տարբեր էին Ադիաբենեի և Միզդոնիայի քաղաքական վիճակները՝ Ադիաբենեն ենթակա թագավորություն էր, իսկ Միզդոնիան՝ Հայաստանի նահանգ, որտեղ բոլեշիսի՝ փոխարքայի իրավունքով կառավարում էր Գուրը՝ Տիգրանի եղբայրը: Ադիաբենեն ուներ Ատրպատականի կարգավիճակը, սակայն այստեղ կար մի էական տարբերություն. այս երկրամասը չուներ Ատրպատականի ռազմական հզորությունը: Նրա ռազմավարական նշանակությունը մեծանում էր նրանից, որ ինքը նույնպես շատ մոտ էր Պարթևստանի խոշոր տնտեսական կենտրոններին: Այս ուղղության պաշտպանությունը ևս ենթադրում էր հայկական զորաբանակի ներկայություն, որի շուրջը կարող էին համախմբվել ադիաբենցիների և Միզդոնիայի արամեացիների ու հայերի ուժերը: Տարածաշրջանի կարևորագույն ամրությունն էր Մծբինը: Այնտեղ որպես փոխարքա՝ բոլեշիս ստած էր Գուրը, որին ենթարկվում էին այս ուղղության բոլոր զորքերը: Ըստ երևույթին, Ադիաբենեի մայրաքաղաք Արբելայում ևս կային որոշ հայկական ստորաբաժանումներ: Ուղղությունը պաշտպանող հայկական զորաբանակի թիվը նույնպես գնահատում եմ մոտ 5-10.000 զինվոր: Նվազագույնը նույն քանակությամբ ադիաբենցի զինվոր պետք է, որ մասնակցեին Տիգրանի արշավանքներին հայկական բանակի կազմում:

Արևելյան և հարավարևելյան ռազմավարական ուղղությունները ունեին մեկ հավանական հակառակորդ և անհրաժեշտաբար պետք է համագործակցեին: Պարթևստանի Հրահատ Գ քաղաքը նման չէր ծեր խաղաղասեր Միևատրուկ (77 – 75 թթ.) թագավորին: Սակայն Պարթևստանը դեռ սեղմված էր

արևելքից սակարաուկների, իսկ հարավում Քարակենեի, Էյումայիսի և Պարսքի միջև և անմիջական վտանգ դեռ չէր ներկայացնում: Դրա հետ մեկտեղ հայերը երբեք չէին մոտանում 92 թ. հռոմեա-պարթևական համաձայնության մասին:

Հարավային ռազմավարական ուղղության նշանակությունը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով.

- հարավային սահմանն էին կազմում նոր հնագանդեցված թշնամական երկու փոքր թագավորություն՝ Նաբաթեան և Հուրան.

- խոտվություն բարձրացրած Փյունիկիան նոր էր հնագանդեցված գենքի ուժով, ընդ որում որոշ տեղերում (Պտղոմայիս) ցույց էր տվել համառ համաժողովրդական դիմադրություն.

- անհնագանդության ալիքը, որը ծնվել էր Փյունիկիայում, հետագայում տարածվեց հյուսիս՝ Սելևկիա Պիերիա. այս վտանգավոր տենդենցը կարող էր կրկնվել.

- տեղանքը շատ հարմար էր հռոմեական դեսանտ իջեցնելու համար: Եթե կիլիկյան ծովահենները թուլացնեին ծովի վերահսկումը, ապա հռոմեական 50-60 նավից բաղկացած նավատորմը կարող էր այստեղ մի քանի հազարանոց զորք իջեցնել, կրկին ապստամբեցնել տարածաշրջանը և մեծ գլխացավանք պատճառել Տիգրանին: Սակայն հաշվի առնելով ծովահենների հզորությունը՝ այս սցենարը քիչ հավանական էր:

- Եգիպտոսի մոտ լինելը: Տիգրան-Միհրդատյան դաշինքի շահերը բազում անգամներ բախվել էին Եգիպտոսում հռոմեականների հետ, ընդ որում մի քանիսը հանգուցալուծվել էին հոգուտ արքաների: Իտալիան հացով ապահովող Եգիպտոսի նշանակությունը Հռոմի համար այնքան մեծ էր, որ նվազագույն վտանգը այստեղ հռոմեացիներին կարող էր դրդել՝ անցնել վճռական գործողությունների:

Այս ամենից ելնելով՝ Տիգրանը պետք է այստեղ թողներ բավականին հզոր զորաբանակ՝ բաղկացած ոչ պակաս, քան 10-15.000 զինվորներից, առնվազն 5.000 զինվոր էլ բուն Միրիայում, որից մոտ 1-3.000՝ Անտիոքում և շրջակայքում:

Փյունիկիայի 10-15.000 զորաբանակի միայն կեսը կարող է լինեին բուն հայկական զորքերը, մնացածը՝ հպատակ մեղացիք, ադիաբենցիք, կոմմագենցիք, հնարավոր է նաև վարձկան որոշ ստորաբաժանումներ:

Շուվային ռազմավարական ուղղության նշանակությունը պայմանավորված էր նրանով, որ այս ուղղության շնորհիվ Տիգրանը կարողանում էր իրականացնել իր համաշխարհային կայսերական քաղաքականության արևմտյան մասը:

Կիլիկյան ծովահենների հսկայական հաջողությունները, երբ նրանց հաջողվեց մի քանի մեծ ծովային ճակատամարտերում պարտության մատնել հռոմեական նավատորմին, մեծապես կախված էին Դաշտային Կիլիկիայի մերձափնյա շրջանում գտնվող նրանց բազաների ապահովությունից: Այդ ապահովությունը առաջին հերթին կապված էր հայկական խոշոր զորաբանակի առկայության հետ Դաշտային Կիլիկիայում: Հարևան Լեռնային Կիլիկիա հռոմեական նահանգում մշտական գտնվում էր խոշոր հռոմեական բանակ՝ երեք լեգեոնից ոչ պակաս: Մենք հետազայում կտեսնենք՝ ինչ արագությամբ Պոմպեոսը ջախջախեց կիլիկեցիների նավատորմը և գրավեց նավահանգիստները, այդ ամենը հռոմեացիներին անհասանելի էր ավելի քան 15 տարի՝ ի շնորհիվ Դաշտային Կիլիկիայում հղոր հայկական բանակի առկայության:

Այսպիսով, ծովափնյա ուղղությունը պաշտպանվում էր ծովից կիլիկյան ծովահենների նավատորմներով, իսկ արևմուտքից՝ հայկական հատուկ զորաբանակով՝ մոտ 5-10.000 զինվոր:

Հարավարևմտյան ռազմավարական ուղղության նշանակությունը առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ նա Հայկական տերության կենսական՝ կենտրոնական շրջաններ թափանցելու համար ամենախոցելի ուղղությունն էր:

Կապադովկիայից Մոփքի և Ադձնիքի վրայով մինչև Հայկական տերության վարչական, տնտեսական և գաղափարական կենտրոնը՝ Տիգրանակերտը, մոտ 50 փարսախ էր (մոտ 250 կմ)՝ արագաշարժ հռոմեական բանակի համար ընդամենը տաս օրվա ճանապարհ:

Այս ուղղության վտանգները քննելիս հասկանալի են դառնում Կապադովկիան չեզոքացնելու, նվաճելու, կամ գոնե Միհրդատին հանձնելու Տիգրանի բոլոր ջանքերը:

Այս ուղղությունը պետք է պաշտպաներ եփրատամերձ սահմանային խոշոր ամրոցների ցանցը, և Մոփքում մշտական տեղակայված տեղի բղեշխի ընտիր 10.000-ոց հայկական զորաբանակը: Սակայն այս էլ բավարար չէր: Հակառակորդի հար-

ձակման դեպքում Կոմմագենեում տեղադրված հայկական զորագունդը՝ մոտ 5.000 զինվոր, կոմմագենյան կիսահայկական բանակի հետ միասին պետք է կամ ուժեղ հարված հասցնեին Կապադովկիայում, կամ նահանջելով Մոփք, ուժեղացնեին այնտեղի ուժերը:

Ադձնիքում և, մասնավորապես, Տիգրանակերտում տեղակայված Ադձնիքի բղեշխի մոտավորապես 10.000 ընտիր հայկական զորաբանակը ռազմավարական առումով կոչված էր համագործակցել Մոփքում, Կոմմագենեում, Օսրոնեում և Կորդուքում տեղադրված հայկական զորքերի հետ:

Այսպիսով, այս ուղղության վրա տեղակայված էր հայկական բանակի ամենախոշոր զորախումբը, որը կոչված էր կանխել հակառակորդի մուտքը Հայաստանի խորքերը:

Արևմտյան ռազմավարական ուղղությունը ստեղծվել էր Միհրդատի 71 թ. պարտությունից հետո, երբ դաշնակից երկրից Պոնտոսը դարձավ թշնամիների հենակետ: Այս ուղղությունը սպառնալից էր հռոմեական բանակի հետ անմիջական ընդհարման և հնարավոր ներխուժման հնարավորությունով: Տիգրանը հարկադրված էր այստեղ պահել 4-5.000 զինվոր, որոնք, ըստ երևույթին Գուգարաց բղեշխի զորաբանակից էին:

Հյուսիսային ռազմավարական ուղղությունը այս ժամանակաշրջանում հայկական տերության համար ամենաանվտանգն էր: Վիրքում և Աղվանքում կարող է լինեին Գուգարքի բղեշխի աննշան հայկական ստորաբաժանումներ:

Մայրաքաղաք Արտաշատը, հաշվի առնելով Ջարեհի զինված ելույթը, անհրաժեշտաբար պետք է պաշտպանվեր բոլոր ստնձգություններից՝ մոտ 5.000 զորաբանակ:

Այժմ փորձենք պատկերացնել 69 թ. գարնանը Միրդիոնիկեում գտնվող հայկական դաշտային բանակի մոտավոր քանակը և կազմը:

Հայկական տերության բանակի թվաքանակը պարզելու համար մենք ունենք միայն երկու հենակետ. դրանք են Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի վկայությունները հայկական բանակի մասին Տիգրանակերտի ճակատամարտում: Լինելով այս ճակատամարտի համար ակներև չափազանցություն՝ այս տվյալները մեր համար հետաքրքիր են հայկական տերության

զինուծի ընդհանուր քանակը որոշելու համար:

Մեկ անգամ ևս հիշենք, որ էքսպորտը առաջինը (և միակը) ուշադրություն դարձրեց, որ Պլուտարքոսի մոտ Տիգրանի հետևակի և օժանդակ զորքերի (ևույնպես հետևակ) թիվը ցույց է տրված 205.000 զինվոր, սակայն Ապպիանոսը նշում էր 250.000: Կ. էքսպորտը ենթադրեց, որ այստեղ տեղ է գտել արտագրողի սխալ, որի հետևանքով 205.000 դարձել է 250.000: Հեծելազորի թիվը Պլուտարքոսը նշում էր 55.000, իսկ Ապպիանոսը՝ 50.000, որը գրեթե նույնն է, սակայն ենթադրելով արտագրողի անփութությունը՝ առաջին դեպքում, մենք կարող ենք ենթադրել այն և երկրորդ դեպքում, որից հետո 55.000 դարձավ 50.000:

Կարելի է ընդունել ևս մեկ տարբերակ: Ճշմարտություն են արտահայտում միայն Պլուտարքոսի տվյալները, իսկ Ապպիանոսը այս թվերը (որոնք կրկնում են Միհրդատ Եվպատորի՝ Ասիա նահանգ արշաված զորքերի քանակը 89 թ.), ավելի շատ արտահայտությունն են այս երկու միապետների հսկայական մոբիլիզացիոն հնարավորությունների:

Պլուտարքոսը կարող էր տեղեկություն քաղել մեզ անհայտ աղբյուրից, որտեղ այս տեղեկությունները հասած լինեին անմիջապես Պոմպեոսից (օրագրեր, նամակներ, հուշեր և այլն), որին այդ մասին կարող էր պատմել ինքը՝ Տիգրան Մեծը: Այդ դեպքում կարող ենք համարել, որ մեր՝ առաջին ձեռքից ստացված տեղեկությունները հավաստի են:

Հայկական բանակի դեպքում զարմացնում է ծանր հետևակի անսպասելի մեծաքանակությունը, որը, ըստ իս, կապված է մի թյուրիմացության հետ. այստեղ նշված է նաև միջին հետևակը՝ նիզակակիրները (պելտաստները): Եթե ընդունենք, որ նրանք իրենց քանակով մոտավորապես իրար հավասար էին, կարելի է պատկերացնել հայկական կայսրության բանակի հետևյալ կառուցվածքը ըստ զորատեսակների՝

- 17.000 կատաֆրակտոս
- 38.000 թեթև հեծելազոր
- 20.000 նետաձիգ և պարսավորք
- 75.000 նիզակակիրներ
- 75.000 ծանր հետևակ վահանակիրներ
- 35.000 սակրավոր, պաշարողական և օժանդակ զորք

ընդամենը՝ 260.000 զինվոր:

Այս քանակից 100.000 հայկական և մոտ 50.000 մեդական (ատրպատականյան) բանակներն էին:

Հայկական զորքի թվաքանակի մասին մենք դատում ենք 68 թ.-ին վերաբերող Ապպիանոսի վկայությունից հայկական բանակի մասին, իսկ ատրպատականյան բանակի մասին՝ էլնելով նրա ընդհանուր նմանությունից պարթևական ու հայկական բանակներին և նրանից, որ Ատրպատակները (բայց ոչ ամբողջ Մարաստանը) մոտ երկու անգամ փոքր էր Հայաստանից: Հայկական բանակի թվի մասին կա ևս մեկ այլ վկայական՝ 53 թ. Արտավազդ Բ-ն իր կողմից Անտոնինոսին առաջարկում էր 46.000 զինվորից բաղկացած հայկական դաշնակից բանակ, որը հայկական զորքերի մոտավորապես կեսն էր, այսինքն՝ հայկական բանակի ընդհանուր թիվը մոտ 92-100.000 զինվոր էր:

Մ.թ.ա. 36 թ. Մարկոս Անտոնինոսի դեմ պատերազմի ժամանակ պարթևական հեծելազորի 50.000-ից՝ 10.000 ատրպատականյան էր: Եթե համարենք, որ դա երկրի կարողությունների մի մասն էր միայն, ապա ստացվում է մոտ 11-15.000 հեծելազոր: Հեծելազորից երկու-երեք անգամ ավել հաշվենք հետևյալը՝ 30.000-40.000 զինվոր, ապա մեր ենթադրությունները ստանում են որոշ հիմնավորում:

Մոտ 15.000 զինվոր կարող էին տրամադրել իբերները, ազվանները և մարդերը:

Մնացած ավելի քան 100.000 զինվորը տերության մնացած բոլոր ժողովուրդների կոնտինգենտներն էին:

Հունա-հռոմեական հեղինակների պելտաստներին մենք անվանում ենք նիզակակիրներ, իսկ ծանր հետևակը՝ վահանակիրներ:

Վահանակիրները պարտադիր ծանր հետևակ են, որովհետև կրում են մեծ, ծանր վահաններ և մարտնչում շարքերով, որը իրենց բնարոշում է որպես ծանր հետևակ: Որպես օրենք գրահապատ են:

Նիզակակիրները զինված են ավելի փոքր ու թեթև վահանով և կարող են կռվել և՛ խիտ, և՛ ցրիվ շարքերով: Դա միջին հետևակ էր, որը իր ֆունկցիաներով ավելի տրամաբանական է ներկայացնել որպես ծանր, քան հեռահար մարտ վարող թեթև հետևակ:

Հայկական կայսրության բանակից մոտավորապես 100.000 բաշխված էին տարբեր ռազմավարական ուղղություններով,

մոտավորապես այդքան էլ կար հպատակ ժողովուրդների տեղական կոնտինգենտներում: Մնացած ընտիր 60.000 Տիգրանի շարժական դաշտային բանակն էր, որին, անհրաժեշտության դեպքում, միանում էին տերության տարբեր հատվածներում տեղակայված հայկական զորաբանակները և հպատակների կամ դաշնակիցների զորքերը: Ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում օգտագործվում էին նաև տեղական ուժերը, որոնք հենվում էին երկրի պաշտպանական ամրությունների համակարգի վրա: Այսպիսով, հայկական բանակի թիվը կարող էր գերազանցել 100.000, սակայն այդպիսի անհրաժեշտություն գրեթե չէր լինում:

Նման ռազմական համակարգը բավականին արդյունավետ էր պարթևական և այլ պետությունների դեմ, սակայն տարբեր պատճառներով այնքան էլ բավարար չէր հռոմեացիների դեմ պայքարելու համար:

Այս ուժերի մեջ հաշվարված չեն Միրիայի պոլիսների վարձկան կամ աշխարհագրային ուժերը, որովհետև նրանք չէին մասնակցում կամ գրեթե չէին մասնակցում արքայից արքայի արշավներին: Տիգրանը սիրիական բանակի մնացորդները՝ մոտավորապես 10.000 զինվոր, պահում էր որպես վարձկան:

Հայկական բանակի թվաքանակին անհրաժեշտ է ավելացնել դաշնակից զորքերը՝ Պոնտոսի արքայի՝ (այո, Պոնտոսի արքա. չէ՞ որ Տիգրանը երբեք չէր ճանաչել այնտեղ հռոմեացիների իրավունքները) Միհրդատի 4.000 հեծելազորը, նաև քարակենացիների և սակարաուկների դաշնակցային հեծելազորերը:

Հայկական կայսրության բանակի կազմակերպման տասական համակարգի մասին մենք արդեն պատմել ենք: Հետագայում՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտի նկարագրության ժամանակ, մենք ավելի մանրամասն կանդրադառնանք հայկական բանակի կառուցվածքին և մարտավարությանը:

4.4. Տիգրանի ռազմավարական ծրագրերը

Տիգրանը զիտեր, որ պատերազմը Հռոմի հետ անխուսափելի է, և հնարավորին չափ պատրաստվում էր դրան: Անցել էր 94 – 84 թթ. բուռն ժամանակաշրջանը, երբ դաշնակից արքաները մրցում էին Հռոմի և Պարթևստանի հետ համաշխարհային տիրապետության համար: Ներկա ռազմավարական ծրագրերը անհամեմատ ավելի համեստ էին՝ պաշտպանել տերությունները Հռոմի և Պարթևստանի ոտնձգություններից: Հնարավորության դեպքում կնքել հաշտության պայմանագրեր և պահպանել ձեռք բերվածը, որ հետագայում ավելի հզորանալ, սակայն, հաշվի առնելով Հռոմի անհաշտ դիրքորոշումը, դա գրեթե անհնար էր:

Հաշտության հասնելու համար անհրաժեշտ էր պարտության մատնել Հռոմին, որից հետո առաջ քաշել համեստ պահանջներ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել մի վիճակ, երբ խաղաղությունը ավելի ձեռնտու դառնար Հռոմին, քան պատերազմը: Սակայն այս հեռահար նպատակը իրագործելի էր միայն սեփական ուժը ցույց տալուց հետո: Անհրաժեշտ էր հաղթական պատերազմ Հռոմի դեմ և Պոնտոսի պետության վերականգնումը:

Մ.թ.ա. 69 թ. գարնանը Տիգրանը Հռոմի դեմ պատերազմի հրաման արձակեց: Միհրդատին հանձնած խոշոր հայկական հեծյալ զորաբանակը սրընթաց շարժվեց դեպի Պոնտոս: Տիգրանը պատրաստվում էր Միրիայի հարավից շարժվել դեպի Կապադովկիա, երբ եկավ հռոմեացիների ներխուժման գույժը: Լուկուլլոսը հարվածել էր առաջինը:

Տիգրանը չէր կարող նախատեսած ջիներ իրադարձությունների զարգացման նման տարբերակը: Նա նույնպես տեսնում էր, որ իր տերության պաշտպանության ամենախոցելի հատվածը կապադովկիական սահմանն է: 94 թ. սկսած, երբ Տիգրանը Մեծ Հայքին միացրեց Ծոփքը, կապադովկիական ուղղության գործոնը կարևորագույններից էր հայոց արքայի մոտ: Արքայից արքայի հոգսերը այս ուղղությամբ ևս չնվազեցին:

Ռազմական վտանգը կանխելու համար Տիգրանը կատարել էր մի շարք քայլեր.

- Շուփքում էր գտնվում Մերուժանի (Միհրաբարգանի) գորաբանակը՝ 3.000 ընտիր հեծելազոր և 7.000 հետևակ: Այս բանակը սահմանային ամրոցների համակարգի հետ միասին պետք է ապահովեր սահմանի անձեռնմխելիությունը:

- Կոմմագենեում և Օսրոենեում գտնվող հայկական զորագնդերը պետք է ապահովեին տեղական թագավորիկների մասնակցությունը մարտական գործողություններին՝ անհրաժեշտության դեպքում ուժեղացնելով Մերուժանի գորաբանակը կամ ինքնուրույն գործողություններ ծավալելով հակաբարկորդի դեմ: (Երկրորդը հնարավոր էր կապադովկիական բանակի դեմ, սակայն քիչ հավանական էր, որ տեղական զորաբանակները առանց հայերի մարտնչելիս բուն հռոմեացիների դեմ):

- Տիգրանակերտի հզոր պաշտպանական համակարգը ընդունակ էր կանգնեցնելու նույնիսկ շատ ուժեղ հակառակորդի ցանկացած հզորության բանակը: Աղձնիքի 10.000 ընտիր զորաբանակը ապահովում էր նաև քաղաքի պաշտպանությունը՝ չհաշված տեղական՝ քաղաքային ուժերը:

- Շուփքում գտնվող հայկական բանակին օգնության կարող էին հասնել Ադիարենեում և Միգդոնիայում տեղակայված զորքերի մի մասը, որը կարող էր ապահովել հարավային Հայաստանում հայկական մոտ 30.000 բանակի առկայությունը:

- Մինչև վճռական գործողությունների ծավալումը Տիգրանը միշտ կարող էր հասցնել հասնել Աղձնիք, որից հետո հակառակորդը պետք է պայքարեր արդեն 80-90.000 հզոր հայկական բանակի դեմ:

Օրագիրը տարբեր պատճառներով չիրականացավ, ընդ որում, քաղաքական գործոնները այստեղ խաղացին ավելի կարևոր դեր, քան բուն ռազմավարականները:

Տիգրանի ծրագրերում անպայման պետք է լինեին նաև հակազդելու այլ՝ միջազգային դիվանագիտական հնարքներ, սակայն 69 թ. դրանց հնարավորությունը խիստ նվազել էր: Պոնտոսը պարտված էր, Սպարտակի ստրուկների ապսպամբությունը Բոսալիայում՝ ճնշված, Բսպանիայում Մերտորիուսը արդեն երրորդ տարին էր, ինչ չկար:

Այսպիսով՝ ռազմավարական առումով պաշտպանական լինելով հանդերձ՝ Տիգրանի արտաքին քաղաքականությունը և

նրա ռազմաքաղաքական բաղկացուցիչը ակտիվ հարձակողական էին: Նա ծրագրում էր պայքարել Հռոմի դեմ Պոնտոսում՝ օգնելով Միհրդատին վերանվաճել իր պետությունը և Կապադովկիայի վրայով հարված հասցնելով հռոմեական Ասիա նահանգին (ըստ երևույթին, Միհրդատի հետ համատեղ): Այս ծրագիրը միանգամայն իրագործելի էր իր սկզբնական փուլում, սակայն անհետանկարային էր հետագայում՝ հաշվի առնելով, որ Հայաստանը փաստորեն մեկակ էր մնում Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, որովհետև քայքայված Պոնտոսը այլևս անկարող էր հավաքել հզոր բանակներ:

4.5. Կողմերի բանակների և ծրագրերի գնահատականը

Տիգրան Մեծի քաղաքականությունը և ռազմական գործունեությունը կազմում են մի անբաժանելի ամբողջություն: Հնարավոր չէ հասկանալ մեկը՝ առանց քննելու երկրորդի զաղտնի զսպանակները: Մենք ցույց տվեցինք, ինչպես Կուրտ Էքհարդի առաջին լուծումներին հետևեցին Հակոբ Մանանդյանի կարևոր ճշտումները:

Սակայն Արևելամիջերկրածովքում կատարվող իրադարձությունների մեջ Տիգրան Մեծի իսկական դերի բացահայտման պատիվը պատկանում է Ռուբեն Մանասերյանին: Արոյ՝ որ ամեն ինչ պարզաբանվեց նրա մենագրություններում: Դեռևս ոչ: Ջարմանայի խորաթափանցությամբ և հետևողությամբ բացահայտելով մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսի իրադարձությունների ներքին շարժառիթները և կապը՝ Մանասերյանը «չհանդըգնեց» կատարել տրամաբանորեն հետևող հաջորդ՝ վերջին քայլը և համակարգված ներկայացնել պոնտ-հայկական դաշինքի համաշխարհային տիրապետության համար Հռոմի և Պարթևստանի դեմ մղվող պայքարը՝ որպես այս ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 89 – 64 թթ.) օյկումենտի պատմության զիսավոր իրադարձությունը:

Նոր տեսանկյան տակ դիտարկված պատմական անցքերը թույլ են տալիս պնդել, որ հայ-պոնտական միության ջախջա-

խումը Հռոմի համար ուներ նույն նշանակությունը, ինչպես արևմտյան Միջերկրածովքում Կարթագենի կործանումը մ.թ.ա. III – II դդ.: Առաջինը Հռոմին տվեց արևմտյան-, իսկ երկրորդը՝ արևելյան Միջերկրածովքը: Հռոմը այլևս չուներ լուրջ խոչընդոտ Միջերկրական ծովը ներքին ծով վերածելու համար:

Դրա հետ մեկտեղ Արևելքում Հռոմը մոտեցավ իր բնական սահմաններին և սկսեց ձևավավորվել իրանա-հռոմեական քաղաքական երկբևեռության՝ դուալիզմի համակարգը: Հին աշխարհի պատմության այս ժամանակաշրջանը դեռ կարոտ է համընդհանուր, այդ թվում նաև ռազմական և ռազմաքաղաքական բաղադրիչների համակարգային վերլուծությանը:

Մ.թ.ա. 95 - 94 թթ. Տիգրան Բ Մեծը և Միհրդատ Զ Եվպատորը՝ Հայաստանի և Պոնտոսի արքաները, կնքեցին դաշինք, որի նպատակը Հռոմի և Պարթևստանի կործանումն էր: Պայքարի առաջին փուլը տևեց 95-84 թթ.՝ 11 տարի, որի ընթացքում նրանց ծրագրերը ձախողվեցին, սակայն նրանք նույնպես ախոյաններին հասցրեցին ծանր հարվածներ, իսկ հակառակորդներից մեկին՝ Պարթևստանին, կանգնեցրին գրեթե վերջնական քայքայման եզրին:

Պայքարի երկրորդ՝ վերջնական փուլը տևեց 74-64 թթ.՝ 10 տարի, որի ժամանակ առաջին փուլում պարտություն կրած, սակայն հսկայական ռազմաքաղաքական ներուժ ունեցող Հայաստան-Պոնտոս դաշնությունը կատաղի պայքար մղեց իր գոյությունը պահպանելու համար: Հակամարտությունը առաջինի նման գլոբալ պատերազմի բնույթ չէր կրում, և արքաները արդեն համաձայնության են գալիս հռոմեական հակամարտող կուսակցություններից մեկի՝ մարիականների հետ: Արդեն այդ փաստը վկայում էր, որ նրանք կողմնակիորեն ներքաշվում էին հռոմեական ներաշխարհի քաղաքական ոլորտը:

Պայքարի վերջում տեղի է ունենում բարդ հոգեբանական և ռազմավարական բեկում. հաղթանակած Հռոմն արդեն սկսում է Պարթևստանին ընկալել որպես գալիք նոր աշխարհամարտի գլխավոր ախոյան: Այս պայմաններում Հայաստանը Հռոմի համար ձեռք է բերում կարևորագույն նշանակություն: Պոնտոսը, որն այլևս համաշխարհային միավոր չէ, կործանվում է: Նրա մեծ տնտեսական նշանակությունը հնարավոր էր իրագործել և որպես հռոմեական նահանգ:

Այլ է Հայաստանը: Նրա հսկայական ռազմաքաղաքական

հարձակողական և պաշտպանական դերը Հռոմում ընկալվեց շատ արագ, սակայն Արտավազդ Բ-ի հաջողված փորձը խաղալ պարթևա-հռոմեական հակամարտության վրա, և Արտաշես Բ-ի անզուսպ վրեժխնդրության տրամադրությունները ժամանակավորապես տագնապեցրին Հռոմին:

Այսպիսի խնդիրների լուծման հռոմեական ստրեետիպերը իրենց թելադրում էին կիրառել ավանդական սխեման՝ լրիվ կախյալ երկիր՝ «հռոմեասեր» թագավորիկով, հետո նահանգ:

Սակայն հռոմեացիները հաշվի չէին առել հարևան դարձած Պարթևստանի հզոր գործոնը և Հայաստանի մոնոէթնիկ ուժեղ միջուկով մեծ և լեռնային երկիր լինելը: Մ.թ.ա. 20 – մ.թ. 53 թթ. Հայաստանը պայքարեց երբեմն միայնակ, և Հռոմի կարծեցյալ հաջողությունները միանգամից հոսոս ցնդեցին, երբ Պարթևստանում որոշում ընդունեցին Արշակունիների հարստության ճյուղերից մեկը պատվաստել քայքայված հայկական գահին, իրենց՝ պարթևական ազդեցությունը ամրացնելու համար:

Միաժամանակ հռոմեական դանդաղաշարժ և կոնսերվատիվ միտքը վերջապես յուրացրեց Իրանին հաղթելու անկարողության գաղափարը: Եփրատը սկսում էր ընկալվել որպես կայսրության արևելյան սահման, իսկ Հայաստանը ավելի ձեռնընտու էր պահել կիսանկախ վիճակում թե՛ Հռոմից, թե՛ Պարթևստանից, որովհետև ռազմականորեն անհամեմատ ավելի թույլ հայերի մոտ արդեն բացակայում էր էքսպանսիայի գաղափարը դեպի Արևելք կամ Արևմուտք, սակայն իրենց անկախության մնացորդները պահպանելու համար հայերը պատրաստ էին կատաղի պայքար մղել թև՝ Հռոմի, թե՛ Իրանի դեմ: Իսկ Իրանում արդեն Մասանյաններն էին և Հռոմն էր արդեն պաշտպանվողի դերում:

Այդպես ծնվեց հայոց վերջին Արտաշեսյանների և Արշակունիների պետության գոյատևման ֆեռմանը երկու մեծ աշխարհակալությունների միջև: Հետո տերությունների մոտեցումները փոխվեցին, որի հետևանքով տեղի ունեցավ Հայաստանի՝ 387 թ.-ի ցավալի բաժանումը և հավասարակշռության հին գաղափարը խամրեց և փոխարինվեց ուրիշով: Հռոմի արտաքին քաղաքականության այս աններելի սխալը բազմաթիվ անգամներ քննարկման առարկա էր դարձել միջնադարյաններից մինչև XIX դարի եվրոպացի պատմաբանների մոտ: Հե-

տևանքը՝ յոթերորդ դարն էր, երբ իսլամով միավորված քոչվոր արաբների հարվածներից սկսվեց Մասսանյան Իրանի կործանումը, որին հետևեցին Բյուզանդական կայսրության անդառնալի կորուստները:

Մեզ հետաքրքրում է Միհրդատ-Տիգրանյան պաշտպանական գոյամարտի պատմությունը: Հռոմի դեմ պայքարում Տիգրանյան Հայաստանի դերը այնքան մեծ էր, որ այս երկու պայքարի փուլերը մենք առաջարկում ենք անվանել ոչ թե պոնտական պատերազմներ, այլ մ.թ.ա. 95-83 թթ. առաջին հռոմեապոնտիայքյան հակամարտություն և մ.թ.ա. 74-64 թթ.՝ երկրորդ հռոմեա-պոնտիայքյան հակամարտություն, իսկ մ.թ.ա. 83-74 թթ.՝ հարաբերական զինադադարի փուլ:

Հռոմեա – պոնտիայքյան հակամարտության աշխարհագրությունը ընդգրկում է ողջ Միջերկրականը և Առաջավոր Ասիան՝ հասնելով մինչև Հնդկաստանի սահմանները:

Հռոմը, բանակներ ուղարկելով Միհրդատի դեմ, միաժամանակ հակատիգրանյան կռալիցիա էր ստեղծում Միդիայի հարավում: Մա նույն պատերազմի տարբեր ռազմաբեմերն էին: Դաշնակից արքաները հետ չէին մնում, կապեր էին հաստատում Իսպանիայում գտնվող Սերտորիոսի հետ, Միհրդատը և Տիգրանը գործուն աջակցություն են ցույց տալիս Մպարտակի ապստամբությանը: Կիլիկյան ծովահենները ձգտում են կաթվածահար անել հռոմեական ծովային բեռնափոխադրումները: Տիգրանը անընդհատ խառնվում էր պարթևական ներարքունական պայքարին՝ միաժամանակ հակապարթևական դաշինքներ կնքելով արևելքի քոչվորների հետ:

2006 թ.-ին Ա. Եգորովը գրում էր «Ելքը ճգնաժամից սկսվեց 70-ական թթ. և զարգացավ երկու ուղղությամբ: Առաջին դեղորայքը սուլլական համակարգի ապամոնտաժումն էր, երկրորդը (և զգալիորեն ավելի էֆեկտիվը) զավթողական քաղաքականությունն էր, որը ավելի ու ավելի ընդունում էր կայսերական, իսկ հետո նաև զլոբալիստական բնույթ: Հռոմեական իմպերիալիզմի նոր պտույտը իր վրա զգաց նաև արտաքին ազդեցություն՝ արևելյան արքաների՝ Միհրդատի, Տիգրան Բ-ի և պարթև Արշակունիների: Առաջինը երազում էր Փոքրասիական և Մերձսևծովյան Կայսրության, իսկ հետո որոշեց իր իշխանու-

թյանը ենթարկել ողջ հունական աշխարհը և զլոբալ պատերազմ սանձազերծել հռոմեացիների դեմ՝ հնարավոր է, նաև հասնելով նրանց լիակատար ջախջախմանը: Տիգրան Բ-ն ստեղծեց ուրիշ տարածաշրջանային գերտերություն, որն ընդգրկում էր բացի բուն անտիկ Հայաստանից նաև Փոքր Ասիայի արևմուտքը, Մոսիքը, Ատրպատականը, վերին Միջագետքը, Միդիան, Փյունիկիայան՝ դառնալով Մելլևյանների հաջորդը: Միջերկրական ծովից մինչև Հնդկաստանի սահմանները Ասիայի տերեր էին իրենց համարում պարթև թագավորները: ... Ընդ որում, ըստ երևույթին, առաջին իսկական զլոբալ պատերազմ էր հռչակավոր III Միհրդատյան պատերազմը, որը սկզբում անցկացնում էր Լուկուլլոսը, հետո՝ Պոմպեոսը: Ինչպես Լուկուլլոսի հարձակումը (74 – 67 թթ.), այնպես էլ Պոմպեոսի արշավանքը (66 – 62 թթ.) փաստորեն ձևափոխվեցին հռոմեական «Ալեքսանդրի արշավանքը»՝ չսահմանափակված որևիցե հին աշխարհակարգով և կայացած սահմաններով և հարաբերություններով: Միհրդատի ջախջախումը բավականաչափ ներդաշնակ ձևով անցավ իր տերության նվաճմանը, պոնտական թագավորի հետապնդումը՝ Տիգրանի հետ պատերազմի, պարթևների հետ ընդհարումը քիչ էր մնում վերածվեց նոր պատերազմի և հռոմեական հարձակման սահմանը դրեցին աշխարհագրական գործոնները ու հնարավորությունները և անվերջ արշավին չդիմացած բուն հռոմեական բանակի տրամադրությունները (Plut. Pomp. 7-36): Նույնքան զլոբալիստական էր Պոմպեոսի արշավանքը. փաստորեն սկսելով զլոբալիստական գործողությունից ծովահենների դեմ՝ Պոմպեոսը հասավ Միհրդատի ոչնչացմանը, Տիգրանի տերության քայքայմանը, նախկին Մելլևյան թագավորության ոչնչացմանը: Նշենք, որ ոչ Մելլևյան Միդիան, ոչ էլ Հուդան ի սկզբանե չէին հանդիսանում Հռոմի հակառակորդները և էքսպանսիայի օբյեկտ էին դարձել միայն վերջին աստիճանին:» [109, էջ 88-90] (Plut. Pomp. 27-42):

Եգորովի տերմինաբանական մոդային անտեղի հետևելը, ինչպես նաև Ապպիանոսի և, հատկապես, Դիոն Կասսիոսի երկերի վատ իմացությունը թողնենք իր խղճին: Նա այն «պարզունակ» ռուս հետազոտողներից է, որոնք հավատում են հռոմեացիների «հոգնելուն»: Կարևորն այն է, որ Եգորովը ըմբռնում է այս իրադարձությունների ներքին կապը և համաշխարհային բնույթը:

Եզոբովը չի նկատում առաջին Պոնտական պատերազմի և հայ-պարթևական պատերազմի «գլոբալիստական» էությունը: Ավելին, 74-64 թթ.-ի հռոմեական «գլոբալիզմը»՝ 89-83 թթ. ռազմաքաղաքական իրադարձությունների անմիջական հետևականքն է:

Նույնիսկ 83-74 թթ.-ի զինադաթարը լիարժեք չէր: 83-81 թթ. բռնկվում է երկրորդ պոնտական պատերազմը, 78-77 թթ տեղի են ունենում կապադովկիական դեպքերը. այս բոլորը գաղտնի պայքարի դրսևորումներ են:

Այսպիսով, մ.թ.ա. 95 – 83 թթ. առաջին հռոմեա- պոնտիայքյան հակամարտությունը ներառում է.

- 95 թ. պոնտ-կապադովկիական պատերազմը.
- 93 – 91 թթ. կապադովկիական հայ-հռոմեական պատերազմը.
- 89 – 85(84) թթ. առաջին հռոմեա-պոնտական պատերազմը.
- 86–84 թթ. հայ-պարթևական երկրորդ պատերազմը.
- 83 թ. հայերի կողմից Միրիայի հպատակեցումը:

Մ.թ.ա. 83 – 74 թթ. հռոմեա- պոնտիայքյան հակամարտության հարաբերական զինադադարը ներառում է.

- 83–81 թթ. հռոմեա-պոնտական երկրորդ պատերազմը.
- 78–77 թթ. Կապադովկիական ճգնաժամը:

Մ.թ.ա. 74-64 թթ. երկրորդ հռոմեա- պոնտիայքյան հակամարտությունը ներառում է.

- 73–71 թթ. հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմը.
- 73–71 թթ. Բտալիայի ստրուկների պատերազմը.
- 73–69 թթ. հայ-հարավսիրիական պատերազմը.
- 71 թ. հակատիգրանյան ապստամբությունը Հայաստանում.
- 69–67 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմը.
- 67–66 թթ. հակաձովահենային հռոմեա-կիլիկյան պատերազմը
- 67–66 թթ. հռոմեա-պոնտական չորրորդ պատերազմը.
- 66–65 թթ. հռոմեա-կովկասյան պատերազմը.
- 66–64 թթ. հայ-պարթևական երրորդ պատերազմը:

73–71 թթ. հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմը և 73–69 թթ. հայ-հարավսիրիական պատերազմը, ըստ էության, նույն պատերազմի տարբեր ռազմաբեմերն են: 71 թ հակատիգրանյան ապստամբությունը Հայաստանում, որը գլխավորում էր թագաժառանգ Ջարեհը, շատ հավանական է, որ նույնպես ինչ-որ չափով դրդված լիներ հռոմեացիների կողմից: Հարավսիրիական և հակատիգրանյան ապստամբությունով Հռոմը կապեց Տիգրանի ձեռքերը և թույլ չտվեց օգնության հասնել Միհրդատին:

Մ.թ.ա. 74-64 թթ. երկրորդ հռոմեա- պոնտիայքյան հակամարտության հետևանքով հելլենիստական աշխարհը հիմնովին փոխվեց: Մ.թ.ա. 64-62 թթ. Արևելքում ստեղծվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ, որը հիմնականում անփոփոխ մնաց յոթ դար՝ մինչև արաբական նվաճումները:

4.5.1. 69 թ. հռոմեական և հայկական բանակների գնահատականը

Հակամարտությանը պատրաստվող հռոմեական և հայկական բանակները ունեին հարուստ մարտական փորձ և կուսկառուցվածք, սակայն էականորեն տարբերվում էին իրարից մարտավարական հնարքներով և պատերազմելու ոճով:

Եթե հռոմեական մարտավարության անկյունաքարը հանդիսանում էր հոշակավոր լեզեռնային հետևակային մարտավարությունը, ապա հայկական մարտավարության անկյունաքարը հեծելազորային մարտն էր՝ կատաֆրակտսների և հեծյալ նետաձիգների փոխհամաձայնեցված գործողությունները: Հետևակի գործողությունները երկրորդային էին. հաղթանակը պայմանավորված էր ճոշավոր այրուձիռ կործանիչ հարվածով:

69 թ., պատմության մեջ առաջին անգամ աշխարհի լավագույն ծանր հետևակը պետք է պայքարեր աշխարհի լավագույն ծանր հեծելազորի դեմ (պարթևական հեծելազորի հանդեպ տարած փայլուն հաղթանակները հաստատում են հայկական այրուձիռն տրված մեր այս գնահատականը):

Արդեն միայն այդ պատճառով, սկսվող պատերազմը եր-

կու կողմերի համար լի էր անհայտ հետևանքներով:

Հոռմեական հանրապետությունը Արևելքում օբյեկտիվորեն ուներ ավելի շատ ուժ և միջոց՝ պատերազմը շահելու համար, սակայն Լուկուլյուսի բանակը, որը կազմում էր այդ ուժի մոտ մեկ քառորդը, կարող էր լուրջ հաջողության հասնել Հայաստանում միայն Տիգրանի կոպիտ սխալների դեպքում: Եթե Պոնտոսը կորցրած չլիներ իր հզորությունը, ապա այս պատերազմը կլիներ գրեթե անհնարին: Տիգրանը լավ գիտակցում էր, որ պարթևականից հետո իր այս երկրորդ ճակատը Պոնտոսի թագավորության պարտության հետևանքն էր:

Պատերազմի սկզբում Լուկուլյուսը սթափ էր գնահատում իր բանակի հնարավորությունները և նրա առաջ դնում իրագործելի խնդիրներ՝ հարձակվել Հայաստանի հարավային մարզերի վրա, փորձել գրավել Տիգրանակերտը, ետ մղել Տիգրանի բանակի հարձակումը և Օսրոենեով արշավել Միրիա՝ գրավել Մելիկիան ու Անտիոքը, այդպիսով Տիգրանին ետ մղել Միջերկրականի ավազանից:

Շատ դժվար է հաշվարկել, որ կողմն ուներ մարտավարական գերազանցություն պատերազմի սկզբին: Եթե հոռմեական ծանր հետևակի շնորհիվ Լուկուլյուսը զգալիորեն գերազանցում էր Տիգրանին կանոնավոր հետևակային մարտում, ապա նրա բոլոր փորձերը՝ չեզոքացնել հայկական հեծելազորի թվային և որակական զգալի գերազանցությունը սեփական և դաշնակից հեծելազորով, անարդյունք էին. հզոր հայկական այրուձին գերակայեց հոռմեականի հանդեպ մինչև պատերազմի ավարտը:

Այսպիսով՝ Տիգրանը գերազանցում էր Լուկուլյուսին ծանր և թեթև հեծելազորի քանակով և որակով: Հոռմեական դաշնակիցներից միայն որոշ թրակիական և գալատական հեծելազորներ ունեին հայկական թեթև հեծելազորին հավասար մարտունակություն: Հայկական կատաֆրակտոսների զնդերը այն գորատեսակն էին, որը ոչ միայն բացակայում էր հոռմեացիների մոտ, ավելին. հոռմեացիները ծանոթ չէին այս գորատեսակի մարտավարությանը:

Հակառակորդների թեթև հետևակի մարտունակությունը մոտավորապես հավասար էր: Հայկական նետաձիգների ընտիր զնդերը իրենց փորձառությամբ և մարտունակությամբ

որոշակիորեն գերազանցում էին հակառակորդին, սակայն այս պատերազմում թեթև հետևակին նախատեսված էր խաղալ ստորադաս դեր:

Հայկական ծանր հետևակը իր մարտունակությունով համապատասխանում էր միջին փոքրասիական մակարդակին՝ բութանիական ծանր հետևակին, լավագույն զնդերը կարող էին որպես հավասարը հավասարի հետ մարտնչել նաև խիստ մարտունակ գալատական ծանր հետևակի հետ, սակայն հոռմեական լեգեոններին խիստ զիջում էին փորձով, կարգապահությամբ և ծանր հետևակային մարտավարությամբ:

Հայկական բանակի գումակային ապահովումը ավելի նման էր պարթևականին, այնքան ուռճացած չէր, որքան սելևկյան բանակներինը, սակայն իր քանակով գերազանցում էր, իսկ շարժունակությամբ զիջում էր հոռմեականին:

Ջորամիավորումների կազմակերպման կատարելիության իմաստով երկու բանակները գտնվում էին նույն բարձր մակարդակի վրա:

Արշավի անցկացման մեջ հոռմեացիները որոշ չափով գերազանցում էին հայերին: Վերջինս չէր վերաբերում հայկական հեծյալ գորաբանակներին, որոնք ունակ էին մեծ արագությամբ տեղափոխվել պատկառելի հեռավորությունների վրա:

Դաշտային ճամբարներ կառուցելու մեջ հոռմեական բանակը խիստ գերազանցում էր հայկականին, ինչպես նաև անխտիր Հին աշխարհի բոլոր ժամանակների բանակներին:

Ամրոցների պաշտպանման և պաշարողական գործողությունների մեջ երկու կողմն էլ տիրապետում էին այն ժամանակաշրջանի բոլոր հայտնի միջոցներին:

Երկու բանակների մարտական ոգին շատ բարձր էր, երկուսն էլ սովոր էին հանուն հաղթանակի դիմանալ բարձր հոգեկան և ֆիզիկական լարումներին: Հակառակորդների բանակների արհեստավարժությունը կասկածից վեր էր:

Տիգրանը և Լուկուլյուսը իրենց ժամանակի լավագույն գորավարներից էին: Երկուսն էլ ունեին գորամիավորումների լավ գորավարներ և ընտիր սպայակազմ:

Այս պատերազմում միակ հարձակվող կողմը Հոռմը չէր: Տիգրանը նույնքան ռազմատեսչ էր տրամադրված Հոռմի դեմ, որքան Լուկուլյուսը՝ Հայաստանի: Նա արդեն արձակել էր պա-

տերազմի հրաման և Միհրդատին խոշոր՝ 10.000 հեծելազորով ուղարկել դեպի Պոնտոս՝ հռոմեացիների դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու և երկիրը Միհրդատին վերադարձնելու համար: Պարզապես Լուկուլլոսին հաջողվեց ավելի շուտ հարձակվել Հայաստանի վրա և այդ պատճառով, ստանալ որոշակի ռազմավարական առավելություն:

Սկզբունքորեն, Տիգրանի համար իր կողմից սկսվող պատերազմը Հռոմի դեմ հարկադրված մի պաշտպանական գործողություն էր՝ Պոնտոսի թագավորությունը փրկելու և status quo-ն վերականգնելու համար:

Գլուխ 5.

Մ.թ.ա. 69 թ. ՌԱԶՄԱՐՇԱՎԸ

Հռոմեական պատմությունները Մարիոսի և Սուլլայի հաղթանակների մասին սնապարծ հոետորների խղճով երևակայության արտադրությունն են, որոնք բացարձակ անտարբեր էին վերաբերվում իրադարձություններին:

Իրադարձությունների փոխանցումը այն արշավների մասին, որտեղ Լուկուլլոսը և Պոմպեոսը պատերազմը վերսկսելուց հետո սկզբում հաղթում են Միհրդատին, իսկ հետո Տիգրանին՝ Հայաստանի թագավորին, նույն բնույթն է կրում և մեզ համար ոչ մի արժեք չի ներկայացնում:

...

K. Eckhardt, Die armenischen Feldzuge des Lucullus. Berliner Dissert. 1909 (Klio, IX und X). Ռազմաբննադատական դատողությունները բավարար հիմնավորված չեն, ինչի հետ համաձայն է և Գրեբեն («Գերմ. գրակ. թերթ» 1910, No 47).

Հանս Դելբրյուկ, 1920 [100, էջ 354]

Մ.թ.ա. 69 – 67 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմը բաղկացած էր երեք՝ 69, 68 և 67 թթ. ռազմարշավներից:

Ըստ անտիկ պատմիչներից մեզ հասած տվյալների՝ 69 թ. ռազմարշավը ներառում էր հետևյալ արշավները, ռազմական ընդհարումները (մարտերը ու խոշոր ճակատամարտերը) և այլ գործողությունները:

Արշավներ.

1. Լուկուլլոսի բանակի արշավը Եփեսոսից մինչև Կապադովկիայի արևելյան սահման՝ Եփրատ գետը:
2. Լուկուլլոսի բանակի գետնանցումը ու արշավը թշնամու երկրով՝ Մոփրով և Ադանիքով դեպի Հայկական կայսրության գլխավոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:

3. Հայ-սլոնտական հեծյալ զորաբանակի արշավը դեպի Պոնտոս Միհրդատ Եվպատորի հրամանատարությամբ:
4. Տիգրանի դաշտային բանակի արշավը Միրիայից Հայաստան:
5. Ադիաբենեի զորքերի արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
6. Կորդուքի զորքերի արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
7. Օսրոենեի զորքերի արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
8. Իբերական, ադվան և ատրպատականյան զորքերի արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
9. Դաշնակից քարակենացիների հեծելաբանակների արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
10. Դաշնակից սակարաուկների հեծելաբանակների արշավը դեպի Տիգրանի բանակատեղին:
11. Մուրենայի զորաբանակի արշավը Տիգրանի բանակի դեմ:
12. Մեքստիլիոսի զորաբանակի արշավը օսրոյենցիների դեմ:
13. Տիգրանի բանակի նահանջը Հայկական Տավրոսից հյուսիս Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո:
14. Լուկուլլոսի բանակի արշավը Կորդուք՝ ձմեռելու համար:

Ռազմական ընդհարումները.

1. Մեհրուծանի զորաբանակի ճակատամարտը Մեքստիլիոսի զորաբանակի դեմ:
2. Հայկական այրուձիռու ճակատամարտ-ճեղքումը Տիգրանակերտի մոտ:
3. Մուրենայի զորաբանակի հարձակումը Տիգրանի բանակի գումակի վրա:
4. Տիգրանակերտի պաշարումը և հռոմեական զորհների հետմղումը Մանկայոսի ղեկավարած կայազորի կողմից:
5. Մեքստիլիոսի զորաբանակի ճակատամարտը Տիգրանի մոտ շտապող Օսրոենեի բանակի դեմ:
6. Տիգրանակերտի գլխավոր ճակատամարտը:
7. Վարձկանների ապստամբությունը Տիգրանակերտում և քաղաքի անկումը:

Այլ գործողություններ.

1. Հայկական ուժերի համախմբումը Հայկական Տավրոսի հյուսիսային ստորոտներին Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո:

2. Կորդուքի դիմումը Պարթևստանի թագավորին:
3. Հայկական բանակի համալրումը և ռազմական ռեֆորմը:
4. Լուկուլլոսի դիմումը իր զորավարներին Պոնտոս՝ օգնություն ուղարկելու հրամանով:
5. Տիգրան Բ Մեծի դաշնակից և վասալ կիլիկյան ծովահենների մարտական գործողությունները 69 թ.

5.1. Լուկուլլոսի արշավանքի սկիզբը և առաջին մարտերը

5.1.1. Գետնանցում և արշավ դեպի Տիգրանակերտ

69 թ. գարնանը, Լուկուլլոսի բանակը դուրս եկավ արշավի հայերի դեմ՝ սրընթաց երթով կտրեց անցավ Կապադովկիան, Արիոբարզանի գաղտնի պատրաստած լաստերով հաջողությամբ անցավ վարարած Եփրատը և ներխուժեց Հայաստան: Հայկական սահմանապահ ուժերը անկարող էին արգելակել այս երթը, նույնիսկ Եփրատամերձ խոշոր ամրոց Տոմիսայի կայազորը չկարողացավ խոչընդոտել հռոմեական բանակի գետնանցին:

Լուկուլլոսը արագացված երթով շարժվեց դեպի Տիգրանակերտ: Տիգրանի հիմնական ուժերը դեռ գտնվում էին իր հայկական տերության հարավում՝ Փյունիկիայում և Հարավային Միրիայում, ուստի ժամանակի գործոնը Լուկուլլոսի համար ձեռք էր բերում արտակարգ նշանակություն:

Փորձենք պարզել հռոմեական բանակի արշավի որոշ մանրամասնությունները:

Պլուտարքոսը վկայում էր, որ Լուկուլլոսը, ճանապարհը մինչև Եփրատ անցավ արագացած երթով: Եփեսոսից մինչև Կապադովկիան և Հայաստանը բաժանող Եփրատը մոտավորապես 900 հռոմեական մղոն էր, որը Լուկուլլոսի բանակը կարող էր անցնել մոտավորապես 45-50 օրում:

Սկզբում Լուկուլլոսի բանակը արշավում էր Հռոմին պատկանող տարածքներով, հետո դաշնակից երկրի՝ Կապադովկիայի վրայով: Նա կարող էր ունենալ թեթևացված գումակ և

խուսափեր երեկոյան դաշտային ճամբար կառուցելու պարտականությունից: Դրա շնորհիվ նա կարող էր օրական անցնել ոչ թե 15, այլ 20 և նույնիսկ մինչև 23 մղոն (վերջինս՝ ոչ մշտական): Այսպիսի հեռավոր արշավների ժամանակ հետիոտն բանակի ուժերը պահպանելու և, միաժամանակ, բանակին վերաբերող տարբեր տնտեսական խնդիրները տեղին կարգավորելու համար անհրաժեշտ էր 5-10 օր անընդհատ երթից հետո մեկերկու օրվա հանգիստ տալ զինվորներին: Եթե հաշվի առնենք, որ Լուկուլլոսի համար արագությունը շատ մեծ նշանակություն ուներ, ապա կարող ենք համարել, որ 10 օրանոց անընդհատ երթից հետո նա բանակին տալիս էր մեկ, ավելի հավանական է՝ երկու օր հանգիստ, որը նաև օգտագործում էր ստորաբաժանումներում մարտավարության պարապմունքներ անցկացնելու համար: Հատկապես դա կարևոր էր դաշնակիցների նորաստեղծ կոհորտները մարզելու համար: Այդպես, նա միաժամանակ հասնում էր երկու նպատակի՝ համախմբում և ամրացնում կապը դաշնակիցների և յուրայինների հետ, երկրորդը՝ զինվորները հասցնում էին հանգստանալ և պահպանել իրենց մարտունակությունը:

Եփեսոսից դուրս գալուց մոտավորապես մեկուկես ամիս հետո Լուկուլլոսը արդեն Եփրատի ափին էր, որը նա արագ անցավ ի շնորհիվ Արիտարգանի կարգադրությամբ գաղտնի պատրաստած լաստերի: Հայկական հետախուզությունը դժվար թե նկատած չլիներ սահմանամերձ շրջանի այս աշխուժությունը, ուստի կարելի է մտածել, որ Տիգրանը տեղեկացված էր Լուկուլլոսի ներխուժման ուղղության մասին:

Պատերազմը սկսելուց հետո (Շուրքում Լուկուլլոսը արդեն թշնամական տարածքում էր) Լուկուլլոսի բանակի առաջխաղացման տեմպը նվազեց, որովհետև հռոմեացիները արդեն շարժվում էին լիարժեք գումակով և ամեն երեկո ստիպված կառուցում էին դաշտային ճամբար:

Եփրատն անցնելուց հետո հռոմեացիներին մինչև Տիգրանակերտ մտնում էր քայլել միայն 200-235 մղոն՝ նշանակում է 12-15 օրվա ճանապարհ:

Տիգրանը իր փոքրասիական գործակալների և լրտեսների շնորհիվ Լուկուլլոսի արշավանքի երթուղու մասին տեղեկացվել էր ավելի շուտ, քան վերջինս հայտնվել էր Եփրատի ափին:

Այդ պահին, ըստ երևույթին, Տիգրանը եփրատամերձ Սելևկիա ամրոցի մոտ էր: Այստեղ էր, ըստ երևույթին, նա հանդիպել էր Միհրդատ Եվպատորի հետ (Տիգրան Մեծը արդեն գրավել էր Պտղոմայիսը, հասցրել Եփրատի գետնանցք՝ Սելևկիա ամրոց՝ գերված Սելևկիա Սելենե-Կլեոպատրա թագուհուն, որտեղ վերջինս ենթարկեց մահապատժի: Ըստ երևույթին, Տիգրանը այստեղ էր նախապես հրավիրել Միհրդատին: Երեք օր խորհրդակցելուց հետո որոշվեց պատերազմ հայտարարել Հռոմին և Միհրդատին՝ ի համալրումն իր 4.000 հեծյալ թիկնազորին, տրվեց ևս 6.000 ընտիր հայկական հեծելազոր՝ Պոնտոս արշավելու համար:

Միհրդատ Եվպատորի հեծյալ զորաբանակի կազմը հետևյալն էր.

- 2.000 պոնտական հեծելազոր, որով ինքը 71 թ. անցել էր Հայաստան.

- 2.000 պոնտական հեծելազոր, որը նշվում է պատմիչների կողմից՝ սկսած 69 թ.: Ըստ երևույթին, այս հեծելազորը կազմված էր 71-69 թթ. Պոնտոսից Հայաստան անցած միհրդատյան զինվորականներից: Թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ զորագնդում Միհրդատի մոտ ծառայում էին հարյուրավոր և հազարավոր հայեր Փոքր Հայքից: Կարելի է եզրակացնել, որ միհրդատյան 4.000 հեծելազորի մոտավորապես կեսը Փոքր Հայքի զինվորներն էին:

- Տիգրանը Միհրդատին Սելևկիայում տրամադրում է 2.000 կատաֆրակտոս ու 2.000 թեթև հեծելազոր, ընդամենը 4.000 զինվոր:

- Տիգրան Մեծը հրամայում է, որ Շուփքի և Ադանիքի բղեշխությունների կատաֆրակտոսների գնդերը միանան Միհրդատի զորաբանակին (մենք արդեն խոսել ենք բղեշխների զորաբանակների հնարավոր կազմի մասին): Այդպիսով, ճանապարհին Միհրդատին են միանում ևս 2.000 կատաֆրակտոս, որոնց հետ միասին Միհրդատի բանակը հասնում է 10.000 հեծյալի, որից 4.000 ծանրազեն: Այս պատկառելի ուժը ընդունակ էր դուրս վռնդել Պոնտոսից հռոմեացիներին, որը ապագայում ապացուցվեց 68-67 թթ. իրադարձություններով:

Այս մանրամասնությունները պարզելուց հետո հասկանալի է դառնում Մեհրուժանի զորաբանակի մասին Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի հաղորդումների տարբերության պատճառը:

որ: Առաջինը պատմում է Օսիքի բղեշխ Մեհրուժանի զորաբանակի մասին՝ 3.000 հեծյալ և շատ ավելի հետևակ (իմացիր 6.000 զինվոր), երկրորդը՝ Միհրդատին կատաֆրակտոսների գունդը հանձնելուց հետո Մեհրուժանի մոտ մնացած հեծյալների թվի մասին՝ 2.000 զինվոր: Ապալիանոսը, լավ իմանալով երրորդ պոնտական պատերազմի ժամանակ պոնտական (որը մեծ մասով նույն փոքրիայքյան է) այրուձիու նշանակությունը հռոմեացիների դեմ պայքարում, այնքան չի կարևորում հայկական հետևակի մասնակցությունը ծավալված ճակատամարտում, որ նշում է միայն Մեհրուժանի 2.000 հեծյալներից բաղկացած զորագունդը: Մեհրուժանի զորաբանակի մասին ավելի մանրամասն կլիտսենք ստորև:

Լուկուլլոսի արշավանքի մասին արքայից արքան իմացել էր այն ժամանակ, երբ Միհրդատը իր զորաբանակով արդեն Հայաստանով շարժվում էր դեպի Պոնտոս:

Ինքը՝ Տիգրանը, Լուկուլլոսին հակադրվելու համար դեռ պետք է հավաքեր իր զորքերը, որոնց հիմնական մասը դեռ Միհրիայի հարավում էր, և Հայաստան հասնելու համար նրանք պետք է անցնեին մոտ 150-190 փարսախ ճանապարհ:

Հաշվի առնելով հարավսիրիական պատերազմի ավարով խիստ ծանրաբեռնված գումակը, դա հնարավոր էր ոչ պակաս, քան երկու ամսում, կամ ավարի մի մասը պետք է թողնվեր Անտիոքում:

Հաշվի առնելով Փոքր Ասիայի պատմական կլիմայաբանությունը [64]՝ կարող ենք ենթադրել, որ Լուկուլլոսի բանակը դուրս էր եկել Եփեսոսից ոչ շուտ, քան մարտի վերջին – ապրիլի սկզբին ու շարժվել դեպի Հայաստան, իսկ Օսիք էր հասել մայիսի երկրորդ կեսին:

Տիգրանի զործակալները Փոքր Ասիայում վստահաբար կարող էին որոշել հռոմեական բանակի երթուղին Լուկուլլոսի մեկնելուց մոտավորապես մեկ-երկու շաբաթ հետո և տեղեկացնել այդ մասին արքայից արքային ամենաշուտը ևս մեկ-երկու շաբաթում: Այդպիսով, Տիգրանը տեղեկանում էր Լուկուլլոսի արշավանքի մասին այն ժամանակ, երբ Լուկուլլոսը արդեն անցել էր իր դաշնակից Կապադովկիայի տարածքի կեսից ավելին: Նույնիսկ եթե Տիգրանին հաջողվեր վերջացնել զործերը Միրիայում և կարգավորել իր բանակը, այնպես, որ

մեկ ամիս հետո դուրս գար արշավի Լուկուլլոսի դեմ, մինևույն է, ևս հասնում էր Տիգրանակերտ ավելի ուշ, քան Լուկուլլոսը:

Հայաստան՝ Աղձնիք վերադառնալուց բացի, Տիգրանը պետք է տեղեկացներ Միհրդատ Եվպատորին հայկական հեծյալ զորագունդը նրա հրամանատարության տակից հանելու և Տիգրանակերտ ուղարկելու մասին: Այնտեղից, անվտանգության նկատառումներից էլնելով, անհրաժեշտ էր դուրս բերել Տիգրանի կանանցը և գանձերը: Ըստ երևույթին, Միհրդատը արդեն Հայաստանի արևմտյան մասում էր, երբ նրա մոտ գտնվող հայկական հեծելազորին Տիգրանը հրամայեց շրջվել դեպի Տիգրանակերտ: Ստացվեց այնպես, որ հռոմեացիները և հայկական հեծելազորերը Տիգրանակերտի մոտ հայտնվեցին գրեթե միաժամանակ, հայերը մի փոքր ուշ:

Քարտեզ 5.1. Մարտնչող կողմերի տեղակայումը և արշավանքները. Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան

Ինչ ու Միհրդատի 4.000 հեծյալ զորագունդը չմասնակցեց Տիգրանակերտից կանանցի և գանձերի դուրս բերման

գործողությանը: Վերջապես, Միհրդատը Տիգրանակերտից պետք է եվակուացներ սեփական դստերը՝ Կլեոպատրային: Ինձ թվում է, որ դրան կա շատ տրամաբանական պատասխան՝ Միհրդատի հարձակողական ֆունկցիան Պոնտոսում ընդհատվեց, սակայն մնաց պաշտպանականը. անհրաժեշտ էր ապահով պահել հայկական սահմանը Պոնտոսում գտնվող հռոմեական զորքերի հնարավոր ներխուժումից: Միհրդատի 4.000 հեծելազորը և Գուգարքի բղեշխի զորաբանակը այն ուժերն էին, որոնք մշտական սպառնալիք էին ստեղծում հռոմեացիների համար Փոքր և Մեծ Հայքի սահմանագլխին:

Պատմիչների կողմից Օսիքի բնակչությանը հղած այն մեղադրանքը, որ նրանք չդիմադրելով հռոմեական բանակին, դավաճանեցին Տիգրանին, ըստ երևույթին իրական վիճակը չհասկանալու կամ Տիգրանի իշխանությունը մեկ անգամ ևս նստեցնելու տարրական փորձ է, մի սովորական հերյուրանք, որը հաճույքով կրկնում են գրեթե բոլոր ժամանակակից պատմաբանները: Պլուտարքոսը գրում էր, որ ծովափերը, հիշելով իրենց նախկին անկախությունը, հարեցին Լուկուլլոսին և չխոչընդոտեցին նրա երթին դեպի Տիգրանակերտ: Այս պնդումը ավելի շատ նման է ցանկալին իրականի հետ խառնելու մարդկային հայտնի թուլությանը: 69 թ.-ին Օսիքը արդեն քառորդ դար հայկական տերության կազմում էր, արդեն մեծացել էր նոր սերունդ, որը սովորել էր հպարտանալ իր հայրենիքի փառքով և օգտվել Տիգրանի քաղաքականության օգուտներից: Անտիկ պատմիչների այս պնդումը ինձ համար քացարձակ անընդունելի է:

Արդյո՞ք Լուկուլլոսը պաշարել էր Օսիքում որևիցե քաղաք, կամ ամբողջ և չէր հանդիպել դիմադրության: Ոչ, հռոմեական բանակը սրընթաց շարժվել էր դեպի Տիգրանակերտ: Ի՞նչ պետք է անելին Օսիքի հայերը. դուրս գալին դաշտ 55.000-ոց հզոր հռոմեական բանակի դեմ և կոտորվել ին հանուն արքայից արքա Տիգրանի: Երբ Հաննիբալը ներխուժել էր Հյուսիսային Իտալիա, տեղի հռոմեացի բնակիչները ինչու չընդդիմացան անեղ ախտյանին և դուրս չեկան դաշտ՝ կոտորվելու հանուն Հռոմի փառքի: Այս անհեթեթության մասին մեկ անգամ պետք է խոսել, որ հետագայում այլևս չքննարկվի: Օսիքի ազնվականությունը արդեն քառորդ դար կազմում էր հայ ազնվականու-

թյան անբաժանելի մասը, Հայկական կայսրության տարբեր մասերում վարում տարբեր պատասխանատու պաշտոններ, իսկ արհավիրքի պահին Մեհրուժանի բանակի կազմում անվեհեր մարտնչեց հանուն իր և համահայկական ապագայի համար:

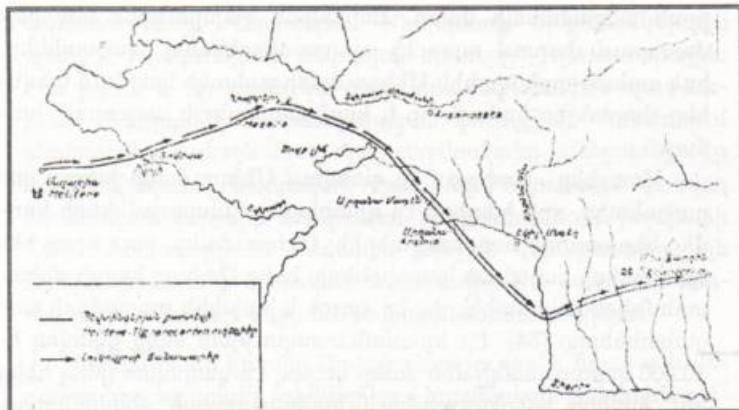
Առաջինը՝ Օսիքում էր գտնվում Մեհրուժանի խոշոր զորաբանակը, որի խնդիրն էր դիմակայել Կապադովկիայի կողմից ներխուժած հռոմեացիներին: Մեհրուժանը, ըստ որոշ հեղինակների հայտնած կարծիքների, հենց Օսիքաց երկրի մեծատոհմիկ ազնվականներից էր, գուցե և նախկին թագավորի ազգականներից [34]: Իր հրամանատարության տակ գտնվող 8-10.000 զորաբանակի մեծ մասը կարող էր կազմված լինել հենց իր՝ Օսիքի բղեշխությունում հավաքագրված զինվորներից, որոնց հերոսական պայքարի մասին մենք դեռ կխոսենք:

Երկրորդը՝ ես կցանկանայի տեսնել, ինչպես էր դիմադրելու իր գյուղ կամ փոքրիկ գյուղաքաղաք մտնող 5.000-ոց զորաբանակին ժամանակակից գյուղացին ու քաղաքացին, որ պատկերացնեի 2.100 տարի առաջ նման սխրագործությունը 55.000-ոց հռոմեական բանակի դեմ Օսիքում:

Լուկուլլոսը Օսիքից պահանջեց մթերք և իր զորքերի համար հանգիստ անցում Աղձնիք՝ դեպի Տիգրանակերտ և ստացավ: Օսիքի հայերի համար դա անտեղի չկողոպտվելու և չոչնչանալու հնարավորություն էր: Լուկուլլոսի համար՝ արագությունը չկորցնելու հնարավորություն: Սակայն այն, որ Լուկուլլոսը արշավեց Օսիքի վրայով երկու էշելոնով հետևից թիկունքի ապահովության համար ունենալով մեկ լեզեն, Օսիքի հայերի հանդեպ Լուկուլլոսի անվստահության և երկյուղի խոսուն վկայություն էր:

Լուկուլլոսի բանակի երթուղին դեպի Տիգրանակերտ ճըշտված է Հակոբ Մանանդյանի կողմից (Քարտեզ 5.2.) [29]:

Առաջին լուրջ հակազդեցությունը ներխուժած հռոմեական բանակին, ցույց տվեցին Մեհրուժանի (Միհրաբարգանի) զորքերը Տիգրիս գետի մոտակայքում:

Քարտեզ 5.2. Լուկուլլոսի բանակի երթուղին դեպի Տիգրանակերտ (ըստ Հ. Մանանդյանի)

5.1.2. Մերուժանի զորաբանակի մարտը Սեբաստիլիոսի հետ

Պլուտարքոսի այն հաղորդումը, որ Միհրաբարզանը Տիգրանի կողմից ուղարկվել էր Լուկուլլոսի դեմ, որովհետև հռոմեացիների ներխուժման մասին հայտնել էր առաջինը, ժպիտ առաջացնող ինսինուացիա է:

Ըստ երևույթին, Միհրաբարզանը՝ Մերուժանը, որը Հայաստանի չորս կողմնապահներից՝ բղեշխներից մեկն էր, պարտավոր էր տեղեկացնել իր արքայից արքային ինչպես նաև Աղձնիքի բղեշխին՝ Մանկայոսին (Մամ՝ իկ), որը նաև Տիգրանակերտի կայազորի պարետն էր, ռազմաքաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխության մասին:

Չի բացառվում, որ Տիգրանը այս ռազմավարական ուղղության վրա, որը ամենամոտն էր Հռոմի գերիշխանության ոլորտում գտնվող Գապաղովկիային, պահում էր հատուկ զորաբանակ, որի հրամանատարը հենց Մերուժանն էր:

Լուկուլլոսի բանակի վրա Մերուժանի զորաբանակի հարձակման մասին մենք տեղեկանում ենք Պլուտարքոսից և Ապպիանոսից:

Ապպիանոսը ճակատամարտի ոչ մի մանրամասնություն չի պատմում, նշում է որ Մերուժանը հարձակվեց Լուկուլլոսի վրա 2.000 հեծյալներով, պարտվեց և փախուստի դիմեց: Պլուտարքոսի հաղորդումը շատ ավելի մանրամասն է:

Պլուտարքոսը վկայում էր, որ բացի 3.000 հեծյալներից, հռոմեացիների վրա հարձակվել են ավելի շատ թվով հետևագորայիններ: Նշանակում է, կարելի է ենթադրել, որ Միհրաբարզանի զորաբանակը բաղկացած էր 3.000 հեծյալից և մոտավորապես 6-7.000 հետևակից՝ մոտ 10.000 զինվոր (հնարավոր է, որ հեծելազորից մի գունդ՝ 1.000 հեծելամարտիկ, լինեին զրահապատ և 7.000 հետևակը ունենար հետևյալ կազմ՝ 2.000 նետաձիգներ, 2.000 երկակակիներ, 2.000 վահանակիներ ու 1.000 սակրավորներ՝ եթե հետևենք հայկական բանակի մեր վերականգնմանը): Ջորաբանակի կազմում զրահապատ հեծելազորի բացակայությունը կարող էր կասկած լինել այդ գնդի, (ինչպես նաև Աղձնիքի բղեշխի՝ Մանկայոսի ենթակայության տակ գտնվող կատաֆրակտոսների գնդի) ներգրավումով Միհրդատ Եվպատորի հրամանատարության տակ Պոնտոս արշավող հայկական հեծյալ զորաբանակի կազմի մեջ:

Սակրավորները և գումակը դժվար թե մասնակցած լինեն հռոմեացիների վրա կատարած հարձակմանը, նշանակում է՝ հռոմեացիների վրա հարձակվել են 8.000 զինվոր (հայկական տիպային զորաբանակը առանց կատաֆրակտոսների և օժանդակ գնդերի):

Ապպիանոսը արդեն գիտի, որ Մերուժանի մոտ մնացել էր միայն 2.000 հեծյալ, որովհետև 1.000 կատաֆրակտոս վերաներթրվել էին Միհրդատ Եվպատորին: Ապպիանոսը, որը բարձր չէր գնահատում թե՛ Միհրդատի, թե՛ Տիգրանի հետևակի մարտական կարողությունները և համարում էր, որ հռոմեացիներին հիմնական վտանգը գալիս էր արքաների հզոր հեծելազորից, հայկական հետևակի մասին այստեղ անգամ հարկ չի համարում հիշատակել:

Հայկական զորաբանակի կազմը կարող էր նաև տարբերվել ներկայացվածից. ճակատամարտի ընթացքը դրանից էականորեն չի փոխվում:

Մերուժանը, լինելով փորձված զորավար, քաջ գիտակցում էր, որ իր 8-9.000 զորաբանակով չի կարող պարտության մատնել հռոմեական 55.000 զորքին: Մանր ստորաբաժանում-

ներով դժվարացնել հռոմեացիների առաջխաղացումը ևս չէր հաջողվում: Լուկուլլոսի հրամանատարները և զորքերը վարժ են այդպիսի մարտերին: Տեղանքը բարենպաստ չէր դարանակալելու համար: Միայն Տիգրիսի մոտ հայկական բանակը հնարավորություն է ստանում անսպասելի մոտենալ հռոմեացիներին: Ըստ երևույթին, հռոմեացիները մի փոքր թուլացրել էին իրենց զգոնությունը:

Մեհրուժանը ընտրում է այն պահը, երբ երեկոյան հռոմեացիների մի մասը արդեն սկսում է ճամբարի կառուցումը, մյուսը շրջակայքում պարեն էր հայթայթում, իսկ հռոմեացիների մի զգալի մասն էլ դեռ երթի ընթացքում էր: Եթե հետևենք հռոմեական արշավակարգի մեր վերականգմանը, ապա կարող ենք ենթադրել, որ ֆիմբրիայի լեգեոնային զորամիավորման զինվորները արդեն սկսել էին ճամբարի կառուցումը, Մեքստիլիոսի ստորաբաժանումների զգալի մասը արդեն սկսել էր շրջակա ցյուղերում պարեն հավաքել, իսկ զույմակը և Մուրենայի զորաբանակը դեռ երթի մեջ էին, երբ հայերը հարձակվեցին նրանց վրա:

Ցանկացած բանակի համար այս վիճակը խիստ վտանգավոր է և Լուկուլլոսի տագնապը միանգամայն տեղին ու հասկանալի էր:

Մեհրուժանի այրուժին սրընթաց հարձակվում է պարեն հայթայթող հռոմեական ստորաբաժանումների վրա, որոնց նոր էր զգուշացրել հարձակման մասին հռոմեական հետախուզությունը: Հռոմեացիների մի մասը կոտորվում է, մյուսը կազմակերպված համառորեն դիմադրում էր, երբ նրանց վրա է զրոհում Մեհրուժանի զորաբանակի հայկական հետևակը: Թե՛ մարտը ընթանում է հայերի ակնհայտ առավելությամբ:

Լուկուլլոսը այս հարձակումից խիստ անհանգստանում է և հարձակմանը ենթարկված զորամասերին օգնության է ուղարկում լեզատ Մեքստիլիոսին 1.600 հեծյալով և քիչ ավել (որք՝ ան ավել՝ 2-3.000 լեգեոն էր) թեթևազեն և ծանրազեն հետևակայիններով, հրամայելով (Պլուտարքոս) «... մոտենալ և դիմադրել թշնամուն և սպասել լուրի՝ թե Լուկուլլոսի հետ մնացած զորքը արդեն տեղավորվել է ճամբարում: Մեքստիլիոսն ուզում էր այդպես էլ վարվել, բայց Մեհրուժանը հանդուգն հարձակմամբ ստիպեց նրան կռվի բռնվել, և մարտն սկսվեց»:

Մեքստիլիոսի խնդիրն էր պաշտպանվել Մեհրուժանից այնքան ժամանակ, մինչև բոլոր հռոմեացիները կհասնեն ճամբար: Մեհրուժանի հարձակումը բախումը վերածում է լուրջ ճակատամարտի:

Տեղի ունեցած կատաղի մարտում թվային ակնհայտ գերազանցություն ունեին հռոմեացիները. Մեքստիլիոսի հետևակը և հեծելազորը օգնության էին գնացել հայերի հարձակմանը ենթարկված իրենց սեփական զորամասերին, որոնք միասին պատկառելի ուժ էին՝ 12.000 հետևակային և 3.000 հեծյալ՝ 8.000 զինվորներից բաղկացած հայկական բանակի դեմ:

Մեքստիլիոսին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է կասեցնել հայերի զորքը: Մեհրուժանը զոհվում է մարտում, հայկական զորքի մնացորդները նահանջի, հետո փախուստի են դիմում: Հռոմեացիները հետապնդում և կոտորում են նրանց մի մասին:

Պլուտարքոս.

“Տիգրանի մերձավորներից առաջինը Մեհրուժանն էր, որ համարձակվեց նրան ճշմարտությունը հայտնել: Նա ևս իր անկեղծության համար վատ պարզն ստացավ: Երեք հազար հեծյալով և մեծաթիվ հետևակով նա անմիջապես ուղարկվեց Լուկուլլոսի դեմ՝ զորավարին կենդանի բռնելու, իսկ մյուսներին կոտորելու հրամանով: Այդ ժամանակ Լուկուլլոսի զորքի մի մասն արդեն տեղավորվում էր ճամբարում, իսկ մյուս մասը դեռևս ճանապարհին էր: Երբ առաջապահ հետախույզները հաղորդեցին թշնամու մոտենալու մասին, Լուկուլլոսը անհանգրստացավ, որ հակառակորդը հարձակվելով իր՝ դեռևս ցրված ու չկարգավորված զորքի վրա, կարող է խուճապ առաջացնել:

Ուստի և ինքը շարունակեց կարգավորել ճամբարը, իսկ լեզատ Մեքստիլիոսին նախապես ուղարկեց թշնամու դեմ 1.600 հեծյալով և քիչ ավելի՝ ծանրազեն ու թեթևազեն հետևակով՝ հրամայելով նրան մոտենալ ու դիմադրել թշնամուն և սպասել լուրի, թե Լուկուլլոսի հետ մնացած զորքը արդեն տեղավորվել է ճամբարում: Մեքստիլիոսը ուզում էր այդպես էլ վարվել, բայց Մեհրուժանը հանդուգն հարձակմամբ ստիպեց նրան կռվի բռնվել, և մարտն սկսվեց: Մեհրուժանն ընկավ գեներ ձեռքին, նրա զինվորները, բացի քչերից, փախչելուց սպանվեցին:” (Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 25, էջ 62) [42]:

Ճակատամարտի ընթացքը կարելի է բաժանել չորս փուլի.

1. հայոց հեծելազորի և հետևակի զորքը պարեն հայթայթող հռոմեական ստորաբաժանումների վրա.
2. հայոց հեծելազորի և հետևակի զորքը հռոմեացիներիև օգնության հասած Մեքսոլիոսի զորաբանակի վրա.
3. հռոմեական հեծելազորի և հետևակի հակազորքը Մեհրուժանի զորաբանակի վրա.
4. Մեհրուժանի մահը, հայկական զորաբանակի նահանջը և փախուստը:

Առաջին փուլ, հայոց հեծելազորի և հետևակի զորքը պարեն հայթայթող հռոմեական ստորաբաժանումների վրա

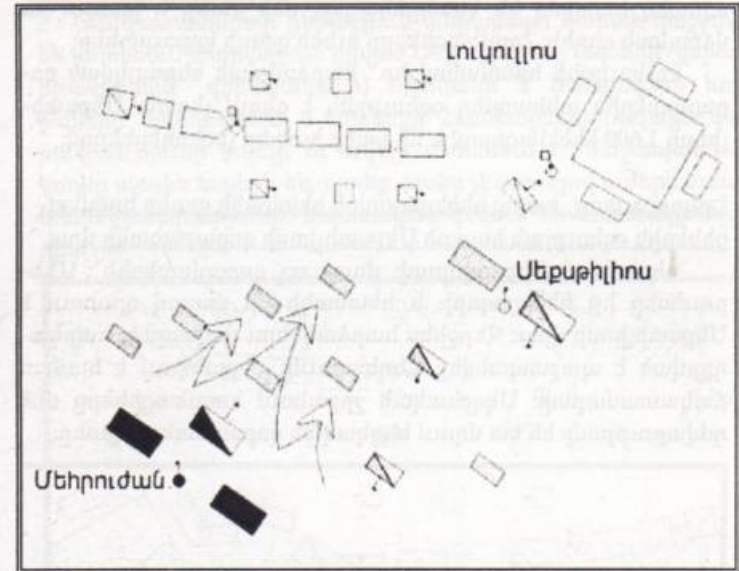
Մեհրուժանի հետախուզությանը վերջապես հաջողվում է մասնակիորեն վնասագերծել հռոմեական հետախուզությանը, որը թույլ է տալիս Մեհրուժանին կազմակերպել հուժկու զրոհ հռոմեացիների վրա նրանց համար ամենաաննպաստ պահին:

Լուկուլլոսը արշավում էր դեպի Տիգրանակերտ արդեն մեկ շաբաթյունով՝ չորս զորամիավորումներով: Ըստ երևույթին, առջևում էին առաջին և երկրորդ ֆիմբրիական լեգեոնները, հետո Մեքսոլիոսի լեգեոնը, հռոմեական բանակի ողջ զումակը և վերջում՝ Մուրենայի լեգեոնը: Հռոմեական զորաբանակները շարժվում էին խիստ հերթականությամբ՝ առջևում հռոմեական լեգեոնը, հետո դաշնակից ծանր հետևակը, ապա թեթևազենների և հեծելազորի ստորաբաժանումները: Հռոմեական բանակը խիստ հետևում է արշավի կանոններին. առջևից և հետևից շարժվում էին, համապատասխանաբար առաջապահ և վերջապահ զորքերը, թևերը վերահսկվում էին կողմնապահ ստորաբաժանումները: Նրանք տեղանքը հեղեղել են իրենց հետախուզներով:

Արշավից արդեն անցել էր մի քանի օր: Արշավում 55.000 բանակի շաբաթյունների երկարությունը առնվազն 10 մղոն էր: Ըստ Պլուտարքոսի, հռոմեական բանակի գլխամասը արդեն հասել էր ճամբարի համար ընտրված տեղին և սկսել էր ճամբարի կառուցումը: Բանակի մի մասը դեռ երթի մեջ էր, իսկ ճամբարի տեղանքը հասած ստորաբաժանումների մի մասը շրջակա գյուղերում և վայրերում մթերք էր հայթայթում:

Բանակը, որ ամեն գիշեր տեղակայվում էր նոր պատրաստված դաշտային ճամբարում, գտնվում էր ապահով վիճակում: Մակայն մինչև այս ապահովությանը հասնելը նա

մի քանի երեկոյան ժամ շատ անցանկալի լարված վիճակում էր: Այս ժամերը հռոմեացիները միշտ չեն սիրել հակառակորդի հետ հանկարծակի բախման հնարավորության համար:

Գծանկար 5.3. Մեհրուժանի զորաբանակի ճակատամարտը Լուկուլլոսի դեմ. Առաջին փուլ՝ հայոց հեծելազորի և հետևակի զորքը պարեն հայթայթող հռոմեական ստորաբաժանումների վրա:

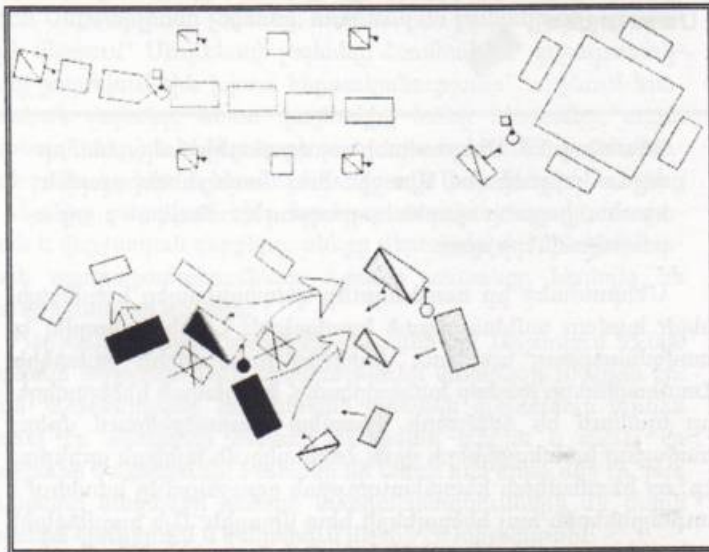
Մեհրուժանը իր հարձակումը կազմակերպեց հռոմեացիների համար ամենաչսիրած եղանակով: Նրան հաջողվել էր համեմատաբար աննկատ մոտենալ հռոմեական բանակին: Հռոմեացիների համար հանկարծակի, հայկական հեծելազորները սլանում են ճամբարի մոտակա տարածքներում մթերք հավաքող հռոմեացիների վրա: Հարձակումն այնքան սրընթաց էր, որ հռոմեական հետախուզության զգուշացումը հասնում է յուրայիններին հայ հեծյալների հետ միասին: Այն հռոմեական ջոկատները, որոնք հարձակման ճանապարհին էին, կոտորվում են, մնացածը հայերի հետ բռնվում են ձեռնամարտի: Մակայն հռոմեացիների վիճակը ծանր է և ավելի է ծանրանում, երբ վրա է հասնում հայկական հետևակը: Ցրված հռոմեական

գորամասերին սպառնում է ոչնչացում: Պլուտարքոսը լավ է նկարագրում Լուկուլլոսի տագնապը. նա դեռ չգիտի հարձակվողների ընդհանուր թիվը, կա մշտական վախ, որ հայերը այստեղ հասցրել են կենտրոնացնել մեծ ուժեր և դիմում են վճռական գրոհի: Հռոմեացիները ունեն զգալի կորուստներ:

Լուկուլլոսի հրամանով իր՝ հարձակման ենթարկված գորամասերին անհապաղ օգնության է գնում լեգատ Մեքստիլիոսը 1.600 հեծելազորով և մի քանի հազար լեգեոներներով:

Երկրորդ փուլ, հայոց հեծելազորի և հետևակի գրոհը հռոմեացիներին օգնության հասած Մեքստիլիոսի զորաբանակի վրա

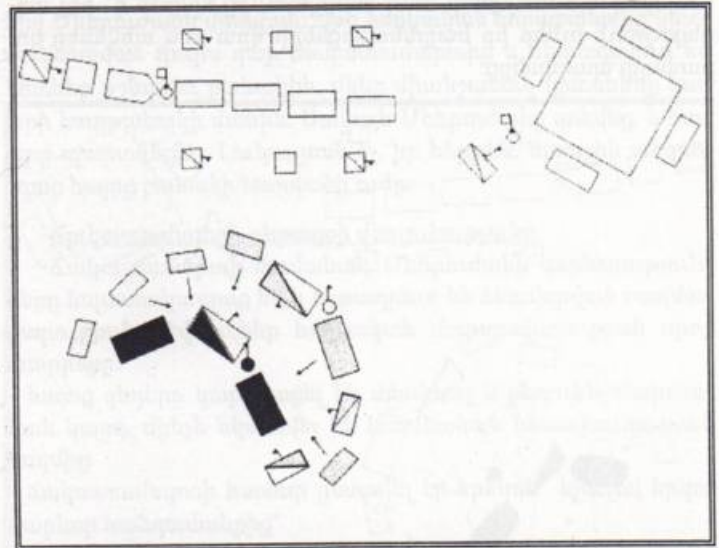
Նկատելով Մեքստիլիոսի մտեցող գորամասերին՝ Մեքստիլիոսը իր հեծելազորի և հետևակի մի մասով գրոհում է Մեքստիլիոսի վրա: Վերջինս հարձակվելու փոխարեն, հարկադրված է պաշտպանվել: Ընդհարումը վերածվում է համառ ճակատամարտի: Սկզբնական շրջանում հռոմեացիները մեծ դժվարությամբ են ետ մղում հայկական գորամասերի գրոհը:

Գծանկար 5.4. Մեհրուժանի զորաբանակի ճակատամարտը Լուկուլլոսի դեմ. Երկրորդ փուլ՝ հայոց հեծելազորի և հետևակի գրոհը Մեքստիլիոսի օգնության հասած զորաբանակի վրա:

Երրորդ փուլ, հռոմեական հեծելազորի և հետևակի հակազորը Մեհրուժանի զորաբանակի վրա

Ճակատամարտի ընթացքում անընդհատ մարտի դաշտին են մտնելում տարածքում ցրված Մեքստիլիոսի լեգեոնի (գորամիավորման՝ զորաբանակի) հետևակի և հեծելազորի նոր խմբերը՝ կոհորսները և ալաները: Հռոմեացիների թվային գերակշռությունը ավելի ու ավելի մեծանում է: Պաշտպանվող կողմը արդեն հայերն են, որոնք, ասես չնկատելով ուժերի աճող անհավասարությունը, համառորեն կռվում են հռոմեացիների դեմ:

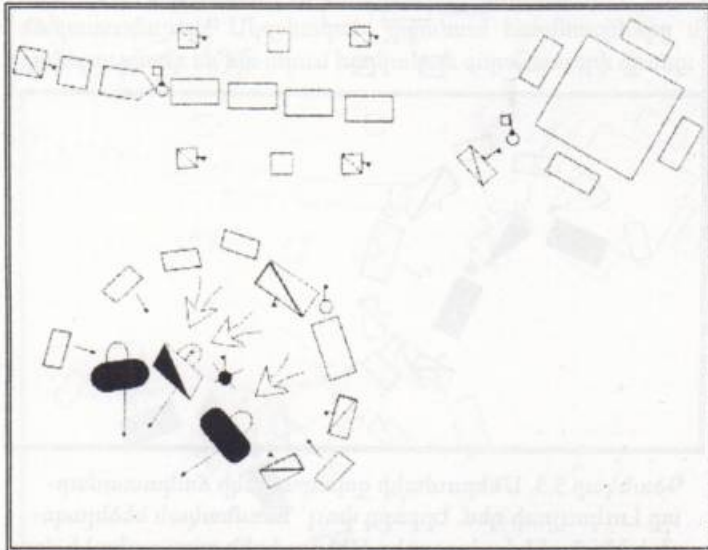
Գծանկար 5.5. Մեհրուժանի զորաբանակի ճակատամարտը Լուկուլլոսի դեմ. Երրորդ փուլ՝ հռոմեական հեծելազորի և հետևակի հակազորը Մեհրուժանի զորաբանակի վրա:

Մեքստիլիոսը, տեսնելով իր թվային զգալի առավելությունը՝ 13-14.000-ը 8.000-ի դեմ, ձգտում է շրջապատել հայոց զորքը: Մարտը սաստկանում է: Մեհրուժանը սուրը ձեռքին կռվում է առաջին շարքերում՝ ոգևորելով իր զինվորներին: Անհրաժեշտ էր ևս մի փոքր դիմանալ հռոմեացիների սաստկացող

ճնշմանը՝ մինչև լրիվ գիշերելը, որից հետո դուրս բերել գորաբանակը մարտից: Եթե այդ ամենը հաջողվեր, ապա հայ զորավարը իր մարտական խնդիրը կհամարեր լուծված: Գիշերը անհամեմատ ավելի հեշտ նա կպոկվեր թշնամուց և կդիրքավորվեր մոտակայքում:

Չորրորդ փուլ. Մեհրուժանի մահը, հայկական զորաբանակի նահանջը և փախուստը

Այստեղ տեղի է ունենում այն, ինչ ծանրագույնս է անդրադառնում մարտնչող հայկական զորաբանակի վրա: Մարտում հերոսաբար զոհվում է հայոց հրամանատարը՝ Մեհրուժանը: Նույնիսկ Պլուտարքոսի սուղ հաղորդումից երևում է՝ ինչ ազդեցություն ուներ իր հայրենակիցների վրա այս անվեհեր զորավարի պահվածքը:

Գծանկար 5.6. Մեհրուժանի զորաբանակի ճակատամարտը Լուկուլլոսի դեմ. Չորրորդ փուլ՝ Մեհրուժանի մահը, հայկական զորաբանակի նահանջը և փախուստը:

Մեծ զինվորականի մահը թուլացրեց հայոց մարտական ոգին, իսկ հռոմեացիները սաստկացրին ճնշումը: Հրամանա-

տարությունը ստանձնած հազարապետները, որոնք մարտընչում էին նրա կողքին, սկզբում փորձեցին նահանջել, բայց հետո չկարողացան պահել զորքը, որը կազմալուծվեց և դիմեց փախուստի: Հռոմեացիները հետապնդեցին պարտվածներին, սակայն նորահաս գիշերը և Լուկուլլոսի կտրուկ պահանջը՝ բռնորին անհապաղ հավաքվել ճամբարում, վերջ դրեցին հայերի հետապնդմանը:

Հայկական զորքի ցար ու ցրիվ եղած ստորաբաժանումները գիշերը սկսեցին հավաքվել հռոմեական ճամբարից բավականին հեռու մոտակա անմտաչելի վայրերում:

Հռոմեացիները շահեցին ճակատամարտը միայն ի շնորհիվ Մեհրուժանի մահվան: Եթե հայկական զորաբանակը կազմակերպված դուրս գար ճակատամարտից և հետագայում ես հետևեր թշնամու բանակին, մենք միանշանակ կխոսեինք հայերի հաղթանակի մասին: Սակայն Մեհրուժանը զոհվեց, և հայերը պարտվեցին: Լուկուլլոսն էլ, իր հերթին, առաջին անգամ զգաց հայոց բանակի հարվածի ուժը:

Ճակատամարտի ընթացքի վերլուծությունը

Ճակատամարտի ժամանակ Մեհրուժանի գործողությունները նպատակալաց են և ենթադրում են ձևավորված ռազմավարություն: Թվարկենք հայկական մարտավարության որոշ տարրերը.

- հայոց զնդերը կարողացել են մոտենալ և ընդունել մարտական կարգ, մինչև նկատվել են հռոմեական հետախուզության կողմից.

- ճակատամարտի համար ընտրվել էր երեկոն՝ էլնելով երկու կարևոր հանգամանքից՝

- ա. հռոմեական բանակի համար խիստ աննպաստ էր մարտ վարել ճամբարի կառուցման պահին: Նման հնարքի մասին մեզ հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր հռոմեական ռազմական պատմությունից:

- բ. անհավասար մարտը կարող էր վերջանալ անհաջողությամբ, որի դեպքում ավելի ոյուրին էր նահանջել գիշերվա մթին:

- Մեհրուժանը մարտ վարելու նախաձեռնությունը չի զիջել հակառակորդին և ինքն է գրոհել Մեքստիլիոսի վրա.

- հայերը այս անհավասար մարտում ցույց են տվել համառու-

թյուն և հաղթելու մեծ կամք՝ նահանջելով միայն իրենց հրամանատարի՝ Մեհրուժանի զոհվելուց հետո:

Ճակատամարտի ընթացքի վերականգնումը և մեր նկարագրությունը կասկած չի թողնում, որ հռոմեացիների հետ մարտի էր բռնվել հայոց կանոնավոր բանակի փորձված զորաբանակ, որը հետապնդել է վճռական նպատակ՝ հնարավորին չափ մեծ կորուստներ պատճառել թվով խիստ գերազանց հակառակորդին: Հայկական զորքը ճակատամարտում կատարել է մի շարք զորաշարժեր, որոնց համար պահանջվում էր համապատասխան շարային և մարտական պատրաստվածություն:

Ճակատամարտում հակառակորդների կորուստների մասին պահպանվել է միայն Պլուտարքոսի հաղորդումը, որ հայերից քչերն են փրկվել: Այս հաղորդումը անհրաժեշտ է վերաբերվել զգուշությամբ, որովհետև հեղինակը սիրում է այս բանակապակցությունը օգտագործելով վերջացնել պատմությունը հերթական հռոմեական կամ հունական հաղթական, կամ «հաղթական» ճակատամարտի մասին, որից անմիջապես հետո «ոչնչացած» թշնամու մոտ անմիջապես գտնվում են ուժեր՝ պայքարը շարունակելու համար:

Ըստ երևույթին, հռոմեացիները ունեցել են զգալի կորուստներ, հատկապես ճակատամարտի սկզբնական փուլում, հայերը, համեմատաբար մեծ կորուստներ են ունեցել ճակատամարտի վերջում՝ փախուստի ժամանակ: Հաշվի առնելով մարտի համառությունը, պարենավորման համար շրջակայքում ցրված հռոմեացիների համար կանոնավոր մարտի բռնվելու անհնարիությունը՝ հռոմեացիները պետք է կորցրած լինեն առնվազն մի քանի հարյուր՝ մինչև հինգ հարյուր լեզեոներ: Ոչ պակաս, քան հինգ հարյուր զինվոր կորցրած պետք է լինեն այս մարտում հռոմեական դաշնակիցները: Ընդհանուր կորուստը կարելի է համարել մոտ հազար սպանված:

Անհամեմատ ավելի մեծ են հայերի կորուստները, որոնց մեծ մասը հայերը տվել են փախուստի ժամանակ: Նվազագույնը՝ երկու հազար, առավելագույնը՝ մինչև երեք հազար մարտիկ: Պայմանականորեն կարող ենք համարել, որ մարտում երկու կողմից ընկել էր մոտ հազարական զինվոր, իսկ հռոմեացիների կողմից հետապնդման ժամանակ հայերը կորցրել էին

ևս մոտ հազար կամ երկու հազար զինվոր: Հայերին օգնել է փրկվել վրա հասած գիշերաին մութը:

Առաջին լուրջ ընդհարումը հայերի հետ Լուկուլլոսին ցույց տվեց, որ առաջիկայում սպասվում է համառ պայքար վճռական տրամադրված հակառակորդի դեմ:

Ղեպի Տիգրանակերտ շարժվելու ճանապարհին այս ճակատամարտը Լուկուլլոսի համար լուրջ խոչընդոտ չէր:

Ինչու Մեհրուժանը չընտրեց հռոմեական բանակին մանր հարձակումներով անհանգստացնելու եղանակը: Ըստ երևույթին, այդպիսի փորձեր նա կարող էր անել նախկինում, մինչև ճակատամարտը, սակայն մենք մի փոքր անց կհամոզվենք՝ ինչ փորձառություն ուներ հռոմեական բանակը մանր լեռնային մարտեր վարելու մեջ, ուստի հայերի հաջողությունը այստեղ կասկածելի էր, կամ նվազագույնի էր հասցված: Տվյալ վիճակում Մեհրուժանի որոշումը միակ իրական հնարավորությունն էր լուրջ հարված հասցնել Լուկուլլոսին:

Մեհրուժանի հմուտությունը և քաջությունը գնահատել են նաև հակառակորդները, ինչի մասին են վկայում այս ճակատամարտի մասին պատմող Պլուտարքոսի խոսքերը. «Մեհրուժանն ընկալ գեներ ձեռքին»:

Մեհրուժանի զորաբանակի մնացած զինվորները, կամ համախմբված ձևով անցել էին մայրաքաղաք՝ Տիգրանակերտ և ուժեղացրել նրա պաշտպանողականությունը, կամ էլ հետևել են հռոմեական բանակին՝ առանց ակտիվ մարտական գործողություններ ծավալելու:

Մեհրուժանի զորաբանակի հետ ճակատամարտելուց հետո Լուկուլլոսը անխոչընդոտ շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Ծովքի սահմանից մինչև Տիգրանակերտի մատույցները հռոմեական բանակը այլևս կազմակերպված դիմադրության չհանդիպեց:

5.1.3. Հայկական այրուձիու գրոհը Տիգրանակերտի մոտ

Անմիջապես հռոմեական ներխուժումից հետո Տիգրանը իր 6.000 այրուձին, որից 4.000 կատաֆրակտոսներն էին, հանեց

Միհրդատի ենթակայությունից և ուղարկեց Տիգրանակերտ՝ գանձարանը, կանանոցը և արքունիքը քաղաքից դուրս բերելու և Արտաշատ ուղեկցելու համար:

Երբ հեծյալ զորագուևը հասավ Տիգրանակերտ, այնտեղ տեսավ քաղաքի մատույցներին նոր հասած հռոմեացիներին, որոնք արդեն սկսել էին կառուցել պաշարողական ճամբարը, որի համար կատարում էին անհրաժեշտ հողային աշխատանքները, ամրացնում և հարմարեցնում էին իրեն համար քաղաքամերձ որոշ տնտեսական կառույցները: Ինչպես Մեհրուծանի զորաբանակի հարձակման դեպքում, այնպես էլ այս անգամ, հայոց այրուձին հարձակումը կատարեց երեկոյան և հանկարծակի:

Հռոմեացիների համար այս տհաճ պատմության մասին հաղորդում են Ապպիանոսը և Մեմևնը:

«... նախ նրանցից մոտ 6.000-ին ուղարկեց Տիգրանակերտ, որոնք հռոմեացիների միջով մտնելով բերդ, այնտեղից խլեցին ու դուրս բերեցին թագավորի հարձերին:» (Ապպիանոս. Գիրք XII, Միհրդատական, 85) [17]:

«Նա (Տիգրանը) նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որի մեջ գտնվում էր նրա (Տիգրանի) կանանոցը: Սրանք գալով այնտեղ և նետաձգությամբ կտրելով հռոմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին զիշերով նախապես Տիգրանի կանանոցը ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը: Իսկ լուսաբացին հռոմեացիները և նրանց հետ նաև թրակիացիները արիարար կռվեցին, հայերից շատերին սպանեցին և կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին: Մակայն այն, ինչ որ նախապես ուղարկված էր, փրկվեց ու հանձնվեց Տիգրանին:» (Մեմևն. Պոնտական Հերակլեայի պատմություն, Գիրք XVI, մաս LVI) [17, 167]:

Պատմիչներից առաջինը մեզ հաղորդում է հայկական հեծյալ զորաբանակի թիվը՝ 6.000 հեծյալ. երկրորդը՝ ճակատամարտի մանրամասնությունները:

Ղուտարքոսը իր հերոսի հեղինակության համար ոչ այնքան բարենպաստ և պատվաբեր այս պատերազմական դրվագի մասին նախընտրում է լռել:

Մենք գիտենք, որ Տիգրանը կառուցել էր Տիգրանակերտ քաղաքի եզրին կամ նրանից ոչ հեռու հզորագույն մի ամրոց և

այգով շրջապատված պարսպազուրկ շքեղ արքունական պալատ:

Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ հայկական հեծելազորները մտել են բերդ, կարող էր վկայել նաև այն մասին, որ կանանոցը և գանձերը գտնվում էին ոչ թե բուն քաղաքում, այլ ամրոցում: Տիգրանակերտ անունը կարող էր կրել ոչ միայն բուն քաղաքը, այլ նաև այս երեք կառույցները միասին վերցրած: Մեզ թվում է, որ շատ հավանական է, որ Տիգրանի կանանոցը և գանձերը պահվել են հենց այս անառիկ ամրոցում, որը ունեցել է Տիգրանի թիկնազորի հետևակային զևեղներից հատկացված կայազոր: Միայն այսպես Տիգրանը կարող էր լրիվ ապահով լինել: Մակայն այս ամենը միայն ենթադրություն է, որը առանձնապես չի փոխում մարտական գործողությունների ընթացքը:

Հակամարտող կողմերի մարտավարության հետագա վերլուծության վրա նույնպես այս մանրամասնությունը էական ազդեցություն չունի:

Ինչպես և առաջին հարձակման ժամանակ (Մեհրուծանի զորաբանակի ճակատամարտը), հայկական այրուձին զրոհում է երեկոյան և հռոմեացիների համար անսպասելի: Ջրահապատ կատաֆրակոսների զորայուները և թեթևագեն հեծյալների զևեղերը անցնում են հռոմեական լեզեոներների և դաշնակիցների մարտաշարքերի մոտակայքով, կանգնեցնում ու արգելակում են նրանց հակազրոհը նետահարությամբ և մտնում քաղաք (կամ ամրոց):

Հռոմեացիները չեն կարողանում հակազդել այս գործողությանը: Ոչ մի բան չի նշվում նրանց բավականին ուժեղ հեծելազորի մասին: Ըստ երևույթին, ճակատամարտի այս փուլում հռոմեական հեծելազորը մարտին ընդհանրապես չի մասնակցում:

Ինչպես են քաղաքի պաշտպանները օգնում իրենց մոտ եկող հայոց հեծելազորին, պատմիչներից տեղեկություն չունենք, սակայն կարծում ենք, որ պարիսպներից կարելի էր որոշակիորեն օգնել հարձակվող հեծելազորին եթե ոչ նետահարությամբ՝ հեռավորության պատճառով, ապա հետահար քարներտ մեքենաների օգտագործմամբ: Մակայն այս ամենը լուր ենթադրություն է:

Կանանոցը և գանձերը հեծելազորով դուրս բերելու համար

պաշարված Տիգրանակերտը սեղմող օղակը ճեղքելու գործողությունները կարելի է բաժանել երեք հաջորդական փուլերի.

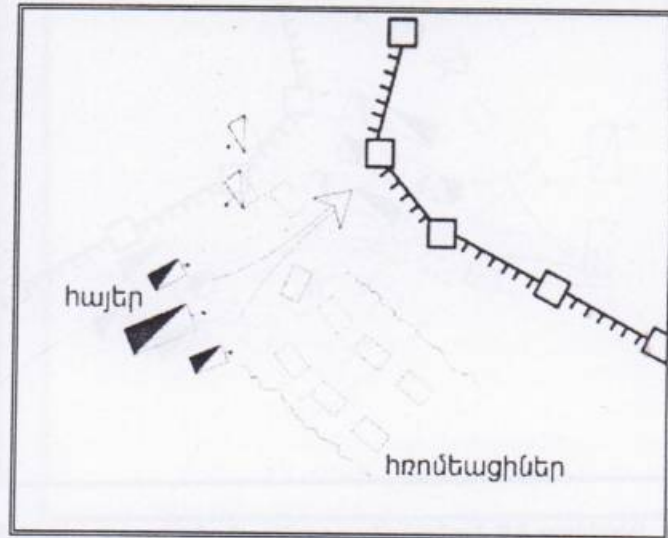
1. Հայկական այրուձիու գրոհը հռոմեացիների վրա Տիգրանակերտի մոտ.
2. Հայկական այրուձիու դուրս գալը Տիգրանակերտից.
3. Հայկական այրուձիու վերջապահ գնդի մարտը հռոմեական հեծելազորի հետ:

Առաջին փուլ, հայկական այրուձիու գրոհը հռոմեացիների վրա Տիգրանակերտի մոտ

Հայոց հեծելազորի գրոհը սկսվում է երեկոյան: Անսպասելի հարձակումով հայերը ցրում կամ ոչնչացնում են իրենց ճանապարհին պատահած հռոմեական զորամասերը և մտնում քաղաք: Հակառակորդի շարքերը կամ դիրքերը ճեղքելու մարտավարությունը բավականին բարդ էր և պահանջում էր ծանր և թեթև հեծելազորի հստակ ու նպատակասլաց գործողություններ:

Կատաֆրակտոսների գնդերը իրենց անդիմադրելի հարվածային ուժով պետք է ճնշեն հակառակորդի ցանկացած փորձը՝ արգելափակել հեծելազորի ճանապարհը: Այս դեպքում ծանրագեն այրուձիու նիզակամարտը այնքան էլ պետք չէ և կարող է կիրառվել միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում: Նետաձգությամբ ճանապարհը բացում են թեթև հեծելազորերը, որոնք մեծ արագությամբ սուրում են ավելի դանդաղ, բայց ահազգու շարքերով ընթացող կատաֆրակտոսների կողքին և ապահովում հետահար մարտը: Նրանք և՛ պաշտպանում են ծանր հեծելազորին թշնամու թեթևագեններից ու լեզեռներներից, և միաժամանակ իրենք պաշտպանվում են կատաֆրակտոսներով հնարավոր ձեռնամարտից: Այս տիպիկ պարթևական մարտաձևը ծանոթ չէր Լուկուլլոսին, որի զորքերը հանկարծակիի եկած պարտվում են. հայերը մտնում են քաղաք: Հայկական հեծելազորին մեծապես օգնեց այն հանգամանքը, որ հռոմեացիները նոր էին հասել Տիգրանակերտ և դեռ չէին հասցրել լուրջ պաշտպանական կառույցներ կառուցել:

Շատ կարևոր էր ճիշտ ընտրել հարվածի ուղղությունը: Այստեղ իր ծանրակշիռ խուսքն էր ասել հայկական հետախուզությունը:

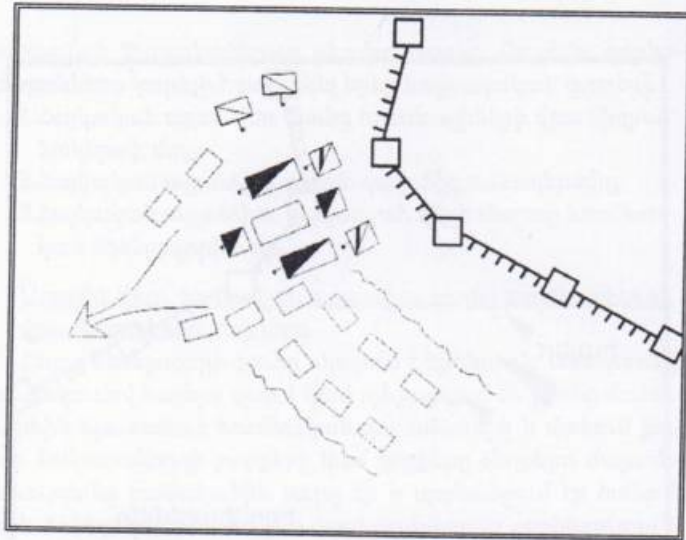
Գծանկար 5.7. Հայկական այրուձիու գրոհը Տիգրանակերտի մոտ:

Երկրորդ փուլ, Հայկական այրուձիու կանանոցի և գանձերի դուրս բերումը Տիգրանակերտից:

Հայկական հեծելազորի Տիգրանակերտ մտնելը առաջադրված խնդրի սկզբնական մասն էր, որի իմաստը ոչ թե հռոմեացիներին կորուստներ պատճառել կամ ահաբեկելն էր, այլ կանանոցի և գանձերի դուրս բերումն էր:

Անսպասելի հարձակումից ուշքի եկած հռոմեացիները պետք է փորձեին տապալել հայերի դուրս պրծնելու բոլոր ջանքերը: Սակայն, երբ գիշերվա կեսին հայկական հեծյալ զանգվածը դուրս էր գալիս Տիգրանակերտի դարպասներից, հռոմեացիները, իրենց դառը փորձից ելնելով, հայկական հեծելազորերի ընթացքին առանձնապես չեն խոչընդոտում:

Այսպիսով, քաղաքից բարեհաջող դուրս են բերվում կանանոցը և մեծաքանակ գանձերը:

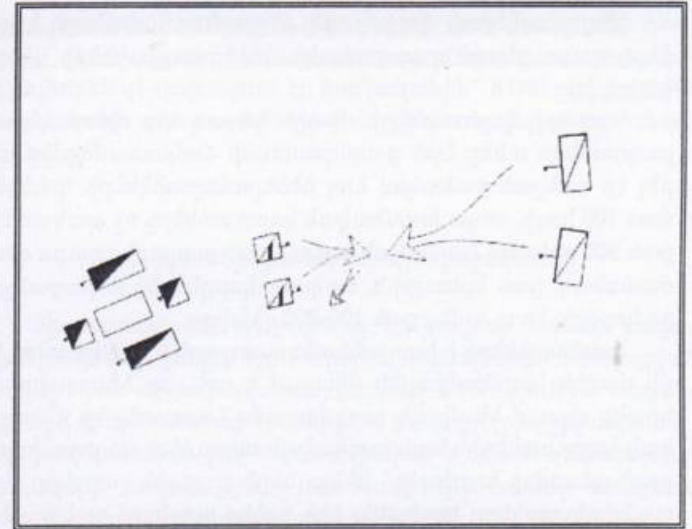
Գծանկար 5.8. Հայկական այրուձիու կանանցի և գանձերի դուրս բերումը Տիգրանակերտից:

Երրորդ փուլ. Հայկական այրուձիու վերջապահ գնդի մարտը հռոմեական հեծելազորի հետ

Տիգրանակերտից գիշերը դուրս էին բերվել պատկառելի քանակությամբ մարդիկ և հազարավոր տաղանդների գանձեր: Այդ պատճառով ուղեկցող հայկական հեծելազորի ընթացքը դարձել էր սովորականից դանդաղաշարժ:

Առավոտյան հայերին հետապնդող հռոմեական և թրակիական հեծելազորը հասնում է հայկական վերջապահ գործին՝ արհերգարդին: Տեղի է ունենում թեժ մարտ, որի ընթացքում, ինչպես լինում է գրեթե միշտ, առաջապահը ջարդում է վերջապահին: Պլուտարքոսը շտապում է հայտնել հերթական հռոմեական հաղթանակի մասին:

Մակայն առաջապահ հռոմեական զորագնդի հաջողությունը հարաբերական էր. հայկական հեծելազորները բարեհաջող կատարել էին իրենց հիմնական խնդիրը և վերջացրել էվակուացիան:

Գծանկար 5.9. Հայկական այրուձիու վերջապահ գնդի մարտը հռոմեական հեծելազորի հետ:

Հայկական վերջապահ հեծելազորի քանակը մենք չգիտենք, սակայն նման դեպքերում հատկացնում են ոչ ավելի, քան զորքի կեսը, և ոչ պակաս, քան մեկ քառորդը: Մենք ընդունենք միջինը՝ մեկ երրորդը, երկու գունդ՝ մոտավորապես 2.000 թեթևազեն հեծյալ:

Այս զորագունդը դիմակայել էր հռոմեական 5-6.000 հեծյալներից բաղկացած զորաբանակին: Նման դեպքերում, եթե բուն ճակատամարտում կորուստները մոտավորապես հավասար են, ապա նահանջող և հատկապես փախչող կողմը տալիս է խոշոր կորուստներ (թեթև հեծելազորը անհամեմատ ավելի քիչ, քան հետևակը):

Հռոմեացիների հրճվանքը իրենց փոքրիկ հաղթանակով անտեղի էր. նրանք պարտվել էին բուն գործողության մեջ՝ կանանցի և գանձերի դուրսբերումը կատարված էր անթերի (ոռու և արևմտյան ռազմական արվեստի պատմության մասնագետներին խորհուրդ կտայի այս գործողությունը՝ օպերացիան, մտցնել իրենց ռազմարվեստի պատմության դասագրքերի մեջ որպես ժամանակավոր նպատակային ապաշրջափակման փայլուն օրինակ):

Տիգրանակերտի պաշարումը ճերքած ու կանանոցը և գանձերը դուրս բերած գորաբանակի գործողությունների վերլուծությունը

Կողմերի կորուստների մասին կարող ենք միայն ենթադրություններ անել: Եթե քաղաքամուտի ճակատամարտը տարել էր աննշան քանակով հայ հեծելամարտիկների կյանքեր՝ մոտ 100 հոգի, ապա հռոմեական կորուստները ոչ պակաս էին, քան 500 զինվոր: Հայկական այրուձիու՝ քաղաքից դուրս գալու ժամանակ, ըստ երևույթին, հակառակորդներից յուրաքանչյուրը կորցրել էր ոչ ավել, քան 100-200 զինվոր:

Հռոմեացիների խիստ անհանգստության և մեծ կորուստների մասին կողմակիորեն վկայում է այն, որ հետապնդումը նրանք սկսում են միայն առավոտյան: Նպաստել էր մեծաքանակ կորուստներին նաև հայկական այրուձիու մարտավարության անսովոր եղանակը՝ հեծյալների առաջին շարքերը՝ կատաֆրակտոսները կործանել էին իրենց առջևում գտնվող հակառակորդի դիմադրությունը նիզակներով և հեծյալ գանգվածի ուժով, իսկ հետևից պացողները՝ նետահարումով:

Հայկական այրուձիու վերջապահ գնդի մարտը հռոմեական հեծելագործի հետ անցնում էր հռոմեական հեծելագործի ճնշող թվային գերազանցության պայմաններում:

Այս մարտում հռոմեացիների կորուստը ես հաշվում եմ մոտավորապես 500 զինվոր, հայերինը՝ մոտ 1.000 – 1.200 հեծյալ, որոնց գրեթե կեսը՝ փախուստի ժամանակ:

Այդպիսով, Տիգրանակերտի մոտ կայացած այս ճակատամարտի ընդհանուր կորուստները այսպիսին էին: Հայերը՝ մոտավորապես 1.300 – 1.500 զինվոր, հռոմեացիները՝ մոտ 1.200 – 1.300 զինվոր:

Հայկական հեծելագործի զիջերային գրոհը մեկ կամ երկու օրով ուշացրեց, բայց չխափանեց Լուկուլլոսի պաշարողական աշխատանքները:

Մարտավարական և ռազմավարական տեսանկյունից քննարկվող էվակուացիոն օպերացիան հայերի կողմից կատարված էր գրեթե անթերի: Այս գործողության մեջ զգացվում է հայկական բանակի բարձր արհեստավարժությունը: Նշված գործողությունը բարդ էր բոլոր ժամանակների ցանկացած հեծելա-

գործի համար, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ մեր դեպքում՝ Լուկուլլոսի հեծելագործը այս մարտերում քանակով զգալիորեն գերազանցում էր հայկականին՝ 8.000 ընդդեմ 6.000 հայկականի. այնուամենայնիվ վերջինիս հանդեպ նա անգոր գտնվեց:

5.1.4. Տիգրանակերտի պաշարումը

Տիգրանակերտի պաշարումը Լուկուլլոսի համար բավականին դժվար խնդիր էր: Բարձր պարիսպները՝ ուժեղացված հսկայական աշտարակներով, քաղաքի մեծությունը և տեղանքը, որը գրեթե անհնար էր սարքում քաղաքի լրիվ շրջապատումը, բազմահազար լավ սպառազինված և հմուտ ղեկավարվող կայագործի առկայությունը հռոմեացիների համար ստեղծում էին բազմաթիվ դժվարություններ [51, 207]:

Դիոն Կասսիոսը գրում էր.

«... և ստիպելով նրանց խուսափել ճակատամարտից՝ պաշարում էր Տիգրանակերտը: Բայց բարբարոսները նետաձգությամբ և (պաշարողական) մեքենաների վրա թափած նավթով մեծապես վնասեցին նրան: Այս դեղանյութը կուպրաշատ էր և բոցավառվող, այնպես որ հրկիզում էր այն ամենը, ինչի կայչում էր, և ոչ մի հեղուկով հեշտ չէր այն հանգցնել:» (Հռոմեական պատմություն, Գիրք 36, Քսիփիլիսոս, 1-2) [17, 51]:

Ապալիանոս. Գիրք. XII. Միհրդատական. 84.

« 84. Չոհեր մատուցելուց հետո նա (Լուկուլլոսը) երկու ընտիր լեգեոններով և 500 հեծյալներով արշավեց Տիգրանի վրա: Անցնելով Եփրատը՝ նա բարբարոսներից, որոնց երկրով անցնում էր, պահանջում էր միայն այն, ինչ անհրաժեշտ էր, քանի որ նրանք չէին կտվում և ոչ էլ ուզում էին որևէ բանով տուժել, այլ թողնում էին, որ Լուկուլլոսը և Տիգրանը իրենք լուծեն իրենց վեճը: Տիգրանին ոչ ոք չէր հաղորդում Լուկուլլոսի մտենալու մասին: Քանզի առաջին իսկ մարդը, որն ասել էր այդ մասին, կախաղան էր հանվել նրա կողմից, որովհետև նա կարծում էր, որ այդ մարդը խուճապ էր առաջացնում քաղաքներում: Բայց երբ արդեն Տիգրանն իմացավ (այդ մասին), Մեհրուժանին երկու հազար հեծյալներով ուղարկեց առաջ, որպես-

զի փակի Լուկուլլոսի ճանապարհը: Իսկ Մանկայոսին հանձնարարեց պաշտպանել Տիգրանակերտը: Այն քաղաքը, որը, ինչպես նախապես ասել եմ, թագավորն իր պատվին կառուցել էր այդ վայրում, և (երկրի) լավագույնների կանչում էր այնտեղ, սպանոնալով, որ, այն ինչ չեն բերի իրենց հետ, կրոնագրավվի: Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարսպով, որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոտներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ: Այս ամենը Մանկայոսին հանձնելով՝ ինքը շրջում էր երկիրը՝ գործ հավաքելու նպատակով: Լուկուլլոսը Մեհրուժանին առաջին իսկ բախումից հետո հաղթեց և փախուստի մատնեց: Իսկ Մեքստիլիոսը, Մանկայոսին Տիգրանակերտում փակելուց հետո, կողոպտեց արքունի պալատը, որը պարսպապատ չէր, քաղաքի և բերդի շուրջ խանդակ փորեց, (պաշարողական) մեքենաներ պատրաստեց և պարսպի տակ ականներ փորեց:» [17]:

Պաշարման դժվարությունները վառ նկարագրած Դիոն Կասսիոսը վկայում է ոչ միայն այն մասին, որ Տիգրանակերտի պաշտպանները օգտագործել են նավթը որպես հրկիզող նյութ: Հաղորդումից նաև երևում է, որ ինչ որ նյութի ավելացումով հայերը խտացրել և կպչուն են դարձրել նավթը՝ այսինքն պատրաստել են ժամանակակից նապալմին նմանվող հրկիզող նյութ: Այս գենքի հնարավորությունները շատ մեծ էին հակառակորդի կենդանի ուժի և տեխնիկայի հրկիզման գործում:

Մակայն Լուկուլլոսը լավ գիտակցում էր, որ Տիգրանակերտը նորաստեղծ Հայկական տերության սիրտն է և Տիգրանի գաղափարների իրականացման մարմնավորումներից մեկը: Երթը դեպի Տիգրանակերտ անվրեպ էր որպես ռազմավարական հնարք, միաժամանակ, դա հարված էր տիգրանյան Հայկական կայսրության մեծապետական հավակնություններին: Լուկուլլոսը գիտեր, որ Տիգրանը չի կարող չընդունել մարտահրավերը:

Եթե Լուկուլլոսին հաջողվեր շուտ՝ մինչև Տիգրանի բանակի մոտենալը, գրավել քաղաքը, ապա իր ռազմավարական դիրքը կդառնար անխոցելի: Ուստի հռոմեական զորքերը ջանք չխնայեցին՝ քաղաքը գրավելու համար: Գրոհները հետևում

էին մեկը մյուսին, սակայն հետ էին մղվում և մեծ կորուստներ պատճառում Լուկուլլոսի բանակին:

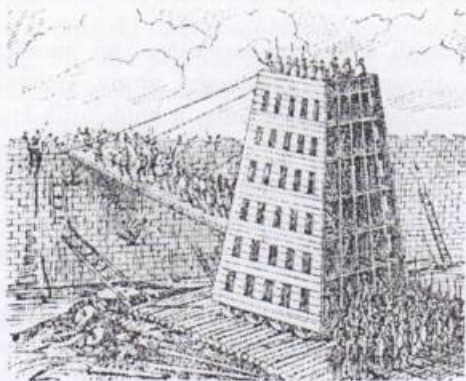
Առաջին «սխրագործությունը», որ կատարեցին Մեքստիլիոսի զինվորները, քաղաքից դուրս գտնվող արքունական պալատի գրավումը, թալանը և հրկիզումն էր: Միաժամանակ քաղաքի մոտ սկսվեց կառուցվել հռոմեացիների պաշարողական ճամբարը: Այստեղ հռոմեացիները ստացան երկրորդ հարվածը հայերից. մենք պատմեցինք՝ ինչպես երեկոյան դեպի քաղաք գրոհեց հայկական զրահապատ և թեթև հեծելազորի մի խոշոր զորագունը:

Տիգրանակերտի պաշարման մասին մենք տեղեկություններ ենք քաղում Պլուտարքոսի և Կասսիոս Դիոնի հաղորդումներից: Շատ կարևոր է Կասսիոս Դիոնի հաղորդումը Տիգրանակերտի պարիսպների տակ ծավալված համառ մարտերի մասին:

Լուկուլլոսը շտապում էր վերցնել Տիգրանակերտը մինչև Տիգրանի զորքերի մոտենալը: Տիգրանակերտն ուներ պաշտպանական հզոր համակարգ վիթխարի 50 կանգուն (25 մետր) բարձրությամբ պարիսպներ, որոնց հաստությունը այնքան էր, որ նրանց մեջ կառուցված էին ախոտներ՝ հեծելազորի ձիերի համար: Աշտարակների բարձրությունները ավելի շատ էին՝ մոտ 75, երբեմն խոսվում էր 100 կանգունի մասին: Այս վիթխարի պաշտպանական համակարգը պաշտպանում էր Մանկայոսի գլխավորած զորաբանակը՝ ոչ պակաս, քան 9.000 զինվոր, չի բացառվում, որ այստեղ էին գտնվում նաև Մեհրուժանի զորաբանակի մնացորդները (ավելի հավանական է, որ Մեհրուժանի զորաբանակը հետագայում միացած լիներ Տիգրանի գլխավոր բանակին): Քաղաքի պաշտպանությանը ներգրավված էին նաև քաղաքային համայնքի ջոկատները և հույն վարձկանները (ըստ երևույթին, Միլիթայից), կապաղովկիացիք, սակայն նրանց մասնակցությունը աննշան էր:

Տիգրանակերտի պաշարումը տևեց մոտավորապես կես տարի: Հռոմեացիները կատարեցին բազմաթիվ գրոհներ, որոնք հետ մղվեցին ամենայն վճռականությամբ: Հայկական պատերազմական տեխնիկան ակնհայտորեն գերազանցեց հռոմեականին: Շատ հավանական էր, որ այս հետահար մեքենաների

զգալի մասը նույնպես կառուցել էին հույն ճարտարագետները
և ճարտարապետները:

Նկար 5.10. Պաշարողական աշտարակի օգտագործումը

Հռոմեացիները Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ կորցրել էին ոչ պակաս, քան հազար լեգեոներ և երկու հազար դաշնակից: Հայերի կորուստները Տիգրանակերտի պարիսպների վրա աննշան էին և դժվար թե անցնեին մի քանի հարյուրից, առավելագույնը՝ 500 զինվորից:

Այդպես համառորեն պաշտպանվելով և մեծ կորուստներ պատճառելով Լուկուլլոսի բանակին՝ Տիգրանակերտում սպասում էին արքայից արքայի վճռական գործողություններին:

Միայն այն բանից հետո, երբ Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերը պարտվեցին, տրամադրությունները պաշարված Տիգրանակերտում արմատապես փոխվեցին:

5.1.5. Հայ-հռոմեական կռիվները Տավրոսում՝ Մուրենայի և Մեքստիլիոսի գրոհները

Տիգրանակերտի ճակատամարտին անմիջապես նախորդել է երկու նշանակալից ռազմական բախում:

Պլուտարքոս. Կենսագրություններ. Լուկուլլոս. 25. [42].

«Այնուհետև Տիգրանը թողեց իր իսկ հիմնած Տիգրանա-

կերտ հսկա քաղաքը, նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց բոլոր կողմերից իր գորքն այստեղ հավաքել: Լուկուլլոսը, որպեսզի ժամանակ չտա նրան պատրաստվելու, Մուրենային ուղարկեց՝ հանձնարարելով նրան հարձակվել Տիգրանի մոտ գնացող ուժերի վրա և արգելել նրանց կենտրոնացումը: Ուղարկեց նաև Մեքստիլիոսին, որպեսզի սա փակի արքային օգնության շտապող արաբական խոշոր զորամասի ճանապարհը: Մեքստիլիոսը հարձակվեց արաբների վրա այն պահին, երբ սրանք բանակ էին դնում, և մեծ մասին կոտորեց. իսկ Մուրենան, հետապնդելով Տիգրանին, երբ վերջինս անցնում էր նեղ ու երկար կիրճով, օգտվեց հարմար պահից և հարձակվեց արքայի գորքի երկարածից շարքերի վրա: Տիգրանը, թողնելով իր ամբողջ զուսակը, կարողացավ փախչել: Հայերից շատերն սպանվեցին, իսկ մեծ մասը գերի ընկավ:»

Առաջինը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Տիգրանը իր բանակով անցնում էր Տավրոսի լեռնանցքներով: Դարանակալած հռոմեական զորքը՝ Մուրենայի հրամանատարությամբ, բաց է թողնում արքայից արքայի մարտունակ զնդերը և հարձակվում է վերջից եկող զուսակի վրա: Գուսակի պահակագործը ոչնչացվում է, և հարավսիրիական պատերազմի ավարի մի մասը և գերիները ընկնում են հռոմեացիների ձեռքը:

Մուրենայի զորաբանակի հաջողությունը վկայում է այն մասին, որ Տավրոսի լեռներում տեղաշարժվող Տիգրանի հայկական բանակը անբավարար ձևով էր կազմակերպել իր արշավային շարասյունների կողմնապահ պարեկությունը և տեղանքի հետախույզությունը: Հույսը դրել էին այն բանի վրա, որ իրենք իրենց հայրենի երկրում են, իսկ թշնամին բավականին հեռու է՝ Տիգրանակերտի մոտակայքում: Հարձակմանը ենթարկված հայկական բանակի զուսակային և պահապան զորամասերը ջախջախվել էին, և հռոմեացիների ձեռքն էր ընկել զուսակի մի մասը: Ըստ երևույթին, նրանք նաև ազատել էին գերիների մեծ մասին:

Գործողությանը մասնակցած Մուրենայի ուժերը նշանակալից էին՝ մոտ 8-12.000 զինվոր: Հարձակումը իրականացվել էր երկար ու նեղ կիրճում, որը թույլ չէր տվել Տիգրանին արագ օգնության հասնել յուրայիններին, իսկ հետո կազմակերպել Մուրենայի զորաբանակի արդյունավետ հետապնդումը: Ավել-

լին, ստեղծվում է տպավորություն, որ Մուրենային կամ չէին հետապնդել, կամ էլ դա հայերն արել են խիստ անբավարար: Ինչնից, Մուրենայի արշավանքը շատ վտանգավոր էր հենց հարձակվողի համար. եթե Տիգրանը որոշեր հետապնդել Մուրենային, ապա վերջինս պետք է թողներ ավարը և փորձեր փրկել սեփական կյանքը: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է գրանցել, որ Մուրենան վարպետորեն ընտրել էր հարձակման վայրը և պահը, հանդուգն ձևով հարձակվել գուսակի վրա, ոչնչացրել պահակագործը, ազատել գերիներին և տարել գուսակի ամենաթեթև մասը: Դրանից հետո նա հաջողությամբ խուսափել էր հայկական զորքերի հարվածներից և անկորուստ վերադարձել Լուկուլլոսի մոտ: Այս ամենը արդեն հռոմեական զորքի նշանակալից հաղթանակն էր:

Պլուտարքոսի հայտարարությունը՝ Տիգրանի փախուստի և բազմաթիվ հայ գերիների մասին, սովորական պարծենկոտություն էր: Կորուստների մասին շատ դժվար է դատել՝ ելնելով մարտի բնույթից և կարճատևությունից, կարելի է ենթադրել, որ հռոմեացիները ու իրենց դաշնակիցները կորցրել էին ոչ ավել, քան 500, իսկ հայերը՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Երկրորդը Մեքստիլիոսի հռոմեական զորաբանակի հարձակումն էր Տիգրանին օգնության շտապող Օսրոյենեի արաբական զորաբանակի վրա: Արաբները, չդիմանալով հանկարծակի հարձակմանը, որոշակի դիմադրությունից հետո դիմում են փախուստի:

Ըստ իս, պարտության մատնել Օսրոյենեի արաբների բավականին մարտունակ զորաբանակին, դժվար խնդիր էր, որը հաջողվեց Մեքստիլիոսին: Այս զորավարի մարտական փորձը վիթխարի էր: Լուկուլլոսը նրան տալիս էր դժվարագույն հանձնարարություններ: Ինչ արժեին միայն Մեքստիլիոսի գործողությունները 71 թ.-ին Պոնտոսում, որտեղ նա վճռական դեր խաղաց Միհրդատի հեծելազորը ոչնչացնելու գործում: Մեքստիլիոսը արաբներին հաղթեց շնորհիվ իր սրընթաց հարձակման: Արաբները դեռ չէին հարդարել իրենց շարքերը, երբ նրանց վրա սլլացին Մեքստիլիոսի լեգեոներները և դաշնակիցները: Մեքստիլիոսի զորաբանակում կար մոտավորապես 11.000 – 13.000 զինվոր: Նա ընդհարվել էր 15-20.000 բանակի հետ և պարտության մատնել նրան. այս հռոմեական հաղթանակը շատ նշա-

նակալից էր. Տիգրանը զրկվեց զգալի համալրումից:

Ըստ երևույթին, մարտը եղել է շատ համառ ու տևել է բավականին երկար. վերջում օսրոյենցիներին հետապնդելիս, հռոմեացիները բավականին մեծ կորուստներ են պատճառել նրանց: Եթե ճակատամարտի ժամանակ հռոմեացիների ընդհանուր կորուստները համարենք մոտավորապես 500 զինվոր, որից լեգեոներների թիվը, ըստ երևույթին, դրա կեսը, ապա արաբները, կորցնելով մարտի ժամանակ մոտ 1.000 զինվոր, 3-4.000 էլ կորցրել են փախուստի ժամանակ, ընդամենը 4-5.000 զինվոր: Մնացածները վերադարձել էին են իրենց երկիր:

Հռոմեացիների ակտիվ գործողությունները Տիգրանակերտի հարակից տարածքներում և Տավրոսի լեռնանցքներում անհնար էր իրագործել առանց տեղացիների գործուն մասնակցության: Մենք հակված ենք մտածել, որ Լուկուլլոսը ուներ խորհրդատուներ և ուղեկցողներ Տիգրանից դժգոհ հայերից, կորդվացիներից, ադիաբենցիներից և օսրոնեցիներից: Այս ներքին «հինգերորդ շարասյուն»-ը մեծապես նպաստել էր Լուկուլլոսի հաջողությանը:

Եթե Մեհրուժանի զորաբանակի, հայոց այրուձիու և Տիգրանակերտի պաշտպանների հաջող գործողությունները ցույց տվեցին Լուկուլլոսին հայկական բանակի ուժը, ապա Մուրենայի և Մեքստիլիոսի արտակարգ համարձակ գործողություններն էլ Տիգրանին ցույց տվեցին հռոմեական բանակի արտակարգ մարտունակությունը:

Այդպիսով Տիգրանակերտի ճակատամարտի համար Տիգրանը կարողացավ կենտրոնացնել միայն 80.000 բանակ: Չկային կոմմագենցիները, ճանապարհին ջախջախված օսրոնեցիները: Եթե այդ բոլոր զորքերը համալրեին Տիգրանի բանակը, ապա նրա թիվը կարող էր հասնել 100-110 հազարի:

5.1.6. Տիգրանի և Լուկուլլոսի պատրաստությունները գլխավոր ճակատամարտին

Լուկուլլոսը գիտակցում էր, որ քանի Տիգրանակերտի պաշտպանները սպասում են Տիգրանի զորքին, նրանք տոկուն և համառ դիմադրելու են պաշարողների ձեռնարկած բոլոր

գրոհներին: Նշանակում է՝ քաղաքը գրավել հանկարծակի գրոհով գրեթե անհնարին էր: Տիգրանը նույնպես գիտեր, որ իր մայրաքաղաքը գրեթե անառիկ է:

Տիգրանի հապաղումը գլխավոր ճակատամարտից, որը կարող էր լուծել պայքարի ելքը, հնարավոր է պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով.

- թշնամուն կործանիչ հարված հասցնելու համար հարկավոր էր հավաքել Լուկուլլոսի բանակին վստահաբար գերազանցող մեծ զորք,

- հարկավոր էր հաստատել իր գերիշխանությունը տատանվողների և բացահայտաբար Հռոմի կողմը անցնելու ցանկացողների վրա.

- հարկավոր էր չեզոքացնել այլ ուղիներից տերությունը սպառնացող վտանգները:

Չնայած թվարկված բոլոր հանգամանքներին՝ ինձ այնքան էլ հասկանալի չէ՝ ինչու Տիգրանակերտի պաշարումից միայն ավելի քան չորս ամիս հետո տեղի ունեցավ Տիգրանակերտի ճակատամարտը:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքը կարելի է վերականգնել՝ օգտվելով Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի, Մեմոնի, Ֆլեգոնի, Ֆրոնտինոսի և Մալլոստիոսի երկերից:

Մինչ այժմ տիրապետում էր այն կարծիքը, որ ճակատամարտի պահպանված նկարագրությունները հակասական են, որի հիման վրա որոշ հետազոտողներ մերժում էին պահպանված տեղեկություններից այս կամ այն դրվագի իրականությունը: Մակայն պահպանված նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը բացահայտում է տեղի ունեցած ճակատամարտի հավաստի և մանրամասն պատկերը, որի մեջ, ինչպես մասնիկները խճանկարի մեջ, անհակասական տեղավորվում են բոլոր պահպանված տեղեկությունները: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտի մանրամասնությունները շարադրված են եղել ինչ որ անհայտ մեկ աղբյուրից, որտեղից ամեն մի հեղինակ քաղել է հատկապես իր պատմական կամ բարոյա-գեղարվեստական երկի համար ամենաընդունելի տեղեկությունները:

Մենք արդեն շարադրել ենք Լուկուլլոսի բանակի թվաքանակի, կառուցվածքի և հրամանատարական կազմի մասին մեր

մանրամասն վերլուծությունը:

Տիգրանի բանակի մոտենալը Տիգրանակերտին ստիպում է Լուկուլլոսին բաժանել բանակը երկու մասի. մեկը պետք է շարունակեր քաղաքի պաշարումը, մյուսը գնար ընդառաջ Տիգրանին:

Մինչև Տիգրանակերտի ճակատամարտը, անհրաժեշտ է ամփոփել հակառակորդների կորուստները նախորդ մարտերում.

Աղյուսակ 5.1.6.1. Հակառակորդների կորուստները մինչև Տիգրանակերտի ճակատամարտը

Ռազմական ընդհարումները	հայերը	հռոմեացիները
Մեհրուժանի ճակատամարտը	3.000	1.000 (500*)
Հայոց այրուձիռի գրոհը Տիգրանակերտի մոտ	1.300-1.500	1.200-1.300 (500)
Տիգրանակերտի պաշարումը	300-500	3.000 (500)
Մուրենայի հարձակումը գումակի վրա	1.000	500 (200)
Սեքստիլիոսի մարտը արաբների հետ	5.000	1.000 (300)
Ընդամենը	մոտ 11.000	մոտ 7.000 (2.000)

* - լեգեոներները

Այսպիսով, Լուկուլլոսի կորուստները կազմում էին իր բանակի 12,7%-ից ավելին՝ մոտ 7.000 զինվոր, որից մոտ 2.000 լեգեոներ, ընդ որում, հիմնականում Սեքստիլիոսի և Մուրենայի նոր համալրված լեգեոներից, որովհետև Ֆիմբրիայի փորձված վետերանները քիչ զոհ էին տալիս, իսկ Լուկուլլոսին անհրաժեշտ էր մարտերում կոփել Բարբայի բերած նոր զինվորներից համալրում ստացած Սեքստիլիոսի և Մուրենայի լեգեոները: Այսպիսով, կարող ենք համարել, որ վերոհիշյալ մարտերից հետո այս երկու լեգեոներում մնացել էր 5.000-ական

լեզեռներ:

Մեր հաշվարկներով՝ հոռմեացիների կորուստները ըստ գորատեսակների կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով.

- լեզեռներն էր. 20.000-ից՝ 2.000-ը (10%),
 - դաշնակիցների ծանր հետևակ. 20.000-ից՝ 3.000-ը (15%),
 - թեթևագեն հետևակ՝ 4.000-ից՝ 1.000-ը (25%),
 - հեծելազոր՝ 9.000-ից՝ 1.000-ը (11%),
- ընդամենը՝ 7.000 զինվոր:

Համեմատաբար մեծ կորուստներ էր կրել թեթև հետևակը Տիգրանակերտի վրա անցկացվող գրոհների ժամանակ, երբ իր նետահարությամբ կամ քարանետությամբ փորձում էր թեթևացնել ծանր հետևակի գրոհը: Քաղաքի պաշտպանների նետերը և պարսատիկներից նետած քարերը բառիս բուն իմաստով հնձում էին հոռմեական թեթև հետևակի շարքերը:

Հիմնվելով մեր՝ վերականգնման մեթոդով ստացված կորուստների տվյալների և Լուկուլտսի բանակի կառուցվածքի վրա՝ փորձենք պատկերացնել հոռմեական բանակի վիճակը Տիգրանակերտի ճակատամարտի նախօրեին:

Մինչև գորամասերի թվաքանակը ներկայացնելը ևս մեկ անգամ ընդգծենք մեր ներկայացրած տվյալների հարաբերականությունը: Եթե մենք ներկայացնում ենք «Մեքսոսիլոսի կոհորտներում 500-ական զինվոր», դա չի նշանակում, որ մենք չենք պատկերացնում, որ մի կոհորտը կարող էր ունենալ 524, իսկ մյուսը՝ 325 զինվոր: Սակայն, երբ մենք պնդում ենք, որ «պատերազմից անմիջապես առաջ Ֆիմբրիայի լեզեռների կոհորտներում միջինում կար 400, իսկ Մուրենայի ու Մեքսոսիլոսի լեզեռներում՝ 600 լեզեռներ», ապա մենք զգալիորեն մոտենում ենք ճշմարտությանը: Ավելին, երբ մենք քննում ենք մեր վերականգնած բանակի գործողությունները անտիկ հեղինակների տվյալների անկյան տակ, ապա ստանում ենք ընդունելի արդյունքներ, որոնք վերացնում կամ գոնե թուլացնում են պատերազմի ընթացքը նկարագրող սկզբնաղբյուրների մեջ առկա պաթետիկայի ազդեցությունը:

Աղյուսակ 5.1.6.2. Լուկուլտսի բանակի կորուստների հետևանքով, գորամասերում զինվորների թվաքանակի փոփոխությունը

Չորամիավորում	Կոհորտները և ալաները հեծելազորում	Չինվորների թիվը պատ. սկզբում	Չինվորների մ. թիվը Տ.Ճ. նախօրեին
I ֆիմբրիական լեզեռն գորամիավորում.			
- ֆիմբ. լեզեռն	10	400	400
- բուք.ձ. հետևակ	10	500	425
- իտ. թ. հետևակ	2	500	375
- իտ. հեծելազոր	6	250	223
- գումակ	1	500	500
II ֆիմբրիական լեզեռն գորամիավորում.			
- ֆիմբ. լեզեռն	10	400	400
- բուք.ձ. հետևակ	10	500	425
- թր. թ. հետևակ	2	500	375
- իտ. հեծելազոր	6	250	223
- գումակ	1	500	500
Մեքսոսիլոսի լեզեռն գորամիավորում.			
- Մեքսո. լեզեռն	10	600	500
- գալ. ձ. հետևակ	10	500	425
- թր. թ. հետևակ	2	500	375
- թր. հեծելազոր	10	300	267
- գումակ	1	500	500
Մուրենայի լեզեռն գորամիավորում.			
- Մուրեն. լեզեռն	10	600	500
- գալ. ձ. հետևակ	10	500	425
- թր. թ. հետևակ	2	500	375
- գալ. հեծելազոր	10	300	267
- գումակ	1	500	500

Ըստ Պլուտարքոսի՝ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի մոտ՝ իր պաշարողական ճամբարում, թողնում է խոշոր ուժեր՝ 6.000 լեգեոներ Մուրենայի հրամանատարությամբ: Լիկինիոս Մուրենան, որի արտակարգ խիզախությունը և համատարությունը արտահայտվել էր դեռ 86 թ. Հունաստանում՝ Պիրեյի պաշարման ժամանակ (առաջին պոնտական պատերազմ՝ 89 – 85 թթ. մ.թ.ա.), իր ռազմական փորձով և հմտությամբ Լուկուլլոսից հետո երկրորդն էր հռոմեական բանակում, նշանակվեց պաշարողական բանակի հրամանատար՝ հետևյալ ուժերով:

Մանրամասները Պլուտարքոսի այս հակիրճ հաղորդումը:

Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի պաշարումը շարունակելու համար թողնում է Մուրենայի զորաբանակը, որը ուժեղացնում է Մեքստիլիոսից վերցրած որոշ զորամասերով.

- Մուրենայի լեգեոներ՝ 5.000 լեգեոներ.
- գալատացի ծանր հետևակը՝ 4.250 զինվորներ.
- թրակիական թեթև հետևակը՝ 750 զինվորներ.
- գալատական հեծելազորը՝ 2.670 հեծյալներ.
- Մուրենայի զուսակը՝ 500 զինվորներ.
- Մեքստիլիոսի լեգեոնից 2 կոհորտ՝ 1.000 լեգեոներ.
- Մեքստիլիոսի գալ. ծանր հետևակի 2 կոհորտ՝ 850 զինվոր.
- գալատացի հեծյալներ, 1 ալա՝ 267 հեծյալ
- Մեքստիլիոսի զուսակը՝ 500 զինվոր.
- ֆիմբրիական լեգեոնների զուսակը՝ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով, Մուրենան պաշարողական ճամբարում ուներ.

- 6.000 լեգեոներ 12 կոհորտում.
 - 5.100 գալատացի ծանրազեն հետևակ 12 կոհորտում.
 - 750 թեթևազեն հետևակ 2 կոհորտում.
 - 267 գալատացի հեծյալ 1 ալայում և
 - 2.000 զուսակի զինվորներ 4 կոհորտում.
- այսինքն.
- 11.100 ծանր հետևակ.
 - 750 թեթև հետևակ,
 - 267 հեծյալ և
 - 2.000 օժանդակ զորք.

ընդամենը՝ 14.117 զինվոր՝ մոտավորապես 14.000 զինվոր:

Մուրենայի զորաբանակի գլխավոր խնդիրն էր արգելակել քաղաքի պաշտպանների հնարավոր ակտիվ գործողու-

թյունները:

Մինչև Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքի վերլուծությունը սկսելը ավելորդ չեմ համարում մեջբերում կատարել Հանս Դելբրյուկից [100, էջ 269].

«Ի շնորհիվ ճակատամարտի սպառիչ և տեսանելի պատկերի, որը տվել են երկու հակառակորդները Կաննի (ճակատամարտի – Ա.Գ.) վերաբերյալ, մենք գտնվում ենք չափազանց բարենպաստ և հազվագյուտ պայմանների մեջ: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս այս օրինակի վրա մեկ անգամ ևս համոզվել՝ որքան անպիտան են այն ճակատամարտերի նկարագրությունները, որոնք զրկված են վերոհիշյալ հատկություններից: Մեր պատմաբանները միշտ ենթարկվում են գայթակղության՝ պիտանի նյութի բացակայության դեպքում գործի մեջ դնել ոչ պիտանին: Այն, ինչ որ գոյություն ունի ավանդության մեջ (եթե չկա դրան հակասող ուրիշ հաղորդագրություններ), նրանք շարունակում են կրկնել՝ դեն նետելով միայն ամենաբացահայտ անհեթեթությունները: Սակայն դա ճիշտ չէ: Շատ հավանական է, որ այդպիսի շարադրմամբ բոլոր հավաստին դեն կնետվի, և կմնա միայն ոչ ճշմարիտը: Ապացույց է ծառայում Կաննի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի այն մանրամասն նկարագրությունը, որը պահպանվել է Ապպիանոսի մոտ: Եթե պատահմամբ մենք չունենայինք այլ աղբյուրներ, ապա մեր այն տեղեկությունները, որոնք մենք ստացել էինք Ապպիանոսից, չէին ունենա նույնիսկ հեռավոր աղբյուրներ ճշմարտության հետ: Հաշվի առնելով, որ շատ էական է, որ մեր գրքի ընթերցողը ներթափանցվի վերը նշված մեթոդոլոգիական դրույթով, ևս այստեղ մանրամասն շարադրում եմ Ապպիանոսին, որը, ըստ երևույթին, վերապատմում է ինչ-որ հռոմեական դատարկաբանություն՝ առասպել:»

Մենք պատրաստվում ենք վերլուծել հայոց հնադարի պատմության համար չափազանց կարևոր Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքը՝ հիմնվելով անհամեմատ ավելի հեղեղեղուկ տեղեկությունների վրա: Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ պահպանված ամենամանրամասն տեղեկությունների արժեքը հեռավոր չափով անգամ չի համեմատվի Պոլիբիոսի և Լիվիոսի հաղորդածի հետ Կաննի ճակատամարտի մասին: Սակայն արդեն մի քանի դար, եվրոպական ռազմագիտական

մտքի բազմաթիվ կարկառուն ներկայացուցիչներ իրենց վերլուծություններով զգալիորեն հակադրվում են իրար՝ անհանգստացնելով թե՛ Հաննիբալ Բարկայի, թե՛ Տերենտիոս Վարրոյի աճյունները:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը նկարագրված է միակողմանի և հաղորդված է մեզ Պլուտարքոսի բարոյախոսական ներբողի շղարշում: Ապախանոսի հետաքրքրությունը Պոնտոսի արքայի անձնավորությունն էր, որի արժանիքները պետք է ընդգծվեին նաև իր գործընկերոջ իրական և հնարած թերություններով: Տիգրանիս իր գործունեության քիչ թե շատ անաչառ նկարագրության (չեմ ասում գնահատականի) շանս պատմության կողմից տրված չէր: Մնում է վերլուծել պահպանված սակավաթիվ տեղեկությունները և փորձել հասկանալ, թե ինչ կատարվեց Տիգրանակերտի մոտ մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին, այլապես կվտանգենք այս պատերազմում Լուկուլլոսի հանդեպ Տիգրանի տարած փայլուն հաղթանակի անհաջող մեկնարկի պատճառների իրական վերլուծությունը:

5.2. Տիգրանակերտի գլխավոր ճակատամարտը

Երբ ուժն է դժվարացնում շարժման ազատությունը,
Փոքրիկ ճկունությունը կհաղթի սաստիկ ճնշումը ...
Լյու Ցզի (1311 – 1375 թթ.)՝
չինացի զորավար [128]

Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին մենք տեղեկություններ ունենք մի շարք անտիկ պատմիչներից:

Պլուտարքոս. Կենսագրություններ. Լուկուլլոս. 26 – 28.

«26. ... Սկզբում Տիգրանը հանգիստ լսում էր նման խորհուրդները, բայց երբ նրա մոտ միավորվեցին իրենց համայն զորքով հայերն ու գորդիներն էրը, և իրենց զորքերի գլուխն անցած հայտնվեցին մեղացի և աղիարենացի արքայիկները, երբ Բաբելոնյան ծովից ժամանեցին արաբական մեծաթիվ զորքերը, իսկ Կասպից ծովից՝ աղվանից և նրանց սահմանակից իբերների ամբոխները, և երբ արդեն նրանց միացան նաև նույնպես ոչ

փոքրաթիվ, Արաքսի ափերի ազատ ցեղերը, որոնց Տիգրանը համոզել էր սիրալիրությամբ և ընծաներով, այնժամ արդեն և՛ արքայական խնջույքներում, և՛ թագավորական խորհրդում լսվում էին միայն բարբարոսներին հատուկ ինքնավստահ գովասանքներ և սպառնալիքներ: Տաքսիլեսին մահապատիժ էր սպառնում այն բանի համար, որ նա հանդես էր գալիս ճակատամարտ տալու դեմ: Տիգրանն սկսեց անզամ Միհրդատին կասկածել, թե, նախանձից դրդված, նա փորձում է իրեն ետ պահել մեծ սխրանքից: Հենց այդ պատճառով էլ Տիգրանը չսպասեց Միհրդատին, որպեսզի չկիսի փառքը նրա հետ, և դուրս եկավ ամբողջ զորքով: Ընդ որում, պատմում են, թե նա գանգատվում էր ընկերներին և ավստում, որ ինքը պետք է չափվի միայն Լուկուլլոսի և ոչ թե Հռոմի բոլոր զորավարների հետ միանգամից: Նրա ինքնավստահությունը ամենևին էլ չի կարելի անբանական և անմիտ համարել. չէ որ նա իր զորքերում տեսնում էր այսքան ցեղեր և արքաներ, ծանրագեն հետևակի այսքան մարտաշարքեր, հեծյալների այսքան բազմություն: Հիրավի, նա ուներ երկու բյուր աղեղնավոր և պարսատիկավոր, հինգ բյուր և հինգ հազար հեծյալ, որոնցից մեկ բյուր և յոթ հազարը զրահապատ էին, - այս թիվն էր նշված սենատին հղած Լուկուլլոսի զեկույցներում, - տասնհինգ բյուր ծանրագեն հետևակ՝ թվական տարբեր կազմ ունեցող զորամիավորումներում: Ճանապարհաշինարարների, կամուրջ կապողների, զետերը մաքրողների, անտառահատումների և այլ աշխատանքներով զբաղվողների թիվը երեք և կես բյուր էր. սրանք դասավորված էին մարտիկների ետևում և զորքին հաղորդում էին առավել պատկառազորու տեսք՝ միաժամանակ մեծացնելով նրա հզորությունը:

27. Երբ Տիգրանը, Տավրոսն անցնելով, իր զորքով հայտնվեց և տեսավ Տիգրանակերտի առաջ բանակած հռոմեական զորքը, պաշարված բարբարոսները նրա հայտնվելը դիմավորեցին ծափահարություններով ու իլացուցիչ ճիչերով և պարիսպների վրայից սկսեցին հռոմեացիներին մատնացույց անել հայկական զորքը: Լուկուլլոսի հրավիրած ռազմական խորհրդում ունանք ատաջարկում էին պաշարումը վերացնելով գնալ Տիգրանի դեմ, իսկ մյուսները ասում էին, թե չի կարելի ետևում թողնել այսքան թշնամիների, ինչպես և չի կարելի դադարեցնել պաշարումը: Լուկուլլոսը հայտարարեց, թե երկու կողմերն էլ, առան-

ձին վերցրած, իրավացի չեն, Բայց միասին վերցրած, լավ խոր-
հուրդ են տալիս, և նա գորքը բաժանեց երկու մասի: Մուրե-
նային վեց հազար հետևակով նա թողեց՝ պաշարումը շարու-
նակելու, իսկ ինքը վերցրեց իր հետ քսանչորս կոհորտ, որը
կազմում էր ոչ ավելի քան մեկ բյուր ծանրագեն հետևակ, ինչ-
պես նաև ամբողջ հեծելագորը և շուրջ հազար պարաստի-
կավոր և աղեղնավոր, և նրանց հետ շարժվեց թշնամու դեմ:
Երբ նա ամբարեց գետի մոտ՝ ընդարձակ դաշտում, նրա ցորքը
Տիգրանին թվաց խիստ աննշան: Արքային թճնողներին սա
առիթ տվեց սրամտելու: Ոմանք հմտորեն ծանակում էին,
մյուսները զվարճանալու համար վիճակ էին գցում ձեռք բեր-
վելիք ավարի շուրջ, և չկար մի գորապետ կամ արքայիկ, որը
չդիմեր Տիգրանին ամբողջ գործը միայն իրեն հանձնարարելու
խնդրանքով, իսկ նա թող նստեր և մնար հանդիսատես: Տիգ-
րանն ինքը ևս ուզում էր նուրբ սրամտող թվալ, և նա ասաց
բողոքին հայտնի իր հետևյալ խոսքը. «որպես դեսպանություն
սրանք շատ են, իսկ որպես գորք՝ քիչ»: Այդ օրն այդպես էլ ան-
ցավ կատակներով ու զվարճանքով:

Հաջորդ օրվա լուսաբացին Լուկուլլոսը յուրայիններին
դուրս բերեց լիազեն: Թշնամու գորքը կանգնած էր գետից արև-
ելք. ի դեպ, գետն այնտեղ թեքվում է արևմուտք, և այդ ուղղու-
թյամբ է գտնվում գետնանցման առավել հարմար վայրը: Եվ
երբ Լուկուլլոսը շտապեց իր գորքին այնտեղ տանել, Տիգրանը
կարծեց, թե նա նահանջում է: Արքան իր մոտ կանչեց Տաք-
սիլեսին և ծիծաղելով ասաց. «Տեսնում ես, ինչպես է փախչում
քո «անպարտելի» հռոմեական հետևակը»: Ի պատասխան Տաք-
սիլեսն ասաց. «Ես կուզենայի, տեր արքա, որ հանուն քո բարե-
բախտության կատարվեր անկարելին. Չ է որ այս մարդիկ ճա-
նապարհորդելու համար չեն հագնում իրենց լավագույն
զգեստը, չեն մաքրում իրենց վահանները և չեն մերկացնում
սաղավարտները, ինչպես հիմա, երբ նրանք իրենց զենքերը
հանել են կաշվե պատյաններից: Այս փայլը ցույց է տալիս, որ
նրանք մտադիր են կռվելու և արդեն հիմա գնում են թշնամու
դեմ»: Նա դեռևս չէր վերջացրել իր խոսքը, երբ Լուկուլլոսը ետ
ջրջեց իր գորքը, հայտնվեց առաջին արծիվը, և կոհորտներն
սկսեցին գետնանցման համար շարվել ըստ կենտուրիաների:
Տիգրանը դժվարությամբ ուշքի եկավ, ասես զինարքուրքից հե-
տո, և երկու-երեք անգամ բացականչեց. «Այդ մե՞զ վրա են գա-

լիս»: Խառնաշփոթի մեջ նրա հրոսակները սկսեցին
դասավորվել մարտակարգով: Ինքը՝ արքան վերցրեց
կենտրոնը, ձախ թևը վստահեց Ադիաբենեի թագավորին, իսկ
աջ թևը, որի առաջին շարքերում գտնվում էր նաև զրահապատ
հեծելագորի մեծագույն մասը, հանձնարարեց մեղացիների
թագավորին:

Երբ Լուկուլլոսը դեռ նոր էր պատրաստվում գետն անցնել,
գորագլուխներից ոմանք նրան համոզում էին զգուշանալ, քան-
զի այդ օրն այն «սև» կոչված դժբախտ օրերից էր: Անցյալում այդ
օրը կոտորվել էին կիմերերի դեմ ճակատամարտում Գեպիոնի
զլխավորած հռոմեական զորքերը: Բայց Լուկուլլոսը նրանց
պատասխանեց հետևյալ հիշարժան խոսքով. «Իսկ ես հռոմեա-
ցիների համար այդ օրն էլ կդարձնեմ երջանիկ»: Դա դեկտեմ-
բերյան տոների նախօրեին էր:

28. Այս ասելուց հետո նա պատվիրեց զինվորներին աչալուրջ
լինել, իսկ ինքը գետն անցավ և առաջինը շարժվեց թշնամու
դեմ: Նա հագել էր երկաթե թեփուկապատ պսպղուն զրահ ու
ծոպավոր թիկնոց: առագորեն անցնելով նետրնկեց տարածու-
թյունը, նա իսկույն մերկացրեց թուրը քանի որ նետերով հար-
վածող հակառակորդի դեմ կռվելիս պետք էր անհապաղ
ձեռնամարտի բռնվել: Այնտեղ նա նկատեց, որ զրահապատ
հեծելագորը, որի վրա թշնամին մեծ հույսեր էր դրել, դասա-
վորված է հարթ և լայն գագաթ ունեցող մի բլրի ստորոտում,
իսկ բլրի գագաթը տանող չորս ասպարեզ երկարությամբ ճա-
նապարհը ոչ թեք էր, ոչ էլ դժվարամատչելի: Ոխտի նա հրա-
մայեց իր մոտ եղած թրակացի և գալատացի հեծելագորային-
ներին թշնամու հեծելագորին հարվածել կողքից և սրերով էտ
մղել նրանց նիզակները, քանզի այդ զրահապատ հեծյալների
ամբողջ ուժը հենց այդ նիզակներն էին, որից բացի նրանք ոչինչ
չունեին իրենց պաշտպանելու և կամ թշնամուն հարվածելու
համար, ասես նրանք փակված էին իրենց ծանր, չծալվող զրահ-
ների մեջ: Ինքը՝ Լուկուլլոսը, երկու կոհորտի զույսն անցած,
նետվեց դեպի բլուրը: Ջինվորները մեծ ռզկորությամբ հետնե-
ցին նրան, քանի որ տեսան, որ իրենց գորավարը, զենքը ձեռ-
քին, հետիոտն, առաջինը ինքն է գնում թշնամու վրա՝ իրենց
հետ բաժանելով դժվարությունները ու վտանգները: Բլուրը
բարձրանալով՝ Լուկուլլոսը կանգնեց բողոքի համար
տեսանելի տեղում և գոռաց. «Մերն է հաղթանակը, մերն է,

մարտիկներ»։ Այս խոսքերով նա զինվորներին առաջնորդեց զրահապատ հեծելազնային դեմ և հրամայեց այլևս տեղերը չգործադրել, այլ ընդհուպ մոտենալ թշնամուն և սրերով հարվածել թշնամու ազդրերին ու անպաշտպան մասերին։ Ասենք, այս ամենի կարիքը չկար, քանի որ զրահապատ հեծյալները չդիմացան հռոմեացիների հարձակմանը, այլ աղաղակելով ամոթալի փախուստի դիմեցին և զրահներով ծանրացած իրենց ձիերով մխրճվեցին իրենց իսկ հետևակի շարքերի մեջ, նախքան սրանք կտվի կբռնվեին։ Այսպիսով, առանց արյուն հեղելու, հսկայական այդ բանակը պարտության մատնվեց։ Տիգրանի զինվորները փախան, ավելի ճիշտ՝ փորձեցին փախչել, բայց իրենց շարքերի խտության ու խորության պատճառով իրենք փակում էին իրենց իսկ ճանապարհը, որի պատճառով էլ մեծ կոտորած սկսվեց։ Տիգրանը ճակատամարտի սկզբում փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ դիմեց փախուստի։ Տեսնելով, որ իր որդին ևս դժբախտության մեջ է, նա վերցրեց խույրն իր գլխից և արտասվելով այն հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ ինքը իրեն փրկի բոլոր հնարավոր միջոցներով։ Բայց պատանին չհամարձակվեց խույրը դնել գլխին, այլ այն տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային։ Դիպվածքով այս ծառան գերի ընկավ և, այսպիսով, Տիգրանի խույրը ևս ավելացավ մյուս ավարին։ Ասում են, որ թշնամու հետևակից կոտորվեց հարյուր հազարից ավել մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին փրկվել։ Հռոմեացիներից վիրավորվել էր հարյուր մարդ և սպանվել հինգը։

Փիլիսոփա Անտիոքոսը «Աստվածների մասին» գրքում, խոսելով այս ճակատամարտի մասին, պնդում է, որ արևը դեռևս սրա նմանը չի տեսել։ Իսկ մեկ այլ փիլիսոփա՝ Ստրաբոնը «Պատմական հիշատակարաններ» գրքում պատմում է, թե իրենք՝ հռոմեացիները ամոթ էին զգում, և ծիծաղում այն պատճառով, որ զենք էին բարձրացրել այսպիսի խառնամբոխի դեմ։ Լիվիոսի պատմելով՝ հռոմեացիները երբեք չեն կռվել թվով իրենց այսքան զերազանցող թշնամու դեմ. իրոք, հաղթողները հազիվ թե կազմեին պարտվողների քսաներորդ մասը։ Ինչ վերաբերում է ռազմական գործում առավել ճարտար և հմուտ հռոմեացի զորականներին, ապա նրանք Լուկուլլոսին գովում էին առավելապես այն բանի համար, որ նա հաղթել էր երկու ամենափառաբանված և ամենահզոր արքաների երկու

հակադիր միջոցներով՝ սրընթացությամբ և անշտապությամբ. Եթե Միհրդատին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր իր հզորության զագաթնակետին, նա ի վերջո հյուծեց պատերազմը ձգձգելով, ապա Տիգրանին ջախջախեց կայծակնային հարվածով։ Բոլոր ժամանակներում շատ չեն եղել նրա նման զորավարները, որոնք սպասողականությամբ ճանապարհի հարթեին իրենց գործողությունների համար, այլ համարձակ ճնշումով ապահովել են անվտանգությունը։» [42]:

Ապլիանոս Ալեքսանդրիացի. Գիրք 12. Միհրդատական.

«86. Մինչ Սեքստիլիոսը զբաղված էր այս գործերով, Տիգրանը, հավաքելով մոտ քսանհինգ բյուր հետևակ և հինգ բյուր հեծյալ, նախ նրանցից մոտ վեց հազարին ուղարկեց Տիգրանակերտ, որոնք, հռոմեացիների միջով մտնելով բերդ, այնտեղից խլեցին ու դուրս բերեցին թագավորի հարձերին։ Իսկ զորքի մնացած մասով ինքը՝ Տիգրանը, շարժվեց Լուկուլլոսի վրա։ Այնժամ Միհրդատը, առաջին անգամ գալով նրան տեսության, խորհուրդ տվեց կռվի չբռնվել հռոմեացիների հետ, այլ միայն հեծելազորով արշավել նրանց շուրջը և, ավերելով երկիրը, եթե հնարավոր է, նրանց սովի մատնել, ինչպես և ինքը Լուկուլլոսի կողմից Կյուզիկոսի մոտ առանց կռվի ուժասպառ էր եղել և կորցրել իր զորքը։ Իսկ Տիգրանը, ծաղրելով Միհրդատի այդ ռազմավարությունը, առաջ է շարժվում՝ պատրաստ կռվելու։ Տեսնելով, որ հռոմեացիները սակավաթիվ են, նա այսպես հեզնեց. «Եթե սրանք դեսպաններ են, շատ են, իսկ եթե թշնամի՝ հույժ սակավ»։ Լուկուլլոսը, Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր նկատելով, իր հեծյալներին հրամայեց թշնամուն անհանգրասցնել ճակատից, նրան քաշել իրենց կողմը և կամովին ետ նահանջել, որպեսզի հետապնդող բարբարոսների շարքերը քայքայվեն։ Իսկ ինքը, հետևակի հետ անցնելով (թշնամու) թիկունքը, աննկատ բարձրացավ բլուրը։ Եվ երբ նա տեսավ, որ թշնամին (հեծելազորը) հալածելիս իբր թե հաղթած լինելով՝ շատ էր ցրվել, իսկ նրա ամբողջ գումակը գտնվում էր ներքևում, գոչեց. «Զինվորներ, մենք հաղթում ենք» և առաջինը ինքը վազելով հարձակվեց գումակի վրա։ Գումակն իսկույն աղմկալից փախչելով, ընկավ հետևակի վրա. Իսկ հետևակը՝ հեծելազորի։ Շուտով պարտությունը եղավ լիակատար, որովհետև արդեն հռոմեացի հեծյալները ետ դարձան ու կոտորեցին նրանց,

որոնք հետապնդելիս ցրվել էին հեռուները, իսկ գումակը, խուճապի մատնված, ընկնում էր մյուսների վրա: Եվ այդ ամբոխի մեջ իրար էին կոխտտում՝ առանց ճշգրիտ իմանալու, թե որտեղից էր սկսվել նրանց համար այդ արեհավիրքը: Մեծ եղավ կոտորածը, քանի որ ոչ ոք կողոպուտով չէր զբաղվում, Լուկուլլոսը սպառնալով արգելել էր այդ, ուստի և ապարանջաններն ու մանյակներն իսկ թողնելով՝ նրանք շարունակում էին սպանել մոտ հարյուր քսան ասպարեզի վրա՝ մինչև գիշերը վրա հասնելը: Միայն դրանից հետո նրանք վերադարձան և սկսեցին կողոպուտել, քանի որ Լուկուլլոսն արդեն այդ թույլ էր տվել:» [17]:

Մեմնոն շերակլեացի. Պոնտական շերակլեայի պատմություն. Գիրք XVI.

«LVII. (1) Սա (Տիգրանը), հավաքելով 80 հազար զորք, իջավ ցած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից փրկի Տիգրանակերտը և թշնամիներին հեռացնի: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմեացիների բանակը սակավաթիվ է, նա ասաց. «Եթե նրանք ուզում են որպես դեսպաններ ներկայանալ, մեծ բազմությամբ են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո նա բանակ դրեց: (2) Իսկ Լուկուլլոսը վարպետությամբ ու հոգացողությամբ ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը, հետո սրա միջոցով էտ մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն անհաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի, և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը:

Բայց Լուկուլլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ, պաշարեց քաղաքը ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում գտնվող Միհրդատի զորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել էին, իրենց փրկելու համար քաղաքը հանձնեցին Լուկուլլոսին:» [17]:

Մեքսո Հուլիոս Ֆրոնտինուս. Ստրատեգեմաներ. II. Գլուխ I.

«14. Լուկուլլոսը, նաև Մեծ Հայքում Միհրդատի ու Տիգրանի դեմ պատերազմելիս, Տիգրանակերտի մոտ ուներ 15 հազար մարդուց ոչ ավել, իսկ հակառակորդը՝ անթիվ, և այդ պատճառով,

նվազաշարժ զորք: Դրանից օգտվեց Լուկուլլոսը. նա հարձակվեց դեռ չջարված հակառակորդի վրա և այնպես հիմնավոր նրան ցրեց, որ նույնիսկ իրենք՝ թագավորները, փախան զցելով իրենց պատվանշանները:» [238]:

Գլուխ II.

«4. Լուկուլլոսը, Միհրդատի ու Տիգրանի դեմ Մեծ Հայքում՝ Տիգրանակերտի մոտ նախատեսվող ճակատամարտի համար զորքի մի մասով արագ զբաղեցրեց մոտակա բլրի հարթ գագաթը. այնտեղից նա վազրով իջավ ներքևում տեղակայված հակառակորդի վրա և թևից հարձակվեց նրա հեծելազորի վրա. վերջինս էտ դարձավ և կոխտեց սեփական հետևակայինների շարքերը՝ իրենց հետևից ձեռքովելով, նա փառավոր հաղթանակ տարավ:» [29]:

Դիոն Կասսիոս Կոկկեան. Գիրք XXXVI. Քսիփիլինոս. 2, 3.

«2. ... Այդ բանից Տիգրանը, նորից սրտապնդվելով, այնքան մեծ զորքով առաջ եկավ, որ նույնիսկ ծիծաղեց այնտեղ գտնվող հռոմեացիների վրա. պատմում են, ուրեմն, որ նա ինքը ասել է՝ եթե եկել են պատերազմելու, քիչ են, իսկ եթե եկել են դեսպանության՝ շատ են եկել:

3. Սակայն նրա հրճվանքը երկար չտևեց, այլ շուտով նրան պարզ դարձավ, թե որքան են քաջությունն ու արվեստը գերազանցում են ամեն մի թվի: Նրա փախուստից հետո զինվորները, գտնելով նրա խույրը և մոտիկ ընկած ապարոշը, հանձնեցին Լուկուլլոսին, քանզի վախենալով նրանց կողմից ճանաչվելով բռնվելուց, (արքան) պոկել էր դրանք ու դեն շարտել:» [51]:

Սալլուստիոս. IV. Հատվածներ. 69.

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը (ասված է պարթև թագավոր Միհրդատին վերագրված այդ նամակում) զորքի բազմությանն արգելք էր հանդիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխտեմությունը նրանք (հռոմեացիները) ցուցադրում են իբրև հաղթություն:» [29, 289]:

Օրոսիոս.

(Լատիներենիս իմացությունը դժվարությամբ բավարարում է ինչ-որ բան հասկանալու համար, ուստի չեմ հանդգնում ներկայացնել սեփական թարգմանությունս, փոխարենը բերում

եմ լատիներեն տեքստը, որից օգտվելու ժամանակ կատարում եմ համապատասխան հղումներ)։

«HISTORIARUM ADVERSUS PAGANOS LIBRI VII LIBER 6. 3.6. praeterea Lucullus transgressus Euphraten et Tigrim, apud Tigrano-certam urbem cum Mithridate et Tigrane congressus paruissima suorum manu magnum hostium numerum occidit; nam triginta milia hominum in eo bello caesa referuntur. ⁷ Tigranes uix centum quinquaginta equitibus comitatus aufugit diademate et tiara ne agnosceretur abiectis. tunc ad Lucullum totius paene orientis supplices uenere legati; imminente hieme per Armeniam in Mesopotamiam regressus Nisibin urbem illis tunc locis inclitam expugnauit et cepit.» [279].

Եվտրոպիոս.

«EVTROPII BREVIARIVM LIBER SEXTVS

[9] Ergo Lucullus repetens hostem fugatum etiam regnum Tigranis qui Armeniis imperabat ingressus est. Tigranocertam, civitatem Arzananae, nobilissimam regni Armeniaci, cepit, ipsum regem cum septem milibus quingentis clibanariis et centum milibus sagittariorum et armatorum venientem decem et octo milia militum habens ita vicit, ut magnam partem Armeniorum deleverit. Inde Nisibin profectus eam quoque civitatem cum regis fratre cepit.» [279].

Ֆլեգոն Տրալլացի (Մյուլլերի գրքում համապատասխան տեղը գրված է հունարեն, մեջբերումը համարեցի անտեղի: Հ. Մանանյանի տրված տեղեկությունները համապատասխանում են Մյուլլերին) [29, 271]:

Պլուտարքոսը իր երկերից մեկում մեկ անգամ ևս անդրադարձել է Տիգրանակերտի ճակատամարտին՝ ներկայացնելով մարտնչող կողմերին այլ թվաքանակով, քան իր հոշակավոր «Կենսագրություններ»-ում:

Պլուտարքոս. «Թագավորների և գորավարների ասույթները» 87. Լուկուլլոս. (իմ կողմից թարգմանված է ռուսերենից)։

1. Լուկուլլոսը Հայաստանում, տասը հազար հետևակով և հազար հեծյալներով գնաց Տիգրանի վրա, որը ուներ հարյուր հիսուն հազար զորք. զորքը նախքան հոկտեմբերյան տոներն էր, իսկ այդ օրը Կեպիոնի հռոմեական զորքը ջախջախել էին

կիսվորերը: Ինչ-որ մեկը հիշեցրեց, որ հռոմեացիները այդ օրը համարում են անբարենպաստ ու վտանգավոր: «Հետո ինչ, – ասաց Լուկուլլոսը, – եկեք այսօր խիզախ մարտնչենք, որ այս օրը՝ Հոմի համար ոչ բարի, «սևից» սարքենք լուսավոր ու ուրախալի»:

2. Նրա զինվորները ամենաշատը վախենում էին գրահակիր հեծյալներից: «Մի վախեցեք, – ասաց նրանց Լուկուլլոսը, – հաղթանակը նրանցից ավելի հեշտ է ետ խլել, քան գրահները»: Իսկ մոտենալով բլրին և նկատելով շարժում թշնամիների մեջ՝ ևս գոչեց. «Հաղթանակը մերն է, զինակիցներ», և, առանց դիմադրության քշեց թշնամուն այնպես, որ հռոմեացիներից զոհվեցին հինգ, իսկ հակառակորդից՝ ավելի քան տասը հազար» [194]:

Ժամանակակից պատմաբաններից Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքն են ուսումնասիրել Դրոմանը, Նեյմանը, Թեոդոր Մոմմզենը, Ռեյնախը, Կուրտ Էքհարդը, Հ. Աստուրյանը, Հակոբ Մանանյանը, Եվգենի Ռազինը, Մարգիս Մարգրայանը, Ռուբեն Մանասերյանը և Հայկ Հակոբյանը [5, 11, 21, 29, 34, 171]: Վերոհիշյալ հեղինակների հետազոտությունները և արտահայտած կարծիքները շատ բազմազան և կարևոր են ճակատամարտի իրական ընթացքը վերականգնելու համար: Նրանց մանրամասն վերլուծությունը կգրադեցներ ես 70-100 էջ:

Հնարավոր է՝ սպազայում կգտնվի որևէ ռազմական պատմաբան, որը կվերլուծի և կգնահատի Տիգրանակերտի ճակատամարտի ուսումնասիրության պատմության մանրամասները: Այսպիսի աշխատանքը, ինչպես նաև ճակատամարտի ընթացքի համակարգչային մոդելավորումը ծանրակշիռ գիտակական ատենախոսության արժանի թեմա է:

Նկարագրելով ճակատամարտի ընթացքը՝ ես միայն անհրաժեշտության դեպքում կանդրադառնամ նախորդներիս հայտնած կարծիքներին:

Մինչև ճակատամարտի մեր վերականգնումը շարադրելը և հիմնավորելը, անդրադառնանք սկզբնաղբյուրներին:

Ըստ Պլուտարքոսի՝ Լուկուլլոսը, թողնելով Մուրենայի գորաբանակը Տիգրանակերտի մոտ, հոկտեմբերի 5-ին շարժվում է Տիգրանի բանակին ընդառաջ և գետի հակառակ ափի ընդարձակ դաշտում՝ Տիգրանի զորքերից ոչ հեռու, ճամբար է

ղնում: Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, Լուկուլյոսի բանակը շարժվում է Տիգրանի վրա գետի հակառակ ափով: Լուկուլյոսը, նկատելով հայկական բանակի թևում գտնվող հարթ և լայն գագաթով բլուրը, որի ստորոտին կանգնած էին հայ կատաֆրակտոսները, իր հեծելազորը ուղարկում է հայկական հեծելազորի վրա հարձակվելու համար, իսկ ինքը սուրը ձեռքին հռոմեական կոհորտները տանում է հայոց ծանրագետն հեծելազորի վրա՝ հարվածելով նրան թևից: Հայերը դեռ չէին հարդարել իրենց մարտական շարքերը:

Ճակատամարտի սկզբում, չդիմանալով հռոմեական բանակի թևային զորոհին, հայկական զրահապատ հեծելազորը խուճապահար փախչում է և մխրճվում սեփական հետևակի մեջ, որից հետո սկսվում է համատարած փախուստը: Լուկուլյոսի հրամանով հետապնդումը շարունակվում է մինչև ուշ գիշերը:

Այս նկարագրությունից հասկանալի չէ, թե այս ժամանակահատվածում ինչ էին անում Տիգրանի կենտրոնը և ձախ թևը: Ստեղծվում է տպավորություն, որ Պլուտարքոսը պատմում է ճակատամարտի մասին իր հայտնի պատմության միայն այն մասը, որտեղ զրահով և անվեհեր քաջությամբ գլխավոր գործող դեմքն է ինքը՝ Լուկուլյոսը:

Պլուտարքոսից մենք ստանում ենք շատ կարևոր մանրամասնություններ կայացած ճակատամարտի մասին.

1. Ճակատամարտի նախորդ օրը Լուկուլյոսը Տիգրանի բանակի մոտակայքում դրել է դաշտային ճամբար.
2. Լուկուլյոսը ճակատամարտը սկսել է դեռ շարքերը չհարդարած հայկական բանակի դեմ.
3. հռոմեական լեգեոնները զբաղեցրել են իրենց ձախ թևում գտնվող բլուրը և այնտեղից թևից հարվածել են հայկական կատաֆրակտոսների գնդերին.
4. Ճակատից հայկական զրահապատ հեծելազորի վրա զորոհել է հռոմեացիների հեծելազորը.
5. հայկական հեծելազորը մխրճվել է սեփական հետևակի շարքերը, որից հետո սկսվել է համատարած խուճապ և փախուստ.
6. հռոմեական բանակը երկար և համառ հետապնդել է պարտված հայերին:

Ինչ վերաբերում է հայկական և հռոմեական զորքերի տեղաշարժերին, ապա ամեն ինչ նկարագրված է խառնաշփոթ և

անհստակ: Փոխարենը, ճակատամարտի ընթացքը համեմված է մասնակիցների ճառերով:

Ճակատամարտին մասնակցած հայերի թիվը Պլուտարքոսը նշում է 260.000, իսկ հռոմեացիներինը՝ 15.000:

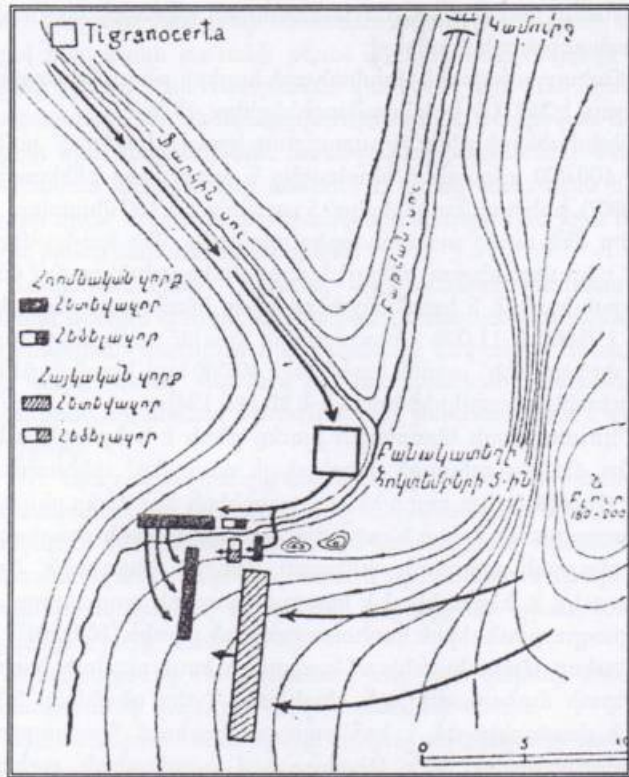
Ձոնվածների թիվը Պլուտարքոսը նշում է հայերից՝ ավելի, քան 100.000 սպանված հետևակից և զրեթե ողջ հեծելազորը (50.000?), իսկ հռոմեացիներից՝ 5 սպանված և 100 վիրավոր:

Իր մեկ ուրիշ ստեղծագործության մեջ, մեծ հույնը մոռանում է իր վերոհիշյալ թվերը՝ նշելով ճակատամարտում մասնակցած հայերի և հռոմեացիների թիվը համապատասխանաբար 150.000 և 11.000: Կորուստների մասին տվյալները նույնպես փոխված են՝ արդեն սպանվել է 10.000 հայ, հռոմեացիների կորուստները նախկինի նման 5-ն են [42, 194]:

Պլուտարքոսի նկարագրությունը թերի է և էթե ընդունվի որպես ճակատամարտի վերջնական պատկեր՝ անհավանական: Վերջին երկու դարի հետազոտողների մեծ մասը ընդունել է Պլուտարքոսի տված նկարագրությունը, սակայն ռազմական պատմության այնպիսի ակնառու գործիչ, ինչպիսին Հանս Դեյբրյուկն է, հեգնանքով է խոսում այսպիսի առասպելական նկարագրություններին հավատացողների մասին [100, 101]:

Հակոբ Մանանյանի մենագրությունում բերված Տիգրանակերտի ճակատամարտի գծանկարը (տես գծանկար 5.11.) միայն մասնակիորեն է համապատասխանում Պլուտարքոսի նկարագրությանը [29]: Գծանկարում հռոմեական բանակի հետևազորի հիմնական հատվածը ճակատային զորոհ է ձեռնարկում հայկական հետևակի վրա, իսկ հայերի հեծելազորը գտնվում է միայն նրանց աջ թևում, չնայած Պլուտարքոսը միանշանակորեն ասում է, որ հայկական զրահապատ հեծելազորի հիմնական մասն էր կենտրոնացած հայերի աջ թևում: Գծանկարի խոշոր թերություններից է զորքերի գանգվածների ոչ մասշտաբային պատկերումը, որի հետևանքով, ըստ Պլուտարքոսի վկայության, ճակատամարտում մասնակցած 3.000 հռոմեական և 55.000 հեծելազորի ուղղանկյունները նույն չափսի են: (Գծանկարում անհասկանալի է նաև հայկական հետևակի խուճապի պատճառը:)

Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է նշել, որ առանց Պլուտարքոսի հայտնած տեղեկությունների, ճակատամարտի մեր վերականգնման փորձը կլիներ խիստ թերի:

Գծանկար 5.11. Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Պլուտարքոսի (Հ.Մանանդյանի մենագրությունից)

Ապպիանոսը նկարագրում է Տիգրանակերտի ճակատամարտի այն մանրամասնությունները, որոնք չի ցանկանում նշել Պլուտարքոսը: Մանրամասները այնքան էլ նպաստավոր չեն Լուկուլլոսին փառաբանելու համար. նա գրոհում է գումակի վրա: Ապպիանոսից մենք իմանում ենք հետևյալ կարևոր տեղեկությունները.

1.Լուկուլլոսը հրամայում է հեծելագործին անհանգստացնել հայերին ճակատից, հետո քաշել իրենց կողմը և կամովին ետ նահանջել, որպեսզի հայկական հեծելագործի շարքերը քայքայ-

վեն:

Այստեղ հասկանալի չէ՝ ինչու պետք է նահանջի հռոմեական հեծելագործը: Այդ կեղծ նահանջը որակապես և թվապես գերազանցող հեծելագործից կարող է բերել հեծելագործի քայքայմանը և ոչչացմանը, անկախ հետևակային մարտի էլքից:

2.Լուկուլլոսը հետևակով անցնում է հայերի թիկունքը և գրոհում է հայկական բանակի թիկունքում կանգնած գումակի վրա:

Անհասկանալի է՝ ինչպե՞ս է հաջողվում Լուկուլլոսին անկատ անցկացնել հռոմեական լեգեոնները հայկական բանակի թիկունք: Տիգրանը չի նկատում մարտի դաշտում Լուկուլլոսի բանակի հիմքը կազմող հռոմեական ծանր հետևակի բացակայությունը:

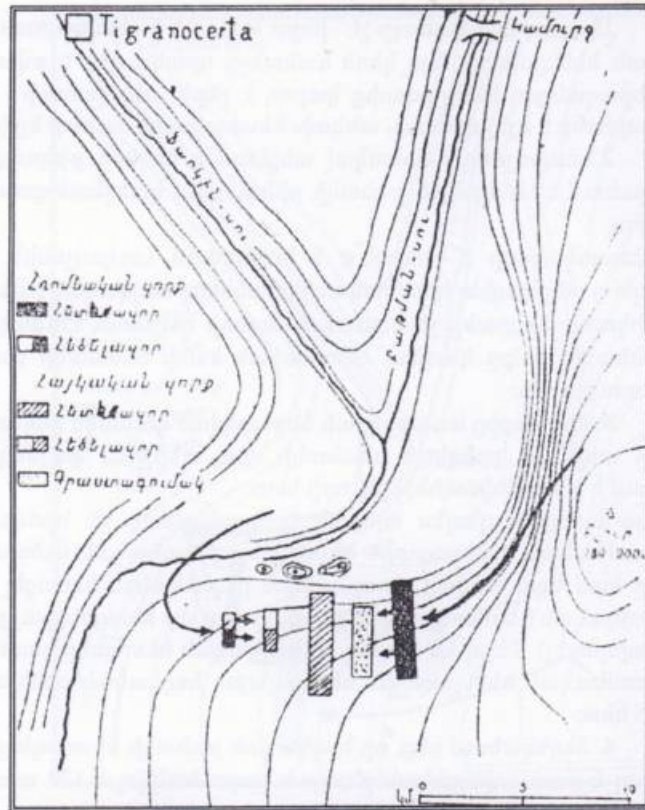
3.Թիկունքից հարձակման ենթարկված գումակն ընկնում է իր առջևում կանգնած հետևակի վրա, վերջինս կազմալուծվում է և խառնվում հեծելագործի հետ:

Այս պահը նույնպես այնքան էլ հասկանալի չէ, որովհետև հռոմեական հեծելագործին հետապնդող հայկական հեծելագործը կամ նրա ստվար մասը արդեն բավականին հեռացել էին հայկական հետևակի դիրքերից (որը դեռ չէր հասցրել շարքերը հարդարել): Ինչպե՞ս կարող էր հայկական հետևակը խառնվել հռոմեական հեծելագործին հետապնդող հայկական հեծելագործի հետ:

4. Տեղեկանում ենք, որ հայկական բանակի հետապնդումը կրել է ռազմավարական բնույթ և շարունակվել է 120 ասպարեզ՝ մինչև ուշ գիշեր:

Ապպիանոսի տեղեկությունները, ինչպես Պլուտարքոսինը, անկյունաքարային են ճակատամարտի հնարավոր ընթացքը վերականգնելու համար: Համադրելով Ապպիանոսի պատմածը Պլուտարքոսի պատմածի հետ՝ նկատվում է, որ անցանկալի մանրամասնությունները չի ներկայացնում Պլուտարքոսը:

Հակոբ Մանանդյանի մենագրությունում բերված Տիգրանակերտի ճակատամարտի գծանկարը (տես գծանկար 5.12.) հիմնականում համապատասխանում է Ապպիանոսի նկարագրությանը, սակայն գծանկարից բացարձակ հասկանալի չէ՝ որտեղից հայտնվեց հռոմեական հետևակը ... [29]:

Գծանկար 5.12. Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապպիանոսի (2.Մանանդյանի մենագրությունից)

Մեմնոնի կարճ հաղորդման մեջ կան շատ կարևոր դրույթներ.

1. Լուկուլլոսը, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը:
2. Հետո սրա միջոցով էտ մղեց հարևան գորքը (կենտրոնը, - Ա.Գ.) և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը:
3. Հայերն անհրեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի, և մարդկանց թվին համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը:

Ըստ Մեմնոնի՝ հայկական բանակը միանգամից չի կազմալուծվել և դիմել փախուստի: Սկզբում պարտվել է աջ թևը, հետո կազմալուծվել կենտրոնը, վերջում միայն՝ ձախ թևը: Նշանակում է, ճակատամարտը այդքան էլ կարճատև չի եղել:

Նշմարվում է հայկական բանակին հասցված ուժեղ թնային հարվածը, որի հետևանքով վերջինս պարտություն է կրում:

Ըստ Ֆրոնտինոսի Լուկուլլոսի հաղթանակի գրավական էին.

1. Տիգրանի բանակի մեծաքանակության պատճառով առաջացած դժվարաշարժությունը և դանդաղկոտությունը. Լուկուլլոսի բանակի հարձակման պահին հայերը դեռ շարված չէին:
2. Լուկուլլոսի գործողությունների արագությունը. զորքի մի մասով արագ զբաղեցրեց մոտակա բլրի հարթ գագաթը. Այնտեղից նա արագ վազքով իջավ ներթևում տեղակայված հակառակորդի վրա:
3. Լուկուլլոսի իրականացրած արդյունավետ թնային հարվածը հայկական հեծելազորի վրա: Ֆրոնտինոսի հաղորդումը էականորեն հարստացնում է մեր պատկերացումները Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին:

Դիոն Կասսիոսը ոչ մի մանրամասնություն Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին չի հաղորդում:

Մալլուստիոսին է պատկանում շատ կարևոր հաղորդում, որը կարևոր է ճակատամարտի ողջ ընթացքի բնույթը և արդյունքը ընկալելու համար.

1 ... տեղի նեղվածությունը զորքի բազմությանն արգելք էր հանդիսանում ճակատամարտ տալու. Տիգրանի անխտեմությունը հոռմեացիները ցուցադրում են իբրև հաղթություն [29]:

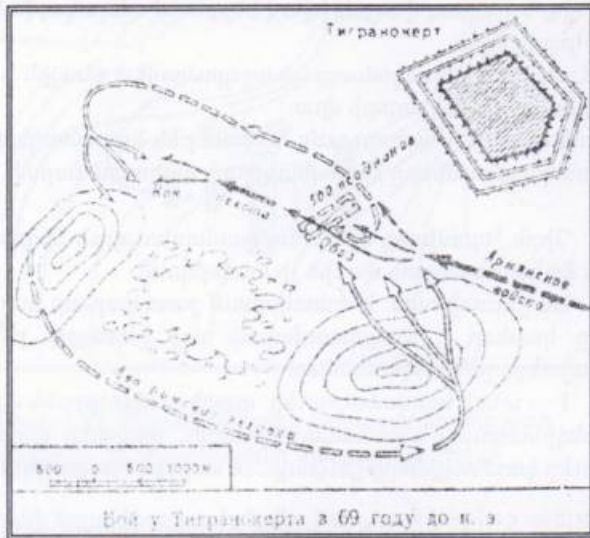
Օրոզիուսը նշում է Տիգրանի բանակի զոհերի քանակը ճակատամարտում՝ 30.000 մարդ:

Եվտրոպիոսը՝ ճակատամարտում մասնակցած հայկական բանակի մասին բերում է իր տվյալները՝ 100.000 հետևակ և 7.500 զրահակիր հեծելազոր:

Տլեգոն Տրալլացու հաղորդած տեղեկությունները մեր կարծիքով վերաբերում են ուրիշ՝ 68 թ. տեղի ունեցած երրորդ գլխավոր ճակատամարտին, սակայն հետազոտողների մի մասը

սը ճակատամարտում մասնակցած հայերի թիվը՝ 30.000 հեծյալ և 40.000 հետևագոր, վերագրում է Տիգրանակերտի ճակատամարտին [11, 29, 34]:

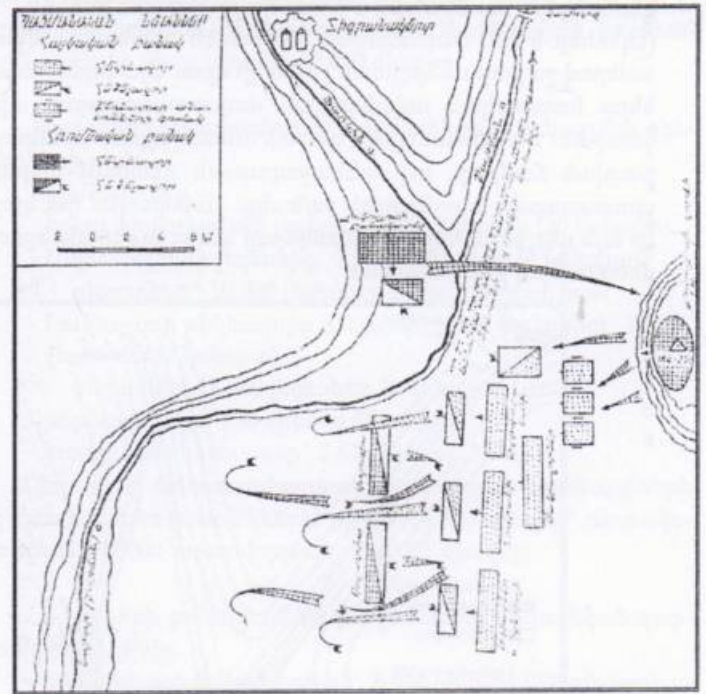
Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքի մասին նոր ժամանակի պատմաբանների կարծիքները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ առաջինը այն հետազոտողներն են, որոնք հիմնականում հարում են Պլուտարքոսի պատմածին, երկրորդը՝ Ապպիանոսի տարբերակին, երրորդը՝ որոնք փորձում են միացնել Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի հաղորդումները, չորրորդը՝ ըստ էության ժխտում են Տիգրանակերտի ճակատամարտի՝ որպես գլխավոր (генеральное сражение) ճակատամարտ լինելու փաստը:

Գծանկար 5.13. Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Եվգենի Ռազինի [199]:

Սարգիս Սարգսյանի Տիգրանակերտի ճակատամարտի նկարագրությունը հետաքրքիր է ներկայացված գծանկարում (տես գծանկար 5.14.) [45]: Այստեղ հռոմեական հեծելազորը պատկերված է մոտավորապես երկու անգամ ավելի շատ, քան

հայկականը: Անհասկանալի է, թե ինչու Տիգրանը չի նկատում հռոմեական հետևակի շրջանցող գորաշարժը:

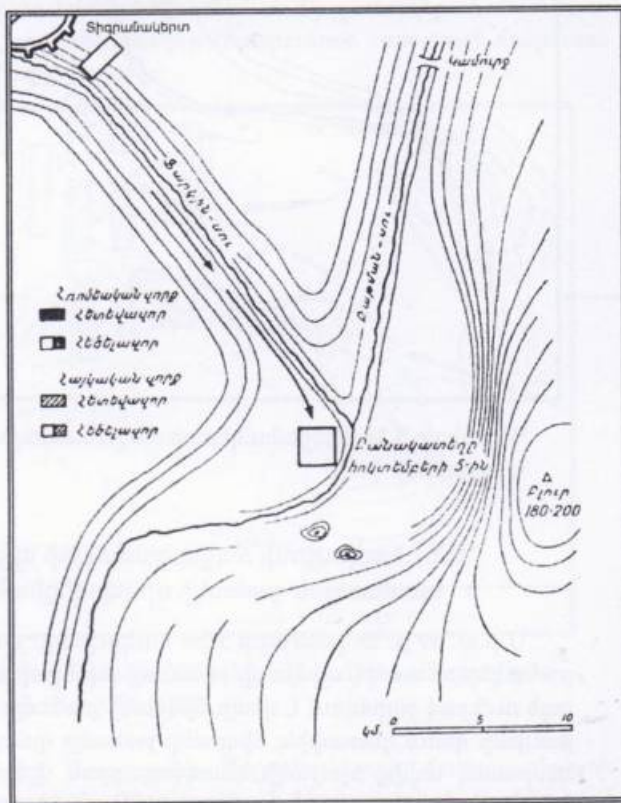
Գծանկար 5.14. Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Սարգսյանի [45]:

5.2.1. Լուկուլլոսի ճակատամարտի պլանը և հռոմեական բանակի դիսպոզիցիան

Մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 5-ին Լուկուլլոսը, թողնելով Տիգրանակերտի տակ Մուրենայի 14.000-ոց զորաբանակը, իր մնացած ուժերով շարժվում է դեպի Տիգրանի բանակը և երեկոյան ճամբար դնում գետափին: Տիգրանի բանակը գտնվում է գետի հակառակ ափից որոշակի հեռավորության վրա: (Գծանկար 5.15. Լուկուլլոսի բանակի շարժը դեպի Տիգրանի բանակը):

Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, Լուկուլլոսը թողնում է իր դաշ-

տային ճամբարի պահպանության համար Մեքստիլիոսի լեզեռնի երկու հոռմեական և երկու դաշնակցային կոհորտ՝ 1.000 լեզեռներ և 850 գալատական ծանրագեն հետևակ, և մնացած ուժերով շարժվում Տիգրանի բանակի վրա: Այս գործողությունները հոռմեական ավանդական մարտավարության տիպիկ նմուշ են՝ ճակատամարտի դաշտի մոտակայքում ունենալ ամրացված ճամբար, ուր անհաջողության դեպքում կարող էր պատսպարվել հոռմեական բանակը: Հատկապես դա կարևոր էր այն դեպքում, երբ հակառակորդը ուներ ուժեղ հեծելազոր և մեծաքանակ թեթևագեններ:

Գծանկար 5.15. Լուկուլլոսի բանակի շարժը դեպի Տիգրանի բանակը

Եթե հոռմեական բանակի ընդհանուր թվից հանենք հոռմեական երկու ճամբարներում գտնվածներին՝ 48.000-ից 16.000-ը, ապա անմիջապես ճակատամարտին մասնակցած հոռմեական բանակի թիվը կկազմի 32.000 զինվոր:

Պարզենք ճակատամարտին մասնակցած Լուկուլլոսի զինվորների թիվը.

- հոռմեացիներ.
- երկու ֆիսքրիական լեզեռն՝ 8.000 լեզեռներ (20 կոհորտ).
- Մեքստիլիոսի լեզեռնից՝ 2.000 լեզեռներ՝ (4 կոհորտ).
- ընդամենը՝ 10.000 լեզեռներ 24 կոհորտում, և ևս
- Լուկուլլոսի թիկնազորը (Մեքստիլիոսի լեզեռնից)՝ 1.000 լեզեռներ (2 կոհորտ).
- ընդամենը 11.000 լեզեռներ 26 կոհորտում.
- թեթևագեններ՝ 750 զինվոր (2 կոհորտ).
- իտալիկյան հեծելազոր՝ 2.670 հեծյալ (12 ալա):

Ընդամենը ճակատամարտում մասնակցած հոռմեացիների (ընդհանրապես իտալիկների) թիվը՝ 14.520 զինվոր՝ մոտավորապես՝ 14.500 (մոտավորապես 15.000) զինվոր:

Լուկուլլոսի բանակում ճակատամարտի դուրս եկած դաշնակիցների թիվը.

- բուրանիացի ծանր հետևակ՝ 8.500 զինվոր (20 կոհորտ).
- գալատացի ծանր հետևակ՝ 2.550 զինվոր (6 կոհորտ).
- թրակիացի թեթևագեններ՝ 1.500 զինվոր (4 կոհորտ).
- թրակիական և գալատական հեծելազոր՝ 5.053 հեծյալ (19 ալա).

Ընդամենը ճակատամարտում մասնակցած հոռմեացիների դաշնակիցների թիվը՝ 17.603 զինվոր, մոտավորապես՝ 17.500 զինվոր:

Այդպիսով՝ ճակատամարտում մասնակցած Լուկուլլոսի բանակի թիվը հասնում էր 32.000 զինվորի, որից՝ ծանրագեն հետևակ՝ մոտավորապես 22.000 զինվոր. թեթևագեն հետևակ՝ մոտավորապես 2.250 զինվոր. հեծելազոր՝ մոտավորապես 7.750 հեծյալ:

Մեկ անգամ ևս ստուգենք հոռմեական բանակի ուժերի տեղաբաշխումը:

Հայաստան արշաված 4 լեզեռնում կար 40 կոհորտ, որոնցից ֆիմբրիական լեզեռններում, որոնք հավաքագրվել էին 86 թ. և մեծաթիվ կորուստներ էին ունեցել 87-69 թթ. բազմաթիվ ծանր մարտերում, կոհորտաներում միջինում մնացել էր 400-ական լեզեռներ, ընդամենը երկու լեզեռնում՝ 8.000 լեզեռներ: Լուկուլլոսյան երկու լեզեռնները հավաքագրվել էին 74 թ. և համալրվել էին Բարբայի Իտալիայից բերված զինվորներով մինչև լեզեռնի լրիվ կազմը՝ 6.000-ական լեզեռներ: Այս լեզեռնները 69 թ. մարտերում կրեցին զգալի կորուստներ՝ մոտավորապես 1.000-ական լեզեռներ, սակայն, նույնիսկ այս կորուստներից հետո ունեին ավելի լրիվ կազմ, քան ֆիմբրիական լեզեռնները, ուստի ընդունելով նրանց կոհորտներում միջինը 500 լեզեռներ, ստանում ենք երկու լեզեռնում՝ 10.000 լեզեռներ:

Այդպիսով, Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ, չորս լեզեռնում կար 18.000 լեզեռներ, որոնք 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի առավոտյան տեղաբաշխված էին աղյուսակ 5.2.1.1.-ում նշված ձևով:

Աղյուսակ 5.2.1.1. Հռոմեական լեզեռնների տեղաբաշխումը Տիգրանակերտի ճակատամարտի օրը

		Կոհորտներ
Մասնակցել են ճակատամարտին	Չախ թևում 2 ֆիմբրիայի լեզեռն և Սեքստիլիոսի 4 կոհորտ՝ 10.000 լեզեռներ	20 կոհորտ 400 լեզեռներներով և 4 կոհորտ 500 լեզեռներներով - 24
Մասնակցել են ճակատամարտին	Լուկուլլոսի թիկնապաներ՝ Սեքստիլիոսի 2 կոհորտ՝ 1.000 լեզեռներ	2 կոհորտ 500 լեզեռներներով - 2
Չեն մասնակցել ճակատամարտին	Գետափի դաշտային ճամբարում՝ Սեքստիլիոսի 2 կոհորտ՝ 1.000 լեզեռներ	2 կոհորտ 500 լեզեռներներով - 2

Չեն մասնակցել ճակատամարտին	Պաշարողական ճամբարում, Մուրենայի հրամանատարության տակ – լուկուլլոսյան մեկ լեզեռն և Սեքստիլիոսի 2 կոհորտ՝ 1.000 լեզեռներ	12 կոհորտ 500 լեզեռներներով - 12
	Ընդամենը	40

Եվտրոպիուսը նշում է Հայաստան արշաված զինվորների թիվը՝ – 18.000 զինվոր (լեզեռներն է՞ր), որը համընկնում է ճակատամարտում մասնակցած լեզեռներների թվի հետ: Մեր հայ պատմաբանների փորձերը՝ Լուկուլլոսի 4 լեզեռնի մեջ հաշվել 24.000 լեզեռներ՝ ելնելով նրանից, որ լեզեռնի կազմում, ըստ օրենքի, նախատեսվում էր ունենալ 10 կոհորտ 600-ական լեզեռներներով, ակներև սխալ է, որը զալիս է հռոմեական ռազմական գործի յուրահատկություններին անտեղյակ լինելուց: Հին հռոմեացիները, որպես օրենք, ոչ թե համալրում էին լեզեռնները, այլ կազմում նորերը, որի պատճառով որոշ լեզեռններում լեզեռներների թիվը նվազում էր մինչև 3.000 (հետագայում՝ Հուլիոս Կեսարի մոտ նույնիսկ մինչև 1.000 զինվոր) [249, 250]: Բարբայի բերած զինվորներով համալրված Լուկուլլոսի երկու լեզեռնները ոչ թե օրինաչափություն, այլ բացառություն էին: Լուկուլլոսի մնացած զորքերի մասին Եվտրոպիուսը չի նշում: Սա մի հնարք է սեփական ուժերի թիվը քաջցնելու համար, նշվում են միայն թվիրիսները՝ Հռոմի քաղաքացիները՝ ծանրազեն հետևակը, որովհետև հաճախ թեթևազենները և հեծելազորը, որոնք բերված էին Իտալիայից, կազմված էր նույնիսկ ոչ թե իտալիկներից, այլ ցիզալպյան գալլերից կամ հռոմեացիների տիրապետության տակ վաղուց ապրող այլ ժողովուրդներից:

Պլուտարքոսը, որը երբեմն որոշակի անփութությամբ է վերաբերվում թվերին կամ գոհում է նրանց իր բարոյախոսական նպատակների, նշելով Լուկուլլոսի ներխուժման կամ ճակատամարտում մասնակցած բանակի թվաքանակը, պատահմամբ թե գիտակցաբար չի “նկատում” դաշնակիցներին՝ նաև

մոռանալով նշել Մուրեկայի 6.000 լեզեռներին և 1.000 թեթևագեններին (կարող է նրա համար, որ ներխուժելով Հայաստան՝ Օուփբում հոռմեական բանակը շարժվում էր երկու էշելոնով՝ Մուրեկայի գորաբանակն էլ հենց երկրորդ՝ հետևի էշելոնն էր): Դա չի խանգարում Պլուտարքոսին՝ հետագայում, նկարագրել իր չթվարկված զորքերի գործողությունները: Այդպիսով, վերականգնելով Պլուտարքոսի պատահական բացթողումները, ստանում ենք 18.000 ծանրագեն, մոտ 1.000 թեթևագեն և մոտ 3.000 (2.670) հեծյալ, ընդամենը՝ 22.000 զինվոր բուն հոռմեական բանակում Տիգրանակերտի ճակատամարտի նախօրեին, որը ճիշտ է:

Ապպիանոսը Հայաստան ներխուժած հոռմեական բանակի թիվը նշում է՝ երկու ընտիր լեզեռն և 500 ձիավոր: Նա փաստորեն չի նշում ոչ միայն դաշնակիցներին, այլ նաև ֆիմբրիական երկու լեզեռնը (8.000 լեզեռներներ), թեթևագեններին (1.000 իտալիկներ), իսկ հեծելազորից միայն բուն հոռմեացիներից կազմվածը՝ չնշելով 2.500 իտալիկներին: Լուկուլլոսը սկսել էր պատերազմը Հայաստանի հետ առանց ձերակույտի որոշման և շահագրգռված չէր նշել ֆիմբրիական երկու լեզեռնի մասնակցությունը, որոնք իրեն վերաենթարկված էին միայն Միհրդատի դեմ պատերազմ վարելու համար:

Պատմելով Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին՝ Պլուտարքոսը արդեն հիշատակում է 1.000 պարսավոր և աղեղնավոր թեթևագեններին և նշում, որ 6.000 լեզեռներ թողնվել էր Տիգրանակերտի պարիսպների տակ: Մակայն Պլուտարքոսը չի հիշատակում դաշտային ճամբարի 1.000 լեզեռներներին և Լուկուլլոսի թիկնազորը՝ երկու ընտիր կոհորտների՝ 1.000 լեզեռներների մասին, որոնց նախատեսված չէր օգտագործել մարտում, և որոնք գրեհեցին միայն Լուկուլլոսի նախաձեռնությամբ:

Ֆրոնտինիուսի տվյալները առանձնապես չեն տարբերվում Պլուտարքոսի հաղորդածից, սակայն զարմանալի ձևով նշում են ճակատամարտում մասնակցած բուն հոռմեական բանակի թիվը՝ 15.000 զինվոր, որից (մեր հաշվարկով) 11.000 լեզեռներ, մոտ 1.000 թեթևագեն և մոտ 3.000 հեծելազոր [238]:

Ստորև մենք մանրամասն կքննենք ճակատամարտի ընթացքը, որում վճռորոշ դեր կատարեցին լեզեռներները և հեծելազորը, այսինքն 11.000 լեզեռներները, 1.500 թեթևագենները և 7.750 հեծյալները, ընդամենը՝ 20.250 զինվոր: Մնացած 11.750 դաշնակից զինվորները կատարել են ցուցադրական՝ դեմոստրացիոն զորաշարժ, հնարավոր է, որ 1.500 թեթևագենները նաև մասնակցել էին Տիգրանի բանակի հետապնդմանը:

Այս դատողություններից հետո կարող ենք պնդել, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտում հոռմեական բանակի քանակը, կազմը և ղեկավարությունը մեզ հիմնականում հայտնի են:

Անցնենք հոռմեացի զորավարի հնարավոր ծրագրերի ու մտահղացումների բացահայտմանը:

Անկասկած, Լուկուլլոսը բարձր էր գնահատում Տիգրանի զորավարական տաղանդը և հայկական բանակի մարտունակությունը:

Այն բոլոր պարծենկոտ խոսքերը, որոնք ասվում են հաղթանակից հետո, բացարձակապես չեն արտահայտում այն լարվածությունը, որով նախապատրաստվում է այդ հաղթանակը: Բուն ճակատամարտից առաջ ամեն ինչ գնահատում և հաշվում են այնպես, ինչպես որ կա իրականում:

Լուկուլլոսը ամեն ինչ արել էր, որ հանդիպի ճակատամարտում Տիգրանի հնարավորինս փոքր բանակի հետ: Դրան էին նպաստել ինչպես հաջողված դիվանագիտական (Գոմմագենե), այնպես էլ Մուրեկայի և, հատկապես, Մեքստիլիոսի, ռազմական հաջողությունները (Օսրոյենեի բանակը): Մակայն նույնիսկ ոչ լրիվ կազմով հայկական բանակը ներկայացնում էր 70-80.000 զինվորներից բաղկացած, փորձառու զորավարներով ղեկավարվող հսկայական զանգված, որի հարվածին նա պետք է դիմանար: Հատկապես մտահոգիչ էր հայկական հեծելազորը, որը ոչ միայն ավելի քան երկու անգամ գերեզանցում էր հոռմեականին, այլև ավելի մարտունակ էր:

Լուկուլլոսը ենթադրում էր, որ Տիգրանը իրեն փորձելու է

պարտադրել կանոնավոր ճակատամարտ՝ հետևակը կենտրոնում, հեծելազորը՝ թևերին: Եթե նա ընդունեց Տիգրանի մարտառճը և գնար ճակատային բախմանը, ապա Տիգրանը սկզբում թևերում պարտության կմատնեի ու կցրեր թույլ հռոմեական հեծելազորին, իսկ հետո կսեղմեր հռոմեական հետևակը իր մեծաթիվ հետևակի ու հեծելազորի միջև, որից հետո այդ մահաբեր շրջապատման օղակից դուրս պրծնելը շատ դժվար գործ կլիներ:

Տիգրանի նպատակը Լուկուլլոսի համար «Կաններ» նախապատրաստելն էր: Սակայն «Կաններ»-ի համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն Հաննիբալի, այլև Վարրոնի առկայությունը: Իսկ Լուկուլլոսը ամեննին Տերենցիուս Վարրոն չէր:

Լուկուլլոսը ընդունում է Տիգրանի համար անսպասելի մի որոշում, որը իրականացնելուց հետո իր անունը ոսկե տառերով էր գրվելու համաշխարհային ռազմավեստի պատմության էջերում: Կանխատեսելով հայկական բանակի դասավորությունը՝ նա որոշում է առջևից հեծելազորով հարվածել հայկական կիսադասավորված զորքերին, ձեռնամարտի բռնվել հայկական հեծելազորի հետ, մինչև հայկական զորքի աջ թևի մոտակայքում գտնվող բլրի հետևից հռոմեական լեգեոնները անկատարեն շրջանցեն հայկական բանակը և թիկունքից հարվածեն գումակին, իսկ աջ թևից՝ կատաֆրակոսներին: Նրա մտահղացումն էր՝ թևային հարվածով շահել ճակատամարտը՝ օգտագործելով իր բանակի հիմնական զորատեսակը՝ լեգեոնները: Նրա համար, որ Տիգրանը չբացահայտի իր մտադրությունները, Լուկուլլոսը պետք է դաշնակիցների ծանր հետևակը դասավորեր կոհորտներով և ցույց տար Տիգրանին որպես հռոմեական լեգեոններ, այն էլ այնքան համոզիչ, որ համոզեր Տիգրանին, որ սա է իր գլխավոր ուժը, մինչև որ իսկական լեգեոնները կկատարեն հայկական բանակի շրջանցումը: Դրա համար Լուկուլլոսը օգտագործեց իր մոտ պահված մոտ 2.000 զոհված լեգեոնների սպառազինության կոմպլեկտները, որով նա զինեց դաշնակիցներին՝ բութանիական ծանր հետևակը:

Լուծումը շատ հանդուգն էր. եթե հայոց արքան ունենար ուժեղ ռեզերվ, մասնատված հռոմեական բանակի պարտությունն անխուսափելի էր:

Հռոմեական բանակի հիմնական ուժի՝ լեգեոնների ձախ թևի և թիկունքի հարվածը հեծելազորի ճակատային գրոհի և դաշնակիցների փաղանգի ցուցադրական գործողությունների ֆոնի վրա պետք է ապահովելին հռոմեացիների հաղթանակը: Դաշնակիցների կոհորտների և թեթևազենների բացակայության դեպքում Տիգրանին դժվար կլիներ համոզել, որ ողջ հռոմեական բանակը իր առջևում է: Բացի դրանից, դաշնակցային 11.000-ոց զանգվածը անհրաժեշտ օպերացիոն կապ էր ստեղծում հեծելազորի և հայերին շրջանցող լեգեոնների միջև:

Անհաջողության դեպքում հռոմեական զորքերը կարող էին նահանջել և պատսպարվել դաշտային ճամբարում, իսկ Մուրենայի 14.000 զորաբանակը ընդունակ էր հետ մղել Տիգրանակերտից դուր եկած հայկական զորամասերին և պաշտպանվել թե՛ Տիգրանակերտի պաշտպանների, թե՛ Տիգրանի բանակի հնարավոր հարձակումներից, եթե Լուկուլլոսը անհաջողություն կրեր ճակատամարտում: Եվ Կիզիկոսի հերոսը ընդունակ էր պատրաստած լինել այնպիսի դաշտային ամրություններ, որոնք դիմանային ուժեղ բանակի գրոհին: Լուկուլլոսի հիմնական հույսը հռոմեական լեգեոնների արտակարգ շարժունակության և մարտունակության վրա էր: Այդ պատճառով 10.000 զրոհող լեգեոնների կորիզը կազմում էին երկու ֆիմբրիական լեգեոնների պողպատակուտ վետերանները:

5.2.2. Տիգրանի ճակատամարտի պլանը և հայկական բանակի դիսպոզիցիան

Այժմ անդրադառնանք հայկական բանակի կազմին:

Սպախանոսի հաղորդումը ճակատամարտին մասնակցած հայկական 250.000 հետևակազորի և 50.000 հեծելազորի մասին ակներև թյուրիմացություն է և, ըստ երևույթին, ավելի շատ արտացոլում էր հայկական կայսրության ընդհանուր զինուժի մոտավոր քանակը և մոբիլիզացիոն հնարավորությունները, քան դաշտային բանակի հանելու ունակությունը: Հիշենք, որ Հին աշխարհի ռազմական պատմությունը այդպիսի մեծության դաշտային բանակներ գրանցել է միայն Հին Չինաստանում: Արդեն 100.000-ոց բանակը համարվում էր շատ խոշոր և պատմության

մեջ քիչ են դեպքերը, որ այդ թիվը զգալիորեն գերազանցվեր: 69 թ. վիճակով, հայկական կայսրության ռազմական կարողությունները այդպիսի հնարավորություններ չէին ընձեռում:

Պլուտարքոսը իր վկայության մեջ բերում է Ապալիանոսի հաղորդածին մոտ թվեր, որ նույնպես ավելի շատ վկայում են Տիգրանյան տերության ընդհանուր ռազմական կարողությունների մասին: Պլուտարքոսը նաև նշում էր տարբեր զորատեսակների թվաքանակը, որը շատ արժեքավոր տեղեկություն է ոչ միայն Տիգրանի ողջ բանակի, այլև Տիգրանակերտի ճակատամարտում մասնակցած հայկական ուժերի հնարավոր կազմը պատկերացնելու համար: Ըստ Պլուտարքոսի (Lucullus, 26, 9) Տիգրանը ճակատամարտում ուներ.

- 20.000 աղեղնավոր և պարսավոր,
- 55.000 ձիավոր, որոնցից 17.000 զրահավոր,
- 150.000 ծանրազեն հետևակ,
- 35.000 կամուրջ և ճանապարհ շինող և այլ աշխատող,
- ընդամենը՝ 260.000 զինվոր:

Եթե այս քանակը երեք անգամ փոքրացնենք (Մեմնոնի հաղորդած 80.000 թվին համապատասխան), ապա կստանանք.

- 6.000 աղեղնավոր և պարսավոր,
- 17.000 ձիավոր, որոնցից մոտ 7.000 զրահակիր,
- 46.000 ծանրազեն հետևակ,
- 11.000 կամուրջ և ճանապարհ շինող և այլ աշխատող,

Ընդամենը՝ 80.000 զինվոր:

Ֆլեգոնը, ըստ Կուրտ Էփհարդի արտահայտած կարծիքի, շվոթելով Տիգրանակերտի ճակատամարտում մասնակցած հայկական բանակի թվաքանակը Արածանիի ճակատամարտի հետ, նշում է 30.000 ձիավոր և 40.000 հետևակ [11]: Մենք կարծում ենք, որ Ֆլեգոնի նշված թվերը վերաբերում են Հայաստանի հարավում 68 թ. ուշ աշնանը կայացած երրորդ մեծ ճակատամարտին: Եթե համենայն դեպս, ենթադրենք, որ Էփհարդը ճիշտ էր, ապա Ֆլեգոնի և Մեմնոնի տվյալները գրեթե լրիվ համընկնում են: Պարզապես Ֆլեգոնը չի նշում ոչ մարտական ստորաբաժանումների թիվը:

Նկար 5.16. Կատաֆրակտոս, I դ. (Մ. Գորելիկի վերականգնումը, նշենք, որ մ.թ.ա. I դ. առաջին կեսին ազդրերը դեռ զրահով պաշտպանված չէին):

Եվտրոպիոսը հաղորդում է 100.000 հետևակի և 7.500 զրահակիր հեծելազորի մասին: Այս թվերը նույնպես շատ հետաքրքիր են: 7.500 կատաֆրակտոսներ Տիգրանը կարող էր հավաքել ճակատամարտի համար: Ավելին, երբ քննում ենք Պլուտարքոսի հաղորդած հայկական բանակի տեսակների համամասնությունը, հանգում ենք այն եզրակացության, որ դա ոչ միայն հայկական ճոշավոր այրուձին էր, այլ նաև մեղականը:

Եթե փորձենք համաձայնեցնել Պլուտարքոսի տվյալները Մեմնոնի հաղորդածի հետ, հաշվի առնելով նաև Եվտրոպիոսի թվերը, ստացվում է, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցած հայկական բանակի թվաքանակը ըստ զորատեսակների կարող էր լինել հետևյալը.

- 20.000 ձիավոր, որոնցից 7.500 կատաֆրակտոս.
- 5.000 աղեղնավոր և պարսավոր.
- 45.000 ծանրազեն հետևակ.
- 10.000 կամուրջ և ճանապարհ կառուցող և այլ աշխատող.
- ընդամենը՝ 80.000 զինվոր:

Կարո՞ղ էր Տիգրանը հավաքել 100.000 հետևակ: Անշուշտ, սակայն դրան խոչնդոտեցին հռոմեացիների ակտիվ դիվանագիտական և ռազմական գործողությունները, որի հետևանքով

Տիգրանի ենթակա որոշ թագավորություններ և իր մոտ ժամանող գործերի մի մասը չմասնակցեց ճակատամարտին: Հնարավոր ենք համարում, որ եթե չլինեին այս խոչընդոտները, ապա Տիգրանը ի վիճակի էր հավաքել ավելի մեծ բանակ:

Հետաքրքիր է նշել հռոմեական բանակի ավելի մեծ շարժունակությունը՝ ըստ մեր հաշվարկների, հռոմեական 55.000-ոց բանակի 4%-ից պակաս թիվ (2.000 մարդ) էին կազմում օժանդակ ստորաբաժանումները, իսկ հայկական 80.000 բանակի՝ 12.5%-ը (10.000 մարդ):

Եթե հիշենք սելևկյան բանակների մեծաթիվ գումակները, այս թվերը զարմանալի չեն թվա: Եթե Անտիոքոս Գ բանակի մեկ հոպլիտին սպասարկում էր մեկ ծառա, իսկ ձիավորին՝ երկու, բնական է, որ 80.000 բանակին ուղեկցեր մոտ 160.000 սպասարկող անձնակազմ, որտեղից էլ կարող էին ծնվել 260.000 – 300.000 բանակների մասին առասպելները: Մակայն դժվար էր պատկերացնել՝ ինչպես մարդկանց այդ հսկա ամբոխը պետք է հաղթահարեր Հայկական Տավրոսի լեռնազքերը և պարենավորվեր: Ըստ երևույթին, Տիգրանի բանակին ուղեկցող գումակը իր քանակով զգալիորեն զիջել էր սելևկյան բանակներին: Հայկական, ինչպես նաև պարթեական, բանակները երբեք չեն ունեցել սելևկյան բանակների նման մարդաշատությունը:

Այժմ պարզենք հայկական բանակի ազգային կազմը և համապատասխան գորատեսակները:

Ծանր հեծելագործ հայկական բանակում ներկայացված էր հայկական և ատրպատականյան կատաֆրակտոսների գնդերով, մոտավորապես.

- հայկական ճոշավոր այրուձի (5 գունդ)՝ 5.000 հեծյալ.
- ատրպատականյան կատաֆրակտոսներ (2,5 գունդ)՝ 2.500 հեծյալ, ընդամենը՝ 7.500 հեծյալ: Այս թվից 500 ատրպատականյան կատաֆրակտոսները Միհրդատ Մեդացու թիկնագործից են:

Ըստ երևույթին, Տիգրան Մեծի թիկնագործի հեծելագործը՝ 2 գունդ, նույնպես ճոշավոր այրուձի էր, սակայն նախատեսված բացառապես արքայից արքայի անձը պահպանելու համար, որը նախատեսված չէր օգտագործել որևիցե ճակատամարտում: Այդ պատճառով Տիգրան Մեծի թիկնագործը՝ 2.000 կատաֆրակտոսներին, հայկական բանակի կազմի մեջ չենք հաշ-

վում:

Թեթև հեծելագործ հայկական բանակում ներկայացված էր հայկական, ատրպատականյան, քարակենական, սակարաուկյան և օսրոյենական հեծելագնդերով, որի հնարավոր կազմն էր.

- հայկական թեթև այրուձի (5 գունդ)՝ 5.000 հեծյալ.
 - ատրպատականյան թեթև այրուձի (1,5 գունդ)՝ 1.500 հեծյալ.
 - քարակենական թեթև այրուձի (2 գունդ)՝ 2.000 հեծյալ.
 - սակարաուկյան թեթև այրուձի (2 գունդ)՝ 2.000 հեծյալ.
 - իբերական թեթև այրուձի (1 գունդ)՝ 1.000 հեծյալ.
 - ադիաբենական թեթև այրուձի (1 գունդ)՝ 1.000 հեծյալ.
- ընդամենը՝ 12.500 հեծյալ:

Ծանր հետևակը հայկական բանակում ներկայացված էր հայկական, ատրպատականյան, իբերական, ադվանական, ադիաբենական, կորդուքյան վահանակիրների և նիզակակիրների գնդերով.

- հայկական վահանակիրներ (10 գունդ)՝ 10.000 զինվոր.
- հայկական նիզակակիրներ (10 գունդ)՝ 10.000 զինվոր.
- ատրպատականյան, իբերական, ադվանական ծանրազեն հետևակ (15 գունդ)՝ 15.000 զինվոր.
- ադիաբենական և կորդուքյան ծանրազեն հետևակ (10 գունդ)՝ 10.000 զինվոր.

ընդամենը՝ 45.000 զինվոր:

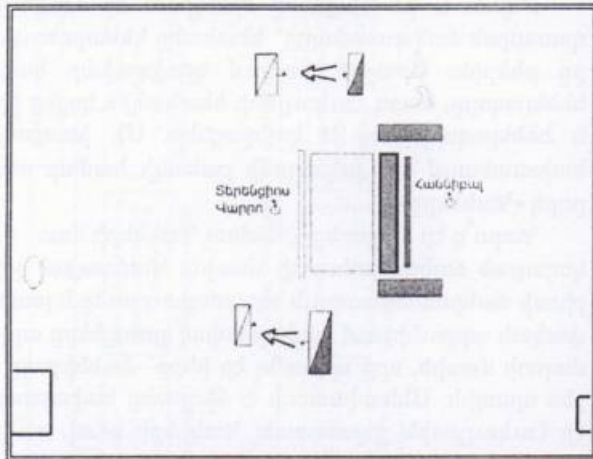
Թեթև հետևակը հայկական բանակում ներկայացված էր հայկական և ատրպատականյան գնդերով.

- հայկական նետաձիգներ և պարսավորներ (4 գունդ)՝ 4.000 զինվոր.
- ատրպատականյան նետաձիգներ (1 գունդ)՝ 1.000 զինվոր.

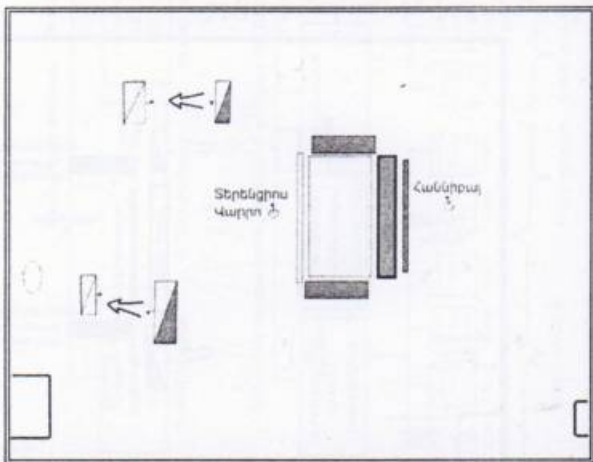
ընդամենը՝ 5.000 զինվոր:

Գումակի կազմի մոտավորապես կեսը՝ 5.000-ը հայեր էին, մնացածը այլազգի:

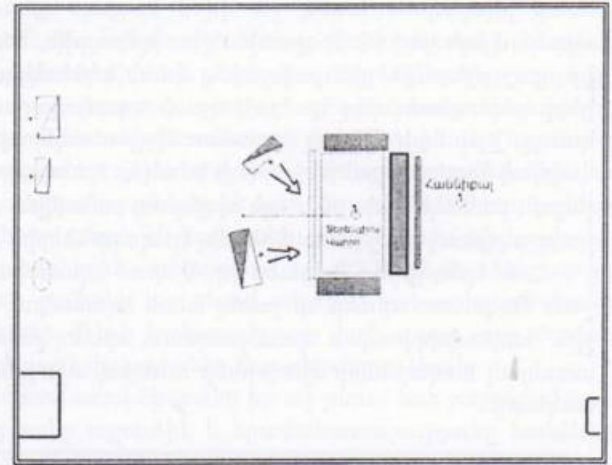
Այսպիսով, Տիգրանի բանակի մոտավորապես կեսը՝ 39.000 զինվորը, հայ էին (Տիգրանի թիկնագործի 2.000 հեծյալների հետ՝ 41.000 զինվոր՝ կեսից ավելին), մնացածը Հայկական բազմազգ կայսրության այլ ներկայացուցիչները, որտեղ իրենց բազմությամբ աչքի էին ընկնում ատրպատականցիները և ադիաբենցիները: Հայկական բանակի կազմը Տիգրանակերտի ճակատամարտում ներկայացված է թիվ 5. 17. գծանկարում:

Գծանկար 5.18բ. Կաննի ճակատամարտը հոռմեացիների և կարթագենացիների միջև մ.թ.ա. 216 թ.՝ 2-րդ փուլը

Գծանկար 5.19ա. Կաննի ճակատամարտը հոռմեացիների և կարթագենացիների միջև մ.թ.ա. 216 թ.՝ 3-րդ փուլը

Գծանկար 5.19բ. Կաննի ճակատամարտը հոռմեացիների և կարթագենացիների միջև մ.թ.ա. 216 թ.՝ 4-րդ փուլը

Հաննիքալը որոշեց շրջապատել հոռմեացիներին իր ուժեղ թևերով, որոնք բաղկացած էին ուժեղ հեծելագորից: Կարթագենական հեծելագորը տեղաբաշխվեց խիստ անհավասար՝ հոռմեական ձախ թևում գտնվող ուժեղ՝ 4.000-ոց հեծելագորին հակադրվում էր միայն 2.000 կարթագենացի հեծյալ, այն դեպքում, երբ հոռմեական աջ թևի 2.000 հեծելագորի դեմ կարթագենացիները կենտրոնացրել էին բազմակի ավել հեծյալներ՝ 8.000 (այդ թվում ծանր այրուձին): Միանշանակ է, որ Հաննիքալին պետք էր արագ և անվերապահորեն ջախջախել հոռմեացիների թևերից մեկը (կենտրոնը կարող էր չլիմանալ հոռմեացիների ճնշմանը)՝ տվյալ դեպքում հոռմեական աջ թևը: Հետևանքի թևերին ինքը տեղադրել էր փորձված հետևանքի խորը գորայայուներ: Հոռմեացիները ընկճեցին Հաննիքալի թույլ կենտրոնը, սակայն կողքերից շրջապատվեցին հետևանքով, իսկ մի փոքր անց նաև հետ վերադարձավ հոռմեական հեծելագորին ցրած կարթագենական հեծելագորը և թիկունքից հարվածեց հոռմեացիներին, որոնք շրջապատվեցին և կործանիչ պարտություն կրեցին:

Հետագայում Կանների ուրվականը հետապնդում էր բազմաթիվ գորավարների, սակայն քչերը կարողացան կրկնել այն

այս կամ այն չափով: Տիգրանին, ըստ երևույթին, հաջողվել էր իր որոշ թշնամիներին ջախջախել նման եղանակով, սակայն ինքը թերագնահատել էր Լուկուլլոսի ռազմավարական տաղանդը: Կար նաև մեկ այլ պատճառ: Տիգրանակերտի մոտ հավաքված Տիգրանի բանակը ավելի նման էր դանդաղաշարժ սելևյան բանակներին, քան այն սրընթաց բանակին, որով Տիգրանը սկզբնական շրջանում ընկճել էր պարթևներին ...

Ըստ երևույթին, Տիգրանը իր վարած պատերազմներում շատ ճակատամարտեր էր շահել նման եղանակով, նաև վերջին՝ հարավսիրիական պատերազմում, որտեղ ջախջախել էր տասնյակ հազարավոր զինվորներ ունեցող ախոյանների բանակները:

Տիգրանը իր ժամանակի ամենափորձված և տաղանդավոր զորավարներից մեկն էր: Տիգրանակերտի ճակատամարտում նրա կիրառած ռազմավարության դեմ հնչած քննադատությունը, ինչպես օրենք, Տիգրանի մտահոգացումները չըմբռնելու կամ թերի ըմբռնելու հետևանք է:

Հետևենք Տիգրանի մտքերի հնարավոր ընթացքին:

Տիգրանը հետևում էր հռոմեա-պոնտական պատերազմների ընթացքին և գիտեր, որ Միհրդատի գլխավոր հարվածային ուժը հռոմեացիների դեմ փոքրիայքյան ծանր հեծելազորն էր: Նաումովը, վերլուծելով 3-րդ պոնտական պատերազմի ընթացքը, հարց է տալիս. «Այս ի՞նչ հեծելազոր է, որ հռոմեական 5 լեգեոնը վախենում են դաշտ դուրս գալ»: Ինքը, Նաումովն էլ պատասխանում է այդ հարցին՝ հայկական զրահապատ այրուձին: Իսկ ինչ կարող է անել այդ այրուձին, հայտնի է դառնում Նաումովի 67թ. Ձելայի ճակատամարտի բավականին մանրամասն վերլուծությունից [173]:

Կատաֆրակտոսների զնդերը կարող էին օգտագործվել մարտական երկու եզանակով՝ առաջինը ուղղակի հարվածելով ճակատիվ ծանր հետևակին և բռնվելով նրա հետ ծանր ձեռնամարտի, երկրորդը՝ հեռահար մարտ՝ նետ ու աղեղով: Առաջին եղանակը կարող էր բերել մեծ կորուստների (եթե վրա չհասներ սեփական հետևակը), սակայն հասցնում էր վճռական արդյունքների:

Տիգրանը որոշում է իր աջ թևում տեղակայել կատաֆրակտոսների զնդերի մեծ մասը, որով շեշտակի հարված հասցնի լեգեոնների ձախ թևին, կազմալուծի նրանց շարքերը, որով հնարավորություն տա իր բազմաթիվ ծանր հետեվակին պարտության մատնել հռոմեական լեգեոններին: Այս հարվածը իրականացվում է խիտ զորասյունով՝ դրագոնայով: Այն, որ 6.500 կատաֆրակտոսները, ինչպես Ձելայում 4.000 հայ կատաֆրակտոսները ունակ են խորտակիչ հարվածով ճշմեղ, ջախջախել լեգեոններին, անկասկած էր: 1.500 թեթև հեծելազորը հայկական բանակի աջ թևում պետք է կատարեր օժանդակ ֆունկցիաներ մինչև հակառակորդի փախուստը, որի ժամանակ նա պետք է փոխարիներ ճոշավոր այրուձին:

Այս պատճառով Տիգրանը իր աջ թևում հոծ շարքերով դասավորեց ծանր այրուձին և հրամանատարությունը հանձնեց նման հեծելազորի մեծ փորձ ունեցող զորավարին՝ Միհրդատ Մեդացուն:

Տիգրանի բանակի կենտրոնը կազմող հետևակը նույնպես դասավորված էր որոշակի մտահոգացումով: Կենտրոնում զբոսնվող վահանակիրների, նիզակակիրների և թեթևագեներների հայկական զնդերը կազմում էին Տիգրանի բանակի մարտակարգի հիմքը. հռոմեական հոչակավոր հետևակի հնարավոր գրոհը պետք է ընդուներ հայկական կայսերական բանակի ամենատոկուն հետևակը: Հայկական հետևակի առաջին գիծը կազմում էին վահանակիրները, երկրորդը՝ նիզակակիրները և, երրորդը՝ նետաձիգները:

Հայկական բանակի ձախ թևն ուներ բարդ կառուցվածք. նա բաղկացած էր Ադիաբենեի թագավորի հրամանատարության տակ գտնվող բուն ձախ թևից՝ 10.000 հետևակ ու 1.000 հեծյալ, և հզոր հեծելաբանակից՝ 11.000 հեծյալ, որը ղեկավարում էին հայ զորավարները:

Ադիաբենեի թագավորի զորաբանակը պետք է ապահովեր հայկական բանակի ձախ թևի կայունությունը: Ձախ թևի մեծաքանակ հեծելաբանակը նախատեսված էր ոչ թե հայկական ձախ թևը պաշտպանելու, այլ հռոմեական հեծելազորի դիմադրությունը ընկճելուց հետո շրճանցող երթով դուրս գալու համար հռոմեացիների թիկունք և շեշտակի հարվածով շրջապատելու նրանց՝ զցելով հայկական հետևակի, աջ թևի զրահապատ այրուձին և թեթևագեներ հեծելազորի մահաբեր օղակի

մեջ: XIX դարի և XX դարի առաջին քառորդի ռուս և գերմանացի զորավարները այսպիսի խնդիրներ կատարող մեծ հեծելաբանակները անվանում էին ռազմավարական հեծելագոր (стратегическая конница):

Այսպիսին էր Լուկուլլոսի համար նախատեսված Տիգրանի «Կանները»: Տիգրանը կարծում էր, որ Լուկուլլոսը պահպանել է իր Պոնտոսյան ռազմարշավում ցուցաբերած զգուշությունը և որոշ դանդաղ կոտորությունը:

Օրագիրը իրատեսական էր, նրան դժվար էր հակադրվել, և Տիգրանը համոզված էր իր հաղթանակի վրա: Այն հանճարեղ հնարքը, որը կկիրառվի Լուկուլլոսի կողմից իր դեմ, նրա համար բացարձակ անսպասելի էր:

5.2.1. Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքը

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքը նպատակահարմար է նկարագրել՝ նշելով հայկական և հռոմեական զորքերի նախնական դասավորությունը, իսկ բուն ճակատամարտի ընթացքը բաժանել չորս փուլի.

- առաջին փուլ՝ հռոմեական թեթևազեն հետևակի գրոհը հայկական բանակի աջ թևում գտնվող բլրի վրա և հռոմեական հեծելագորի գրոհը հայկական հետևակի վրա.
- երկրորդ փուլ՝ հայկական հեծելագորի հակահարվածը և հռոմեականի նահանջը (կեղծ փախուստը).
- երրորդ փուլ՝ հռոմեական լեգեոնների թիկունքային ու թևային գրոհը հայկական բանակի վրա.
- չորրորդ փուլ՝ հռոմեական հեծելագորի կրկնակի գրոհը, հայկական բանակի վերջնական կազմալուծումը և փախուստը մարտի դաշտից:

5.2.1.1. Չորրորդի նախնական դասավորությունը Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ (նկար 5.20.)

Քննենք զորքերի նախնական դասավորությունը Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ (նկար 5.20.) Առաջինը հետև-

վենք հռոմեական բանակի զորաշարժերին:

Մ.թ.ա. 69 թ. հուլյանի 6-ի առավոտյան հռոմեական բանակը երեք զորախմբերով դուրս է գալիս դաշտային ճամբարից և շարժվում են այժմյան Բոհոտան-աու գետի աջ ափով դեպի հայկական բանակը: Առաջին զորախումբը բաղկացած էր Լուկուլլոսի ողջ հեծելագորից՝ մոտ 8.000 հեծյալ, երկրորդ զորախումբը, որը շարժվում էր առաջինի հետևից, կազմված էր դաշնակիցների ծանր- և թեթև հետևակից՝ 11.000 զինվոր, երրորդը շարժվում էր երկրորդի հետևից և մոտավորապես բաղկացած էր 2.000 հետևակից: Վերջին զորախումբում էր գտնվում Լուկուլլոսը:

Այդ ժամանակ գետի հակառակ ափին Տիգրանը կարգավորում էր իր բանակը. կենտրոնում կանգնեցնում էր հետևակը՝ մոտավորապես 45.000 ծանրազեն և 5000 թեթևազեն: Աջ թևն էր կազմում հիմնականում զրահապատ հեծելագորը՝ մոտ 8.000 հեծյալներ, որից 6.500 կատաֆրակտոսները, ձախ թևում էր տեղադրված հայկական բանակի զրեթե ողջ թեթև հեծելագորը՝ մոտ 12.000 հեծյալ: Հայկական բանակի աջ թևը ղեկավարում էր Միհրդատ Մեդաջին, ձախ թևը՝ Ադիաբենեի թագավորը և հայ հեծելագորի իրամանատարը, կենտրոնը և ընդհանուր բանակի ղեկավարությունը Տիգրանը վերցրել էր իր վրա: Հետևում տեղադրվել էր 10.000-ոց գումակը:

Հսկայական՝ 80.000-ոց հայկական բանակի շարվող շարքերի առջև ծավալվող 21.000-ոց հռոմեական բանակի տեսքը այնքան անհամոզիչ էր, որ Տիգրանը հեզնում է. «Բանակցությունների համար շատ են, պատերազմելու համար՝ քիչ»:

Այս պահին հռոմեական դաշնակիցների թեթևազենների երկու կոհորտ դուրս են մղում հայկական բանակի աջ թևի մոտակայքում գտնվող բլրի գագաթից հայ հետախույզներին և այնտեղ գտնվող աննշան թվով հայ պարսավորներին և նետաձիգներին: Այս ընդհարումը հայերի կողմից դիտվում է որպես չնչին մի դրվագ, որովհետև շուտով հայկական զրահապատ այրուձին պետք է հարձակվեր հռոմեացիների վրա: Սակայն, զրավելով բլուրը, հռոմեացիները հնարավորություն են ստանում հայերին հակառակ ստորոտով, դեպի հայերի աջ թևը և թիկունքը՝ գումակը, աննկատ անցկացնել իրենց 4-րդ զորախումբը՝ լեգեոններին:

Այդպիսով հռոմեական դաշտային ճամբարից հայերի հա-

մար աննկատ դուրս է գալիս չորրորդ գորսայունը, որը բաղկացած է 10.000 լեզեռներներից՝ 24 կոհորտ (և 2 կոհորտ դաշնակցային թեթև հետևակից՝ մոտ 750 զինվոր): Դա ֆիմբրիական լեզեռներն են և Մեքստիլիոսի լեզեռնի չորս կոհորտը: Նրանք սրընթաց կտրում անցնում են գետը և շարժվում են դեպի Տիգրանի բանակի աջ թևը ու թիկունքը: Լուկուլլոսի այս գորաշարժը՝ մանևրը, Տիգրանի համար տեսանելի չէ, որովհետև իր բանակի աջ թևում գտնվող բյուրերը թաքցնում են հակառակորդի այս գործողությունը: Միառժամանակ հետո այդ լեզեռները կհայտնվեն հայկական գումակի մոտակայքում՝ հայկական բանակի աջ թևից ու հետևից:

Լուկուլլոսը իր թիկնապահ 2 կոհորտով (1.000 լեզեռներ) և 2 կոհորտ դաշնակից զալատներով (850 ծանրազեններ) շարժվում է դաշնակցային հետևակի և թեթևազենների հետևից՝ բավականին հետ մնալով նրանցից: Տիգրանը տեսնում է իր վրա շարժվող հռոմեական զորքի աջ թևը՝ հեծելագորը, կենտրոնը՝ դաշնակցային ծանր հետևակը՝ շարված կոհորտներով ու թեթևազենների խմբերով և ձախ թևի մի մասը՝ Լուկուլլոսի թիկնապահ 2 կոհորտը և դաշնակիցներին՝ 2 կոհորտ, 850 զինվորով, ընդամենը՝ ավելի քան 21.000 զինվոր: Դեպի իր թիկունք շարժվող երրորդ գորսայունը՝ 10.000 լեզեռներներին և 750 թեթևազեններին, նա չի նկատում:

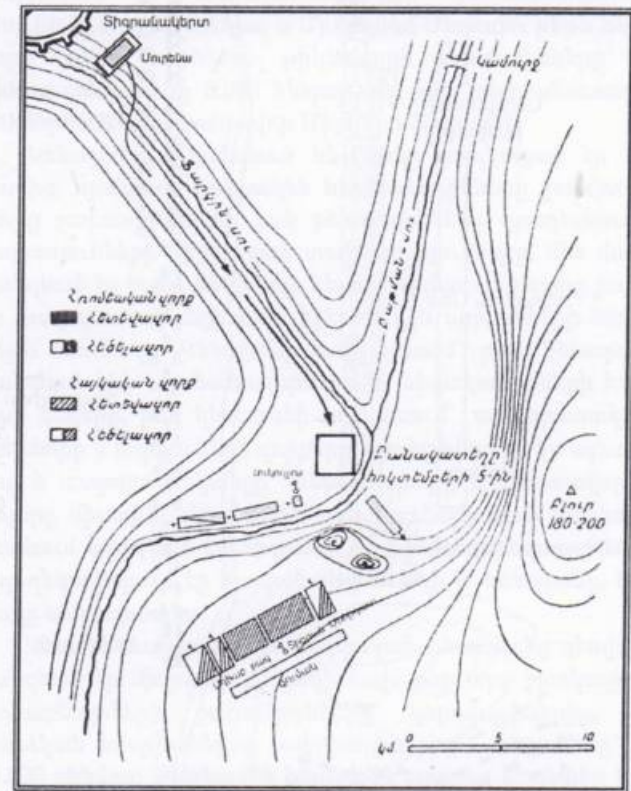
Հռոմեական հեծելագորը, հասնելով և մի փոքր էլ անցնելով գետի դիմացի ափին շարվող հայկական հետևակին, շրջադարձ է կատարում ձախ և մարտական դիրք ընդունում:

Հետևից քայլող դաշնակիցների ծանր հետևակը գետափից մի փոքր հեռու ևս ձախ շրջադարձ է կատարում և դեմքով շրջվելով դեպի հայերը՝ հարդարում մարտական շարքերը: Նա կանգնած է հռոմեական ոճով՝ շախմատաձև դասավորված կոհորտներով: (Հավանական է, որ առաջին գիծը զինված է գոհված 2.000 լեզեռներների սպառազինության կոմպլեկտներով:) Հեռվից նրանք արտաքննապես ոչ մի բանով չեն տարբերվում հռոմեացիներից: Թեթևազենները պաշտպանում են ծանրազենների թևերը:

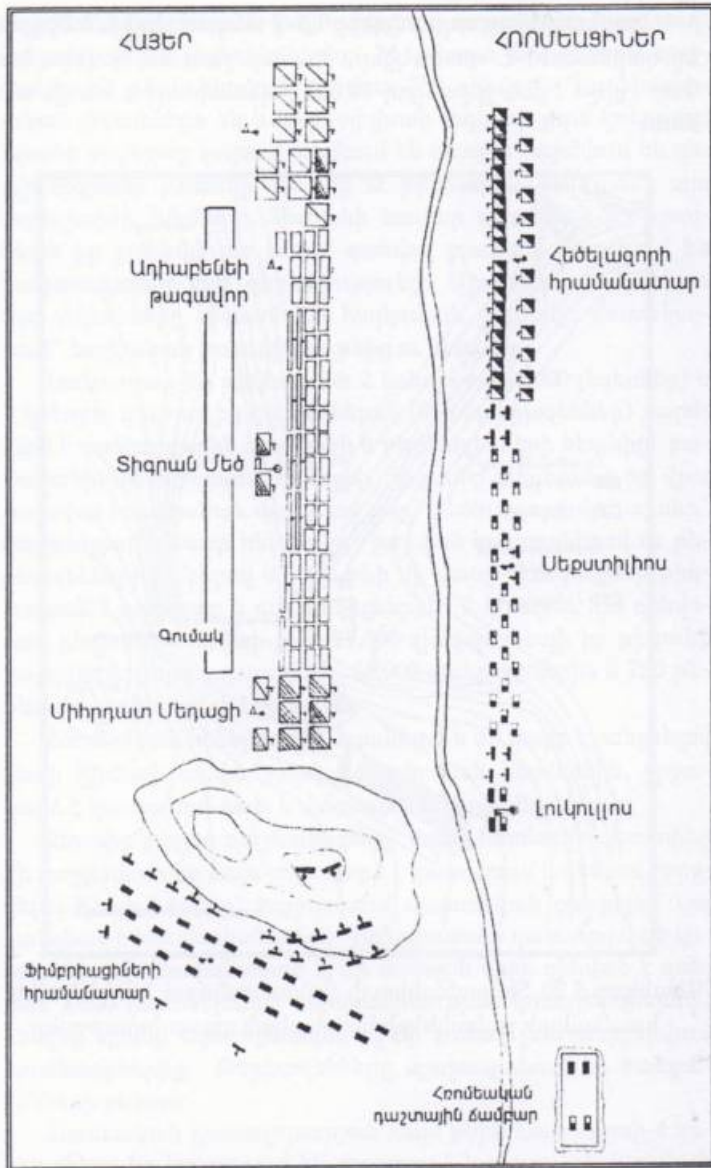
Հռոմեական դասավորության ձախ թևին Լուկուլլոսի 4 կոհորտները ևս կատարում են շրջադարձ և սկսում մարտական հարդարումը: Շրջադարձ կատարող կոհորտների շարժումը Տիգրանին անհասկանալի է և նա ենթադրում է, որ հռոմեա-

ցիները նահանջում են:

Հռոմեացիները սպասվածից 1,5-2 անգամ քիչ են, և Տիգրանը զարմանում է. «բանակցելու համար շատ են, կովելու համար՝ քիչ»: Իրեն շրջանցող 10.000 լեզեռներներին նա չի տեսնում:

Գծանկար 5.20. Տիգրանակերտի ճակատամարտ. հայկական և հռոմեական բանակների նախնական դասավորությունը:

Փժանկար 5.20.ա. Հայկական և հռոմեական բանակների նախնական դասավորության մանրամասնությունները

69 թ. հոկտեմբերի 6-ի առավոտյան հայկական բանակը անշտապ շարվում է գետի ձախ ափին: Նա բաղկացած էր աջ ու ձախ թևերից և կենտրոնից: Բանակի հետևում գտնվում էր գումակը:

Աջ թևը բացառապես կազմված էր հեծյալներից: Դրանք հայկական ու ատրպատականյան կատաֆրակտոսների գնդերն էին՝ 6.500 հեծյալ և Միհրդատ Մեղացու թեթև հեծելազորի գունդը ու հեծյալ թիկնազորի թեթևագեները՝ 1.500 հեծյալ, ընդամենը 8.000 հեծյալ: Աջ թևի հրամանատարն էր Ատրպատականի թագավոր Միհրդատ Մեղացին:

Կենտրոնում կանգնած հետևակը բաղկացած էր երկու մասից, որոնցում ծանրագեն հետևակայինները շարվում էին խորը շարասյուններով, իսկ թեթևագեները զբաղեցնում էին շարասյունների միջև եղած տարածությունները, մեծ մասն էլ կանգնած էր ծանր հետևակի հետևը: Կենտրոնի աջից շարվում էր ատրպատականցիների, իբերների և աղվանների ծանր ու թեթև հետևակը: Կենտրոնի ձախ կեսում՝ բուն կենտրոնում, կանգնած էին վահանակիրների ու նիզակակիրների հայկական գնդերը, իսկ կենտրոնի աջ կեսում՝ ատրպատականցի, իբերների և աղվանների զորքերը, որոնց հետևից կանգնած էին հայ և ատրպատականցի նետաձիգները և պարսավորները: Բոլորը միասին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Հայկական հետևազորի հետևում կանգնած էր Տիգրանը իր թիկնազորով, որը այստեղից ղեկավարում էր հայկական բանակի և՛ կենտրոնը, և՛ բանակը ամբողջապես:

Կենտրոնում կանգնած հայկական հետևակից դեպի ձախ կանգնած էր Տիգրանի բանակի ձախ թևը, որը բաղկացած էր աղիաբենցիների շարասյուններից, կորդվացիներից, հույն վարձկան հոպլիտներից («սիրիացիներից»), ընդամենը՝ մոտ 10.000 զինվոր: Թեթևագեն հետևակը այստեղ նույնպես կանգնած էր ծանրի հետևում: Ձախ թևի հետևակի թևը պահպանում էր աղիաբենական թեթևագեն հեծելազորը: Մեր ենթադրությունն է, որ այս հեծելազորի կազմում աղիաբենի հեծյալների թիվը չէր գերազանցում 1.000-ից, և այս հեծելազունդը անմիջապես պաշտպանում էր աղիաբենյան հետևակի ձախ թևը:

Ձախ թևի ծայրահեղ ձախ մասը զբաղեցնում էր հայկական կատաֆրակտոսների մեկ գունդ, հայկական, քարակենեական ու սակարակաուկների թեթև հեծելազորը, ընդամենը՝ 11.000

հեծյալ:

Այսպիսով, հայկական բանակի ձախ թևի հետևակային զորասյան և ադիաբենցի հեծյալների հրամանատարն էր Ադիաբենեի թագավորը: Մենք չենք կարծում, որ 11.000 հեծյալներից բաղկացած խոշոր զորաբանակի հրամանատարությունը վստահված լիներ ոչ այնքան հմուտ հեծելազորային հրամանատարին, ինչպիսին Ադիաբենեի թագավորն էր: Մեր կարծիքով՝ այս հեծելազորի հրամանատարը պետք է լիներ հայագզի հեծելազորային հրամանատար: Այս խոշոր հեծյալ զորաբանակը նախատեսված էր հռոմեացիների հեծելազորը ընկճելու և թիկունքից հռոմեական հետևակին հարվածելու համար:

Հայկական բանակի հետևում կանգնած էր ամբողջ գումակը, նաև հայկական բանակի օժանդակ զորամասերը, որոնց թիվը մոտ 10.000 էր: Գումակը կանգնած էր հետևակի և, ըստ երևույթին, նաև աջ թևի այրուձիու հետևում:

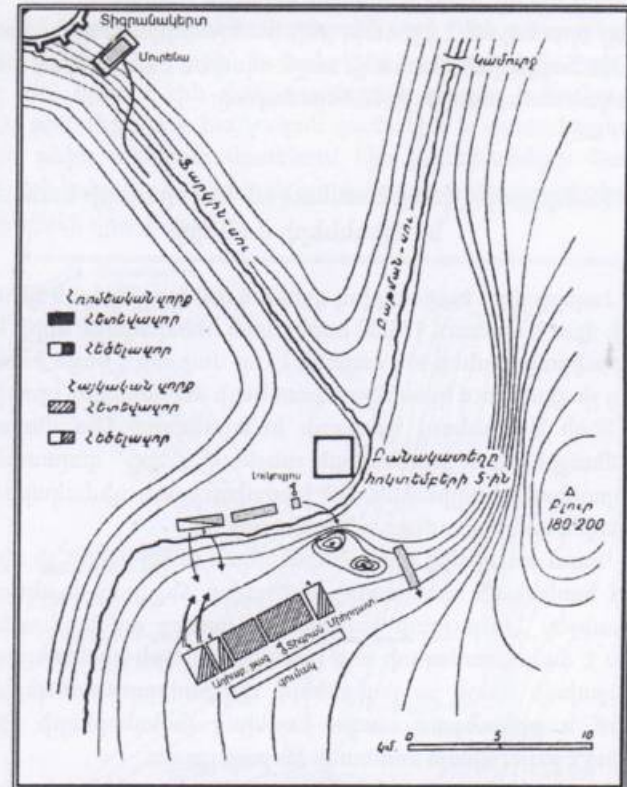
Մարտը սկսվելու պահին հայկական բանակը դեռ չէր հասցրել լրիվ հարդարել իր մարտական շարքերը:

5.2.1.2. Առաջին փուլ. հռոմեական թեթևագեն հետևակի գրոհը հայկական բանակի աջ թևում գտնվող բլրի վրա և հռոմեական հեծելազորի ճակատային գրոհը

Հռոմեական թեթևագեն հետևակը գրոհում է հայկական բանակի աջ թևում գտնվող բլրի վրա և այնտեղից դուրս վանում հայկական հետախուզական ստորաբաժանումները:

Լուկուլլոսը, վերջնականապես համոզվելով, որ հայկական բանակի դասավորությունը համապատասխանում է իր ծրագրերին, իր թիկնազորի երկու կոհորտը հետադարձ է տալիս և շարժվում է մոտ մեկ ստադիում (մոտ 185 մետր) հետ՝ մտադրվելով անցնել գետը և բարձրանալ իր թեթևագենների կողմից գրավված բլուրը. ևս 3 ստադիում:

Բլրից Լուկուլլոսին զեկուցում են հայկական բանակի դասավորության մասին և նաև այն մասին, որ հայերը չունեն ոեզերվ՝ երկրորդ էշելոն: Լուկուլլոսը տեսնում է, որ իր ծրագիրը մոտ է իրագործելուն և հստակեցնում է ճակատամարտում իր հետագա գործողությունները:

Գծանկար 5.21. Տիգրանակերտի ճակատամարտի առաջին փուլը՝ հռոմեական թեթևագեն հետևակի գրոհը հայկական բանակի աջ թևում գտնվող բլրի վրա և հռոմեական հեծելազորի գրոհը հայկական հետևակի վրա:

Երբ Լուկուլլոսի 4 կոհորտը հետ են դառնում, Տիգրանին թվում է, որ Լուկուլլոսը նահանջում է, և նա զարմանում է՝ ասելով Տաքսիլեսին՝ «հռոմեացիները նահանջում են»: Մակայն Լուկուլլոսի նպատակը գետի դիմացի բլուրն է, որտեղից այլ կոհորտների հետ միասին շուտով կարելի է հարձակվել հայկական ծանրագեն այրուձիու վրա:

Այս պահին հռոմեական հեծելազորը գրոհում է վերջնականապես դեռ չշարված հայկական հետևակի վրա, հատկապես

նրանից ավելի ճախ կանգնած այլազգի հետևակի վրա: Տիգրանը հրամայում է իր ճախ թևի հեծելագորին անցնել հակազորի: Հայկական հետևակի առջև սկսվում է հայկական և հռոմեական հեծելագորների հեծելամարտը:

5.2.1.3. Երկրորդ փուլ. Հռոմեական հեծելադրի նահանջը և լեգեոնների մանևրը

Հայերի վրա հարձակվող գրեթե 8.000 հռոմեական հեծելագորի վրա է գրոհում 11.000 հայկական հեծելագորը, որից 1.000 կատաֆրակտոսներ են: Հայտնի է, որ մարտում թեթև հեծելագորը չի դիմանում կատաֆրակտոսների ճակատային գրոհին:

Տեղի է ունենում կատաղի հեծելամարտ: Այս մարտում հռոմեացիները և հռոմեական դաշնակիցները՝ գալատական ու թրակիական այրուձին, մեծ խիզախությամբ դիմակայում են հայերին, սակայն ուժերը անհավասար են:

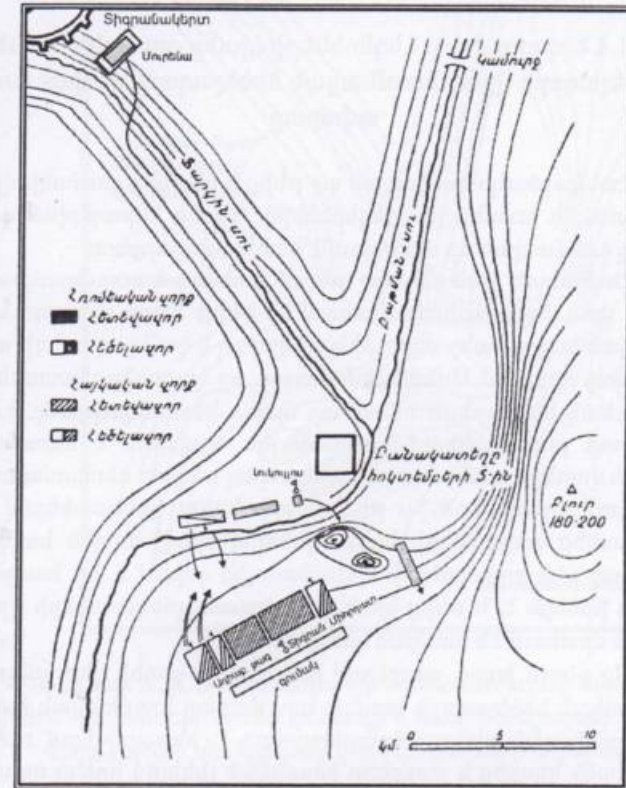
Կարճ բախումից հետո հռոմեական հեծելագորը չի դիմանում հայկական հեծելագորի հրեշավոր ճնշմանը և սկսում է նահանջել: Լուկուլլոսի համար այս պահը ամենավտանգավորն է ճակատամարտի ողջ ընթացքում: Եթե իր հեծելագորը ջախջախվի մինչև իր լեգեոնների դիրքավորումը հայերի աջ թևում և թիկունքում, ապա նույնիսկ լեգեոնների գրոհը կարող է բերել միայն մասնակի հաջողության:

Հռոմեական բանակի դաշնակից ծանրագնները, որոնք դասավորված են կոհորտներով և թևերից պաշտպանված թեթևագններով, մարտի մեջ չեն մտնում, սակայն դիրքավորվում են գետի աջ ափին՝ հայկական հետևակի և աջ թևի գրահապատ հեծելագորի հնարավոր գրոհը դիմակայելու համար:

Հռոմեական ծանր հետևակը՝ լեգեոնները, որոնք սրընթաց երթով անցել էին մոտավորապես 8-10 ասպարեզ ճանապարհ, արդեն հասցրել էին շրջանցել հայկական բանակի աջ թևը և մտնել հայերի թիկունք, պատրաստվում են հարձակվել հայկական բանակի կատաֆրակտոսների ու գումակի վրա:

Այդ պահին Լուկուլլոսը իր երկու թիկնապահ կոհորտով և երկու գակատական կոհորտներով բարձրանում է հայկական դիրքերի աջ թևում գտնվող բլուրը, որի գագաթին գտնվում էր

իրենից 3 ասպարեզ հեռավորության վրա (մեկ ասպարեզով էլ ինքը մոտեցել էր բլրին՝ նահանջելով իր դիրքերից): Բլրի լանջից լավ երևում էին ճակատամարտի դաշտը և Լուկուլլոսի ճախ թիկունքը, ուր հայկական գումակին և կատաֆրակտոսների թևին աննկատ մոտենում էին լեգեոնները: Շուտով պետք է կսկսվեր հայկական զրահապատ հեծելագորի աջ թևի և գումակի վրայի գրոհը:

Գծանկար 5.22. Տիգրանակերտի ճակատամարտի երկրորդ փուլը՝ հայկական հեծելագորի հակահարվածը և հռոմեականի նահանջը:

Հռոմեական հեծելագորի փախուստի կեղծ լինելը շատ

կասկածելի է, առաջինը, որովհետև հռոմեացիները չէին կարող դիմանալ իրենցից որակապես և թվով գերազանցող հեծելազորի գրոհին, երկրորդը և ամենակարևորը՝ այդ կեղծ նահանջի իմաստը անհասկանալի է, նրա օգտին բերվող փաստարկները անհամոզիչ են: Ըստ իս, կեղծ նահանջի վարկածը առաջ է քաշվել ճակատամարտից հետո՝ հռոմեական հաղթանակի փառքը ավելացնելու համար:

5.2.1.4. Երրորդ փուլ. Լեզեոնների գրոհը գումակի և ծանր հեծելազորի վրա, հռոմեական հեծելազորի փախուստի ավարտը

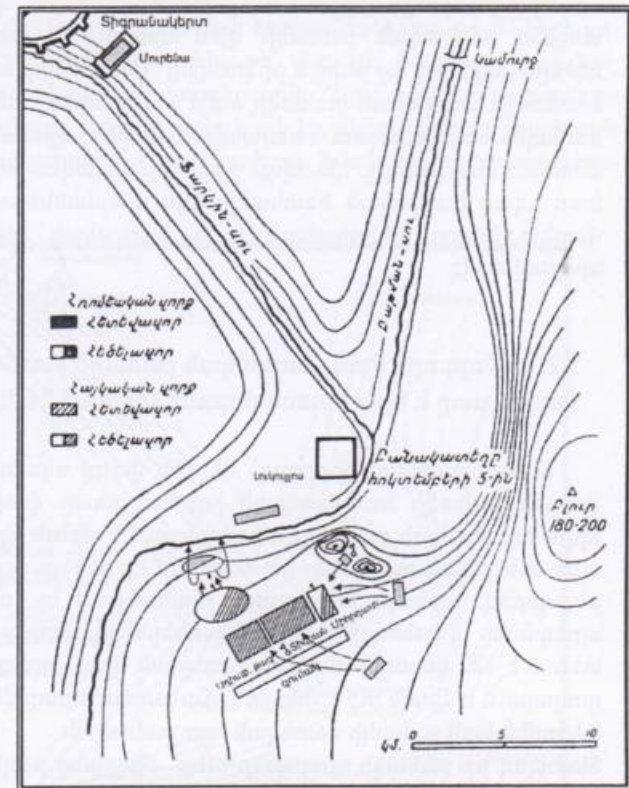
Հանկարծակի հայկական աջ թևից և հետևից գումակի վրա գրոհում են հռոմեական լեզեոնները: Գրոհի ենթարկված գումակը խուճապահար մխրճվում է հետևակի շարքերը:

Հայկական բանակի աջ թևում գտնվող կատաֆրակտոսների վրա լեզեոնները գրոհում են թևից: Խորը զորայունով շարված հայոց ծանր այրուձին անկարող է կռվել այսպիսի անհարմար դիրքում: Ավելին, իմանալով, որ կատաֆրակտոսները ընդունակ են վարելու հեռահար մարտ նետաձգությամբ, Լուկուլլոսը յուրայիններին խստագույնս արգելում է հեռահար մարտ վարել և պահանջում է անհապաղ անցնել ձեռնամարտի:

Լուկուլլոսը, որն իր թիկնազորի երկու կոհորտներով (և դաշնակից գալատների երկու կոհորտներով) արդեն հայկական աջ թևի բլրի լանջին էր, այնտեղից գոչում է, որ հաղթանակը իրենցն է, և թևից գրոհում է կատաֆրակտոսների վրա: Նրան միանում են մնացած կոհորտները:

Աջ թևում խորը շարքերով կանգնած և գրոհի դեռ չանցած հայկական հեծելազորի համար այս մարտը հռոմեական ծանր հետևակի դեմ խիստ անբարենպաստ է. ենթարկվելով ուժեղ հարվածի կողքից և շարքերը խառնված լինելով իրենց դասավորության մեջ մխրճված հայ հետևակայիններով և գումակի մարդկանցով՝ կատաֆրակտոսների շարքերը վերջնականապես քայքայվում են: Հայկական հետևակը, որի շարքերը խախտված էին նրա շարքերի մեջ մխրճված խուճապի մատնված գումակով, լրիվ խառնվում են, և նա դիմում է փախուստի՝ իր

հերթին մխրճվելով առջևում մարտնչող հայկական հեծելազորի վերջին շարքերի մեջ:

Գծանկար 5.23. Տիգրանակերտի ճակատամարտի երրորդ փուլը՝ լեզեոնների գրոհը գումակի և ծանր հեծելազորի վրա և հռոմեական հեծելազորի կեղծ փախուստի ավարտը

Առաջինը կազմալուծվում է հայկական բանակի աջ թևը, հետո՝ կենտրոնը, վերջում՝ ձախ թևը, և հայկական բանակը սկսում է կորցնել իր մարտունակությունը:

Այդ պահին հայկական հեծելազորի հարձակողական թափը թուլանում է, և հռոմեական հեծելազորը արդեն դադարեցնում է իր նահանջը: Նախաձեռնությունը սկսում է անցնել

հռոմեական հեծելազորի կողմը, և արդեն նրանք են հարձակվում հայկական հեծելազորի վրա ճակատից:

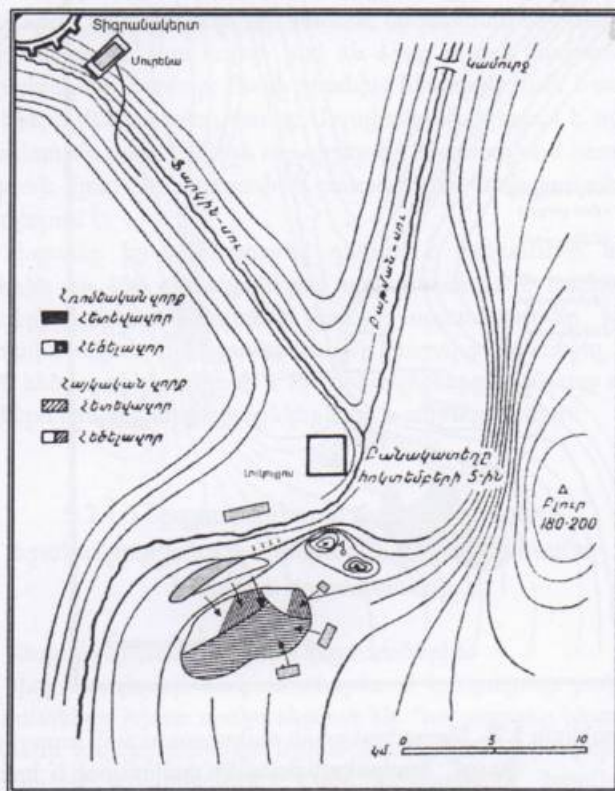
Երրորդ փուլի վերջում մենք ունենք հետևյալ պատկերը, առջևից հայկական բանակի վրա գրոհում է հռոմեական հեծելազորը, իսկ աջ թևից և թիկունքից՝ լեգեոնների ծանրազեն հետևակը: Հայկական բանակի ձախ թևը կազմող հեծելազորը նույնպես նեղ վիճակում է հայտնվում. առջևից գրոհում է հռոմեական հեծելազորը, հետևից՝ շարքերը մխրճված խուճապահար եղած հայկական հետևակը: Այդ պայմաններում մարտ վարելը խիստ դժվարանում է, և հայկական հեծելազորը պարտվում է:

5.2.1.5. Գործող փուլ. Հայկական բանակի խուճապ ու փախուստը և նրա հետապնդումը (նկար 5.24. և 5.25.)

Ճակատամարտի չորրորդ՝ վերջին փուլը սկսվում է հայկական բանակի համատարած խուճապահար փախուստով, որին հռոմեական բանակը հետապնդում է մինչև երեկո: Որպես օրենք հետապնդումը կատարվում էր հեծելազորով և թեթևազորով, սակայն Լուկուլլոսը պահանջում էր, որ հետապնդմանը մասնակցեն նաև լեգեոնները: Հետապնդումը տևում է 120 ստադիում հեռավորության վրա՝ ամբողջ օրը և դադարում է միայն ուշ երեկոյան: Ճակատամարտը վերջանում է հռոմեական բանակի վճռական հաղթանակով:

Տեսնելով իր բանակի պարտությունը՝ Տիգրանը թողնում է իր բանակը, որին արդեն ոչ մի բանով չէր կարող օգնել, և փախչում է անվտանգ մի տեղ՝ իր ամրոցներից մեկը: Տիգրանի այս փախուստը, նույնիսկ նրա խույրի հետ կապված ավելի, քան կասկածելի պատմությունները, ինձ բացառապես չեն հուզում: Ավելին, ես միանշանակ բացասական գնահատական կտայի մի քաղաքական և ռազմական գործչի ինքնասպան կեցվածքին, որը, իր սնապարծությունից ելնելով, «հերոսաբար» գոհվում է նման պարագայում՝ գրկելով իր ժողովրդին իր խելքից, կամքից և իր հանդեպ տածած հավատից:

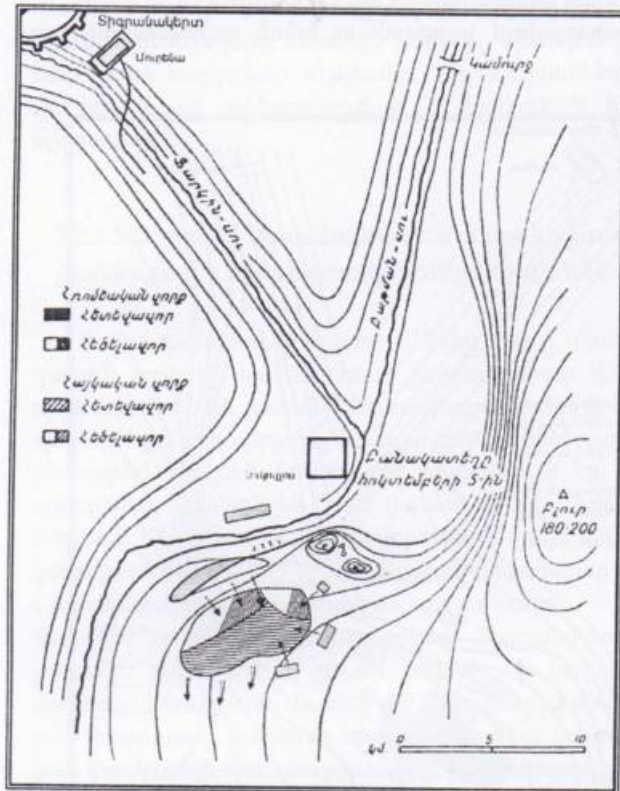
Եթե Տիգրանը մեզ համար դժբախտ այս ճակատամարտում, ուր մենք օրինաչափորեն պարտվել էինք մեզանից ավելի խելամիտ և արագ գործող հակառակորդից, «հերոսանար», ապա ո՞վ պետք է կոեր 68-ի հաղթանակները, որ 67-ին հաղթական ավարտին հասցնեք թե՛ մեր, թե՛ հռոմեացիների համար այս ծանրագույն պատերազմը: Պլուտարքոսի բարոյախոսական միտքը արդյոք ընդունակ էր, ընկալել միշտ ապրելու և ոչ մի պարագայում չպարտվելու նման գաղափարախոսությունը:

Գծանկար 5.24. Տիգրանակերտի ճակատամարտի չորրորդ փուլը՝ հայկական բանակի խուճապը

Մեր մոլորակի հինգհազարամյա ամենահորը և անընդհատական քաղաքակրթություններից մեկը՝ Չինաստանը, դեռ 2.500 տարի առաջ ի հայտ էր բերել ռազմավարական հնարքների ամբողջ մի համակարգ, որը բաղկացած է 36 դրույթներից: Այս դրույթներից վերջինը հետևյալն է. «Անհույս վիճակում լավագույն էլքը՝ փախուստն է» [119, 120]:

Տիզրանը մեծ էր նույնիսկ իր պարտության պահին ...

Գծանկար 5.25. Տիզրանակերտի ճակատամարտի չորրորդ փուլը՝ հայկական բանակի փախուստը և նրա հետապնդումը

Տիզրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլլոսին հաջողվում է նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը և գերազանցելով հայերին արագության մեջ, հմուտ օգտագործելով Տիզրանի թույլ տված սխալները. աջ թևի բլրի անբավարար պաշտպանությունը և ռեզերվի բացակայությունը՝ հասնել հաղթանակի:

Սա փայլուն հաղթանակ էր. թույլ արագաշարժը հաղթում է դանդաղաշարժ ուժեղին:

Մարտի դաշտում տարած հաղթանակը Լուկուլլոսը ամրապնդում է հակառակորդի համառ, երկարատև հետապնդումով: Իսկապես, չկա ավելի լավ ձև ձեռք բերած հաղթանակը ամրապնդելու համար: Բացի դրանից, հետապնդումն է տալիս գերիների մեծամասնությունը: Ապալիանոսը վկայում է, որ հետապնդումը տևել է մինչև ուշ գիշեր և 120 ստադիում հեռավորության վրա: Դա պարտված բանակի ռազմավարական հետապնդում է:

Տիզրանը իր թիկնազորով դիմում է փախուստի և ուշ գիշերին իր 150 զինակիցներով ապաստանում է հայկական բերդերից մեկում: Տիզրանի խույրի պատմությունը խիստ անհավանական է, Տիզրանը ռազմի դաշտից նահանջել է իր 2.000 հեծյալ թիկնազորով, և 150 զինակիցները ոչ թե որչեփ կիցներն էին, այլ արքայի «ընկերները և բարեկամները»:

5.2.1.5. Տիզրանակերտի ճակատամարտի նշանակությունը պատերազմի ընթացքի համար. կողմերի կորուստները

Անդրադարձանք կողմերի կորուստներին:

Տիզրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլլոսի բանակի կորուստները խիստ պակասեցված են: Դա տարբեր հետազոտողների կողմից բազմիցս նշված հռոմեական զորավարների սովորական պրակտիկան է: Ըստ Պլուտարքոսի՝ հռոմեացիներից սպանվել է 5 և վիրավորվել 100 մարդ: Ճակատամարտի ընթացքի քննությունը թույլ է տալիս կարծել, որ, իսկապես, հիմնական կորուստը ունեցել է հռոմեական հեծելազորը, ան-

նշան կորուստներ են ունեցել մարտում մասնակցած լեգեոնները: Իմ գնահատականով՝ հռոմեական հեծելազորը կորցրել է մոտ 1.000 հեծյալ, իսկ հռոմեացի ծանրագնեներից զոհվել է մոտ 100 լեգեոներ և 5 կենտուրիոն: Հետագայում այս թվերը փոխվել են հայտնի 5 սպանվածի և 100 վիրավորի: Ինչնիցե, իմ գնահատականով, Տիգրանակերտի ճակատամարտում հռոմեացիների ընդհանուր կորուստը 1.000 զինվորից մի փոքր ավելի էր:

Տիգրանի բանակի կորուստները անհամեմատ ավելի մեծ էին: Արդի պատմաբանների գնահատականները խիստ տարբեր են, հետազոտողների լուրջ մասը ամենահավանական են համարում Ֆլեգոն Տրալլացու հաղորդումը 5.000 սպանվածների մասին:

Ես կարծում եմ, որ Ֆլեգոն Տրալլացու հաղորդումը 5.000 սպանվածների մասին վերաբերում է մեկ այլ, շատ կարևոր երրորդ գլխավոր ճակատամարտին, որի ընթացքը և հետևանքները այնքան անփառունակ էին հռոմեական զենքի համար, որ հռոմեացիները պատմաբանները դրա մասին չեն հիշում: Մենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կորուստների վերաբերյալ ունենք մեկ այլ, շատ կարևոր վկայություն, դա նույն Պլուտարքոսն է: Իր հռչակավոր «Թագավորների և զորավարների ասոյթներում» նա, պատմելով Լուկուլլոսի մասին, Տիգրանակերտի ճակատամարտում զոհված հայերի թիվը նշում է 10.000 զինվոր [194]:

Ես հավիված եմ ընդունել այս թիվը: Բուն ճակատամարտի ընթացքում հայերը տվել են 2-3.000 սպանված, մնացած 7-8.000 սպանվել են հետապնդման ժամանակ: Չոհվածների զգալի մասը՝ մինչև մեկ երրորդը, գումակի և սպասարկող ստորաբաժանումների զինվորներն էին:

Ճակատամարտի նկարագրությունից երևում է, որ փախուստի ժամանակ նվազագույնն են տուժել Ադիաբենեի թագավորի հրամանատարության տակ գտնվող զորաբանակը և սակարակառուկների, քարակենացիների ու հայերի թեթևագնե հեծելազորները: Կորուստների մեծ մասը ընկնում է ատրպատակահյան, իբերական, ադվանական և հայկական հետևակի, հետո հայկական և ատրպատակահյան այրուձիռու վրա: Մեզ թվում է, որ կատաֆրակտոսները կարողացել են դուրս գալ

մարտից ավելի քիչ կորուստներով, քան հայկական ծանրագնե հետևակը, որովհետև դուրս են եկել շրջապատման օղակից, որը անընդհատական չի եղել:

Այդպիսով 10.000 զոհվածների կեսից ավելին մենք վերագրում ենք բուն հայկական զորամասերին:

Պլուտարքոսը գրում է նաև բազմաթիվ գերիների մասին, և այս դեպքում մենք հիմքեր չունենք նրան չվստահելու: Մեզ թվում է, որ գերիների քանակը նույնպես պատկառելի էր, ոչ պակաս մի քանի հազարից՝ 3-5.000 մարդ:

Այդպիսով, հայկական բանակը տվել էր ճակատամարտում մոտ 10.000 սպանված և մոտ 3-5.000 գերի՝ ընդամենը կորցնելով 13-15.000 զինվոր: Հռոմեացիների կորուստները 1.000-ից ավելի էին:

Օրոսիոսի հաղորդումը 30.000 սպանվածի մասին մերժվում է ճակատամարտի նկարագրված կարճատևությամբ, հայկական հեծելազորի ճակատամարտից դուրս գալու և հետապնդումից կտրվելու ունակությամբ: Ըստ երևույթին, դա ակնհայտ չափազանցություն է (տեսակետներն, համառ հետապնդումը կարող էր տալ այդպիսի զոհերի այդպիսի թվեր, սակայն Սալյուստիոսի հաղորդման բնույթը բացարձակ ժխտում է, այս տեսակետը) [29]:

Այս թիվը տրամաբանական է որպես ճակատամարտի հետևանքով Տիգրանի բանակի անվերադարձելի կորուստների ընդհանուր չափը: Բացի սպանվածներից և գերի ընկածներից, Տիգրանի ցրված զորքից անդառնալի հեռացան հարավի վասալների բոլոր զորքերը, որոնցով կորուստի թիվը կազմում էր Տիգրանի բանակի առնվազն կեսը:

Գումարելով 13-15.000 սպանվածներին և զերվածներին 15-20.000 ցրված վասալների և դաշնակիցների զորքերը՝ ստանում ենք 28-35.000, այսինքն 80.000-ոց բանակի գրեթե կեսը:

Ինչ վերաբերում է Պլուտարքոսին, ապա իր հսկա թվերին համապատասխան, նա իր հերոսի զինվորների ձեռքով պետք է «սպաներ» գոնե 100.000 հետևակ և գրեթե ամբողջ հեծելազորին, ինչը և «կատարեց»: Ինչնիցե, հռոմեական զորավարների հաղորդած թշնամիների կորստին լուրջ չէին վերաբերվում ոչ միայն արդի գիտնականները, այլ, հաճախ, նաև դեպքերի ժամանակակիցները [29, 34, 42]:

Համեմատաբար ցածր այս կորուստները պայմանավորված են նրանով, որ տևական մարտ չի եղել, հայկական բանակը ճակատամարտից մի քիչ հետո խուճապահար դիմել է փախուստի: Մայլոստիոյոսը ճակատամարտի ելքը նկարագրում է այսպես. «Հռոմեացիները՝ Լուկուլլոսը, հայերի անխռնեմության հետևանքով առաջացած փախուստը վերագրում են իրենց՝ որպես հաղթանակ»:

Հայկական բանակի կորուստներին պետք է վերագրել նաև այն աղիաբենեցիներին, հույներին և այլազգիներին, որոնք ճակատամարտից հետո, մեկնելով իրենց երկրները, ընդմիջտ հեռացան հայկական բանակից:

Այդ առումով ճակատամարտից հետո հայկական բանակը կորցրել էր իր կազմի մոտավորապես կեսը, և Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ սպանվել էր 30.000 հայ, կարող ենք ընդունել ոչ որպես սպանվածներ, այլ ճակատամարտից հետո հայկական բանակի շարքերը լրացնելու գինվորների ընդհանուր թիվը, որը, ըստ էության, նույնպես անվերադարձ կորուստ էր:

Հանս Դեյբրյուկի [100, էջ 402] դիպուկ նկատողությամբ ավարտենք այս ենթագլուխը.

«Հռոմեացիները սովորել էին հաղթանակների մասին ստանալ հիպերբոլիկ լուրեր, օրինակ՝ Սուլլայից, որը, ունենալով 16.500 մարդ և կորցնելով միայն 12-ին, Քերոնեսայում հաղթել էր 120.000 մարդու. կամ Լուկուլլոսից, որը, ունենալով ընդամենը 14.000 մարդ, ընդ որում տալով 5 սպանված և 100 վիրավոր, Տիգրանակերտում հաղթել էր 250.000 մարդու, որից 55.000 հեծելազոր: Սակայն այս բոլոր թվերը համեստ են թվում համեմատած այն 13.000 հույների հետ, որոնք, ըստ Քսենոֆոնի, կամ իր մեկնաբանի, Կունաքսում հաղթել էին 900.000 պարսիկներին: Այս ամենը ապացուցում է, որ հռոմեացիները, ինչպես և հույները, բարբարոսների գործերի վերաբերյալ գտնվում էին ինչ-որ թվային հիպոնոսի տակ, որը մթազնում էր նույնիսկ ամենապայծառ ուղեղները:»

Տիգրանակերտի ճակատամարտը Լուկուլլոսի ռազմական և քաղաքական գործունեության գագաթն է: Հաղթանակը ահեղ հակառակորդի հանդեպ լիարժեք էր և անվիճելի: Նա իրական հնարավորություններ էր ստեղծում Տիգրանակերտ մայրաքա-

ղաքը գրավելու համար:

Տիգրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլլոսը գիտակցում էր, որ իր հաղթելու միակ շանսը կապված է երկու գործոնների հետ: Առաջինը՝ արագությունը: Տիգրանի բանակին անհրաժեշտ էր գրոհել այն պահին, երբ նա դեռ պատրաստ չէր մարտի:

Երկրորդը՝ անհրաժեշտ էր հասցնել այնպիսի հարված, որի հետևանքով հայկական բանակը կկորցնեք իր կայունությունը: Այդպիսի հարված կարող է հասցվել, եթե հանկարծակի հարվածել թևից, ավելի լավ է՝ թիկունքից:

Շատ կարևոր է նաև ժամանակին տեսնել և օգտագործել հակառակորդի սխալները:

Լուկուլլոսի զորավարական տաղանդը ոչ մի տեղ այնպես չէր փայլել, ինչպես Տիգրանակերտի ճակատամարտում:

Ռազմական արվեստի պատմության տեսանկյունից այս ճակատամարտը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում: Այս տեսանկյունով ճակատամարտի մանրամասն վերլուծությունը կտրվի 69 թ. ռազմարշավի արդյունքների ամփոփման ժամանակ:

5.3. Տիգրանակերտի անկումը և 69 թ. ռազմարշավի ավարտը

5.3.1. Հայկական բանակի վիճակը ճակատամարտից հետո

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ժամանակ հայերը կորցրել էին բանակի կեսը, մյուս կեսի մեծ մասը մի քանի շաբաթվա ընթացքում հավաքվեց Տավրոսի լեռներում և լեռնանցքներով անցավ Արածանիի հովիտը: Այս գործերի մեջ կային միայն հայեր, ստրպատականցիք և հյուսիսային ժողովուրդներ՝ իբերները և ադվանները: Այստեղ այլևս չկային աղիաբենցիք, կորդվացիք, արաբները, հույն վարձկանները և այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում էին հայկական տերության հարավային երկրներում: Շուտով այդ երկրների գահակալները իրենց կհռչակեն անկախ և կհամագործակցեն Լուկուլլոսի հետ, իսկ 66 թ.-ն՝ բոլորը կենթարկվեն պարթևներին:

Տիգրանը հարկադրված էր շտապ վերականգնել Հայաստանի սասանված ռազմական կարողությունները: Նա Բագադատի գրեթե ողջ բանակը վերադարձրեց Հայաստան: Ետ կանչվեցին նաև Ադիաբենեյում, Օսրոնեյում, Կոմագենեյում և Դաշտային Կիլիկիայում մնացած բոլոր հայկական զորամասերը: Հայկական զորքերի նման կենտրոնացումը Հայաստանում խիստ բարձրացրեց երկրի պաշտպանվածությունը: Այսուհետ Տիգրանը ուներ նոր բանակ՝ Լուկուլլոսին դիմակայելու համար:

Կրած պարտությունից հետո Հայաստանում հոգեբանական վիճակը այնպիսին էր, որ Տիգրանը և հայոց ավագանին գիտակցում էին բանակի բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Մեծ էր Տիգրանակերտի ճակատամարտի քաղաքական ազդեցությունը հայկական տերության ճակատագրի վրա: Լուկուլլոսի մեկ դիպուկ հարվածով Տիգրանի մեծ տերությունը հայտնվեց քայքայման եզրին: Տիգրանակերտի ճակատամարտի քաղաքական նշանակությունը անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան ռազմականը: Միրիան բացահայտորեն հրաժարվեց հայոց թագավորից: Նա չէր ցանկանում եթարկվել պատերազմի արհավիրքների: Միրիական վերնախավը հանդուրժեց Մելիկյանների վերադարձը գահին՝ միաժամանակ մտնելով գաղտնի հարաբերությունների մեջ հռոմեացիների հետ:

Տիգրանակերտի պարտության ռազմական բաղադրիչը մեծ էր, բայց ոչ անհուսալի: Ճակատամարտում ունեցած կորուստները հիմնականում առաջացել էին հպատակված ժողովուրդների զինվորների ետ քաշվելու հաշվին: Հայկական բանակի ամենամարտունակ զորամասերը դուրս էին եկել համեմատաբար փոքր կորստով: Միրիայից և այլ հպատակ երկրներից վերադարձող հայկական զորամիավորումները ունեին մարտական մեծ փորձ: Հայաստանն ուներ բավական քանակությամբ ռեսուրսներ՝ պայքարը շարունակելու համար:

Բարոյահոգեբանական գործոնը մեծ նշանակություն ունի պատերազմի ժամանակ: Պատերազմներ կան, որոնք շահել են ի հաշիվ այդ գործոնի: Պոլիբիոսը շատ վառ նկարագրում է այն տրամադրությունը, որը տիրում էր Հռոմում Կանների մոտ հռոմեական բանակի ջախջախիչ պարտությունից հետո, երբ Հաննիբալին հաջողվել էր 50.000 զորքով շրջապատել և ոչնչաց-

նել հռոմեական 86.000 բանակը՝ կոտորելով մոտ 70.000 հռոմեական զինվոր: Ըստ Պոլիբիոսի՝ Հռոմը խիստ վշտացած էր, բայց վճռական՝ շարունակելու պայքարը:

Նույն վճռականությունը՝ շարունակել պայքարը Լուկուլլոսի դեմ, մենք տեսնում ենք հայոց արքունիքում և բանակում 69 թ. վերջին: Հայերը վշտացել էին, սակայն իրենց վճռականությունը՝ շարունակել պայքարը, չէր խաթարվել:

5.3.2. Տիգրանակերտի անկումը

Տիգրանակերտի ճակատամարտից մի քանի օր անց հռոմեացիներին հաջողվում է գրավել Տիգրանակերտը: Տիգրանակերտի կորուստը լուրջ հարված էր Հայաստանի պատշպանական համակարգին: Հայերը կորցրեցին ոչ միայն Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից երկրորդը, այլև հարավի խոշորագույն ամրությունը: Տիգրանակերտի անկման մեջ վճռական դեր խաղացին նրա այլազգի բնակչության տրամադրությունները: Հենվելով այդ տրամադրությունների վրա՝ ապստամբեցին հույն վարձկանները և ներս թողեցին հռոմեացիներին: Հայաստանի զարդ ու հպարտություն հանդիսացող հայոց նոր՝ հարյուրհիսունհազարանոց մայրաքաղաքն ընկավ թշնամու ձեռքը:

Ապպիանոս. Գիրք XIII. Միհրդատական. 86.

«Մանկայոսը, Տիգրանակերտից տեսնելով այդ պարտությունը, կասկածելով հեղյենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բոլորին զինաթափեց: Մրանք, ձերբակալումից վախենալով, բրերով զինված գնացին և բանակեցին բացօթյա: Երբ Մանկայոսը նրանց դեմ հանեց զինված բարբարոսների, նրանք, իրենց զգեստները վաճառների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքին, խիզախաբար վազեցին նրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին, իսկույն բաժանում էին նրա զենքերը իրար միջև: Երբ, այսպիսով, նրանք հնարավորին չափ իրենց բավարարեցին (զենքով), գրավեցին միջաշտարակային մի քանի մասեր և դրսից հռոմեացիներին կանչելով, բարձրացողներին ներս թողեցին: Այսպես գրավվեց Տիգրանակերտը և կողոպտվեց մեծ հարստություն, ինչպիսին կլիներ նորակառույց և փառասիրու-

թյամբ բնակեցված քաղաքում» [17]:

Նկար 5.26. Գրոհային աստիճաններ

Քաղաքի հույն և այլազգի բնակչությունը չէր ցանկանում շարունակել պաշարման հետ կապված դժվարությունները: Կորել էր նաև հույսը, որ Տիգրանը մոտ ժամանակներում կարող է վերացնել պաշարումը: Տիգրանակերտի բնակչության անհանգըստության զագաթնակետը դարձավ հույն վարձկանների ապստամբությունը: Մանկայսը, վախենալով վարձկանների դավադրությունից,

ցանկանում էր զինաթափել և մեկուսացնել նրանց, սակայն վարձկանները ապստամբում են, գրավում պարսպի մի մասը՝ հարակից աշտարակով և ներս են թողնում հռոմեացիներին: Հայկական բանակի մնացորդները լքում են Տիգրանակերտը և հեռանում լեռները:

Եթե հաջողվեր Տիգրանակերտը պաշտպանել ևս կես տարի, ապա Լուկուլլոսի 68 թ. արշավանքը դեպի Արտաշատ կձախողվեր: Լուկուլլոսը հարկադրված պետք է Օսրոենեյով շարժվեր դեպի Միրիա: Նույնիսկ այդպիսի մեծ հաղթանակից հետո, ինչպիսին էր Տիգրանակերտի ճակատամարտում տարած հաղթանակը, առանց Տիգրանակերտի գրավման Լուկուլլոսը չէր կարող համարել իր գործը վերջնականապես հաջողված: Արդեն 68 թ. գարնանը նա հանդիպելու էր նոր հայկական բանակին, և, եթե Տիգրանակերտը կանգուն մնար մինչ այդ, ապա Լուկուլլոսի ռազմավարական վիճակը խիստ կձանրանար:

Տիգրանակերտի անկման հետևանքները ավելի աղետալի էին տերության ճակատագրի համար, քան պարտությունը Տիգրանակերտի ճակատամարտում: Այս երկու գործոնը իրար ոչ թե գումարվեցին, այլ ընդհանուր աղետալի վիճակը բազմապատկեցին: Այս աղետը սկսվել էր դեռ Պոնտոսյան պետության թուլացումով և անկումով, որի հետևանքով Հայկական կայսրությունը միայնակ էր մնացել իր ռիսերիմ թշնամիների՝ Հռոմի և Պարթևստանի արանքում:

69 թ. աշնանը-ձմռանը և 68 թ. գարնանը Հայաստանում Տիգրանը անցկացրեց զորահավաք և բանակի ռազմական բառեփոխում:

Լուկուլլոսը արեց ամեն ինչ, որ ոչնչացնի հայկական տերության մայրաքաղաքը: Անխնա կողոպուտից հետո մայրաքաղաքն այրվեց և հնարավորին չափ քանդվեց:

Տիգրանակերտի ճակատամարտում տարած հաղթանակից հետո Տիգրանակերտի գրավումը Լուկուլլոսի երկրորդ հաջողությունն էր: Կործանվեց Հարավային Հայաստանի խոշորագույն ամրությունը: Քաղաքում այդքան դժվարությամբ հավաքված հույն և կապադովկիացի բնակչության մի մասը ցրվեց: Հսկայական էին նյութական և մարդկային կորուստները:

Ավելի մեծ էին քաղաքական կորուստները: Տիգրանի հայկական տերությունը անմիջապես փլուզվեց ոչ թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում կրած պարտությունից, այլ Տիգրանակերտի կորստից հետո:

Մեկ անգամ էլ կրկնեմ՝ եթե Տիգրանակերտը դիմանար պաշարմանը, և Տիգրանակերտի ճակատամարտից գոնե մի քանի շաբաթ հետո հռոմեացիների թիկունքում հայտնվեր հայկական գոնե մի քանի հեծելազուն, ապա պատերազմը միանգամայն այլ տեսք կընդուներ: Հետզհետե ավելացնելով իր ռազմական խմբավորումը՝ Տիգրանը կկարողանար Լուկուլլոսին մատնել դժվարագույն վիճակի՝ դժվարացնելով նրա պարենավորումը և գերլարված վիճակում պահելով հռոմեական զորքերը:

Այդպիսով Տիգրանակերտի կորուստը մենք համարում ենք պատերազմի առաջին փուլի մեծագույն կորուստներից մեկը: Հետագայում Տիգրանակերտը վերականգնվեց, սակայն երբեք չհասավ այն բարգավաճման, որը նա վայելում էր իր պատմության առաջին տասը տարիների ընթացքում:

Հետաքրքիր է պարզաբանել Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի հատակագիծը, փորձել պարզել հռոմեական պաշարողական ճամբարի վայրը: Եթե դա մեզ հաջողվի անել, ապա կստանանք հնարավորություն՝ ավելի հստակ լուսաբանելու պատերազմի իրադարձությունները:

Մ.թ.ա. 216 թ. հռոմեացիների՝ Կաննի մոտ կրած ծանր պարտությունը, բեկումնային էր Երկրորդ պյունիկյան պատե-

րազմում: «Կաննից» հետո պարտություն կրած հռոմեացիները սկսեցին դանդաղ, սակայն անդարձելի առավելության հասնել իրենց ահեղ թշնամու հանդեպ:

Նույնը կատարվեց Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո: Այս փայլուն հաղթանակը՝ հռոմեացիների միակ վճռական հաջողությունն էր այս պատերազմում, որին հաջորդեց վճռորոշ ձախողումների մի շղթա, որը ավարտվեց հայերի համոզիչ հաղթանակով: Հռոմը հարկադրված էր փոխել իր գորավարին:

5.3.3. Լուկուլլոսի նախապատրաստումը 68 թ. ռազմարշավին

Գրավելով Տիգրանակերտը՝ Լուկուլլոսը հիմնովին կողոպտեց և ավերեց այն, դրանից հետո նա անցավ Կորդոբ, որտեղ պետք է ձմեռեր իր բանակը: 69 թ. տարեվերջին նա վերահսկում էր Մոփքը, Ադանիքը, Կորդոբը: Կորդոբում հռոմեական բանակի համար հավաքված էին պարենի մեծ պաշարներ:

Լուկուլլոսը անցկացրեց մի շարք միջոցառումներ.

- Փոքր Ասիայի հռոմեական տիրույթներից նա պահանջեց և ստացավ բանակի համար որոշ համալրում, սակայն Սոռնատիոսը չենթարկվեց Լուկուլլոսի հրամանին և իր լեգեոնով Հայաստան չեկավ.
- Հաշմանդամներին և ծառայությանը ոչ պիտանի զինվորներին ուղարկեց Փոքր Ասիայի հռոմեական տիրույթներ.
- Միրիայում և Տիգրանից նոր անկախացած փոքր թագավորություններում ծավալեց ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն.
- Կապեր հաստատեց Պարթևստանի թագավոր Օրոդեսի հետ առաջարկելով համատեղ պատերազմել Տիգրանի դեմ.
- Ավարտին հասցրեց 68 թ. ռազմարշավի ծրագիրը:

5.3.4. Տիգրանի նախապատրաստումը 68 թ. ռազմարշավին. Հայկական բանակի նոր ռեֆորմի անհրաժեշտությունը

Տիգրանը 69 թ. վերջին կատարեց մի շարք գործողություններ.

- Հայաստանում անցկացրեց ընդհանուր զորահավաք.
- Սկսեց ռազմական բարեփոխումներ.
- Միհրդատի հետ միասին դիմեց Պարթևստանի թագավորին՝ առաջարկելով համատեղ պայքարել հռոմեացիների դեմ.
- Վերանորոգեց ու ամրացրեց Արտաշատի պաշտպանական համակարգը:

69 թ. գարնան վերջին Հայաստանում անցկացվեց ընդհանուր զորահավաք, որից հետո ընտրվեցին ամենաուժեղ և խիզախ երիտասարդները, որոնք պետք է համալրեին հայոց բանակը: Միաժամանակ հայոց բանակից արձակվեցին բոլոր հաշմանդամ և ծառայությանը անախտան տարիքով զինվորները: Բանակը համալրվեց և հասցվեց մինչև 70.000 հետևակային և 30-35.000 հեծելազորային, իսկ մնացած հավաքազորվածները արձակվեցին տուն: Այսպիսով՝ հայկական բանակի կազմը թարմացվեց նոր ուժերով:

Հայկական հեծելազորի կազմակերպվածությունը և մարտունակությունը հռոմեականից ավելի բարձր էր, ուստի ռազմական վերափոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն չկար: Այլ էր վիճակը հայկական հետևակում, էթե նրա թեթևագեն նետաձիգների գնդերը զերազանցում էին հռոմեական թեթևազեններին, ապա ծանր հետևակը խիստ զիջում էր հռոմեական լեգեոններին:

69 թ. վերջին Տիգրանը Միհրդատի մոտ գտնվող փորձառու հույն և վտարանդի հռոմեացի սպաների օգնությամբ սկսում է հայկական հետևակի ռազմական բարեփոխումը:

Տիգրանը և Միհրդատը, դիմելով Օրոդեսին, զգուշացնում են, որ իրենց պարտության դեպքում զիջատիչ ու ազան Հռոմը հաջորդը պատերազմելու է պարթևների դեմ: Պարթևաց արքան նախընտրում է չեզոքությունը:

Կարևորագույն նախապատրաստական ռազմական միջո-

ցառումներից էր Արտաշատ մայրաքաղաքի և նրա շրջակայքում գտնվող ամրոցների վերանորոգումը և հզորացումը: Հաննիբալի հանձարով նախագծված այս պաշտպանական համակարգը աշխարհում ուժեղագույններից մեկն էր:

Լուկուլլոսի համար սկսվելու էր պայքարի երկրորդ՝ վճռական փուլը:

5.3.5. Հայկական բանակի տիգրանակերտյան պարտության պատճառների վերլուծությունը

69 թ. ռազմարշավի արդյունքները խիստ անբավարար էին հայկական տերության համար: Տիգրանի նախատեսված ծրագրերը չիրագործվեցին, հռոմեացիներն էլ հասան ակնառու հաջողությունների:

Նշենք հայկական կողմի սխալները Տիգրանակերտի ճակատամարտում.

- ռեզերվի բացակայությունը.
- վատ կազմակերպված հետախուզությունը.
- ռազմադաշտի մոտակա ռազմավարական բարձունքները չգրադեցնելու պատճառով նրանք հակառակորդին զիջելը.
- ճակատամարտում նախաձեռնությունը հակառակորդին զիջելը.
- մեծաթիվ հեծելազորի մարտավարական հնարավորությունների անբավարար օգտագործումը.
- սեփական բանակի թվային գերազանցությանը ապավինելը,
- անտեղի համոզումները, որ Լուկուլլոսը կընդունի Տիգրանի առաջարկած մարտածը՝ ճակատային «ճիշտ ճակատամարտը», որի ընթացքում հռոմեացիները անխուսափելիորեն կճգմվեին հայերի թներից գտնվող հզոր հեծելազորի և կենտրոնում գտնվող հետնակի միջև (Վանները կրկնելու համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն Հաննիբալի, այլև Վարրոնի առկայությունը):

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ Տիգրանը պայքարում էր Հռոմի ամենատաղանդավոր զորավարներից մեկի դեմ: Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի գլխավոր ճակատամարտում ռազմական պատմության մեջ առաջին անգամ հակառակորդի ճակատում շեղող և ցուցադրական գործողությունների ֆոնի վրա կիրառեց ռազմավարական շրջանցման եղանակը:

5.4. 69 թ. ռազմարշավի արդյունքները և գնահատականը

Հայ-հռոմեական պատերազմի 69 թ. ռազմարշավը ռազմական արվեստի տեսանկյունից հետաքրքիր էր նրանով, որ առաջին անգամ համաշխարհային ռազմական պատմության մեջ Տիգրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլլոսի կողմից կիրառվեց բանակի հիմնական ուժերով շրջանցում և թևից ու թիկունքից հարված հակառակորդի ճակատում ցուցադրական գործողությունների ֆոնի վրա:

Պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում հակառակորդ կողմերի կատարված մնացած այլ գործողությունները ռազմական արվեստի տեսանկյունից առանձնակի հետաքրքրություն և չեն ներկայացնում:

Պատերազմի ընթացքը անտիկ պատմիչների կողմից նկարագրված է բավականին մանրամասն և չնայած շարադրանքի որոշ հակասությունների՝ թույլ է տալիս վերականգնել ռազմական գործողությունների հիմնական ընթացքը:

69 թ. ռազմարշավի ողջ ընթացքում հռոմեացիները պահեցին իրենց ձեռքում ռազմավարական նախաձեռնությունը: Հայկական կողմի՝ հաջողված ռազմական գործողությունները կրում էին տեղական բնույթ և էականապես ռազմարշավի արդյունքների վրա չազդեցին: Այստեղ պետք է նշվի երկու մարտնչող կողմերի մարտավարական վարպետությունը՝ հայերի կողմից Մեհրուժանի զորագնդի հարձակման մարտավարությունը և Տիգրանակերտի մոտ հայկական հեծելազորի անցկացրած զրոհը: Հռոմեացիների հաջողված տեղական մարտերից էին Մեքստիլոսի հարձակումը արաբների վրա և Սուրենայի գլխավորած հռոմեացիների հարձակումը Տիգրանի բանակի գումակի վրա:

Խոշոր ռազմավարական հաջողություն էր հռոմեացիների համար հաղթանակը Տիգրանակերտի գլխավոր ճակատամարտում, հետո Տիգրանակերտի անկումը, որը խիստ բարելավեց հռոմեացիների ռազմավարական վիճակը:

Այդ ամենի պատճառով գրեթե քանդվեց Տիգրանի մեծ տերությունը, սակայն ռազմական առումով հայկական զորքերի վերադարձը և կենտրոնացումը հայրենիքում, հռոմեացիների

համար անսպասելիորեն, ուժեղացրին Հայաստանի դիմադրողականությունը:

69 թ. ձմռանը Արտաշատում ամփոփվեցին տարվա արդյունքները: Հարավսիրիական պատերազմի մարդկային կորուստներին գումարվեցին հայ-հռոմեական պատերազմի մարդկային կորուստները.

- հարավսիրիական պատերազմում հայկական կորուստները՝ մոտավորապես 7.000 զինվոր.
- պատերազմի սկզբից մինչև Տիգրանակերտի ճակատամարտը՝ 11.000 զինվոր.
- Տիգրանակերտի ճակատամարտում (և գերի ընկածները)՝ 13-15.000 զինվոր.
- Տիգրանակերտի անկման ժամանակ՝ մոտավորապես 3-5.000 զինվոր.

Ընդամենը՝ մոտավորապես 35-40.000 զինվոր:

Այսպիսով հայկական բանակը ունեցել էր մեծ կորուստներ, որից բուն հայկական զնդերը ոչ պակաս, քան 25-30.000-ը: Եթե սրան գումարենք հիվանդությունից և վնասվածքներից ծառայությանը անպիտաններին, բանակի ընդհանուր կորուստը 69 թ. տարեվերջին կարող ենք ենթադրել 30-35.000 հայ զինվոր: Եթե այսքանին գումարենք ավագ տարիքի զինվորների ամենամյա փոփոխությունը՝ մոտ 5%՝ ստանում ենք ևս 5.000 հոգի, որը բանակը թարմացնելու համար կարող էր այս տարի կատարվել ավելի խիստ՝ ստացվում է մոտավորապես 7-10.000 ծերացած զինվոր: Ընդամենը քանակը՝ մոտավորապես 35-45.000 զինվոր:

Այսպիսով, 69 թ.-ի տարեվերջին բանակի անձնակազմի մեկ երրորդից ավելին՝ 104.000-ից 40.000-ը դուրս էին եկել շարքից: Անհրաժեշտ էր կատարել նոր զորահավաք:

Այդ զորահավաքը կատարվեց 69-68 թ. ձմռանը: Հայաստանի գավառներից և քաղաքներից ընտրվեցին 100.000 երիտասարդներ, որոնցից մոտ 40.000 ամենաուժեղներին և խիզախներին հավաքագրեցին բանակ:

Արդի պատմաբաններից ոմանք Ապպիանոսի տեղեկությունները այս զորահավաքի մասին հասկանում են որպես ամբողջ 100.000 զորակոչիկներից ստեղծած նոր բանակ: Դա, առաջին հերթին, խոսում է այդ զիտնական-պատմաբանների բա-

նակի էությունը բացարձակ չհասկանալու մասին:

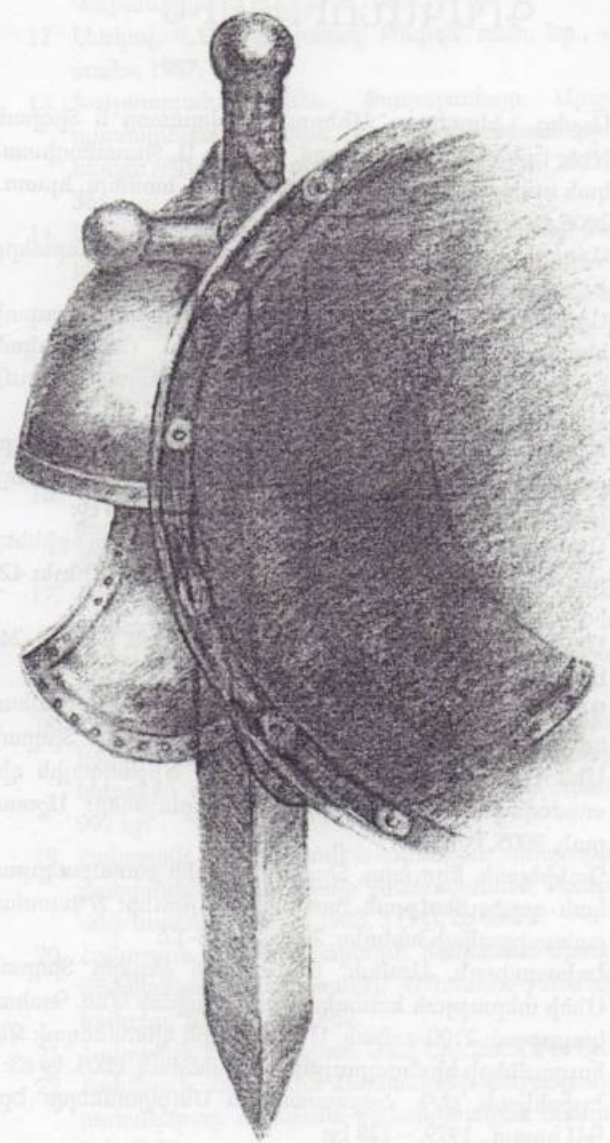
Բանակ ստեղծելը չափազանց բարդ և աշխատատար գործընթաց է բոլոր ժամանակներում: Դրա համար պահանջվում է հսկայական ինտելեկտուալ ներդրում ու պողպատյա կամք, նաև հասարակության մեջ որոշակի ռազմական ավանդույթների առկայություն: Բանակը բարդ սոցիալական մեխանիզմ է: Նույնիսկ բանակի մասնակի ռեֆորմը պահանջում է հսկայական ջանքեր: Հայկական բանակի դեպքում մեծ էր նաև զենքի կորուստը: Ապագա հետևակի ռեֆորմի համար նաև պահանջվում էր ամենակարճ ժամանակում պատրաստել մի քանի տասնյակ հազար ծանր հետևակային սպառազինության կոմպլեկտ: Այս բոլոր միջոցառումները կատարվեցին Տիգրանի և Միհրդատի ղեկավարությամբ: Ծանր հետևակի մարզումը հանձնարարվեց Միհրդատի թիկնագործի հմուտ հռոմեական և հույն սպաներին:

Ժամանակին Հաննիբալը շատ շուտ էր գնահատել հռոմեական հետևակային մարտավարության արժանիքները: Նրան մ.թ.ա. 216 թ. Կաննի ճակատամարտից առաջ հաջողվել էր սպառազինել իր ծանր հետևակը ռազմավարային հռոմեական զենքով և չորս շաբաթում մարզել լեգեոնական մարտաձևով: 69-68 թթ. այդ խնդիրը ծանրացավ նաև դաշնակից արքաների առջև:

Տիգրանը և Լուկուլլոսը քաջ գիտակցում էին, որ հիմնական պայքարը դեռ առջևում է, ուստի 69 թ. աշնան-ձմռանը մարտնչող կողմերը սկսեցին եռանդուն նախապատրաստվել հաջորդ՝ 68թ. ռազմարշավին: Տիգրանը Միհրդատի գործուն աջակցությամբ նախաձեռնեց չափազանց բարդ և աշխատատար ծրագիր՝ հաջորդ գարնանը հակադրվել Լուկուլլոսին ոչ միայն իր գերագանց հեծելագործով, այլև կատարելագործված զծային (ծանր) հետևակով:

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

S
H
F
R
U
J
U
E
O
F
P
U
J
U
Y
C
I

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադոնց, Նիկոդայոս. Միհրդատ Եվպատոր և Տիգրան Մեծ: Երկեր հինգ հատորով. Հատոր Ա. Պատմագիտական ուսումնասիրություններ: Եր., Եր. համալս. հրատ., 2006, էջ 156-168:
2. Աթոյան, Կարլեն. Ռազմա-սպորտային մենամարտերը Հայաստանում: Երևան, «Լույս», 1965, 220 էջ:
3. Աթոյան, Կարլեն. Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հնագույն ակունքները Հայաստանում. (Ֆիզիկական կուլտուրան հին և մեջնադարյան Հայաստանում): Մասն առաջին: Եր., «Լույս», 1985, 375 էջ:
4. Ալեքսանդր Մակեդոնացի. Արիանոս. Ալեքսանդրի արշավանքը. Քվինտուս Կուրցիուս Ռուֆուս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը: Եր., 1987, 656 էջ:
5. Աստուրեան, Հ. Յ. Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի եւ Հռովմայ. 190-էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք.: Վենետիկ – Ս.Ղազար, 1912, 5+391 էջ:
6. Արմեն, Ք. Հրանդ. Մեծն Տիգրան: Գահիրե, 1957, 9+248 էջ:
7. Գևորգյան, Արա. Արածանիի ճակատամարտի նշանակությունը ռազմավեստի պատմության մեջ: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 55-59:
8. Դանիելյան, Էդուարդ. Տիգրան II Մեծի քաղաքակրթական գործունեության ռազմավարությունը: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2006, 2, էջ 3-12:
9. Եղիազարյան, Արման. Արաբական ցեղերը Տիգրան Մեծի տերության համակարգում: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 63:
10. Էլչիբեկյան, Ժ.Գ. Հայաստանը և Մելևկյանները: Եր., ԳԱ հրատ., 1979. – 128 էջ:
11. Էքհարտ, Կուրտ. Տիգրան Բ եւ հայ-լուկուլեան պատե-

- րազմները: Թարգմ. գերմ. Աշխատասիրեց Հ. Գարեգին Գարանֆիլեան: Վիեննա, 1926, 291 էջ:
12. Լեսկով, Վ.Ա. Սպարտակ: Թարգմ. ռուս. Եր., «Հայաստան», 1987, 472 էջ:
13. Խաչատրյան, Ժորես. Քաղաքամայր Արտաշատը պատմահնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, 2, էջ 3-36:
14. Մովսես Խորենացի. Հայոց պատմություն. Քննական բնագիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկն. Ստ. Մալխասյանի: Երևան, Եր. պետ. համալս. հրատ., 1981, 588 էջ:
15. Կարազոյան, Հովհաննես. Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի «Հայաստանը մ.թ.ա. 522-520 թթ. ապստամբության ժամանակ» հոդվածի մասին: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2001, 1, էջ 247-249:
16. Կրկյաշարյան, Ս.Մ. Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI – մ.թ. IV դդ.): Եր., «Լուսակն», 2005, 312 էջ:
17. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. Հատոր 1. Հնագույն ժամանակներից մինչև դարի IX կեսերը: Կազմ. Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Ա.Գ. Աբրահամյան: Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1981, 944 էջ:
18. Հայ ժողովրդի պատմություն. Հատոր 1. Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում: Եր., ԳԱ հրատ. 1972, 992 էջ:
19. Հակոբյան, Հայկ. Հռոմեա-արևելյան առնչությունները ռազմական տակտիկայի բնագավառում. Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1983, 3 (51), էջ 49-70.
20. Հակոբյան, Հայկ. Ավարայրի ճակատամարտը (Պատմաքննական տեսություն): //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2003, 1, էջ 40-67.
21. Հակոբյան, Հայկ. Տիգրան Մեծ: Եր., 2005, 244 էջ:
22. Հակոբյան, Հայկ. Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, 3, էջ 3-29.
23. Հակոբյան, Մհեր. Հայ ժողովրդի ռազմական տարե-

- գիրք. Գիրք յոթերորդ՝ մ.թ.ա. 95-65: Եր., Հեղինակային հրատ., 2007, 40 էջ:
24. Հակոբյան, Մհեր. Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք. Գիրք ութերորդ՝ մ.թ.ա. 65- մ.թ.1: Եր., Հեղինակային հրատ., 2007, 40 էջ:
 25. Հարությունյան, Բաբկեն. Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը նաև հայոց արքա: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 2003, 3, էջ 131-152:
 26. Հերոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից. Թարգմ. հին հուն. Ս. Կրկյաշարյանի: Եր., ԳԱ հրատ., 1986. - 652 էջ:
 27. Հովհաննիսյան, Պետրոս. Տիգրան Մեծի գործունեության լուսաբանումը Նիկողայոս Ադոնցի աշխատություններում: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 31-34:
 28. Մաժի, Դավիթ. Հռոմեական քաղաքականության նպատակը Հայաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ: Թարգմ. անգլ. Փարիզ, 1939, 14 էջ:
 29. Մանանդյան, Հակոբ. Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը. Նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների: Վերահրատարակություն 1940 թ., Երևան, 1972, 260 էջ:
 30. Մանասերյան, Ռուբեն. Հայկական ռազմավեստի սկզբունքները Տիգրան Մեծի օրոք: - Թեգիսներ հանրապետական գիտաժողովի, Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության նախարարություն, նոյեմբեր, 1997 թ., էջ 27- 28:
 31. Մանասերյան, Ռուբեն. Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկությունները Արտաշեսյանների օրոք (Թագավորը և ավագանին): //Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1999 թ., թիվ 1, էջ 78- 85:
 32. Մանասերյան, Ռուբեն. Տիգրան Մեծ (համառոտ ակնարկ): Պատմություն, թիվ 1, Եր., 2002 թ., էջ 144-158:
 33. Մանասերյան, Ռուբեն. Սպարտակի մոտ ժամանած հեծելազորի հարցի շուրջ (Վարկած՝ Սպարտակի հետ Տիգրան Մեծի ռազմական կապերի վերաբերյալ): //Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2004 թ., թիվ 3, էջ 252- 269:

34. Մանասերյան, Ռուբեն. Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ. Մ.թ.ա. 94 – 64 թթ.: Երկրորդ, լրացված հրատարակություն: Երևան, 2007, 258 էջ:
35. Մանասերյան, Ռուբեն. Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ: Երևան, «Արեգ», 1997, 216 էջ:
36. Մարգարյան, Երվանդ. Տիգրան Բ-ի աշխարհակալ տերության գաղափարաբանական հայեցակարգի հիմքերի մասին: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 63-66:
37. Մարտիկյան, Սուրեն. Հայոց բանակի մարտավարության և ռազմավարության առանձնահատկությունները Բ.ա. 80 – 70 թթ. Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 53-54:
38. Մարտիկյան Սուրեն, Մովսիսյան Արտակ. Մեր հաղթանակները. Հատոր Ա. Երևան, «Նորավանք», 2008, 260 էջ:
39. Մելքոնյան, Հ.Գ. Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը: Երևան, ԳԱ հրատ., 1980, 275 էջ:
40. Մինասյան, Էդիկ. Տիգրան Մեծի ռազմադիվանագիտական գործունեության պատմությունից: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 50 - 53:
41. Շահնագարյան, Ն.Հ. Հայ-իրանական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ (մ.թ.ա. VI – մ.թ. V դ.): Եր., Եր. համալս. հրատ., 1990, 296 էջ:
42. Պլուտարքոս. Կենսագրություններ. Թարգմ. հին հուն. Ս. Գրքաշարյանի: Եր., «Մարգիս Խաչենց», 2001, 392 էջ:
43. Ջահուկյան, Գ.Բ. Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան: Եր., ԳԱ հրատ., 1987, 748 էջ:
44. Սահինյան, Ա.Ա. Գառնի ամրոցի պաշտպանական համակարգը: //Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, թիվ 3 (90), էջ 88 - 106:

45. Մարգարյան, Ս.Վ. Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից: Եր., 1969, 220 էջ:
46. Դիոդորոս Միլիիդացի. Պատմական գրադարան ... Հատվածաբար թարգմանություն հին հուն. Ս.Ս. Կրկյաշարյանի. (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. Հին հունական աղբյուրներ Բ): Եր., ԳԱ հրատ., 1985: - 204 էջ:
47. Ստեփանյան, Ալբերտ. Հելլենիստական Հայաստանի տնտեսական կյանքի մի հարացույցի մասին: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ 20-24:
48. Տիգրան Մեծ՝ հայրենապաշտ տիրակալը: Գիտահանրամատչելի փաստագրական ֆիլմ: DVD, 2005 թ.:
49. Տիրացյան, Գ.Ա. Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ — մ.թ.ա. III դ. վերջ): //Պատմաբանասիրական հանդես, թիվ 2 (93), էջ 68 - 84:
50. Ուտչենկո, Ս.Լ. Հուլիոս Կեսար. Թարգ. ռուս. Եր., 1980, 448 էջ:
51. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս. Հատվածաբար թարգմանություն հին հուն. Ս.Ս. Կրկյաշարյանի. (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. Հին հունական աղբյուրներ Ա): Եր., ԳԱ հրատ., 1976: - 268 էջ:
52. Քարամեան, Ն. Պարթեները Պարսկաստանում եւ նրանց յարաբերութիւնները հայոց հետ: Վաղարշապատ, 1897, 9+70 էջ:
53. Քսենոփոն. Անաբասիս. Հին հուն. թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի. Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1970, 284 էջ:
54. Օհանյան, Մուրադ. Նորից Խորենացու առաջին Արտաշեսի մասին. //Պատմաբանասիրական հանդես, 2003, 1, էջ 40-67.
55. Օհանյան, Մուրադ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը: Եր., 2003, 84 էջ:
56. Օհանյան, Մուրադ. Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականության տրամաբանությունը: Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100-ամյակ. Միջազգային գիտաժողով: Ջեկուցումների հիմնադրույթներ: Աշտարակ, 2005, էջ

57. Акопян, А.М. Каменные ядра из Арташата. В кн. Проблемы античной археологии. М., 1986, с. 235.
58. Амфитеатров, А.В. Армения и Рим. Петроград: «Просвещение». - 361 с.
59. Аппиан. Римская история. <http://ancientrome.ru/antitr/appian>
60. Аппиан. Гражданские войны. <http://ancientrome.ru/antitr/appian>
61. Аракелян, Б.Н. Раскопки крепости Гарни. //Вестник древней истории, 1951, 4, с. 101-114.
62. Аракелян, Б.Н.. Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970 – 1973 гг. //Историко-филологический журнал, 1974, No 4 (67), с.44 – 60.
63. Аракелян, Б.Н.. Арташат: основные результаты раскопок 1970 – 1977 г. Том I. (Археологические раскопки в Армении, No 16.), Ереван, Изд. АН АрмССР, 1982, 71 с., 46 с Илл..
64. Арманд, Д.Л., Добрынин, Б.Ф., Ефремов, Ю.К., Зиман, Л.Я., Мурзаев, Э.М., Спрыгина, Л.И. Зарубежная Азия: Физическая география. М.: Гос.уч.-пед. изд. МП РСФСР, 1956. – 608 с.
65. Артиллерия римской сухопутной армии. <http://www.xlegio.ru>
66. Арутюнян, А.Ж. Арташес I и создание древнеармянской профессиональной армии. //Вестник древней истории, 2009, No 2, с.129 – 137.
67. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. Ред. Тома Г.А. Кошеленко. М., «Наука», 1985, 496 с.
68. Афиней. О машинах. //Вестник древней истории, 1940, No 3-4, с. 414 – 424.
69. Бабаян, Давид. Такое в истории Ирана съмели сделать лишь Александр Македонский и Тигран Великий. <http://www.panarmenian.ru>
70. Бабичев, Н.Т., Боровский, Я.М.. Словарь латинских кры-

- латых слов. М.: «Русский язык», 1982, 960 с.
71. Беликов, А.П. Парфянский поход Красса: военно-технический аспект. <http://www.xlegio.ru> и военно-исторический журнал «PARA BELLUM».
 72. Беликов, А.П. Рим и Парфия: истоки взаимного неприятия. «Античный мир и археология», Вып. 11, Саратов, 2002. <http://www.xlegio.ru> и военно-исторический журнал «PARA BELLUM».
 73. Бенгтсон, Г. Правители эпохи эллинизма. Пер. с нем. М., 392 с.
 74. Бикерман, Э.. Государство Селевкидов. Пер. с франц. – М.: Изд-во «Наука»; 1985. – 264 с.
 75. Блаватский, В.Д. Битва при Фате и греческая тактика. Битва при Фате и греческая тактика IV века до н.э. //Вестник Древней истории, 1946, No 1, с. 101 – 106.
 76. Блаватская, Т.В. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. М., «Наука», 1983. – 328 с.
 77. Ле Бозк, Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. Пер. с франц. М.Н. Челинцева. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. www.roman-glory.com
 78. Бокщанин, А.Г. Парфия и Рим. Часть II. Система политического дуализма в Передней Азии. М.: Изд. Московского ун-та, 1966, 304 с.
 79. Бокщанин, А.Г. Битва при Каррах. //Вестник Древней истории, 1949, No 4, с. 41 – 50.
 80. Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. (Серия «Памятники исторической мысли») Пер. с англ. М.: «Наука», 1978. – 360 с.
 81. Бурназян, Г.С. Армянское войско в борьбе против римских завоевателей в первом веке до нашей эры. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 1956, 40 с.
 82. Владимировский, А. Скифы – конные стрелки из лука. <http://www.xlegio.ru>
 83. Военное искусство античности. (Антология мысли). – М.: Изд-во Эксмо, Спб.: Terra Fantastica, 2003. – 768 с.
 84. Всемирная история войн. (Часть 1. Войны Древнего мира. с. 3-85) .Авторы-составители А.Г. Мерников и А.А.

- Спектор. Минск: ООО «Харвест», 2004. – 640 с.: ил.
85. Габелко, О.Л. Вифинское царство в системе эллинистических государств. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. н. М., 1998. www.referatama.ru
 86. Габриелян, Р.А. Армения и Атропатена. Ереван, Изд. РАУ, 2002. 320 с.
 87. Гельцер, М.Л. Войско Угарита и его организация. Вестник Древней истории, 1969, No 3, с. 21-38.
 88. Гиро, П.. Частная и общественная жизнь римлян: Легион, когорта и их боевой порядок во времена Цезаря. (По Colonel Stoffel, Histoire de Jules Cesar, II, p. 274, pp. 337–342). Тактика. (По Colonel Stoffel, Histoire de Jules Cesar, II, 323 et suiv.). <http://www.xlegio.ru>
 89. Глушанин, Е.П. Военные реформы Диоклетиана и Константина. //Вестник древней истории, 1987, No 2, с. 51-73.
 90. Голдсуорти, А. Во имя Рима. Пер. с англ. М. Алферова. М.: «Транзиткнига», 2006. www.roman-glory.com
 91. Горелик, М.В. Панцирное снаряжение из кургана у с. Красный Подол. //В сб.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. с. 119-120.
 92. Горончаровский, В.А., Никоноров В.П. Илуратский ка-тафрактарий (К истории античной тяжелой кавалерии). //Вестник Древней истории, 1987, 1, с. 201-213.
 93. Гуленков, К.Л. Один эпизод из Спартаковской войны: Последний поход Спартака. <http://www.xlegio.ru>
 94. Гуленков, К.Л. Битва за Пирей. <http://www.xlegio.ru>
 95. Гуленков, К.Л. Третья Митридатова война: кампания 71 г. До н.э. «Studia historica», Volume III. М., 2003. <http://www.???ru>
 96. Дандамаев М.А., Луконин В.Г.. Культура и экономика Древнего Ирана. М.: «Наука», Гл. Ред. Восточной литературы. 1980, 416 с.
 97. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: «Наука», Гл. Ред. Восточной литературы. 1985, 320 с.
 98. Дебс, Г. Гомер. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время. //Вестник Древней истории, 1946, No 2, с. 45-50.

99. Денисон Дж. История конницы. – М.: АСТ, 2001. – 480 с.: ил. (Военно-историческая библиотека). www.militera.lib.ru
100. Дельбрюк, Ганс. История военного искусства в рамках политической истории. Том 1. Античный мир. Пер. с нем. М.: Гос.воен.изд., 1936. – 464 с.
101. Дельбрюк, Ганс. История военного искусства в рамках политической истории. Том 2. Германцы. Пер. с нем. М.: Гос.воен.изд., 1937. – 400 с.
102. Дильс, Г. Античная техника. Пер. с нем. М.-Л.: Гос.тех.теор.изд., 1934. – 216 с.
103. Дмитриев, В.А. «Всадники в сверкающей броне»: Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2008. – 368 с. (серия «Militaria Antiqua», XII).
104. Добролюбов, Ярослав. Обнажение приема: Нефедкинский перевод Полиэна. //Отечественные записки, 2002. http://magazines.russ.ru/02/2002/8/2002_08_58.html
105. Дройзен, И.Г. История эллинизма. Т.1. История Александра Великого. Пер. с франц. М.: Изд. Солдатенкова, 1891.- 399+185 с.
106. Дройзен, И.Г. История эллинизма. Т.2. История диадохов. Пер. с франц. М.: Изд. Солдатенкова, 1893.- 391+119 с.
107. Дройзен, И.Г. История эллинизма. Т.3. История эпигонов. Пер. с франц. М.: Изд. Солдатенкова, 1893.- 514+202 с.
108. Егоров, А.Б. Теодор Моммзен и «Римская история». <http://rome.webzone.ru/public/mommsen/hist/intro.htm>
109. Егоров, А.Б. Последние планы Цезаря (к проблеме римского глобализма). – Мнемон: Исследования и публикации по истории античного мира. Вып. 5. Под ред. Проф. Э.Д. Фролова. СПб., 2006, с. 77-94.
110. Есаян С.А. Оружие и военное дело Древней Армении (III – I тыс. До н.э.). Ер., Изд АН АрмССР, 1966, 160 с.
111. Есаян С.А. Древняя культура племен Северо-восточной Армении (III – I тыс. До н.э.). Ер., Изд АН АрмССР, 1976, 271 с.
112. Есаян С.А. Доспех Древней Армении (III – I тыс. До н.э.). Ер., Изд АН АрмССР, 1986, 88 с.
113. История корабля в открытках. Вып.1. <http://www.xlegio.ru>
114. Жигунин, В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280 – 220 гг. до н.э. Издательство Казанского университета, 1980. – 192 с.
115. Жмодиков, А. Тактика римской пехоты IV – II в. До н.э. <http://www.xlegio.ru>
116. Жмодиков, А. Ответ на замечания И. Литсиоса. <http://www.xlegio.ru>
117. Жмодиков, А. Второй ответ Илье Литсиосу. <http://www.xlegio.ru>
118. Жмодиков, А. Этапы развития фаланги. В сб. Военная археология. Материалы международной конференции 2-5 сентября 1998 г. СПб, 1998, с. 89-92. <http://www.xlegio.ru>
119. фон Зенгер, Харро. Стратегемы. Т. 1. Пер. с нем. М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 512 с.
120. фон Зенгер, Харро. Стратегемы. Т. 2. Пер. с нем. М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 1024 с.
121. Зубарь, В.М., Симоненко, А.В. О снаряжении боевых коней в первые века н.э. на территории Северного Причерноморья. // Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. с. 148-155.
122. Казаров С.С. Поход Антиоха III в Греко-Бактрию (208 – 206 гг. До н.э.) <http://www.xlegio.ru>
123. Калинин, Алексей. Битва при Платеях. <http://www.xlegio.ru>
124. Калинин, Алексей. Марафонское сражение. Сержант: военно-исторический журнал No 9, с. 45-52. www.xlegio.ru
125. Калинин, Алексей. Примечания к «Заметкам на полях» И.Литсиоса. <http://www.xlegio.ru>
126. Канья, Р. Legio. <http://www.xlegio.ru>
127. Караев, Г.Н. Военное искусство Древнего Китая. М., Воениздат. 1959, 218 с.
128. Китайская военная стратегия. Сост., пер., вступ. ст. и

- коммент. В.В. Малявина. (Кит. классика: новые переводы, новый взгляд). М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 432 с.
129. Клаузевиц, Карл. О войне. Пер. с нем. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 864 с.
130. Клир, Дж. Системология: автоматизация решения системных задач. Пер. с англ. – М.: «Радио и связь», 1990. – 544 с.
131. Кнабе, Г.С. Рим Тита Ливия – образ, миф, история. В кн. Тит Ливий. История Рима от основания города. Т. 3. М., 1994, с. 591 - 655.
132. Кован, Р. Римские легионеры: 58 г. до н.э. – 69 г. н.э. Пер. с англ. И.А. Феногенов. М.: «Астрель», 2005. www.roman-glory.com
133. Колесов, А.С. История войн Древнего Мира: Римская армия после реформы Гая Мария. – 2005-6. www.war-strategy.narod.ru
134. Колесов, А.С. История войн Древнего Мира: Митридатовы войны. – 2005-6. www.war-strategy.narod.ru
135. Колобов, А.В.. О трактате «De munitionibus castrorum». <http://www.xlegio.ru>
136. Колобов, А.В.. Римские легионы вне полей сражений (эпоха Ранней империи): Учебное пособие. Пермь, 1999. Из <http://www.xlegio.ru>
137. Коннолли, П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Пер. с англ. С. Лопухова, А. Хромова. М.: «Экмо-Пресс», 2000. www.roman-glory.com
138. Конрад, Н.И.. Избранные труды: Синология: Сунь-цзы. У-цзы. М.: «Наука», Гл. ред. восточной литературы. 1977, 624 с.
139. Кораблев, И.Ш. Ганнибал. М.: Из-во «Наука», Гл. ред. вост. лит., 1976, 400 с.
140. Ксенофонт. Киропедия. Пер. с древнегр. М., «Наука», 1976, 336 с.
141. Ксенофонт. Гиппарх (обязанности начальника конницы). Пер. с древнегр. <http://www.xlegio.ru>
142. Ксенофонт. О коннице. Пер. с древнегр. <http://www.xlegio.ru>

143. Кузищин, В.И. Историография античной истории. – 398 с. www.sno.pro1.ru/lib/kuzll/
144. Кузищин, В.И. История древней Турции. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1996. – 400 с. http://www.vo-krug-mira.ru/sno.pro1.ru_all_for_Kuz.ru
145. Куликов, А.В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II-I вв. до н.э.). Псков: ПГПИ, 2004. – 108 с.
146. Кусикьян, И. Тигран II и Рим. //Исторический журнал, No 10. – с. 87-98.
147. Ленцман, Я.А. О хлебной торговле Делоса в III – II вв. до н.э. //Вестник Древней истории, 1946, No 2, с. 89-96.
148. Лиддел Гарт, Б.Х. Стратегия не прямых действий. Пер. с англ. М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 536 с.
149. Литсиос, Илья. Замечания на статью А. Жмодиков. «Тактика римской пехоты IV – II в. до н.э.» <http://www.xlegio.ru>
150. Литсиос, Илья. Второй ответ А.Л. Жмодикову. <http://www.xlegio.ru>
151. Литсиос, Илья. Марафонское сражение Калинина – Заметки на полях. <http://www.xlegio.ru>
152. Литсиос, Илья. Ответ Калинину. <http://www.xlegio.ru>
153. Лукиан. Как следует писать историю. В кн. Лукиан. Сочинения: В двух томах. Пер. с греч. Т.2. М.: «Алетейя», 2001. –с. 81 - 99.
154. Лукулл, Луций Лициний (до 117 – 56 г. до н.э.). <http://www.ancientrome.ru>
155. Магн, Гней Помпей (106 – 48 г. до н.э.) <http://www.ancientrome.ru>
156. Макьюэн, Эдвард, Роберт Л. Миллер, Кристофер Бергман. Конструкции и изготовление древних луков. <http://www.xlegio.ru>
157. Манандян, Я.А. Тигран II и Рим в новом освещении по первоисточникам. Ереван, 1943. – 240 с.
158. Манасерян, Р.Л. Тигран Второй и римско-понтийская война 73 – 71 гг. //Вестник общественных наук АН Арм.ССР, 1977, No 5.
159. Манасерян, Р.Л. Процесс образования державы Тиграна

- II. //Вестник Древней истории, 1982, No 2, с. 122-140.
160. Манасерян, Р.Л. Держава Тиграна II и ее борьба против экспансии Рима и Парфии (Автореферат дисс. На соискание ученой степени канд. историч. наук), Ереван, АН Арм.ССР, Институт истории., 1982 г., 40 с.
161. Манасерян, Р.Л. Борьба Тиграна II против экспансии Рима в Каппадокии. //Вестник Древней истории, 1985, No 3, с. 109-118.
162. Манасерян, Р.Л. К вопросу о вероисповедании населения городов Армении (I в. до н.э. - IV в. н.э.). //Историко-филологический журнал, 1989, No 2 (125), с. 198 — 204.
163. Манасерян, Р.Л. Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70 гг. до н.э. (Тигран II и войска с берегов Аракса). //Вестник Древней истории, 1992, No 1, 152-160.
164. Марр, Н.Я. К вопросу о задачах арменоведения. В кн. Кавказский культурный мир и Армения. Ереван, «Гандзасар», 1995, с. 15 — 23.
165. Мартиросян, Амаяк. Пути Арташат – Тигранакерт и Арташат – Мцхета на карте Пейтингера. //Историко-филологический журнал, 1999, 2-3, с. 359-363.
166. Махлаук А. В. Scientia rei militaris (к вопросу о профессионализме высших военачальников римской армии) //Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского. Сер.: История. «Издательство ННГУ». Нижний Новгород, 2002. www.roman-glory.com
167. Мемнон. О Геракле. Пер., введ. и коммент. В.П. Дзагуровой. //Вестник Древней истории, 1951, No 1, с. 283-316.
168. Мкртчян, Т. А. Долгий путь от камня до железа. Ер., 2004, 251 с.
169. Молев, Евгений Александрович. Властитель Понта. Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 1995, - 144 с. www.militera.lib.ru/bio/molev_el/indeh.html
170. Моммзен, Теодор. История Рима. Том II: От битвы при Пидне до смерти Суллы. Пер. с нем. М., ГСЭИ, 1937, 448

- с.
171. Моммзен, Теодор. История Рима. Том III: От смерти Суллы до битвы при Тапсе. Пер. с нем. М., Огиз, госполитиздат, 1941, 560 с.
172. Моммзен, Теодор. История Рима. Том V: Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Пер. с нем. М., Изд. иностр. лит., 1949, 630 с.
173. Наумов, Л.А. Численность армии Митридата. http://gym1505.ru/files/pages/page_4626-analizdoc.doc
174. Нечитайлов, М.В. И снова битва при Иссе ... <http://www.xlegio.ru>
175. Нечитайлов, Максим. Конница Ахеменидской державы во второй половине V в. До н.э. «Para bellum», No 10, 2000. <http://www.xlegio.ru>
176. Нечитайлов, Максим. Кавалерия Александра Македонского. Журнал «Para bellum», No 10, 2000. <http://www.xlegio.ru>
177. Нефедкин, А.К. Новая история конницы? Рецензия на книгу: Тараторкин В.В. Конница на войне. История кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн (Библиотека военной истории). Минск: Харвест, 1999, 431 с., 100 илл. <http://www.xlegio.ru>
178. Нефедкин, А.К. Происхождение и история серпоносных колесниц. //Журнал «Para bellum», No 2, 1997, No 9, 2000. <http://www.xlegio.ru>
179. Нефедкин, А.К. Об истории серпоносных колесниц. Журнал «Para bellum», No 2, 1997, No 11, 2000. <http://www.xlegio.ru>
180. Нефедкин, А.К. Длинные копья варваров (К вопросу об элементарной тактике херусков в начале I века нашей эры). <http://www.xlegio.ru>
181. Нефедкин А.К. Спецсеминар «Битва в Античности». Журнал «Para bellum», <http://www.xlegio.ru>
182. Нефедкин, А.К. Научная жизнь – новые явления. Журнал «Para bellum», <http://www.xlegio.ru>
183. Нефедкин, А.К. Использование собак в римском военном деле. Журнал «Para bellum», <http://www.xlegio.ru>

184. Нефедкин, А.К. Основные этапы формирования фаланги голплитов: военный аспект проблемы. //Вестник древней истории, No 1, 2002, с. 87-96.
185. Нефедкин, А.К. Worley L.J. Hippias: The Cavalry of Ancient Greece (History and Warfare) Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press, 1994, 241 p., ill. (рецензия; источник: ВДИ, No 3, 2000.)
186. Нефедкин, А.К. Mielczarek. The Army of the Bosphoran Kingdom. Translated by N.V. Sekunda (Studies In the History of the Ancient and Medieval Art of Warfare. V. Iv.). Lodz: Oficyna Naukowa Ms, 1999, 103 p. 25 Pis. (рецензия; источник: ВДИ, No 3, 2002.)
187. Новичков, Ю.А. Г. Флавий Фимбрин в главе армии популяров в первой Митридатовой войне. – 7 с. <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2008web1/hist/200810203.pdf>
188. Перевалов, С.М.. Сарматский контог и сарматская посадка. Российская археология, 1999, No 4.
189. Перл, Г. Эры вифинского, понтийского и боспорского царств. //Вестник Древней истории, 1969, No 3, с. 39-69.
190. Пинк, И. Катафрактарии Древнего мира. <http://www.xlegio.ru> и военно-исторический журнал «PARA BEL-LUM».
191. Плутарх. Серторий. //Вестник Древней истории, 1939, No 2, с. 301-316.
192. Плутарх. Избранные жизнеописания в двух томах. Пер. с древнегреч. Т.1. М.: «Правда», 1987. – 592 с.
193. Плутарх. Избранные жизнеописания в двух томах. Пер. с древнегреч. Т.2. М.: «Правда», 1987. – 608 с.
194. Плутарх. Изречения царей и полководцев. В кн. Плутарх. Застольные беседы. Л.: «Наука», 1990, с. 340-386. (Серия «Литературные памятники»).
195. Полибий. Всеобщая история. Том 1. Книги I – X. Пер. с древнегреч. (Историческая библиотека). М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 765 с.
196. Полибий. Всеобщая история. Том 2. Книги XI – XXXIX. Пер. с древнегреч. (Историческая библиотека). М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 765 с.
197. Полиэн. Стратегемы. Пер. с греч. Под общей ред. А.К.

- Нефедкина. СПб.: Евразия, 2002. – 608 с.
198. Пугаченкова, Г.А. О панцирном вооружении парфянского и бактрийского воинства. //Вестник Древней истории, 1966, No 2, с. 27-43.
199. Разин, Е.А.. История военного искусства. Том 1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. – М.: Воениздат, 1955. – 560 с.
200. Ренат, Флавий Вегетий. Краткое изложение военного дела. Вестник древней истории, 1940, 1, с. 231 – 293.
201. Римская миля и другие меры длины. <http://vostlit.na rod.ru>
202. Родионов, М.В. История Древней Греции и Древнего Рима: Конспект лекций. М.: А-Приор, 2006. – 224 с.
203. Россия (СССР) в локальных войнах: Введение. М., 2000, с. 15 – 17.
204. Ростовцев, М.И. Армия и флот Селевкидов. («Кембриджская древняя история», глава «Сирия и Восток», русский оригинал). ВДИ, No 4, 2000. <http://www.xlegio.ru>
205. Садаев, Д.Ч. История Древней Ассирии. М., Наука, 1979. – 248 с.
206. Сапрыкин, С.Ю. О хронологических границах эпохи эллинизма. - История: Мир прошлого в современном освещении. Сб. научн. ст. К 75-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. Под ред. проф. А.Ю. Дворниченко. СПб., 2008, с. 213 – 234.
207. Саркисян, Г.Х. Тигранакерт: из истории древнеармянских городских общин. М., Изд-во вост. лит., 1960. - 160 с.
208. Саркисян, Г.Х. Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении. //Вестник Древней истории, 1966, No 2, с. 3-26.
209. Саркисян, Г.Х. Свидетельство позднеавилонской клинописной хроники об Армении времени Тиграна II. //Историко-филологический журнал, 1991, No 2 (133), с. 45 – 54.
210. Севастьянова, О.И. Новый труд по древней истории Армении. //Вестник Древней истории, 1946, No 2, с. 112-

211. Секунда, Н. Армия Александра Великого. Пер. с англ. Я. Зверева. М. ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательств-во Астрель», 2004. – 53 с., 8 цв. илл. (Военно-историческая серия «Солдаты»).
212. Селецкий, Б.П. Источники финансирования Суллы в период войны с Митридатом Евпатором. //Вестник Древней истории, 1982, No 2, с. 63-75.
213. Свечин, А.А. Эволюция военного искусства. Том I. М.-Л. Военизгиз, 1928. <http://www.militera.lib.ru>
214. Симоненко, А.В.. Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения. //Вестник Древней истории, 2002, No 1, с. 107-122.
215. Скобелев, Д.А.. Праща: снаряды и способы метания в Античности. <http://www.xlegio.ru>
216. Скобелев, Д.А.. Техника стрельбы из пращи и способы ее держания. <http://www.xlegio.ru>
217. Скорый, С.А. Доспех скифского типа. //В сб.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. с. 82-102.
218. Смыков, Е.В.. Луций Лициний Лукулл: полководец и общественное мнение. АМА. Вып. 10. Саратов, 1999, с. 47-62. <http://www.militera.lib.ru>
219. Страбон. География в 17 книгах. Пер. с древнегреч., статья и ком. Г.А. Стратановского. Л.: «Наука», 1964. – 944 с.
220. Строков, А.А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. М., Воениздат., 1955, с. 46 – 47, 62 – 63, 80 – 89, 108 – 119.
221. Сулла, Луций Корнелий: Война с кимврами и тевтонами. Союзническая война. Консулат. Источник: Инар Франсуа. Сулла. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. <http://www.militera.lib.ru>
222. Сулла, Луций Корнелий: Начало войны с Митридатом. Инар Франсуа. Сулла. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. <http://www.militera.lib.ru>
223. Сулла, Луций Корнелий: Окончание войны с Митридатом. Инар Франсуа. Сулла. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. <http://www.militera.lib.ru>

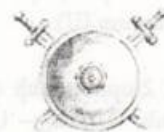
224. Тактик, Эней. О перенесении осады. //Вестник Древней истории, 1965, No 1, с. 237 – 268.
225. Тараторин, В.В. История боевого фехтования: Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. OCR Палек, 1998. <http://www.militera.lib.ru>
226. Тарн, В. Эллинистическая цивилизация. Пер. с англ. М.: Изд. иностр. лит., 1949. – 372 с.
227. Тер-Мартirosов, Феликс. Армения в период восстания 522 – 520 гг. до н.э. //Историко-филологический журнал, 2001, 1, с. 231-246.
228. Тер-Мартirosов, Феликс. Границы Армении в Закавказье (IV – II вв. до н.э.). //Историко-филологический журнал, 2006, 1, с. 298-306.
229. Тер-Мартirosов, Феликс. Ервандашат. //Историко-филологический журнал, 2008, 1, с. 3-19.
230. Томсинов, В.А. Краткая история египтологии. (Серия «Исследования по всемирной истории») М.: Изд. «Зерцало»: Изд. дом «Вече», 2004. – 320 с.
231. Трейстер, М.Ю. Комментарий к письму X.74 Плиния Младшего. //Вестник Древней истории, 1987, 1, с. 213-219.
232. Труб, Е.Л. Военная техника античности. <http://www.genstab.ru>
233. Утченко, С.Л. Римская армия в I в. до н.э. //Вестник Древней истории, 1962, No 4, с. 30 – 47.
234. У-цзин. Семь военных канонов древнего Китая. Изд. 2-е, исправленное. Пер. с англ. иссл. и прим. Ральфа Д. Соуэра. СПб.: «Евразия», 2001. – 448 с.
235. Феликс, Луций Корнелий Сулла (138 – 78 г. До н.э.). <http://www.ancient-rome.ru>
236. Фрай, Ричард. Наследие Ирана. Пер. с англ. М.: Наука, 1972. – 468 с.
237. Франсуа И., Ковалев С.И. Митридатовы войны. 6 декабря 2006 г. Источник: Франсуа И. Сулла. «Феникс». РнД., 1997. Ковалев С.И. История Рима. Курс лекций. СПб., 2003. <http://www.militera.lib.ru>
238. Фронтин, Юлий Секст. Стратегемы. //Вестник Древней истории, 1946, No 1, с. 217 – 306.

239. Хазанов, А.М.. Очерки военного дела сарматов. М.: «Наука», Гл. Ред. Восточной литературы. 1971, 172 с.
240. Хазанов, А.М.. Катафрактары и их роль в истории военного искусства. // Вестник древней истории, 1968, No 1, с. 180-191.
241. Хазанов, А.М.. Пешие и конные. Вокруг света, 1977, 1. <http://www.xlegio.ru>
242. Хан, Иштван. Аппиан и Александрия. // Вестник древней истории, 1968, No 1, с. 72-86.
243. Харболт, Т. Битвы мировой истории: Зела (Zela) 3-я Митридатова война. Тигранокерта (Tigranokerta) 3-я Митридатова война. 1993. <http://interpretive.ru/dictionary/407/word/>
244. Хачикян, Армен. Ганнибал на востоке и в Армении. // Историко-филологический журнал, 2006, 1, с. 285-297.
245. Херцог, Хаим, Гишон, Мордехай. Библиейские сражения. Пер. с англ. М.: АСТ: Астрель, 2005. – 320 с.
246. Хефлинг, Гельмут. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима. Пер. с нем. М.: «Мысль», 1992. – 272 с.
247. Хлевов, А.А. Морские войны Рима. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 496 с.
248. Холмогоров, В.И. Римская стратегия в IV в. н.э. у Аммиана Марцеллина. // Вестник древней истории, 1939, No 3, с. 87-97.
249. Цезарь, Гай Юлий. Записки о галльской войне. <http://lib.aldebaran.ru>
250. Цезарь, Гай Юлий. Записки о гражданской войне. Записки продолжателей Цезаря. <http://lib.aldebaran.ru>
251. Черненко, Е.В. Битва при Фате и скифская тактика IV в. до н. э. // В сб.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. с. 59-74.
252. Чолоян, Джемил Муразович. Исторический ареал сложения курдского этноса. Курдистан – страна курдов. 9.12.2005. <http://www.ezdixane.ru/content/view/679/218>
253. Шабан, В.А. Рецензия на книгу Нефедкин, А.К. «Боевые колесницы и колесничие древних греков». СПб., 2001. www.lmr.ru
254. Шабан, В.А. О непобедимости конницы катафрактов.

- Альманах_Фридрих2: славянский милитаристский альманах, декабрь 2006, No 6. <http://wars175xnarod.ru/f2/Html/6Fridrich6.html>
255. Шабан, В.А. Реконструкция македонской сариссы. Альманах_Фридрих2, декабрь 2007, No 7. <http://wars175xnarod.ru/f2/Html/7Fridrich7.html>
256. Шабан, В.А. О величине полибиевого фута. Альманах_Фридрих2, декабрь 2007, No 7. <http://wars175xnarod.ru/f2/Html/7Fridrich7.html>
257. Шахермайр, Фриц. Александр Македонский. 2-е изд., исправленное. М.: Наука, 1986. – 384 с.
258. Шкрабо, Дмитрий. Битва при Магнесии (190 г. До н.э.). «Воин», No 12, 2003, с.2-12. <http://www.xlegio.ru>
259. Шмалько, Андрей. «Пришел, увидел, победил» (Битва при Зеле 2 августа 47 г. До н.э.). <http://www.xlegio.ru>
260. Шокарев, Ю.В. Луки и арбалеты. М., 2001, 173 с.
261. Шрамко, Б.А. Из истории скифского вооружения. // В сб.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. с. 22-38.
262. Шустов, В.Е. Войны и сражения древнего мира. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. www.roman-glory.com
263. Энциклопедия военной мысли. Под ред. Питера Тоураса. Пер. с англ. М.: «ЭКСМО», 2002, 736 с.
264. Caldwell, Craig H. War and Peace in the Ancient World (review). The Journal of Military History - Volume 71, Number 4, October 2007, pp. 1217-1218. <http://muse.jhu.edu/journals>.
265. Goldsworthy, A.K. The Othismos, Myths and Heresies: The Nature of Hoplite Battle. «War in History», 1997; 4; 1. www.roman-glory.com
266. Hanson, Victor Davis. Introduction: the Historiography of Ancient Warfare. – 10 p. – The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume 1: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome. www.cambridge.org
267. Hanson, Victor Davis. The Status of Ancient Military History: Traditional Work, Recent Research, and On-going Controversies. The Journal of Military History Vol. 63, Iss. 2 April 1999. www.victorhanson.com/articles/hanson/

268. Kimberly, Kagan. 1972 - Redefining Roman Grand Strategy. The Journal of Military History. - Volume 70, Number 2, April 2006, pp. 333-362. http://muse.jhu.edu/journals-/journal_of_military_history/vo70/70.2.kagan.html
269. Lendering, Jona. Parthian Empire. www.iranchamber.com/history/parthian/
270. Liddell, Henry George and Scott, Robert. A Greek - English Lexicon. www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doe
271. Muller, Carolus. Fragmenta historicorum graecorum. Volume III. Parisiis. Editore Ambrosio Firmin Didot, 1849, p.746 (606 p.). www.archive.org
272. Necessian, Y.T. Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia. Los Angeles, 2006. - 222 p., 96 plates.
273. Poirot III, John Joseph. Perceptions of Classical Armenia: Romano-Parthian relations, 70 BC-220 AD. A Thesis degree of Master of Arts in the Department of History. Louisiana State University, 2003. - 85 p.
274. Roman infantry tactics. http://wapedia.mobi/en/Roman_infantry_tactics_strategy_and_battle_formation.
275. Shahbazi, A.Sh. Parthian Army. www.iranchamber.com/history/parthian/
276. Speidel, Michael Alexander. Early Roman Rule in Commagene. - 19 p. Mavors-Institut fur antike Militargeschichte. www.mavors.org
277. Starspawп. Римско - армянская война. <http://www.waronline.org/forum>
278. Webber, Christopher. Odryssian Cavalry Arms, Equipment, and Tactics. - Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. Chapter 45. Ed. Nikolova L. - p. 529-554.
279. Eutropius. www.thelatinlibrary.com/eutropius/eutropius1.shtml
280. Война и мир в терминах и определениях - Словарь: Глава 16. Военная история. www.voina_i_mir.ru/dicchapter/
281. Вэрри, Джон. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история.

- Пер. с англ. М.: Эксмо, 2004. - 224 с.
282. Гольдженков, И.А. Армия императорского Рима I - II вв. н.э. М. ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2000. - 48 с., 8 цв. илл. (Военно-историческая серия «Солдаты»).
283. Келли Девриз, Мартин Догерти, Йен Дикки, Филлис Джестайс, Роб Райс. Великие сражения Древнего мира: 1285 г. до н.э. - 451 г. н.э. Пер. с англ. М.: Эксмо, 2008. - 224 с.: илл. (История военного искусства).
284. Попов, И. Армии Древнего Китая III вв. до н.э. - III вв. н.э. М. ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2001. - 48 с., илл. (Военно-историческая серия «Солдаты»).
285. Саймон Энглин, Филлис Дж. Джестис, Роб С. Райс, Скотт М. Раш, Джон Серрата. Войны и сражения Древнего мира: Энциклопедия военной истории. Пер. с англ. М.: Эксмо, 2004. - 272 с.: илл.
286. Արարելյան, Ս.Չ. Հռոմեական զրախանությունների մասին: Երկրորդ լրացված և բարելավված հրատ. Եր., 1962. - 616 էջ:
287. Лосев, А.Ф. Эллинистически - римская эстетика I - II вв. н.э. М.: Изд. Моск. ун-та, 1979. - 416 с.
288. Спартак. www.wikipedia.ru
289. Крисп, Гай Саллюстий. Сочинения. Пер. с лат. М.: Изд. «Наука», 1981. - 224 с. (Памятники исторической мысли).
290. История Древнего мира. Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, испр. и доп. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. Кн. 2. Расцвет древних обществ. Отв. ред. И.С. Свенцицкая. - 572 с. с карт.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ մատենաշար

«Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշարը նախատեսված է Հայաստանի և հարակից երկրների պատմության հին և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանի ռազմական պատմության տարբեր հարցերի լուսաբանման համար: Այն ընդգրկելու է զիտական և զիտահանրամատչելի, ինչպես նաև կարևորագույն սկզբնաղբյուրների հրապարակումները: Հետագայում նախատեսվում է ունենալ մշտական կայք համացանցում, որի միջոցով համագործակցել տվյալ բնագավառում աշխատող արտասահմանյան մասնագետների հետ և տարածել ճշտված և համակարգված տեղեկություններ մեր ժողովրդի գործունեության այս կարևորագույն բնագավառի մասին:

Մատենաշարով նախատեսվում է հրատարակել հետևյալ մենագրությունները.

- Արա Գևորգյան. Տիգրան Մեծի բանակը. մ.թ.ա. 95 – 55 թթ. Պրակ II: Երևան, «Արևելք– Արևմուտք» ԳԲՀ հրատարակչություն, 2009 թ.: («Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշար, հատոր II):

- Արա Գևորգյան. Հին Հայաստանի բանակը. մ.թ.ա. XV – II դդ.: Երևան, «Արևելք– Արևմուտք» ԳԲՀ հրատարակչություն, 2010 թ.: («Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշար, հատոր I):

- Արա Գևորգյան. Հին Հայաստանի բանակը. մ.թ.ա. 55 – մ.թ. 428 թթ.: Երևան, «Արևելք– Արևմուտք» ԳԲՀ հրատարակչություն, 2011 թ.: («Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշար, հատոր III):

- Արա Գևորգյան. Հին Հայաստանի զինագործությունը մ.թ.ա. XV – մ.թ. V դդ.: Երևան, «Արևելք– Արևմուտք» ԳԲՀ հրատարակչություն, 2011 թ.: («Հին Հայաստանի ռազմական գործը» մատենաշար, հատոր IV):

Արա Գևորգյան. Հին Հայաստանի
բանակը. մ.թ.ա. XV – II դդ.

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք

Նախաբան

ՄԱՍ I. Հայկական բանակի հնագույն պատմությունը

Գլուխ I. Ռազմական գործը Հայաստանում հնագույն
ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. XVI դ.

Գլուխ II. Հին Հայքի՝ Հայաստայի բանակը՝ մ.թ.ա. XV – XIII դդ.

Գլուխ III. Նաիրիի բանակը՝ մ.թ.ա. XIII – IX դդ.

ՄԱՍ II. Բիայնիլիի բանակը հին արևելյան ռազմական
համակարգում

Գլուխ IV. Վանի թագավորության բանակը՝ մ.թ.ա. IX – VIII դդ.

Գլուխ V. Վանի թագավորության բանակը՝ մ.թ.ա. VII – VI դդ.

ՄԱՍ III. Հայկական բանակը մ.թ.ա. VII – II դդ.

Գլուխ VI. Հայաստանի բանակը՝ մ.թ.ա. VII – VI դդ.

Գլուխ VII. Հայկական բանակը Աքեմենյանների ռազմական
համակարգում՝ մ.թ.ա. 550 – 331 թթ.

Գլուխ VIII. Երվանդունիների բանակը՝ մ.թ.ա. 331 – 201 թթ.

Գլուխ IX. Արտաշեսյանների բանակը՝ մ.թ.ա. 201 – 95 թթ.

Գլուխ X. Եզրակացություններ

Վերջաբան

Գրականություն

Հավելված

Արա Մկրտչի Գևորգյան

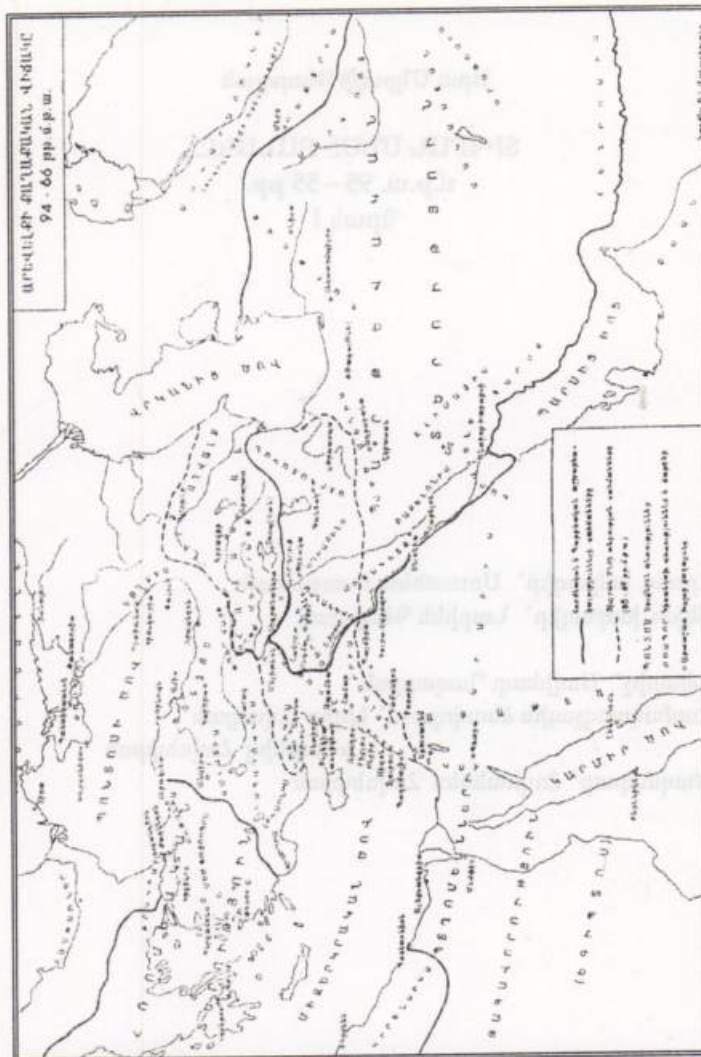

Ծնվել է 1954 թ. Երևանում: 1977 թ. ավարտել է Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտի բուժական ֆակուլտետը, մասնագիտությամբ բժիշկ-թերապևտ և ասեղնաբույժ է: 1970 թ.-ից զբաղվում է ռազմական պատմության և ռազմական գործի տարբեր հարցերով: 1971 թ.-ից զբաղվում է Հին աշխարհի ռազմական պատմության ուսումնասիրությամբ: 1973 թ.-ից զբաղվում է ծրագրավորման և համակարգային վերլուծաբանության, 1979 թ.-ից բժշկական փորձագիտական համակարգերի մշակման տեսական և գործնական հարցերով:

1996 թ.-ից՝ «Արևելք-Արևմուտք» գիտական և բժշկական հիմնադրամի տնօրենն է, 2007 – 2009 թթ.՝ Եվրոպական տարածաշրջանային կրթական ակադեմիայի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ֆակուլտետի «Ծրագրակազմի ճարտարագիտություն» առարկայի դասախոս:

Վերոհիշյալ բոլոր բնագավառներում ունի հրատարակված գիտական աշխատություններ:

Ղարաբաղյան պատերազմի մասնակից և II կարգի պատերազմի հաշմանդամ:

Քարտեզ. Արևելքի քաղաքական վիճակը 94 – 66 թթ. մ.թ.ա.

Կազմեց Ռ.Լ. Մանասերյանը [34]:

Նկար. գրքի երկրորդ էջում պատկերված է Անտիոքում հատած Տիգրանի տետրադրաման՝ [272]:

Հռոմեական բանակի նկարները՝ Ե. Ռազինի գրքից [199]:

Արա Սկրտչի Գևորգյան

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԲԱՆԱԿԸ.

մ.թ.ա. 95 – 55 թթ.

Պրակ I

Հրատ. խմբագիր՝ Սուսաննա Իսաջանյան
Տեխն. խմբագիր՝ Նարինե Գևորգյան

Նկարիչ՝ Ծովինար Ղազարյան
Համակարգչային ձևավորում՝ Լիլիթ Ավագյան
և Տաթևիկ Հովսեփյան
Կազմարար՝ Հովհաննես Հովսեփյան

«Արևելք – Արևմուտք» ԳԲՀ հրատարակչություն
Երևան, Ավան, Դուրյան թաղ. 28/9
Հեռ. 61-13-78, (093) 38-70-22

Էլ. փոստ arevkkarevmutk@acupuncture.am